АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

Библиотека
ЗНАКОВИ

Књига 9
Том I

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
Др Мирослав Перишић

Издавач: Андрићев Институт – Одјељење за историју
• Рецензенти: Проф. др Алексеј Тимофејев,
Др Горан Милорадовић

Олег Рудољфовић Ајрапетов

СПОЉНА ПОЛИТИКА РУСКЕ ИМПЕРИЈЕ 1801–1914

Том I

Превод на српски језик
Славица Ђукић
Игор Ђукић

АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2023

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР ИЗДАЊУ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 7

УВОД 11

Поглавље 1
СПОЉНА ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА I (1801–1825): 15

Први кораци императора, нормализација односа са Великом Британијом; Нови курс – заштита „европске политичке равнотеже", императорове реформе; 1802–1805, на путу ка Трећој коалицији; Трећа коалиција, 1805; Четврта коалиција, 1806; Формирање система континенталне блокаде; Четврта коалиција, 1807; Тилсит и његове последице; Руско-шведски рат 1808–1809 Прва фаза; Ерфурт и његове последице; Погоршање руско-француских односа: на путу у рат; Руско-турски рат 1806–1812; Руско-персијски рат 1804–1813; Отаџбински рат 1812; Иностранi походи руске војске и пораз Наполеона; Бечки конгрес и послератна структура Европе; Света алијанса и њене последице. Противуречности политике Александра I; Грчки устанак 1821. и његов утицај на спољну политику Александра I. Ђорсокак.

Поглавље 2
СПОЉНА ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРА
НИКОЛАЈА I (1825–1855) 179

Први кораци императора: припрема решења за грчко питање; Руско-персијски рат 1826–1828. и његов

утицај на спољну политику Империје; Стање ствари у Грчкој; Руско-турски рат 1828–1829. и његови резултати; Револуција 1830. и почетак пољске побуне; Руско-пољски рат 1831. и његове последице; Унија северних монархија и Ункијар-Искелеси; Погоршање руско-британских односа у источном Медитерану и „афера Виксен"; Погоршање руско-британских односа у Персији, Авганистану и Централној Азији; Други турско-египатски рат и његове последице; Покушаји руско-британског зближавања и повратак на старе шеме; Револуција 1848–1849. и њене последице; Уочи источне кризе; Источна криза; Кримски рат, крај владавине Николаја

Поглавље 3
СПОЉНА ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА II (1855–1881) 343

Крај Кримског рата, Париски мир; Париз и Петербург: зближавање без поверења; Далеки исток у спољној политици Русије; Руско-француски савез 1859: пријатељство из нужде; Руско-француски савез и његове последице на Балкану; Положај у Пољској Царевини; Побуна 1863–1864. и њене непосредне последице; Почетак зближавања са Пруском; Одлучујуће године: 1866–1867; Одлучујуће године: 1867–1868; Последњи рат за уједињење Немачке: избор Санкт Петербурга; Крај „Кримског система" и укидање рестриктивних чланова; Туркестански правац, 1852–1875; Војна узбуна 1875. године; Ситуација на Балкану 60-70-их година; Источна криза 1875–1877; Руско-турски рат 1877–1878; После Сан Стефана; После Берлина; Туркестански правац 1879–1881

ПРЕДГОВОР ИЗДАЊУ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Драги пријатељи! Са великом радошћу и узбуђењем почињем овај предговор за издање моје књиге на Балкану. Тако се, ето, десило, да сам ово дивно полуострво са занимљивом, сложеном, а понекад, нажалост, трагичном историјом народа који га насељавају, открио за себе захваљујући књижевности, а први је, наравно, био Александар Пушкин са својим циклусом песама „Песме Западних Словена", које су, наравно, биле песме јужних Словена – Срба, Босанаца, Хрвата. Затим је то био светли геније Иво Андрић и његове књиге „На Дрини ћуприја" и „Травничка хроника", објављене на руском језику у серији „Библиотека светске књижевности" 1956. године. Много касније је дошао Историјски факултет Московског државног универзитета – прво студирање, а затим постдипломске студије и професура.

Док сам слушао семинар своје менторке, професорке Н.С. Кињапине, почео сам све више да се интересујем за историју Балкана. Нина Степановна била је највећи стручњак Московског универзитета за питања спољне политике царске Русије, захтевала је од нас обавезно познавање историје балканских народа и држава и усадила нам навику да испуњавамо високе захтеве руске школе историје спољне политике. Заправо, ова школа је полазила од одредби које су добро познате сваком професионалном историчару – историјска

чињеница се мора анализирати у њеном контексту, што подразумева широк чињенични поглед, обавезно познавање више страних језика, и, као што је пола у шали, пола озбиљно говорила моја менторка – пажљив однос према читаоцу који уопште није дужан да зна оно шта зна аутор.

У ствари, покушао сам да се руководим овим принципима када сам припремао прву верзију ове књиге. Свака генерација историчара покушава да створи своју сопствену верзију проучаваног периода. За мене је овај процес започео писањем историјског есеја „Нова руска енциклопедија" [1]. Затим је ту био приручник објављен 2006. године [2] и четворотомно издање које је изашло из штампе 2017–2018. [3] Када су ми моји пријатељи понудили да преведемо једно од ових дела на српски језик, одлучили смо се за приручник, међутим, одлучено је да се овај текст измени. Време пролази и са њим се гомила искуство, уочавају се и исправљају неизбежне грешке и нетачности у дефиницијама, што би се рекло – савршенству нема границе. То се често дешава са онима који стално раде на омиљеној теми. Дакле, нешто је требало уклонити, нешто додати, и на крају је за превод изабрана верзија текста из 2006. године, а не првобитни текст. Заиста желим да верујем да је ова варијанта боља од оригиналне верзије.

Желео бих да додам неколико речи о људима који су омогућили да се ова публикација појави. Пре свега желим да захвалим Емиру Кустурици који је одлучио да подржи овај пројекат. Осим тога, не могу а да се не сетим изузетног српског историчара Мирослава Јовановића који нас је, нажалост, тако рано напустио, и захваљујући коме сам први пут дошао и у Београд и у Вишеград, где сам својим очима могао да видим мост на Дрини о ком сам читао још у школи. Од свег срца захваљујем својим пријатељима др Мирославу Пери-

шићу, Алексеју Тимофејеву, Горану Милорадовићу и Далибору Денди. Они су дивни људи и изванредни професионалци који су ми много помогли у раду. Посебно хвала преводиоцима који су урадили тако тежак и обиман посао.

---

[1] Айрапетов О.Р. Внешняя политика России в XIX- нач. XXвв.// Новая российская энциклопедия. Место издания М. Т 1.с. 310–337.

[2] Айрапетов О.Р. Внешняя политика Российской империи 1801–1914. М.: „Европа". 2006.

[3] Айрапетов О.Р. История внешней политики Российской империи (1801–1914): Т4. М.: „Кучково поле", 2017. Т1.

Внешняя политика императора Александра I 1801–1825.; Т.2.Внешняя политика императора Николая I 1825–1855.; М.: „Кучково поле".

2018. Т.3. Внешняя политика императоров Александра II и Александра III. 1855–1894.; Т.4.Внешняя политика императора Николая II 1894–1914.

УВОД

Овај рад првенствено је резултат разговора са неколико колега – Максимом Михајловичем Шевченком, Максимом Аркадјевичем Чепелкином, Владимиром Владимировичем Дегојевом и Брусом Менингом. У различито време, као студент, постдипломац и предавач на Московском државном универзитету, имао сам част и задовољство да комуницирам са овим дивним људима. Сви смо се сложили да је потребно створити сложенију и свеобухватнију слику историје спољне политике Руске империје од оне коју даје концепт „Историје дипломатије" – изванредног дела совјетских историчара који су успоставили традицију писања историје спољне политике државе као, пре свега, историје њене дипломатије.

Хронолошки обим овог рада ограничен је на период од 1801. до 1914. године, тј. практично на 19. век који је, у извесној мери, изишао изван својих формалних граница. Дакле, разматра се период од ступања на престо императора Александра I и до почетка Првог светског рата. Спољну политику Руске империје у посматраном периоду одређивали су бројни чиниоци, међу којима се могу навести: стратешки или економски, као што су жеља за контролом или повлашћеним положајем у теснацима Црног мора, политички – одржавање равнотеже у Европи, а понекад и идеолошки, као што су, на пример, борба против револуција или подршка осло-

бодилачким покретима словенских народа. У процес доношења одлука о спољнополитичким питањима били су укључени различити ресори и снаге, па се и они морају узети у обзир приликом проучавања историје спољне политике Империје.

Од великог значаја је позадина и контекст ове или оне државне спољнополитичке акције – војне, поморске, финансијске и унутрашње политичке компоненте – и ту није реч само о руском потенцијалу, већ и о могућностима партнера и противника Русије у сваком конкретном случају. Наравно, о оваквом приступу може се говорити само уз додатне напомене; у сваком случају, он успева само онолико колико је сам аутор вичан да га развије. Не могу да процењујем сопствене могућности, али сматрам да је бесмислено остати у оквирима старе традиције. Штавише, та традиција је имала и идеолошку компоненту, а то је демонизација саме речи „империја" уопште, а посебно синтагме „Руска империја". Резултат је био негирање права руске државе на сопствене спољнополитичке интересе и терминолошко манихејство у границама појмова „руски" и „царски", где је једно супротстављено другом. После 1991, овом наслеђу из 1917. додат је и термин „российский" *(У руском језику, придев „русский" односи се на народ – руска култура, руски језик, руска кухиња, а „российский" на Русију као државу. У српском језику се не прави разлика између ова два придева па се у оба случаја употребљава један придев: руски језик, руска култура, али и руска држава, руски пасош. Прим. прев.)*, као негација прва два, а посебно првог. Овај последњи термин веома активно злоупотребљава мноштво професионалних поборника политичке коректности у историји, чију премудрост не могу сви да разумеју.

Ја чак и не покушавам то да урадим, методолошки се, потпуно свесно, ограничавајући на скромнији

задатак, то јест на објашњење историје спољне политике Руске империје са становишта њених сопствених интереса, на које је, бар с моје тачке гледишта, имала неоспориво право.

Један од британских истраживача са којима сарађујем, једном ми је кроз смех испричао како је бивши партијски активиста из Мађарске, који се на брзу руку преквалификовао у историчара, овако формулисао сферу својих научних интересовања: „специјалиста за теорију теорије међународних односа" („the theory of the theory of theiner national relationship"). Урушавање средње школе, а самим тим и снижавање нивоа образовања у нашој земљи довело је до тога да теоретисање без познавања чињеница постаје све популарније. Индикатор је употреба неодређених, а самим тим и бесмислених појмова, дословно бескорисних, то јест непотребних, затрпавање текстова њима итд.

Зато сам сматрао потребним да приручник што више оптеретим референтним материјалом, што већим бројем података о личностима које се помињу, што ће, надам се, бити од користи за проучавање руске спољнополитичке прошлости. Признајем да овај велики задатак нисам успео да решим у потпуности, али сам се трудио да урадим све што сам могао. Мој скромни лични потенцијал је у великој мери помогнут од стране пријатеља и колега који су ми значајно помогли у различитим фазама писања овог дела. Изражавам своју дубоку захвалност свима њима: мр историје М.М. Шевченку (Москва), мр историје К.В. Шевченку (Праг), мр историје А.В. Рандину (Братислава), др историје М.М. Јовановићу (Београд), мр историје Р.В. Кондратенку (Санкт Петербург), др политичких наука Полу Чејстију (Оксфорд), др историје Харуо Томацуу (Токио), постдипломцу В.Б. Каширину (Москва), постдипломцу А.В. Ганину (Москва), постдипломцу Ј.А. Степановој

(Москва), постдипломцу Ким Јонг-суу (Москва), постдипломцу Ј.А. Шулатову (Токио), постдипломцу Х. Кумбу (Берлин).

ПОГЛАВЉЕ I

ВЛАДАВИНА ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА I (1801–1825)

Први кораци императора, нормализација односа са Великом Британијом

Границе територијалног ширења Империје у европском правцу достигнуте су за време владавине Александра I. Вешт дипломата по природи, млади император је 1801. године још увек био политичар-почетник. Један од његових првих поступака у том смислу, била је нормализација руско-британских односа који су у пролеће 1801. већ били на граници рата. 12. (24) јануара 1801. Павле I издао је наређење према којем је 22,5 хиљаде Козака са 24 топа и под командом генерал-мајора М.И. Платова[1] требало да крену на Хиву

[1] Платов Матвеј Иванович (1753–1818), гроф (1812), син пуковника Војске донских козака, 1770. – јесаул, 1771. учествовао у походу на Крим, истакао се у заузимању Перекопа и тврђаве Кинбурн, 1772. – пуковник, 1774. и 1782–1784. више пута се истакао у биткама против горштака. Године 1788. на челу 4-ог козачког пука истакао се при заузимању Очакова, за шта је одликован Орденом Светог Ђорђа 4. класе. За одликовање у бици код Каусена, унапређен је у бригадира. Истакао се приликом јуриша на Исмаил 1790, за шта је одликован Орденом Светог Ђорђа 3. степена. 1. јануара 1793. унапређен у чин генерал-мајора и учествовао у походу на Персију 1796. За време владавине императора Павла I искључен је из службе (1797), прогнан у Кострому, 1800. ухапшен, али потом помилован и по наредби императора био на челу похода на Индију.

и Бухару, а затим даље у Индију. Козаци су кренули у поход 28. фебруара (12. марта) 1801. Указом од 9. (21) фебруара и 11. (23) марта 1801. извоз руске робе из балтичких лука и дуж целе западне границе био је забрањен, и то не само у Енглеску, већ чак и у Пруску, „да би се Енглеској одузела могућност да добија наше производе, чак и преко друге земље". Уведен је ембарго на британске трговачке бродове у руским лукама. 12 (24) марта 1801. млади император је опозвао наређење за поход на Индију. Војном атаману, коњичком генералу В.П. Орлову[2] послато је наређење: „По пријему

26. августа 1801. – армијски атаман Војске донских козака, 15. септембра 1801. – генерал-пуковник. Године 1807. командовао је свим козачким пуковима и за јунаштво одликован орденима Светог Ђорђа 2. класе и Светог Александра Невског. Године 1809. истакао се у биткама са Турцима на Дунаву, 22. септембра 1809. унапређен у чин генерала коњице. Херој Отаџбинског рата 1812. и страних похода 1813–1814. На крају рата пратио је императора Александра I на путовању у Енглеску, након чега се вратио на Дон.

2 Орлов Василиј Петрович (око 1745–1801), генерал коњице, војни атаман Војске донских козака (1797–1801). Године 1764. почео је да служи као обичан козак, учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1768–1774, који је завршио као војни старешина, носилац ордена Светог Ђорђа 4. класе и командант једног од Донских козачких пукова. Први мајор (1776), потпуковник (1784), учествовао је у руско-турском рату 1787–1791, истакао се током јуриша на Измаил 1787, где је командовао четвртом јуришном колоном формираном од козака наоружаних углавном сабљама и копљима. За храброст је одликован Орденом Светог Ђорђа III степена. Бригадир (1789), генерал-мајор, одликован дијамантским пером за шапку са монограмом царице Катарине II (1792). Војни атаман Војске донских козака (1791–1801), под чијим вођством су донски чинови изједначени са чиновима редовне војске, 14. (24) маја 1801. Добио је наређење од императора Павла I да сакупи све војне снаге и да крене у Оренбург, а одатле у Индију. 1. (13) марта кренуо је са 40 пукова Донске коњице и 2 чете козачке артиљерије; враћајући се из похода, умро је у Черкаску.

овога, наређујем Вам да се са свим козачким пуковима, који Вас сада прате у Тајној експедицији, вратите на Дон и распустите их кућама." У тренутку кад је примио ово наређење, 23. марта (4. априла), војска Платова, слабо припремљена и слабо опремљена за такав поход, налазила се у селу Мечетноје у Самарској губернији. Директне последице похода биле су даље продубљивање енглеско-руске спољнополитичке кризе и губитак више од 1,6 милиона рубаља издвојених за експедицију.

13. марта (25) 1801. у Лондон је упућен предлог за нормализацију односа између две земље, под условом да Велика Британија призна конвенцију о оружаној неутралности, закључену на иницијативу Павла I у Санкт Петербургу 4. (16) децембра 1800. између Русије и Пруске. Петербург и Берлин су за кријумчарену проглашавали „само следећу робу, и то: топове, мерзере, ватрено оружје, пиштоље, бомбе, гранате, топовске кугле, метке, пушке, кремен, фитиљ, барут, шалитру, сумпор, оклопе, копља, мачеве, корице за мачеве, торбе за патроне, седла и узде, искључујући, ипак, количину која може бити потребна за одбрану брода и за чланове његове посаде; сви остали предмети, какви год били, предмети који нису поменути у овом члану, неће бити сматрани војним и поморским наоружањем, не подлежу конфискацији и стога морају бити пропуштани без икаквих препрека. Овим је договорено да овај споразум ни на који начин не треба да буде ограничаван претходним посебним споразумима зараћених страна, према којима наведени предмети нису поменути, забрањени су или пак дозвољени."

Пруска и Русија су утврдиле и принципе слободне поморске трговине: 1) сваки брод под неутралном заставом може слободно да посећује луке зараћених држава; 2) роба држављана зараћених држава (искљу-

чујући кријумчарење војне опреме) може се слободно превозити под неутралном заставом; 3) дефинисан је појам блокиране луке „... такав назив треба дати само оној луци када је упловљавање у њу очигледно опасно због намере државе која је напада бродовима који блокирају ту луку и налазе се довољно близу ње; сваки брод који уплови у блокирану луку може се сматрати прекршиоцем ове конвенције само ако након обавештења оног ко командује блокадом, покуша да уђе у њу, користећи силу или лукавство. Другим речима, призната је само стварна блокада лука зарађених земаља; 4) неутрални бродови могли су бити заплењени само легално, из очигледних разлога, судски поступак треба да буде законит и брз, у случају незаконите заплене, оштећени треба да добију одштету; 5) у случају да трговачке караване прати брод или бродови руске или пруске војне флоте, довољно је саопштење командног официра о одсуству кријумчарених роба на бродовима у пратњи да „се избегне преглед на њему, или на палубама читавог конвоја".

Данска и Шведска су приступиле руско-пруској конвенцији 5–6. (17–18) децембра 1800. Лондон, који није признао ни прву конвенцију о оружаној неутралности 1780–1783, није журио да призна ни другу. Прихватање тих правила значило је одрицање од контроле над поморском трговином уопште, а посебно над француском поморском трговином. Дана 2. априла, британска ескадра, предвођена вицеадмиралом Х. Нелсоном,[3] бомбардовала је данску флоту уси-

[3] Нелсон Хорације (1758–1805), лорд, виконт од Нила и Бурнхам Торна, истакнути британски поморски командант, рођен је у породици сиромашног парохијског свештеника, од 12. године служио је у морнарици, 1778. постао је командир бригантине, 1779. капетан 1. ранга, командир фрегате. Године 1794. истакао се приликом заузимања Бастиље, кад је изгубио десно око,

дрену у Копенхагену и приморала Данску на предају, након чега је енглеска флота ушла у Балтичко море с намером да уништи руску и шведску флоту. Британски политичари нису желели рат са Русијом, а Александар I је желео да избегне непотребан, по његовом мишљењу, сукоб, али и да његов поступак савезници не доживе као издају. Руска дипломатија позвала је Берлин и Стокхолм на уздржаност, а Лондону је 6. (18) априла 1801. понуђен нови предлог – обнављање дипломатских односа, под условом прекида британских војних операција против Данске и Шведске. Није било даљег притиска да Лондон прихвати услове оружане неутралности.

То су били разумни предлози које је прихватила британска влада, али се суочила са новим проблемом. Мировно решење је сада било угрожено недостатком брзе комуникације између Лондона и његове флоте на Балтику. Користећи чињеницу да се лед на пучини отапао раније него у приобаљу балтичких лука, Нелсон је пре свега желео да разбије руске ескадре које су биле раздвојене у Ревелу и Кронштату. Британци су се 12. маја појавили у Ревелу, одакле су руски бродови испловили три дана раније. Нелсон је предложио преговоре, на шта је добио одговор да се најпре одмах повуче, како би они били могући. Александар I је 17. маја наредио ослобађање британских бродова на које је по налогу

1797. истакао се у бици код Светог Винсента, унапређен у контраадмирала и одликован Орденом Бани, 1798. изгубио десну руку у бици код Санта Круза, 1798. у бици на Нилу (Абукир) поразио је француску флоту. Године 1799. заједно са генералом Маком, неуспешно је ратовао против Француза у Наполитанском краљевству. Године 1801. унапређен је у вицеадмирала, после битке код Копенхагена добио је племићку титулу виконта од Нила и Бурнхам Тора, 24. јула 1801. именован за команданта ескадре Енглеског канала која је блокирала француску обалу. 10. маја 1803. постављен за команданта Медитеранске ескадре, погинуо у бици код Трафалгара.

Павла I (било их је око 300) стављен ембарго, 4. јуна Велика Британија је ослободила и данске и шведске бродове заточене у њеним лукама.

Нови курс – чување европске политичке равнотеже, императорове реформе

Уследила су упутства руским представницима на дворовима страних држава, којима су одређени главни задаци руске политике: одустајање од освајања и заштита европске политичке равнотеже. Овај програм је требало да се реализује кроз спровођење политике неутралности и одржавањем односа и са Великом Британијом и са Француском Наполеона. Александру је био потребан мир за финансијску стабилизацију и спровођење реформи. Кратка владавина Павла I имала је тешке финансијске последице. Године 1801. и 1802. државни трошкови достигли су 107 милиона рубаља, док су приходи износили 77 и 78 милиона рубаља. Мир је омогућио да се почне са штедњом на најзначајнијим ставкама јавне потрошње. 1801. буџет војног министарства износио је 34 милиона рубаља, морнарице – 12 милиона рубаља. 1802. ове бројке су износиле 31,5, односно 10 милиона рубаља. Тако су прве императорове мере довеле до жељених резултата. Међутим, и у унутрашњој и у спољној политици, у првом периоду његове владавине видљив је један те исти образац – недоследност и несистематичност, слаба повезаност између декларисаних теоријских принципа и реалне политике.

Као показатељ може послужити историја реформи централних спољнополитичких институција Империје и непрестана смена њихових руководилаца. Септембра 1802. Колегијум спољних послова, који је основао још Петар Велики, претворен је у министарство. Али, упркос низу реформи које су значајно промениле његову

структуру и значај, овај колегијум је коначно престао да постоји тек 1832. године. Први министар иностраних послова и државни канцелар постао је гроф А.Р. Воронцов[4] (1801–1804), искусан племић Катаринине школе, који је своју функцију напустио због болести. Воронцов је био убеђени присталица савеза са Енглеском против Француске. Његов наследник, кнез А.А. Чарториски[5] (1804–1806), био је противник и донекле

[4] Воронцов Александар Романович (1741–1805), гроф, државни канцелар (1802), започео је службу у Измаиловском пуку са 15 година. Године 1759. упућен на школовање у војну школу у Страсбуру, 1761. кратко је био амбасадор у Великој Британији. За време Катарине II, био је председник Трговинског колегијума, сенатор. После потписивања мира у Јашију (1791) поднео је оставку на ту дужност. Од 1802. – државни канцелар, 1804. поднео оставку.

[5] Чарториски (Адам-Јежи) Адам Адамович (1770–1861), кнез, блиски рођак последњег пољског краља Речи Посполите (Rzeczpospolita – пољс., традиционалан назив за пољску државу краја 15–18. в. која је имала специфичну форму монархије на челу са краљем кога је бирао сејм. Од времена Лублинске уније 1569. до 1795. то је био званични назив пољско-литванске државне заједнице – *Прим. прев.*) Станислава Августа Поњатовског. Школовао се код куће, слушао предавања на универзитетима у Енглеској и Немачкој, учествовао у устанку 1792. и ратовао против руских трупа. 1793. емигрирао у Велику Британију, а 1795, да би вратио поседе заплењене по наредби царице Катарине II, вратио се у Русију и ступио у руску службу као поручник гарде. 1. јануара 1796, као камерјункер, био у кругу најближих пријатеља Великог Кнеза Александра Павловича. Од 12. августа 1799. до 20. јуна 1806. – изасланик на Сардинијском двору. Ступањем на престо Александра I, враћен је у Санкт Петербург, постао члан Тајног комитета, учествовао у развоју и спровођењу реформи јавне управе, 1804–1806. руководио Министарством иностраних послова, 1. јануара. 1805 – сенатор, 9. јануар 1805. – члан Сталног савета. После Тилзита, отишао је у пензију. Присталица обнове независне Пољске, од 1813. – саветник цара за пољска питања. 1814. поднео план за обнову Пољске на основу персоналне уније са Русијом, делимично имплементиран у уставу Краљевине Пољске (1815). Од 1815.

жртва политике Катарине II, и исправљање њених „грешака” према Пољској сматрао је својим основним задатком. Његове апстрактне идеје о словенском јединству и борби против германства нису баш биле у складу са интересима саме Русије, па је, можда и због тога, кнез управљао Министарством у звању заменика министра. На тој дужности заменио га је барон А. Ј. Будберг[6] (1806–1807) – присталица савеза са Аустријом и Пруском. Од 1807. до 1814. године на челу Министарства био је гроф Н.П. Румјанцев,[7] велики дипломата, политичар и

– сенатор-војвода и члан административног савета Краљевине Пољске. Током Пољског устанка 1830–1831. предводио је владу побуњеника, 6. октобра 1831. искључен из чланства у Државном савету и Сенату Руске империје. После пораза емигрирао је у Француску, где је предводио аристократску емиграцију, названу партија „Хотела Ламберт” (кнежева резиденција у Паризу), која га је 1834. прогласила „де факто краљем” Речпосполите, ту титулу покушао је да „наследи” његов син Владислав. Умро у Француској.

6 Будберг Андреј Јаковљевич (1750–1812), барон, тајни саветник, почео је своју службу у војсци, напредовао до чина генерал-мајора, наредбом Катарине II постављен да надгледа студије Великог Кнеза Александра Павловича, 1795–1796. одлазио у разне дипломатске мисије у Немачку и Шведску, био је амбасадор у Стокхолму, за владавине Павла I добио је титулу тајног саветника, али је послат на одмор „да поправи здравље”, 1800. године поново накратко служио као амбасадор у Шведској, 1802. упућен на одсуство до даљњег. Од јуна 1806. до августа 1807.био на челу Министарства иностраних послова. 12 (24) фебруара 1808. трајно пензионисан.

7 Румјанцев Николај Петрович (1754–1826), син фелдмаршала П.А. Румјанцев-Задунајског, гроф (1774), државник, колекционар и мецена, државни канцелар (1809), почасни члан Руске академије (1819). Школовао се код куће, похађао предавања на Универзитету у Лајдену. Године 1781–1795. – у дипломатској служби на немачким дворовима, заступао Русију на двору грофа од Провансе. 1. јануара 1791. тајни саветник, 11. априла 1796. – сенатор, 13. новембар 1796. – главни коморник, 26. новембар

државни канцелар. Без претеривања се може рећи да је до његовог доласка у Министарство спољних послова тридесетогодишњи император Александар већ био довољно искусан политичар коме нису били потребни сарадници, него само извршиоци његове воље.

26. септембра (8. октобра) 1801. закључен је Париски уговор са Француском, а два дана касније тајним руско-француским уговором између Париза и Санкт Петербурга утврђен је споразум о координисаној политици у Италији, Немачкој, као и о источном питању. Међутим, убрзо је постало јасно да овај документ не оправдава наде које су у њега полагане. Француска и њени савезници – Шпанија и Батавска република (Холандија) 27. марта 1802. закључиле су са Великом Британијом Амијенски мировни уговор, по коме се Лондон обавезао да ће повући трупе из Египта и некадашњих француских поседа у Индији и вратити савезницима отете колоније: Хаити, Мале Антиле, Француску Гвајану, задржавши притом острва Цејлон (Холандија) и Тринидад (Шпанија), повући трупе са острва Малте, где је власт требало да се врати реду Св. Јована Јерусалимског. Неутралност Реда гарантовале су Француска, Енглеска, Русија, Аустрија, Шпанија и Пруска. Са своје

1796. – активни тајни саветник, од 6. септембра 1796. – отпуштен са наредбом да напусти земљу. Враћен у службу након ступања на престо цара Александра I, члан Сталног савета, министар трговине (1802–1810), поборник савеза са Наполеоном, после Тилзита – управник Министарства иностраних послова (1807), од 12. фебруара 1808. – Министар иностраних послова, пратио је императора Александра I у Ерфурт, закључио је Фридрихсхамски мир са Шведском, за шта је унапређен у државног канцелара, од 1. јануара 1810. до 20. марта 1812. – председник Државног савета и Одбора министара. Како су се односи са Француском погоршавали, профранцуска позиција Румјанцева постала је узрок незадовољства и осуде у друштву. Учествовао у преговорима са Шведском у Абосу 1812; 30. августа 1814. пензионисан.

стране, Париз се обавезао да повуче своје трупе из Рима, Напуља и са острва Елбе. Уговор је гарантовао интегритет турских поседа унутар предратних граница. Друга антифранцуска коалиција се распала.

1802–1805. У сусрет Трећој коалицији

Наполеон[8] више није морао да чини уступке Русији, 25. јануара 1802. остварио је своју намеру да буде изабран за председника Италијанске и Цисалпинске републике. Француска је, не обазирући се ни на кога, окупирала Швајцарску, Ђенову и одбила посредовање Русије у преговорима са Пруском. Амијенски мир је био краткотрајан и 22. маја 1803. поново је почео рат између Француске и Енглеске чија је дипломатија поново активно тражила континенталне савезнике.

[8] Наполеон Бонапарта (1769–1821), истакнути војсковођа и државник, 1784. завршио војну школу у Бријену, а 1785. – војну школу у Паризу, млађи поручник (1785), поручник (1791), капетан (1792), члан Јакобинског клуба (1792), због заслуга у заузимању Тулона, окупираног од Британаца, 1793. унапређен у бригадног генерала. За гушење побуне ројалиста 13. вандемијера IV године републике (5. октобра 1796.) унапређен у дивизијског генерала, главнокомандујући француске војске у Италији године 1796. године 1798. водио је војну експедицију у Египат. После њеног неуспеха и пораза Француза у Италији, који им је нанео А.В. Суворов, вратио се у Француску и 18–19. бримера 8. године републике (9–10. новембар 1799) извео државни удар, дошао на чело Француске републике као Први конзул (од 1802. – доживотно). Управник Швајцарске (1803), император Француске Наполеон I (1804–1814), краљ Италије (1805), заштитник Рајнске конфедерације (1806). 6. априла 1814. абдицирао са престола и одлуком победника прогнан на острво Елбу код Корзике, 26. фебруара 1815. побегао. 1. марта 1815. Искрцао се у Француску, којом ће владати сто дана. 22. јуна 1815. поново је абдицирао, па је под надзором савезника прогнан на острво Света Јелена у Атлантском океану, где је после 6 година умро.

Наполеон је заузео Хановер, који је био у персоналној унији са Великом Британијом, и почео да окупља „војску за инвазију" на Енглеску, чији је центар за обуку био логор Булоњ. Десантни бродови су почели да се припремају дуж обале северне и северозападне Француске – преко 1000 пловила са равним дном, од којих је сваки требало да прими од 60 до 100 војника и од 2 до 4 топа. Према плану Првог конзула, 62.000 војника требало је да буде превезено преко Ламанша на његовом уском месту где нема више од 40 миља, а поред тога 27.000 војника и 2.500 коња су као резерва концентрисани у Калеу, Денкерку и Остендеу.

Током овог периода, руско-француски односи су се постепено заоштравали око пољског и источног питања, око проблема Малте (26. августа 1802. Француска је анектирала острво Елбу, а Енглеска је одговорила тако што је одустала од повлачења своје војске са Малте), око питања француских емиграната који су примљени у руску службу. Ове акције су у Санкт Петербургу доживљаване крајње негативно, али врхунац погоршања односа између Русије и Француске било је погубљење војводе од Анжијана.[9] Руски про-

[9] Луј-Антоан-Анри де Бурбон (1772–1804), војвода од Анжијана, последњи принц из дома Конде, споредна линија Бурбона. 1789. побегао у Белгију са оцем и дедом, потом живео у егзилу у Швајцарској, Италији и Немачкој. 1792. као део ројалистичке „Армије Кондеа", коју је формирао и предводио његов деда, принц Луј-Жозеф Конде, борио се против револуционарне Француске. 1801. ова војска је, према условима Луневилског уговора, распуштена, а војвода се повукао из политике и рата. Као приватно лице живео је у граду Етенхајм (војводство Баден), примао пензију од британске владе. 15. марта 1804. ухваћен у сопственој кући од одреда француских драгуна, одведен у Француску. 20–21 марта 1804. појавио се пред Трибуналом у дворцу Винсен, где је оптужен да је добијао субвенције од Енглеске, да је организовао заверу против Наполеона, 21. марта 1804. стрељан у шанцу дворца Винсен.

тест је одбијен у грубој и увредљивој форми за Александра I. У ствари, Наполеон је суптилно подсетио руског монарха на гласине да је умешан у убиство свога оца. Након тога, 18. маја 1804. Наполеон се прогласио императором, а убрзо потом и краљем Италије. Била је то демонстрација тријумфа грубе силе. Бивши први конзул Републике прогласио је улазак у породицу европских монарха, хладнокрвно убивши једног од најугледнијих људи у Европи. Ови догађаји су убрзали руско напуштање политике неутралности. Оно је започело још 1803. године, након наставка француско-енглеског рата. У августу 1804. руски отправник послова у Француској П. Ј. Убри[10] напустио је Париз. Да ће до сукоба са Француском доћи у блиској будућности, многима је постало очигледно. Сада је питање било ко ће се супротставити новој империји и новом императору.

[10] Убри Петар Јаковљевич (1774–1847) – отац му је Француз који се доселио у Русију, државни саветник руске владе. 1783. ученик Високе школе спољних послова. Од 28. јануара 1801. – секретар Руске мисије у Берлину, од 3. јануара 1801. секретар амбасаде у Паризу, врбовао је за Русију веома вредне агенте који су деловали до 1812. године. 2. априла 1804. опозван у Русију, службовао код кнеза А.А. Чарториског, 2. маја 1805. – државни саветник. 19. априла 1806. послат у Француску у специјалну мисију да води припремне мировне преговоре који су се показали неуспешним – Убри је закључио неповољан уговор за Русију, превазилазећи овлашћења која су му дата, услед чега документ није ратификовао Александар I. 1806–1809. – у пензији. Године 1809–1810. – отправник послова у Берлину, затим секретар тамошње мисије. 1. јануара 1811. – вршилац дужности тајног саветника. Од 12. октобра 1812. у кабинету министра иностраних дела, 1817–1824. више пута руководио Колегијумом иностраних послова. Од 8. августа 1823. до 5. априла 1824. привремено руководио Министарством иностраних послова. 1824–1825. – изасланик у Мадриду, 1835–1847. – изасланик у Немачкој унији и Хесен-Каселу, 1841–1827. – изасланик у Хесен-Дармштату.

Од пролећа 1804. деловање руске дипломатије, усмерено на укључивање Пруске у заједничку борбу против француске агресије, као да је почело да даје одређене плодове. Краљ Фридрих Вилхелм III[11] био је огорчен погубљењем војводе од Анжијана и сталним кршењем суверености земаља Немачке империје од стране Француза. Берлин је био посебно огорчен због окупације Хановера од стране француских трупа. 24. маја 1804. краљ је потписао декларацију која је требало да буде први корак ка руско-пруском зближавању: „Ма колико болна била окупација Хановера и затварање речних путева које је из тога произашло, Ми смо, пошто смо исцрпели сва средства, осим рата, да зауставимо овакво стање, решили да ову жртву принесемо свету, како се не бисмо враћали у прошлост и нећемо предузимати активне мере док нас нове узурпације на то не приморају. Али, ако би, упркос свечаним обећањима француске владе, они угрозили садашњи status quo дејствима против безбедности било које од северних држава, одлучили смо да им се супротставимо снагама које нам је Провиђење предало". Русија и Пруска су се договориле да ће у случају ширења француске агресије на Северну Немачку заједно да је бране. Међутим, ова декларација није довела до значајнијих активности. На пруском двору је преовладао страх од учешћа у рату са нејасним исходом, а све до јесени Петербург и Берлин били су ангажовани у преписци и тајним преговорима.

У међувремену, Наполеон је наметнуо Шпанији уговор о неутралности, према којем се она обавезала да ће помоћи француској флоти и да ће плаћати Француској 6 милиона франака месечно. Ова средства су била довољна за годишње одржавање 15 бојних бродова и војске од 200.000 људи. 12. децембра 1804. Шпа-

[11] Фридрих Вилхелм III (1770–1840), краљ Пруске (1797–1840).

нија је објавила рат Енглеској и формиран је француско-шпански савез. Руска дипломатија је учествовала у формирању Треће антифранцуске коалиције коју су чиниле Енглеска, Аустрија и Шведска. За разлику од прве две, била је искључиво одбрамбене природе. Повратак Бурбона на власт није био помињан, коалиција је створена пре свега да би се зауставила даља француска експанзије у Европи. 2. јануара 1805. потписан је савезни уговор са Шведском, 30. марта (11. априла) 1805. са Великом Британијом. Циљ савеза је био ослобађање Хановера и Северне Немачке од француских трупа, обнављање независности Холандске и Швајцарске Републике, враћање на власт краља Сардиније у Пијемонту и проширење поседа овог краљевства, осигурање безбедности Краљевине Напуљ и потпуно ослобађање Италије (рачунајући острво Елбу као део Италије) од француских трупа, успостављањем поретка у Европи „који би изистински гарантовао безбедност и независност различитих држава и представљао чврсту основу против будућих узурпација." Према условима споразума, Русија и њени савезници требало је да формирају војску до 500.000 људи (касније је тај број прецизиран – 400 хиљада војника, од чега 250 хиљада Аустријанаца, 115 хиљада Руса, остатак – Напуљ, Сардинија, Хановер и остале чланице), а Енглеска се обавезала да ће плаћати годишње 1.250.000 фунти за сваких 100.000 војника. Руско-аустријски савез је склопљен још 25.октобра (6. новембра) 1804, а Беч је посебном декларацијом 28. јула (9. августа) 1895. објавио да је приступио руско-енглеском споразуму.

1805. Трећа коалиција

Упркос повољном политичком окружењу, савезници нису успели да успешно искористе своје снаге

на почетку непријатељстава. Пошто су Баварска, Виртемберг и Дармштат стали на страну Француске, 9. септембра 1805. аустријска армија од 90.000 војника, предвођена надвојводом Фердинандом[12] (стварни

[12] Фердинанд Карл Јозеф фон Остерајх-Есте (1781–1850), надвојвода, фелдмаршал и генерални гувернер Галиције и Трансилваније. Други син надвојводе Фердинанда Карла Антона Јозефа и брат војводе Франца IV од Модене. 1799, по завршетку Војне академије у Бечу ступио у војну службу и године 1800. постао командант дивизије. Током рата против Француске, 1805. примио је под своју команду III аустријски армијски корпус, смештен у Швапској. Након што му је за начелника штаба послат генерал артиљерије Мак (начелник аустријског генералштаба), снаге корпуса су подељене између Улма и Гинзбурга. Маршал Неј је 9. октобра поразио корпус код Гунзбурга. Док је Мак капитулирао код Улма, Фердинанд је са око 2.000 коњаника успео да се пробије кроз Гајслинген у Чешку, остављајући пешадију и тешке топове у рукама коњице маршала Мира која га је гонила. Након тога је добио врховну команду над царским снагама у Чешкој, организовао офанзиву, задао неколико успешних удараца Баварцима и покривао десни бок здружене војске до битке код Аустерлица. 1809. је на челу VII армијског корпуса (36.000 војника) ушао у Варшавско војводство, безуспешно покушавајући да подигне Пољаке на устанак против Наполеона и великог војводе од Варшаве. Наишао је на тврдоглави отпор Пољатовског који је, напуштајући Варшаву 22. априла, успео да заобиђе Аустријанце, док је Фердинанд прешао на Калиш и безуспешно опседао Торун. Након приближавања снага Домбровског, Аустријанци су били принуђени да 2. јуна напусте Варшаву и део Галиције са Краковом пред напредујућим трупама Пољатовског. 1815. Фердинанд је преузео команду над аустријским резервама, са два одреда прешао Рајну, али није имао прилику да постигне значајнију победу. 1816. био је главнокомандујући у Угарској, а 1830. постао војни гувернер (и цивилни гувернер) у Галицији и такође је привремено био комесар у Галицији и Трансилванији. Боравећи у Лембергу (Лавов), нашао се у веома тешкој ситуацији, јер је био жртва својих погрешних представа о племству Галиције. Устанак 1846. је био изненађење за њега. Фердинанд је убрзо напустио све функције, затим је

командант је био фелдмаршал-поручник Мак, формално вршилац дужности начелника штаба[13]) извршила је инвазију на Баварску и окупирала је. Руска армија од 56.000 војника под командом М.И. Кутузова кренула је да им се придружи.[14] Наполеон није дозволио

живео углавном у Италији и умро 5. новембра 1850. у Шклоц Ебензвеиеру близу Гмундена (Аустрија).

[13] Мак Карл, Барон фон Лајберих (1752–1828). 1769. официр аустријске војске, био је ађутант код фелдмаршала грофа Ф.М. Ласија и цара Јосифа II (1741–1790, 1765–1780. – цар Светог римског царства немачке нације), истакао се у рату са Турском 1789. Начелник штаба код фелдмаршала грофа Ф.У. Кинског и Е. Г. Лаудона, 1792. – пуковник, успешно је деловао против Француза у Белгији, 1793. – генерал-мајор, начелник штаба аустријске војске која делује у Холандији. 1796. – фелдмаршал поручник, генерал-интендант Рајнске војске, 1798. командовао напуљском војском која је побегла током инвазије Француза, био је заробљен, 1800. побегао из Париза. 1804. – главнокомандујући Тирола, Италије и Далмације. У пролеће 1805. генерал-интендант под надвојводом Карлом, на почетку рата са Француском – начелник штаба војске надвојводе Фердинанда, заправо командант војске. Након Улма изведен на суд, осуђен је на смрт, али му је смртна казна замењена на 2 године затвора у тврђави са одузимањем свих титула и ордена. 1813, после битке код Лајпцига, враћен у службу у истом чину, 1819. унапређен у фелдмаршала.

[14] Голенишчев-Кутузов Михаил Илариoнович (1747–1813), Пресветли кнез Смоленски (1812). Истакнути руски војсковођа и дипломата. Завршио је артиљеријску и инжењеријску школу, 1. јануара 1761. унапређен у заставника, в 1762. у чину капетана командовао четом Астраханског пешадијског пука којом је тада командовао А.В. Суворов. Године 1764. и 1769. борио се у Пољској, 1770. против Турака у биткама на Рјаба Могили, Ларги и Кахулу, унапређен је у мајора, за битку код Попештија – у потпуковника. У лето 1774. приликом јуриша на утврђено кримско село Шуми, тешко је рањен метком у главу, одликован Орденом Светог Георгија 4. класе, послат на годишњи одмор у иностранство. 27. јуна 1777. унапређен у пуковника и постављен за команданта Луганског јуришног

пука. 1783. – чин бригадира, командовао је Мариупољским пуком, за успешне преговоре са Кримским каном 24. новембра 1784. унапређен у чин генерал-мајора и команданта Бугског ловачког корпуса. Године 1788, током опсаде Очакова, по други пут је тешко рањен у главу. 1789. године учествовао у бици код Каушенија, нападима на Акерман и Бендер 1790. – у опсади и јуришу на Измаил, за шта је 25. марта 1791. унапређен у генерал-потпуковника и одликован Орденом Светог Ђорђа 3. реда, након чега је потукао Турке код Бабадага и Мачина; за последњу битку одликован је Орденом Светог Ђорђа 2. реда. 1792. учествовао у борбама у Пољској, након чега је именован за изванредног и опуномоћеног амбасадора у Турској. По повратку у Русију, командовао је трупама у Финској и био је директор Копнене управе. 1797. послат у специјалну мисију у Берлин и успео да наговори Пруску да се придружи савезу са Русијом и Енглеском против Француске. 4. јануара 1798. унапређен у генерала пешадије. 1802. отпуштен из службе, враћен у њу 1805. Командовао је руском војском у кампањи 1805, али доласком трупа под командом императора Александра I, био је оштро ограничен у правима главног команданта, што је резултирало поразом код Аустерлица. 1806. Кијевски војни гувернер, од марта 1808. – командовао је корпусом у молдавској војсци, опозван и именован за Виленског генерал-губернатора. Од марта 1811. заповедник Дунавске армије, 29. октобра 1811. додељена му је титула грофа, опколио је турску војску код Слобозије и приморао је на капитулацију, закључио Букурештански мир (1812). 29. јула 1812. добио је титулу Пресветлог Кнеза. Са почетком рата 1812. командовао трупама код Нарве и одбраном Санкт Петербурга 16. (28) јула 1812. изабран за шефа московске и петербуршке милиције. 2. (14) августа 1812. уведен у Државни савет, 8. (20) августа 1812. – постављен од цара за главног команданта на једногласни предлог Ванредног одбора за избор главнокомандујућег, сачињен 5. (20) августа. 17. (29) август 1812. стигао у војску пред Бородинску битку 30. августа (12. септембра) 1812. унапређен у генерал-фелдмаршала на крају кампање 1812. 6. (18) децембра 1812. добио је додатак Смоленски уз своје презиме, 12. (24) децембра 1812. одликован Орденом Светог Ђорђа I степена. Противио се плановима за инострани поход, сматрајући да би потпуни Наполеонов пораз првенствено био користан Великој Британији. Наставио

савезничким снагама да се удруже, напустио је војни логор код Булоња и брзо је концентрисао 220 хиљада људи и 340 топова на Рајни. Ова војска је 25–26. септембра прешла реку и победила Аустријанце. 15. октобра 1805. Мак је поражен и отеран назад у тврђаву Улм. Аустријска војска је 10–12. октобра безуспешно покушала да се пробије из обруча, а 20. октобра 1805. Мак је био приморан да капитулира. Услед тога, Кутузов се нашао у Тиролу суочен са 200.000 војника непријатељске армије и почео је да се повлачи у правцу Моравске, у сусрет појачањима којима је командовао ген. Ф.Ф. Буксгевден.[15] Ситуацију је отежавала чињеница да

је да командује војском до 5. априла 1813, када се разболео у шлеском граду Бунцлау и тамо умро 11 дана касније.

15 Буксгевден (Фридрих-Вилхелм) Фјодор Фјодорович (1750–1811), руски војсковођа, гроф (1797), генерал пешадије (1803). Године 1764. ступио је у Артиљеријско-инжењерски кадетски корпус, пре дипломирања, још као кадет, учествовао је у Руско-турском рату 1868–1774. Истакао се приликом заузимања Бендера године 1770, унапређен у инжењера заставника, истакао се приликом јуриша на Браилов 1771, тешко рањен, одликован Орденом Светог Ђорђа 4. класе. Од 1772. – ађутант кнеза Г.Г. Орлова, оженио ванбрачну ћерку царице Катарине II и Г.Г. Орлова, Н.Г. Алексејеву, што му је помогло у каријери. Пуковник (1783), побочни ађутант, командант Кексхолмског пешадијског пука (1787), старешина (1789), учествовао је у Руско-шведском рату 1788–1790. У служби команданта Балтичке ратне флоте, принца Карла од Насау-Зигена, истакао се у поморској бици код Роченсалма 1789, а затим у борбеним дејствима на копну, одликован је Орденом Светог Ђорђа 3. класе, унапређен у генерал-мајора (1789). Учествовао је и истакао се у пољском походу 1793–1794, приликом јуриша на предграђе Варшаве – Праг, предводио је једну од колона, након заузимања Прага и предаје Варшаве, А.В. Суворов га је именовао за команданта града. Генерал-потпуковник, војни гувернер Санкт Петербурга (1796–1799), уздигнут у достојанство грофа Руске империје (1797), 1799. отпуштен из службе и емигрирао у Немачку. У Русију се вратио након ступања на престо императора Александра I, председник одбора за унифи-

се Кутузовљева војска већ налазила на десној, западној обали Дунава, где су се налазиле и главне француске снаге, предвођене Наполеоном. Консолидовани корпус маршала Мортијеа деловао је на левој обали.[16]

Војни порази су у извесној мери надокнађени успесима дипломатије. И пре почетка рата Александар I је настојао да у коалицију увуче и Пруску, али су традиционалне противречности између Берлина и Беча када је реч о питању примата у Немачкој биле прејаке да би

кацију градских дужности (1802). Генерал пешадије, инспектор трупа Ливонског инспектората, генерал-гувернер Риге (1803). 1805. учествовао у рату са Француском, главнокомандујући Волинске војске, као испомоћ М.И. Кутузову, учествовао у бици код Аустерлица, одликован је Орденом Светог Владимира 1. степена, на почетку рата са Француском 1806–1807. командовао корпусом, али 1806, не желећи да служи под командом ген. Л.Л. Бенигсена, враћен на дужности генералног гувернера Риге, организовао је одбрану балтичке обале. Главнокомандујући руске војске у почетном периоду Руско-шведског рата 1808–1809. Постигао је успех, за заузимање Свеаборга је одликован Орденом Светог Ђорђа 2. класе, крајем 1808. био је приморан да пређе у одбрану, иако је августу-септембру 1808. поново остварио победе, морао је да склопи примирје, које император није одобрио. У децембру 1808. на месту главног команданта заменио је ген. Б.Ф. Кноринга. Остатак живота провео је на свом имању у Естонији.

16 Адолф Едуард Казимир Жозеф Мортије (1768–1835), војвода од Тревиза (1808), маршал Француске (1804). Син трговца сукном, 1789. ступио у Националну гарду. Учесник ратова револуционарне Француске. 1791. добија чин капетана, 1795. унапређен у пуковника, 1799. – унапређен у бригадног генерала, исте године за личну храброст и вешто командовање трупама унапређен је у дивизијског генерала, 1804. – генерал-пуковник артиљерије и морнарице царске гарде, а затим маршал. Учествовао у ратовима 1805–1807, 1809–1811. у Шпанији, у ратовима 1812–1814. После абдикације Наполеона, прешао је на страну Бурбона, током „сто дана" – на страну Наполеона, али због болести није учествовао у борбама. Године 1830–1831. – амбасадор у Русији. 1834. – министар војске, смртно рањен у покушају атентата на краља Луја Филипа.

се увидела очигледна, рекло би се, претња треће силе – Француске. Пруски краљ је сматрао да му Мајска декларација 1804. даје право да остане неутралан – уосталом, њоме је гарантован status quo само за север Немачке. Сви покушаји да он промени свој став завршили су неуспехом. Не ограничавајући се на дипломатску преписку, цар је лично отишао у Берлин да се састане са Фридрихом Вилхелмом III. Долазак Александра I поклопио се са грубим кршењем неутралности Пруске – Наполеон је на почетку рата водио трупе кроз пролаз Аншпах који је припадао Пруској, да помогне свом савезнику Баварској. То је изазвало буру негодовања, па је мисија руског цара, која се одвијала на фону војних неуспеха савезника, била умногоме олакшана. Присталица тренутног уласка Пруске у рат – министар иностраних послова Барон Карл-Август Харденберг[17] – сазнавши за дејства француских трупа,

[17] Карл-Аугуст фон Харденберг (1750–1822), барон, принц (1814), велики пруски и немачки државник и дипломата. Рођен у породици саксонског фелдмаршала, поданика хановерске круне, 1766–1770. студирао право на Универзитету у Гетингену и Лајпцигу, где је упознао Волфганга фон Гетеа. 1773. – у државној служби у Краљевини Хановер, 1781–1790. – у служби војводства Брунсвик, извршио низ реформи у школском образовању, 1790–1798. владао кнежевинама Анспах и Бајројт као пруски министар, 1798. – у служби у Пруској, 1799. учествовао у закључивању Базелског мира, 1804. – министар спољних послова, био је присталица споразума са Француском о проширењу пруских поседа у Вестфалији и средњој Немачкој. 1806. поднео оставку. Године 1807–1808. вратио се у пруску краљевску службу, присталица реформи. 1810. – пруски канцелар, спровео низ либералних реформи, 1814. учествовао у изради устава Немачке конфедерације. Исте године је добио титулу кнеза Пруског краљевства. Учествовао је на Бечком конгресу, организовао управу у земљама које је стекла Пруска, упорни присталица увођења устава, иницијатор краљевског едикта од 22. маја 1815. којим је обећано увођење представничких институција у Пруској. Харденбергов утицај је нагло опао након Карлсбадских заседања, убрзо након Веронског конгреса 1822. Харденберг се разболео и умро.

узвикнуо је: „Бог нам је притекао у помоћ!" 22. октобра (3. новембар) 1805. у Потсдаму је закључен руско-пруски договор, чији је први члан гласио: „Његово Величанство Краљ Пруски узима на себе обавезу да посредује између зараћених Држава, и то да посредује војно, а последица тога би морала да буде или хитно успостављање мира на континенту, на основама изнетим у следећем члану, или пак активно учешће Пруске у рату који савезници воде против Француске."

Услови су били прилично сурови. Француска је могла да задржи аквизиције добијене по Луневилском мировном уговору, француске трупе морале су да напусте Италију, поседи Аустрије и Сардиније требало је да буду проширени у њеном северном делу, загарантована је независност и неприкосновеност Немачког царства, Напуљског краљевства, Холандије и Швајцарске, савезници су гарантовали заштиту Отоманском царству од могућих непријатељских акција са стране Француске. Пруски краљ се обавезао да одмах пошаље свог представника у Наполеонов штаб како би га обавестио о овим захтевима, и припремио за рат војску од 180.000 људи. Члан 8. је гласио: „Током преговора, пруске трупе ће напредовати до оних положаја са којих треба да делују у случају неуспеха преговора; преговори ће се водити на начин да се заврше у року од четири недеље, рачунајући од дана одласка представника који ће одмах да крене на пут. 4. новембра 1805, уочи одласка Александра I из Потсдама, Фридрих Вилхелм III и краљица Луїза[18] заклели су се на вечно пријатељство на одру Фридриха II Великог.[19]

---

[18] Луиза Аугуста Вилхелмина Амалија (1776–1810), краљица Пруске (1799–1810), супруга Фридриха Вилхелма III.

[19] Фридрих II (1712–1786), истакнути пруски генерал и политичар, од 1740. – краљ Пруске.

Кутузов је 28. октобра (9. новембра) успео да пређе на леву обалу Дунава код Кремса, срушивши мост иза себе. Руске трупе су 10–11. новембра поразиле изоловани француски корпус код Кремса и наставиле повлачење. Французи су 13. новембра ушли у Беч где је постојао једини мост у околини, погодан за прелаз, а 14. новембра руска војска је поново била у опасности да буде опкољена у области Цнајма. Велике француске снаге су се приближиле граду под командом маршала Мира,[20] који је понудио склапање примирја, да би добио на времену док не пристигне главнина снага под

[20] Жоашен Мира (1767–1815), маршал Француске (1804), краљ Напуља (1808). Син крчмара, од 1787–1789. – редов краљевске војске, 1792. ступио у Уставну гарду, исте године прекомандован у војску и унапређен у чин потпоручника. Учествовао је у ратовима револуционарне Француске, заједно са Наполеоном је активно учествовао у гушењу ројалистичког устанка 13. вандемијера (октобар) 1795. у Паризу. 1796. унапређен у пуковника, први ађутант Наполеона, истакао се 1796–1797. у војним операцијама у Италији, учествовао и истакао се у египатској експедицији 1798–1801, вратио се у Француску са Наполеоном 9. октобра 1799. активно учествовао у државном удару 18. бримера. 1800. оженио Каролину Бонапарте, 1804. – гувернер Париза, маршал Француске. 1805. добио титулу принца царства и чин генерал-адмирала флоте. Учествовао је и истакао се у ратовима 1805–1807. 1806. – велики војвода од Берга и Кливса, 1807. – краљ Напуља. 1808. командовао је француском војском у Шпанији, брутално сломио устанак у Мадриду након чега се вратио у Напуљ. Учествовао је и истакао се у ратовима 1812–1814. У октобру 1813. под изговором да регрутује нове трупе, напустио је Наполеона, стигао у Напуљ и прешао на страну коалиције. Током „сто дана" поново је стао на страну Наполеона и 30. марта 1815. издао проглас којим је позвао Италијане да почну борбу за независност. Поражен од Аустријанаца. После Ватерлоа побегао је на Корзику. 8. октобра 1815. поново је покушао да поврати престо, искрцао се у граду Пицо, био ухваћен, осуђен и стрељан.

командом Наполеона. Кутузов се претварао да верује овим предлозима и до 15. новембра повукао је своје снаге из окружења, скривајући се иза позадинске јединице генерала кнеза П.И. Багратиона,[21] који цео дан

[21] Багратион Пјотр Иванович (1769–1812) – херој рата 1812, кнез, изузетан руски војсковођа, пешадијски генерал (1809), унук грузијског кнеза Александра Јесејевича Багратионија, који се преселио у Русију године 1758. Од 1782. до 1783. похађао Кизљарску школу за штапску и официрску децу. 23. августа 1783. примљен је у Астрахански пешадијски пук као мускетар, 1783–1787. и 1789. служио на Кавкаској војној граници, учествовао у борбама са Чеченима које је предводио шеик Мансур. 1. септембра 1797. унапређен у поручника. У Руско-турском рату 1787–1791. истакао се приликом јуриша на Очаково, за шта је унапређен у капетана и одликован официрским крстом. 1794. истакао се приликом заузимања Прага (предграђе Варшаве), за шта је унапређен у потпуковника и одликован Орденом Светог Владимира 4. степена са лентом. 4. фебруара 1799. добио је чин генерал-мајора, учествовао у италијанској и швајцарској кампањи А.В. Суворова, командовао је авангардом савезничке војске. Истакао се у заузимању тврђаве Бреша, у биткама на Ади, код Маренга, на Требији, код Новог. 13. септембра заузео је пролаз Сент Готард, рањен је метком у бици код Гларуса. За ову битку, која је омогућила главним снагама војске да се безбедно повуку, одликован је Орденом Светог Ђорђа другог степена, прескачући четврти и трећи. 8. децембра је унапређен у генерал-потпуковника. Код Аустерлица штитио је повлачење војске. У походима 1806–1807. учествовао је у биткама код Прејсиш-Ејлауа, Гутштата, Хајлзберга, Фридланда. У Руско-шведском рату 1808–1809. заузео Або, одбио два шведска искрцавања, 1–3. марта 1809. прешао преко леда Ботничког залива и заузео Аландска острва. 20. марта 1809. унапређен у генерала пешадије. У руско-турском рату 1809. командовао је молдавском војском. 16. марта 1812. именован за главнокомандујућег Друге западне армије. Истакао се у бици код Смоленска, код Бородина, где је и смртно рањен, 12. септембра 1812. преминуо од гангрене у селу Сими, округ Јурјев-Пољски, Владимирска губернија, где се лечио.

16. новембра са 5.000 људи одбијао нападе 30 хиљада Француза. 19. новембра Кутузов се придружио Буксеведену и непосредне последице Улмске кризе су превазиђене.

Једина значајнија победа савезника био је пораз француско-шпанске флоте код Трафалгара (у близини Кадиза), 21. октобра 1805, односно дан после битке код Улма. Од 33 бојна брода којима је командовао адмирал Вилнев,[22] само 5 шпанских и 6 француских бродова вратило се у Кадиз, а и они у таквом стању да нису могли више да исплове. Ниједан од 27 ратних бродова британске флоте под командом адмирала Х. Нелсона није изгубљен. Дана 14. јуна 1810. године, после француске инвазије на Шпанију, адмирал Розели, после дводневне борбе са обалским батеријама, предао је ове бродове са 4.000 чланова посаде. Француска флота је престала да постоји.

Војне операције на копну завршене су потпуном победом Наполеона. Према плану Кутузова, руска војска је успешно завршила 400 километара дуги марш-маневар до Оломоуца, придруживши се руским и аустријским појачањима која су пристизала. 10. (22) новембра заузела је повољни одбрамбени Олчански положај, под савезничким заставама имала је 86 хиљада људи и 340 топова, а у помоћ им је кренула и

[22] Пјер-Шарл Силвестер де Вилнев (1763–1806), француски поморски командант, 1798 – контраадмирал, учествовао је у египатској експедицији 1798, у бици код Абукира 1–2. августа. Године 1798. командовао је заштитницом и успео да одведе четири брода на Малту, где је ухваћен после капитулације острвског гарнизона пред Британцима, 5. септембра 1800, убрзо пуштен. 1804. – Вицеадмирал, командант француско-шпанске ескадриле, заробљен код Трафалгара, пуштен у Француској уз часну реч да се неће борити против Велике Британије. Одузео себи живот, бодежом се убо 6 пута у пределу срца.

армија од 100.000 војника надвојводе Карла[23] из Италије, која је успешно деловала против Француза и у Италији је оставила око 70 хиљада људи као заштитницу. Постојала је разумна нада да ће Пруска превазићи своја колебања и прекинути своју неутралност у корист савезника. У том случају могли су да рачунају на подршку 100.000 пруских војника. Француска армија је утом тренутку бројала око 73 хиљаде људи и 250 топова.

Ситуација за Наполеона је била критична и погоршавала се из дана у дан, што је он искористио за ратно лукавство. Француски император је успео да убеди противнике у сопствену слабост и створи лажан утисак о стању француске војске. Упркос савету Кутузова да се не жури са пресудном битком, императори Алексан-

[23] Карл-Лудвиг Јохан (1771–1847), надвојвода, угледни аустријски генерал, у детињству је био лошег здравља и родитељи су му наменили свештеничку каријеру, али је послат у војну службу под патронатом цара Јосифа II. За 5 година постављен је за команданта пука, 1792. је учествовао у својој првој бици и истакао се у војним акцијама против револуционарне Француске 1792–1793. 1794. – гувернер Аустријске Холандије, 1796. био је главнокомандујући војске Доње, а затим и Горње Рајне, 1799. поразио и протерао Французе преко Рајне, 1801. – фелдмаршал, председник Хофкриегсрата. Под његовим вођством аустријска војска се брзо опоравила од неуспеха. Године 1805. укидањем Хофкриегсрата постављен је за министра рата и команданта војске у Италији, где је успешно деловао против Француза. Године 1806. добио је неограничена овлашћења као министар, надарени администратор који је припремао војску за освету. Године 1805, након смрти Карла VI од Шпаније, одбио је круну Шпаније која му је понуђена. Године 1809. предводио је војску и први пут успео да сруши мит о Наполеоновој непобедивости. Његово вешто вођство спасло је аустријску војску од пораза код Ваграма. После рата се повукао у приватни живот, пишући радове о војној теорији. Године 1832, при оснивању Царске војне академије у Русији, император Николај I именовао га је за њеног почасног члана.

дар I и Франц II,[24] који су стигли у своје армије, инсистирали су на офанзиви. Кутузов је фактички смењен. План битке израдио је аустријски генерал-мајор Вејротер[25] који је предложио да се Наполеон заобиђе у пет колона, да му се прекину комуникације према Бечу, а затим да се његове трупе униште. Вејротеров план заснивао се на претпоставци непокретности непријатеља, а на бојном пољу довео је до катастрофе. 20. новембра (2. децембра) 1805. у бици „Три императора" код Аустерлица (данашње Славково, Чешка) комбиноване руско-аустријске трупе су поражене од Француза. Губици савезника износили су 27 хиљада људи и 155 топова, Французи су изгубили преко 12 хиљада људи.

Аустрија је 26. децембра 1805. потписала мировни уговор са Француском у Пресбургу (данашња Бра-

[24] Франц Јозеф Карл (1768–1835) од 1792. до 1806. био је Франц II, император Светог римског царства немачке нације; од 1806. до 1835. Франц I, цар Аустрије.

[25] Франц фон Вајротер (1754–1806) – аустријски војни теоретичар, генералштабни официр, син коњичког генерала Адама фон Вајротера. Од 1775. – у војсци, истакао се у рату против Турака 1788–1790. Од 1794. у Генералштабу аустријске војске. У ратовима са револуционарном Француском показао се као храбар и образован официр. У кампањи 1796. био је у Италији под командом генерала Ј. Алвинци фон Борбереца (1735–1810, предавао је војну науку цару Францу II када је био престолонаследник, а 1808. је унапређен у фелдмаршала), и унапређен је у потпуковника. Током успешне кампање за Аустријанце 1799. служио је као начелник штаба фелдмаршала П. Креј фон Крајова (1735–1804) и генерал-фелдмаршала А. В. Суворова, који га је после битке код Новог (15. августа 1799) препоручио као доброг официра цару Францу. 5. августа 1799. унапређен је у пуковника. Као војни саветник грофа Лудвига фон Кобензла (1753–1809, министар иностраних послова 1801–1805) учествовао је у преговорима са Француском о закључењу мира у Луневилу. 11. маја 1801. унапређен је у чин генерал-мајора, а 1805. постављен за начелника штаба савезничких војски.

тислава, Словачка). Хабзбурговци су изишли из рата са великим територијалним и политичким губицима, платившн контрибуцију од 40 милиона флорина. „Свето римско царство немачке нације" престало је да постоји. Пруска је, у овој ситуацији, пожурила да закључи уговор о савезу са Наполеоном. Потписан је 5. децембра 1805. у дворцу Шенбрун у Бечу. Напустивши део својих поседа на границама Баварске, Швајцарске и дуж Рајне, Пруска је добила Хановер који је Наполеон отео од британске краљевске династије. Француска и Пруска су међусобно гарантовале једна другој своје нове поседе. Руским трупама није преостало ништа друго него да напусте територију свог бившег савезника. Трећа коалиција се распала. Логор у Булоњу, где се припремао амфибијски јуриш на Британска острва, напуштен је; транспортна флота, која се спремала да превезе војску у Енглеску, пропала је до 1807. године – инспекција, спроведена по Наполеоновом наређењу, открила је да је од 1.200 бродова, мање од 300 способно да исплови на море, а скоро свих осталих 900 је неисправно.

Четврта коалиција

На крају кампање, нови министар иностраних послова Русије, пешадијски генерал, барон А. Ј. Будберг је, уз пуну подршку императора, започео активне припреме за предстојећи рат. П. Ј. Убри је 20. јула 1806. године у Паризу потписао мировни уговор са Француском, који је предвиђао озбиљне уступке Паризу у Напуљу и на Балкану, али то није одобрио Александар I. Будберг је морао да се правда да је Убри прекорачио овлашћења која су му дата. Припајање Хановера Пруској и затварање севернонемачких лука за британске бродове изазвало је енглеско-пруски рат, који је

изузетно болно погодио руске трговачке интересе на Балтику. Али француско-пруско савезништво се показало краткотрајним – наде Берлина да ће постићи хегемонију у Немачкој кроз савез са Наполеоном брзо су се распршиле. У Паризу је 12. јула 1806. потписан Уговор о Рајнском савезу. Готово у исто време, 19. јуна и 12. јула 1806. потписане су тајне декларације о савезу између Русије и Пруске. У јесен 1806. формирана је четврта антифранцуска коалиција, састављена од Енглеске, Шведске, Русије и Пруске. За разлику од претходне, она није била формализована одговарајућим уговорима о савезу, а њен правни основ био је руско-пруски савез.

Иницијатор војних дејстава била је Пруске; дрско понашање Француза у Немачкој, а посебно на левој обали Рајне, довела је до тога да је чак и увек колебљиви Берлин поставио Наполеону ултиматум нечувене смелости, међу чијим условима су били повлачење Француза из немачких земаља, распуштање Рајнске уније[26], сазивање општег конгреса итд. Рат, који је почео невиђеном еуфоријом немачког националног духа, готово се одмах завршио катастрофом. Наполеон је предвидео неизбежност обнове непријатељстава и није журио да евакуише немачке територије окупиране 1805. године, што му је дало прилику да брзо концентрише велике снаге у Франконији и сам пређе у офанзиву. Дана 14. октобра 1806. код Јене и Ауерштета, пруске армије принца Хоен-

[26] Конфедерација немачких држава под протекторатом Наполеона I (1806–1813). Париским уговором (12. јула 1806) о офанзивном и дефанзивном савезу Француске и 16 западнонемачких и јужнонемачких држава (Баварска, Виртемберг, Баден, Хесен-Дармштат, Клеве-Берг и др) формализовано је стварање Уније. До 1811. Унија је укључивала још 20 држава Западне, Централне и Северне Немачке, укључујући Саксонију и Краљевину Вестфалију. У случају рата чланице Уније су биле обавезне да пошаљу Француској 63.000 војника. После пораза Француза код Лајпцига 1813. Унија се распала.

лоа[27] и херцога од Брауншвајга[28] биле су потпуно поражене. Пруски губици су износили око 45.000 људи и 315 топова, и тако је пруска војска од 100.000 војника као организована снага престала да постоји у једном дану. Одмах после тога уследио је колапс Пруске краљевине, коју су у року од три недеље освојили Французи. Изузетак су биле неколико пограничних тврђава у Источној Пруској, и у једну од њих, Мемел (данашња Клајпеда, Литванија), у јануару 1807. склонио се пруски краљевски двор. Колебања у избору савезника скупо су коштале Пруску. Тек 16. (28) октобра 1806. године у Гродну потписана је руско-пруска војна конвенција којом је утврђен редослед уласка руских трупа у краљевину. Њихов долазак није могао да утиче на ситуацију – заправо није било више никог коме би могли да помогну.

Формирање система континенталне блокаде

26. октобра 1806. Наполеон је ушао у Берлин и 21. новембра у овом граду потписао декрет о „блокади

[27] Фридрих-Лудвиг, принц Хоенло-Ингелфинген (1746–18'18), пруски генерал, успешно је водио пруску авангарду током коалиционих ратова 1792–1793, допринео је победи над Французима у Кајзерслаутерну (20. августа 1794). Године 1806. командовао је Шлеским корпусом и саксонским трупама, поражен је код Јене, а 28. октобра, са остацима својих трупа се предао код Пренцлауа.

[28] Карло II Вилхелм-Фердинанд, војвода од Брауншвајг-Волфенбитела (1735–1806), пруски фелдмаршал (1787), учествовао је као официр у Седмогодишњем рату (1756–1763), командовао трупама током похода на Холандију (1787), 1792. године био је командант пруско-аустријске војске која је извршила инвазију на Француску, заузела Лонгви и Верден, али је 20. септембра 1792. неодлучно деловао код Валмија, тако да се после битке, која није давала јасну предност ниједној страни, повукао. Погинуо у бици код Ауерштата.

Британских острва": „Овај декрет ће се сматрати основним принципом Царства све док Енглеска не призна да су закони рата исти и на копну и на мору; да непријатељства не смеју бити усмерена против било какве приватне имовине, нити против лица без војног чина, и да се остваривање права на блокаду мора ограничити само на утврђена места која су стварно опкољена довољним снагама." Увод за Берлински декрет био је Краљевски указ од 16. маја, 1806. којим је уведена блокада обала континента од Бреста до Лабе. Тврдећи да се право на блокаду односи само на војне, а не и на комерцијалне луке, император је увео нова правила према којима је забрањена трговина и друге комуникације са Великом Британијом, сваки Енглез затечен на територији под француском контролом проглашаван је ратним заробљеником, сва роба чији су власници британски поданици била је предмет конфискације. Ниједан брод који је полазио из Уједињеног Краљевства или његових колонија, или је пристајао у њихове луке, није смео да уплови у француске или савезничке луке под претњом конфискације терета и брода.

Наполеон је наставио традицију коју је поставио Директоријум, који је 10. бримера, пете године Републике (31. октобра 1796.) издао закон којим се забрањује увоз у Француску било које британске робе, штавише, сва лица која су је поседовала морала су да је пријаве у року од три дана, ради хитног складиштења и реекспорта из земље. 1807. „континенталној блокади" приступиле су Италија, Шпанија, Холандија, после Тилзита – Русија и Пруска, 1809. – Аустрија. Као одговор на овај чин, Лондон је издао „краљеве наредбе" од 7. јануара и 11. новембра 1807. г, којима је неутралним државама забрањено да обављају поморску трговину са земљама непријатељским према Енглеској и обавезују њихове бродове да уплове у британске луке да би пла-

тили порезе, царине и да се провери одредиште терета. „Све луке и утврђења Француске и њених савезника, или било које друге државе у рату са Његовим Величанством, и све друге луке и утврђена места Европе која, иако нису у рату са Његовим Величанством, али у које британска флота није добродошла, и све луке колоније непријатеља Његовог Величанства биће од сада подвргнуте истим ограничењима трговине и пловидбе, као да су заиста блокиране на најоштрији и најјачи начин."

23. новембра и 17. децембра 1807. Наполеон је потписао „Миланске уредбе", према којима је сваки брод који је послушао наређења британске владе изједначен са непријатељем и може бити заплењен. Ове мере су појачане декретом од 18. октобра 1810. године, по коме је требало спалити све британске производе који се пронађу на копну. Упркос свим овим радикалним потезима, Француска никада није успела да зада смртни ударац економији свог острвског противника. Контролом поморског саобраћаја Лондон је успео да се извуче из кризе тако што је прибегао шверцу у Европу и повећао извоз у Латинску Америку. Као резултат тога, раст британског извоза остао је прилично стабилан: 21,7 милиона фунти у 1794–1796, 37,5 милиона фунти у 1804–1806. и 44,4 милиона фунти 1814–1816. Производња гвожђа, која је достигла 68.000 тона годишње 1788, порасла је на 244.000 тона годишње 1806. и до 325.000 тона 1811. Порези и царине, које су износиле 13,5 милиона фунти у години 1793, порасле су на 44,8 милиона фунти 1815. Наполеонов економски рат је био неуспешан, али је његова армија и даље низала победе.

Четврта коалиција 1807.

Војне операције у Источној Пруској и пруској Пољској наставиле су руске трупе, које опет, као и

године 1805, нису могле на време да стигну на бојно поље пре пораза главних снага свог савезника. У целој активној војсци требало је да буде 122 хиљаде војника и 624 топа, под командом фелдмаршала М.Ф. Каменског,[29] али у новембру 1806. на Висли није било више од 60 хиљада руских војника под командом ген. Л.Л. Бенигсена,[30] а и они нису били организовани у једин-

[29] Каменски Михаил Федотович (1738–1809), генерал-фелдмаршал, гроф (1797), године 1758. прекомандован из Армијског племићког корпуса у војску, учествовао у Седмогодишњем рату 1756–1763, у руско-турским ратовима 1768–1774. и 1788–1793. командовао бригадом и дивизијом, истакао се као лично храбар официр, али мало способан за самосталну акцију, одликован орденима Светог Ђорђа 3. и 2. степена, Светог Александра Невског и Светог Владимира 1. степена, 1783–1785. Рјазански и Тамбовски генерал-губернатор. Каменски се одликовао ексцентричним карактером, он и Суворов се нису слагали, Катарина II га није волела, што му је донело наклоност Павла I. 1796. одликован је орденом Светог Андреја Првозваног, 1797. је унапређен у генерал-фелдмаршала и добио титулу грофа, али је убрзо пао у немилост. 1802. накратко обављао функцију генерал-губернатора Санкт Петербурга, коју је морао да напусти по наредби цара Александра I. 10. (22) новембра 1806. постављен за врховног команданта. 7 (19) децембра стигао је у војску у Пултуск, али ју је већ 14. (26) напустио, наводећи као разлог стару рану која му није дозвољавала да јаше, а самим тим и командује. Од тада је живео на свом имању, убио га је његов слуга.

[30] Бенигсен (Левин Август Готлиб) Леонтије Леонтијевич (1745–1826), рођен у Брауншвајгу, од 1759. служио је у хановерској војсци, учествовао у Седмогодишњем рату 1756–1763. 1773. је као потпуковник хановерске војске примљен у руску војску и добио је чин мајора прве класе. Истакао се у руско-турским ратовима 1764–1768. и 1787–1791. За јуриш на Очаков 1788. унапређен у бригадира. Због заслуга у пољским походима 1792. и 1794. године унапређен у чин генерал-мајора, одликован Орденом Светог Ђорђа 3. степена, Светог Владимира 2. степена и златним мачем „За храброст". Учествовао је у персијској кампањи 1796. За заслуге током напада на Дербент, одликован је Орденом Свете Ане 1-1 степена. 14. фебруара 1798.

ствену армију. Наполеон је одлучио да то искористи, заузевши Варшаву и њено предграђе Праг 19. новембра (1. децембра), а самим тим и прелазе преко Висле. Према његовом плану, три француска корпуса требало је да опколе и униште истурене јединице руске војске. Међутим, овај план је осујећен 14. (26) децембра 1806. код Пултуска (недалеко од Варшаве), где је један од Наполеонових корпуса (20 хиљада војника са 120 топова) налетео на Бенигсенове трупе (45 хиљада војника са 200 топова) и одбачен назад после тешке борбе.

унапређен у генерал-лајтнанта, али је убрзо пао у немилост и 30. септембра 1798. је пензионисан. Активно је учествовао у завери против цара Павла I и пучу 11. марта 1801, али је негирао директно учешће у атентату на цара. 15. марта 1801. поново активни официр са истим чином, а у јулу 1801. постављен за војног Виленског гувернера. 11. јуна 1802. унапређен у коњичког генерала. Истакао се у Руско-француском рату 1806. 1807. године, у тешкој ситуацији на Висли, након одласка Каменског, самоиницијативно преузима команду над војском, одликован је Орденом Светог Ђорђа 2. реда за победа код Пултуска. 1. јануара 1807. званично постављен за главнокомандујућег армије, коју је предводио у бици код Прусиш-Ејлауа, за шта је одликован Орденом Светог Андреја Првозваног, и код Фридланда. 27. јуна 1806. отпуштен „док не оздрави". У службу се вратио 27. априла 1812, непосредно потчињен Александру I, доласком М.И. Кутузова иманован је за начелника Генералштаба уједињених армија. За Бородинску битку одликован је Орденом Светог Владимира 1. степена. Противник напуштања Москве без борбе, у логору Тарутински постао је један од главних противника и непријатеља Кутузова. Учествовао је и био рањен у бици код Тарутина, за заслуге је награђен дијамантским привесцима Ордену Светог Андреја Првозваног и са 100 хиљада рубаља. Средином новембра 1812. Кутузов га је уклонио из војске. 1813. учествовао у биткама код Лицена, Бауцена и Лајпцига, за заслуге је 29. децембра 1812. награђен титулом грофа. 1814. командовао је трупама које су опседале Хамбург, након предаје гарнизона одликован је Орденом Светог Ђорђа 1. реда. Од 28. октобра 1814. главнокомандујући 2. армије 3. маја 1818. разрешен дужности на властити захтев и враћен у Хановер.

Губици Француза износили су 6 хиљада људи, Руса – 3 хиљаде људи. Пометња у командовању, коју је Каменски својим доласком у јединице донео са собом, помогла је Французима да се повуку и придруже главним снагама, избегавши катастрофу. 14. (26) децембар Каменски је напустио јединице, наводећи лоше здравље као разлог.

На крају је Бенигсен ипак успео да зада озбиљан ударац Наполеону и осујети његов план да одсече руску војску од Кенигсберга и Русије и уништи је део по део. 26–27. јануара (7–8. фебруара) 1807. одиграла се битка код Прусиш-Ејлауа (данашњи Багратиновск, Калињинградска област), где је 70 хиљада руских и 8 хиљада пруских војника са 400 топова одбило све француске нападе уз значајне губитке за нападаче. Наполеон, који је имао 70 хиљада људи и 450 топова, изгубио је око 30 хиљада војника, савезници – 26 хиљада војника. Бенигсен је наредио повлачење, Французи нису кренули за њим. Битка је завршена нерешено, а обе стране су прогласиле победу. Александар I се надао да ће после ове битке у рат ући и Аустрија, али је у Бечу победило гледиште надвојводе Карла, који је сматрао да је најпаметније да се држе политике чекања. Франц I није заборавио ни двосмислено понашање Пруске 1805, ни Шенбрунски уговор, и није желео да ризикује ради Пруске. У мају 1807. то је постало потпуно јасно.

Једини успех био је руско-пруска конвенција о савезништву, закључена 14. (26) априла 1807. Савезници су потврдили своју одлучност да доведу рат до победничког краја и да неће закључивати сепаратни мир. Дефинисан је и циљ рата: „Да се човечанству обезбеде благодети општег и трајног мира, уређеног на основу наследног владања, коначно решеног за сваку Државу и које ће сви признавати...". Члан IV Конвенције садржавао је обавезу Русије да допринесе обнављању Пруске у њеним ранијим границама или, у случају губитка

ове или оне територије, да Краљевству заузврат пружи еквивалентну надокнаду. Савезници нису признали Рајнску конфедерацију и изјавили су да желе да у Немачкој створе „уставну федерацију и обезбеде је јаком војном границом и одбрамбеном линијом, паралелном са Рајном". Протектори федерације, поред Аустрије и Пруске, требало је да буду Енглеска, Шведска и Русија. Осим тога, наглашена је потреба за враћањем Аустрији одузетих земаља, обнављање власти краљева Сардиније и Наполитаније у Италији, гарантован је интегритет поседа Османског царства. Био је то програм који је требало да послужи као основа за приступање других европских држава новом анти-наполеонском савезу. Међутим, планови за проширење коалиције убрзо су морали бити заборављени.

2. (14) јуна 1807. године руска војска је поражена код Фридланда (савремени Правдинск, Калињинградска област). Губици руске војске, принуђене да се повуче кроз град до јединог моста преко реке Але, достигли су 15 хиљада војника. На срећу, већина артиљерије је спасена и пребачена преко реке, само 13 топова је изгубљено. Упркос поразу, војска је остала способна за борбу и у савршеном реду се повукла преко Њемана. Наполеон није покушао да нападне Русе током преласка ове реке, што је трајало скоро 10 сати – трупе су имале само један мост на располагању. Искористивши успех код Фридланда, француске трупе су заузеле Кенигсберг и остатке пруске територије, са изузетком тврђаве Мемел, где се налазио краљевски двор и одакле се Фридрих Вилхелм III обратио Александру I са уверавањима о пријатељству и лојалности. Цар је, као одговор, позвао свог савезника да не очајава и настави борбу. Ако буде неопходно, била је предвиђена и могућност пресељења пруског краља и двора на територију Русије.

Почетком лета 1807. Наполеон је био на руској граници, Русија није имала поуздане савезнике на континенту, при томе је у то време била принуђена да води још два рата – са Турском и Ираном, армија није имала спремне резерве, значајан део артиљерије је био изгубљен. Финансијска ситуација Русије била је веома тешка и није дозвољавала брзу надокнаду губитака. 1805. државни приходи износили су 100,8 милиона рубаља, расходи – 125,45 милиона; 1806. 100 и 122,5 милиона рубаља, 1807. – 121,6 и 170 милиона рубаља. Истовремено, трошкови на војску и морнарицу 1805. износили су 57,184 милиона, године 1806. – 60 милиона и 1807.– 80,5 милиона рубаља. С друге стране, ни Француска није била спремна да настави рат, поготово не на руској територији.

Тилзит и његове последице

Немоћ и победника и побеђеног да остваре своје најбитније циљеве без подршке друге стране, довела их је до привремене сарадње, у недостатку других решења. Дана 9. (21) јуна 1807. године потписано је примирје, а два дана касније ратификовано од стране Александра I. То је омогућило да се приступи мировним преговорима. Дана 13. (25) јуна догодио се сусрет два императора на сплаву усред реке Њемен, испод планине Тилзит (савремени Совјетск, Калињинградска област), а 25. јуна (7. јула) у истом граду, уз мировни споразум, потписан је и договор о дефанзивном и офанзивном савезу са Француском. У почетку је Александар желео да избегне овај договор и ограничи се на склапање мира, али је ипак био приморан да учини привремени уступак. „Савез са Наполеоном", писао је својој мајци, царици-удовици Марији

Фјодоровној,[31] „само је промена начина борбе против њега. Русији је то потребно да би неко време могла слободно да дише и да увећамо средства и снаге за то драгоцено време. И француска дипломатија је имала сличне циљеве, активно гурајући Русију да настави ратове и са Турском и са Шведском.

Током преговора, руски монарх је успео да убеди Наполеона да одустане од својих планова да уништи Пруску. Међутим, њена територија је значајно смањена – земље на левој обали Елбе припале су новоствореној Вестфалској краљевини, град Данциг (данашњи Гдањск) је проглашен слободним градом под покровитељством Пруске и Саксоније. Значајан део пољских територија које је Пруска добила поделом Пољске формирао је Велико Војводство Варшавско. Формално под контролом саксонског краља, ова политичка творевина de facto је постала француски протекторат и одскочна даска за акције против Пруске, Русије и Аустрије. Русији је дат Бјалисточки округ на руско-пруској граници. Пруска војска је смањена на 42 хиљаде људи, краљевина је била обавезна да плати Француској 140 милиона франака одштете – ово је био колосалан износ за који је држава била принуђена да се задужи, а Берлин коначно успео да га исплати тек крајем 19. века.

У Пруској су господариле француске окупационе трупе, француски гарнизони су остављени у Кенигсбергу и Пилау (савремени Балтијск, Калињинградска област), односно на оним територијама које су по споразуму враћене Берлину. Штета коју су они направили само у Источној Пруској и то само за 1807. износила је 40 милиона талира. Пруска је била дужна да се придружи континенталној блокади. Само лично

[31] Софија-Доротеја-Августа-Луиза Виртембершка (1759–1826), примила православље и узела име Марија Фјодоровна, од 1776. удата за Великог кнеза Павла Петровича, будућег цара Павла I.

заступништво цара Александра I спасило ју је од потпуног уништења или смене династије. Штавише, 9. (21) октобра 1808. Русија и Пруска потписале су конвенцију по којој је Санкт Петербург свом бившем савезнику исплатио 5,5 милиона талира дуга за издржавање руских трупа које су се бориле против Француза.

Најболнија последица Тилзита биле су обавезе које је Русија преузела према Енглеској и према сопственој политици на Балкану. Петербург је пристао да посредује између Париза и Лондона, а ако би Лондон одбио да склопи мир до 1. новембра 1807, Русија је морала да прекине трговинске и дипломатске односе са Енглеском. Осим тога, Русија се обавезала да ће повући трупе из Молдавије и Влашке, да ће Французима предати Которски залив на Јадранском мору и да ће признати француски суверенитет над Јонским острвима, пристати на Наполеоново посредовање у склапању мира са Турском и, коначно, да ће се придружити континенталној блокади. Месец дана након закључења Тилзитског уговора, барон А.Ј. Будберг је разрешен дужности министра иностраних послова.

Почетком августа 1807. енглеска ескадра од 25 ратних бродова ушла је у Балтик, пратећи транспортне бродове са 27.000 војника који су искрцани у Копенхагену. Од данске владе је затражено да преда своју флоту под заштиту Велике Британије уз гаранцију да ће након склапања мира она и друго заплењено поморско оружје бити враћено. Понуда је одбијена и град је бомбардован од 2. до 5. септембра, након чега су прихваћени услови: Британци су добили 18 ратних бродова и много фрегата, покупили су залихе Адмиралитета и вратили се у Енглеску. Као одговор на ове акције Лондона, 24. октобра (5. новембра) 1807. руска влада објавила је прекид руско-енглеских односа; министар трговине је донео декрет којим се спречава улазак енглеске

робе у Русију, а уведен је и ембарго на енглеске бродове у руским лукама. Тако се поновила ситуација из 1801. Почео је Енглеско-руски рат 1807–1812.

Део руске флоте који се налазио у Средоземном мору нашао се у веома тешкој ситуацији. Њен командант, вицеадмирал Д. Н. Сењавин,[32] након закључења Тилзитског мира, добио је наређење да напусти архипелаг, да Французима преда Јонска острва и друга руска упоришта на Медитерану и врати се са ескадром у Русију, избегавајући сусрете са Британцима. Французи су се искрцали на Крфу, који је био главна база руске ескадре. Односи између дојучерашњих непријатеља и нових савезника били су крајње непријатељски: становништво, навикло на руску управу, није крило свој негативан став према Французима и симпатије према

[32] Сењавин Дмитриј Николајевич (1763–1831) – истакао се у бици на рту Калијакрија (1790), контраадмирал и командант луке Севастопољ (1800–1804), командант луке Ревел (1804–1805), чији је резултат, према извештају комисије 1805. био значајно побољшање стања државне благајне али и побољшање запуштеног стања куће самог заповедника луке. Са почетком рата против Француске у јесен 1805. на челу ескадриле Балтичке флоте отишао је у одбрану Јонских острва, јануара 1806. стигао на Крф и постао главнокомандујући свих руских снага у Средоземном мору, вицеадмирал. На почетку руско-турског рата 1806–1812. блокирао је Дарданеле, победио у бици код Атоса. После Лисабона у немилости. Од маја 1811. – опет командант луке Ревел. Организовао и обезбедио пребацивање руских трупа из Финске. 1813. пензионисан. 1821. побуњени Грци су се обратили Александру I са захтевом да пошаље Сењавина да командује побуњеничком флотом, што је одбијено. 1825. цар Николај I враћа Сењавина у службу уз унапређење у чин генерал-ађутанта и додељује му орден Светог Александра Невског, у децембру 1825. постаје члан Комитета за изградњу флоте, августа 1826. – адмирал, у децембру 1826. сенатор. 1828. пратио ескадрилу адм. Л.П. Хајдена по Медитерану. За победу код Наварина добио је дијамантске привеске Ордену Светог Александра Невског, 1830. пензионисан због болести.

Русима, па је Сењавин пожурио да повуче своје бродове. Руски бродови стигли су до Гибралтара у октобру 1807, када још није дошло до отвореног сукоба. Иако су Британци пријатељски дочекали Сењавина, нису показали спремност да помогну његовој ескадри. Испловивши на Атлантик, флота је упала у јаку олују и била принуђена да уплови у Лисабонску луку. У Португалији су у то време енглеске трупе покушавале да се супротставе ширењу Француза. Британци нису наишли на отпор у Португалији, али су као одговор на њихове акције у Шпанију и Португалију стигле француске трупе, које су у Лисабон ушле тек 30. новембра 1807.

У време када је Сењавин стигао, португалски краљевски двор, на челу са регентом принцом Жоаном,[33] припремао се за одлазак у Бразил, заједно са флотом и ризницом. Наполеон се надао помоћи руских бродова, али Сењавин је то категорички одбио и није ометао евакуацију краљевске породице на 8 ратних бродова и 2 фрегате. Убрзо су се Британци приближили граду и блокирали луку. 11. (23) децембра 1807. Сењавин је добио званично обавештење о почетку рата са Енглеском. Руски адмирал се нашао између бивших савезника и бивших непријатеља, и више је волео да преговара са првима. Руска ескадра се састојала од 7 ратних бродова оштећених у олуји и 2 фрегате, које су биле у тако лошем стању да више нису могле да исплове на море. Британци су контролисали Лисабон, његова утврђења, њихова ескадра од 15 ратних бродова и 10 фрегата била је на мору. Чак ни у случају победе или пробоја из португалске престонице, руски бродови не би могли да се провуку до блокираних француских лука, а још мање – до Балтика. „Наша ситуација је била критична – предстојала нам је славна и за Отаџбину бескорисна смрт…

[33] Жоан VI (1769–1826), регент Португалије (1799–1816), краљ (1816–1826), од 1808. живео у Бразилу, вратио се у Португалију 1821.

– записао је у свом дневнику руски официр – Како не хвалити Сењавина, који је знао да нас тако славно избави из наше невоље!”

Према упутствима добијеним од императора, командант ескадре је морао да спали своје бродове ако је сукоб неизбежан, али овај је одбио да то послуша, на сопствену одговорност. 3. (15) септембра 1808. Сењавин је са командантом британске ескадре закључио споразум по коме су руски бродови поверени на чување британској влади која је била дужна да их врати 6 месеци након склапања мира са Русијом, у истом стању у којем су примљени (1813. у Кронштат су враћена 2 ратна брода, за остале, који су до тада постали неупотребљиви, плаћено је као да су нови). Заставе на руским бродовима нису спуштене све док их адмирал и капетани нису напустили уз одговарајуће почасти, што се догодило у Портсмуту 29. септембра (10. октобра) 1808. Сењавин и посаде бродова су 8. (20) септембра 1809. стигли у Русију о трошку Енглеске. С обзиром на то како су се развијали односи између Лондона и Санкт Петербурга, ово је био изненађујуће користан споразум за Русију.

После Тилзита, трговина између две земље је одмах заустављена. Будући да Енглеска није била само највећи трговински партнер, већ и поморски превозник, то је био тежак ударац за руске финансије, и без тога већ исцрпљене због два изгубљена и два рата у току, као и изузетно лошом жетвом 1806. године. Године 1808, када је, након претрпљених губитака код Аустерлица и Фридланда, требало обновити војску и припремити је за рат са Шведском, трошкови за војску и морнарицу износили су 140 милиона рубаља, док су државни приходи износили 111,5 милиона рубаља, а укупан износ расхода је већ достигао 240 милиона рубаља. Дефицит у условима наглог пада спољнотрговинске размене, што је довело до пада цена дрвне грађе, хлеба, лана и

одлива сребра, покривен је емисијом папирног новца. Од 1805, курс папирне рубље стално пада, са 78 копејки у сребру 1806. до 66 копејки 1807, и 48 копејки 1808. године, 35 коп. 1809, па чак до 20 копејки 1810. године! Русија је била на ивици државног банкрота. Није изненађујуће што је државни канцелар Н.П. Румјанцев постао министар иностраних послова, задржавши ресор министра трговине (Русија се повукла из континенталне блокаде убрзо након Наполеонове инвазије, 6. (18) јула 1812, када је потписан мировни уговор са Великом Британијом, а 12. септембра (24) 1812. уследио је манифест цара Александра I о обнављању трговинских односа између две земље, праћен декретима о укидању ембарга на британске бродове и секвестрацији имовине британских поданика).

Руско-шведски рат 1808–1809, прва фаза

Почетком 1808. односи између Русије и Шведске су се нагло погоршали, шведски краљ Густав IV Адолф[34] одбио је предлог да се придружи анти-енглеској коалицији. 9. (21) фебруара 1808. руске трупе (26 хиљада људи са 117 топова) под командом генерала Буксгевдена извршиле су инвазију на Финску без објаве рата. Почео је руско-шведски рат 1808–1809, који је званично објављен тек 16. (28) марта 1808. У савезу са Швођанима, британска флота од 62 брода са транспортним бродовима који су превозили 9.000 војника ушла је у Балтик, али није успела да пружи значајнију помоћ Швођанима, те је енглески десантни корпус убрзо послат у Шпанију.

[34] Густав IV Адолф (1778–1837), краљ Шведске 1792–1809, 1792–1796. краљевством је управљао регент – стриц краља, војвода од Судерманланда; након свргавања, Густав Адолф је живео у неколико европских земаља, а умро је у Швајцарској под именом пуковник Густавсон.

Пре почетка одмрзавања, руске трупе су заузеле Хелсингфорс (Хелсинки), опселе тврђаву Свеаборг, у марту заузеле Аландска острва и Готланд и отерале шведску војску у северну Финску. 26. априла (8. маја) гарнизон Свеаборга је капитулирао – заробљено је 7.500 војника и 2.033 оруђа. Непријатељства између Русије и Енглеске била су ограничена на нападе британских бродова на неколико руских бродова на Балтику и на мала приморска насеља на Белом мору.

Ипак, англо-шведска флота је после одлеђивања мора приморала руске трупе да се повуку са Готланда и Аланда, почеле су партизанске операције у позадини мале и раштркане руске армије у Финској. До лета је Буксгевденова армија повећана на 34 хиљаде војника, што му је омогућило да интензивира своје операције. Средином септембра, шведска војска је поново одбачена назад на север, а десант који се искрцао у јужној Финској, предвођен краљем, поражен је, и његови остаци су се поново укрцали на бродове. У децембру 1808. Буксгевдена је заменио генерал-мајор О. Ф. Вон Кноринг.[35] Од цара је добио наређење да заврши рат форсирањем Ботничког залива, како би пренео ратна дејства на територију саме Шведске и угрозио њену престоницу. Нови главнокомандујући је сумњао у успех ове офанзиве и као надзорник му је послат генерал гроф А.А. Аракчејев.[36]

---

35 Кноринг (Ото Вилхелм) Ото Фјодорович (1759–1812), из племства губерније Естланд, генерал-мајор (1799). У војној служби од 1769. Учествовао је и истакао се у руско-турским ратовима 1768–1774, 1788–1791, у пољском походу 1794, истакао се у јуришу на Праг, унапређен је у потпуковника и одликован орденом Св. Георгија 4. реда. Учествовао је у рату са Француском 1806–1807, истакао се код Фридланда. Учесник рата 1812.

36 Аракчејев Алексеј Андрејевич (1769–1834), руски државник и војсковођа, гроф (1799), генерал артиљерије (1807), сенатор (1808), члан Државног савета (1810). 1787. завршио Племићки артиљеријско-инжењерски корпус у чину потпоручника,

1791–1792. – ађутант команданта корпуса, 1792. у служби Великог кнеза Павла Петровича у Гатчинским јединицама, где је стекао посебну наклоност будућег цара због дисциплинованости, изузетне марљивости, ефикасности, и због тога што је био страсни поклоник војничког муштрања. Дан након ступања на престо, Павле I је унапредио Аракчејева у генерал-мајора и именовао га за команданта Санкт Петербурга. Године 1797–1798. Аракчејев је командовао гардијским Преображенским пуком, 1798. унапређен у генерал-потпуковника, 1798–1799. – генерал-интендант армије, 1799. – инспектор читаве артиљерије, на овом положају донео је много користи, доследно унапређујући и стандардизујући артиљеријски парк, исте године је уздигнут до достојне титуле грофа. Два пута (1798. и 1799. године) Павле I га је отпуштао због злоупотребе службеног положаја. 1803. император Александар I га је вратио на место артиљеријског инспектора. Од јануара 1808. – министар копнених снага и генерални инспектор целокупне пешадије и артиљерије (последња функција коју је обављао до 1819. г), имао је огромну улогу у припреми војске за рат са Наполеоном. 1809. одбио орден Светог Андреја Првозваног, сматрајући да не заслужује такву награду. У јануару 1810. препустио Министарство рата Барклају де Толију, преузевши Одељење за војна питања Државног савета. 1812. непрекидно уз Александра I, био је задужен за попуњавање војске и милиције. На седници Ванредног одбора за избор главнокомандујућег 1812. изјаснио се за именовање М.И. Кутузова. Током иностраних похода 1813–1814. био једини извештач цара о војним, дипломатским и другим питањима, имао је улогу шефа Императорске теренске канцеларије. У биткама код Лицена и Бауцена командовао је артиљеријом. Након уласка савезничких трупа у Париз године 1814. одбио титулу фелдмаршала коју му је доделио цар, наводећи чињеницу да није директно командовао трупама. Године 1815, због честих путовања Александра I у иностранство, фактички је водио Државни савет и Комитет министара. Године 1817. – главни старешина војних насеља насталих на иницијативу цара, 1821–1826. – начелник Посебног корпуса војних насеља, лично је руководио сузбијањем протеста насељеника. Након ступања на престо цара Николаја I, пао је у немилост и фактички је уклоњен с положаја. У пролеће 1826. послат је на боловање и трајно се настанио на свом имању Грузино. Цело своје богатство (1,5 милиона рубаља) завештао је цару који га је

1. (13) марта 1809. војска је почела да напредује кроз Ботнички залив у три колоне, од којих је главном командовао П.И. Багратион. Прелаз је обављен у најтежим условима, али је ипак успешно завршен. Багратион је заузео Аландска острва, уништивши локални гарнизон и заробивши 3 хиљаде војника и 30 топова, а његова претходница, под командом генерал-мајора Ј.П. Куљнева[37] стигла је 7. (19) марта до шведске обале у непосредној близини Стокхолма. Окупација Финске од стране руских трупа, њихова инвазија на саму шведску територију – све је то довело до свргавања Густава IV Адолфа. 13. марта 1809. група официра шведске војске извела је државни удар. Власт је добио регент, војвода од Судерманланда.[38] Краљ је ухапшен и 29. марта приморан да потпише акт о абдикацији у корист свог сина. Политичку кризу руска команда је искористила за склапање примирја. Риксдаг је 19. маја, под одлучним притиском војске, лишио права наследства читаву породицу Густава Адолфа, која је убрзо била принуђена да напусти Шведску. 5. маја регент се прогласио за краља Карла XIII. Војни сукоби су ускоро обновљени и

поклонио Новгородском кадетском корпусу, а корпусу је добио име по Аракчејеву.

37 Куљнев Јаков Петрович (1763–1812), генерал-мајор (1808), 1770. васпитаван је у Армијском племићком корпусу, од 1785. – у војној служби. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1787–1791. и у пољским кампањама 1792. и 1794. године, и у рату са Француском 1806–1807. Куљнев је имао репутацију једног од најбољих коњичких команданта у руској војсци. За успехе у биткама против Швођана одликован је Орденом Светог Ђорђа 3. степена, а 1810. учествовао у биткама са Турцима на Балкану. 19. (31) јула 1812. погинуо у бици код Кљастица (савремена Витебска област, Белорусија).

38 Војвода Карло од Судерманланда (1748–1818), краљ Шведске под именом Карло XIII (1809–1810), краљ Норвешке под именом Карло II (1814–1818)

настављени до лета 1809, увек безуспешно за Швеђане, који су се убрзо уверили у бесмисленост отпора. С друге стране, Александар I је постајао све заинтересованији за окончање непријатељстава, јер су му биле потребне слободне руке за акције у Европи.

Ерфурт и његове последице

Руско-шведски рат, који је започео у време пријатељских и савезничких односа између Санкт Петербурга и Париза, завршио се у сасвим другачијем окружењу. Прва сенка над руско-француским савезом била је Наполеонова интервенција у шпанске послове. 5. маја 1808. у Бајону је потписан француско-шпански споразум о абдикацији Бурбона са шпанског престола. У марту 1808. Карло IV од Шпаније[39] абдицирао је у корист свог сина Фердинанда,[40] али је касније, под притиском маршала Мира, прогласио абдикацију присилном и неважећом и пристао је на Наполеонову арбитражу. Он је позвао оца и сина на преговоре и приморао је Фердинанда да се одрекне права у корист свог оца, а Карла да абдицира у корист француског цара, под условом очувања интегритета, независности краљевства и доминације католичке Црква. Карло IV и његова породица добили су „азил" у Француској – замак Компијен. Александар I је био огорчен због тих догађаја.

Пошто је Наполеонова Француска у то време била прилично дубоко заглављена у Шпанији, где су Французи извршили инвазију након хапшења шпанске краљевске породице (војне операције на Иберијском полуострву захтевале су значајне војне напоре Француске – број француских трупа које су тамо биле укљу-

[39] Карло IV (1748–1819), краљ Шпаније (1788–1808)

[40] Фердинанд VII (1784–1833), краљ Шпаније (1813–1833)

чене понекад је достизао 370 хиљада људи, а укупни губици Француза премашили су 40 хиљада људи), а Аустрија се очигледно спремала за реванш, Наполеону је поново био потребан споразум са Русијом. Пред нови састанак царева, његов амбасадор у Русији, маркиз де Коленкур,[41] изнео је предлог о подели османских поседа у Европи – Русији су понуђене дунавске кнежевине и Босфор у замену за њен пристанак на прелазак Дарданела и западног дела Балканског полуострва у руке Француске. Наполеон је јасно настојао да искористи источно питање како би подигао интересовање за руско-француски савез у Санкт Петербургу. Делимично је успео, иако Александар није веровао његовим обећањима у вези са Мореузима. Од 15. (27) септембра до 2 (14) октобра 1808. године одржан је састанак Наполеона и Александра у Ерфурту (Тирингија), током којег су министри иностраних послова Русије и Француске – Н.Н. Румјанцев и Ж.Б. де Шампањи[42] склопили тајни споразум о савезништву, на период од 10 година. Француска је признала права Русије на Молдавију и Влашку, чак је и обећала да ће пружити оружану помоћ свом савезнику ако анексија подунавских кнежевина изазове протест Аустрије или Енглеске. Заузврат, од Русије се очекивало да обећа подршку Француској у случају рата са Аустријом.

---

41 Коленкур Арман Августин Луј (1773–1827), маркиз, војвода од Вићенце (1808), дивизијски генерал (1805), од 3. новембра 1807. – амбасадор у Русији, опозван 1811. Од 20. новембра 1813. до 2. априла 1814. – министар спољних послова, на овој функцији и у периоду „сто дана". Од 1. августа 1815. – пензионисан.

42 Жан-Баптист де Шампањ (1756–1834), војвода де Кадор (1811), сенатор (1813), почео је своју службу у Краљевским маринцима, од 1789. – мајор, 1793. ухапшен као племић, али пуштен после преврата 9. термидора (27. јула) 1794, 1801–1804. – амбасадор у Бечу, 10. августа 1807. наследио је Талерана на месту министра спољних послова, и био је на том положају до 1811, након рестаурације – у опозицији Бурбонима.

Александар I је дао обећање, али не сасвим јасно и прецизно. Оба цара су се договорила о заједничком апелу влади Велике Британије са предлогом да се закључи мир, под условом неизоставног услова признавања владавине Русије над Финском, Молдавијом и Влашком, и преласка шпанског престола – у руке династији Бонапарте. У случају неуспеха овог апела, био је предвиђен састанак императора о заједничким војним операцијама против Енглеске. Истовремено, није било могуће постићи договор о питањима изузетно важним за безбедност западних граница Русије. Наполеон је одбио да повуче трупе са територије Пруске, није се обавезао да неће бити ширења граница Великог Војводства Варшавског и да ће престати да јача пољску војску. Сусрет у Ерфурту био је врхунац руско-француске сарадње, а њен пад са највише тачке почео је већ у Ерфурту. Био је то компромис који више никоме није одговарао. Током састанка Талеран,[43] разрешен у 1807. са места шефа француског Министарства спољних послова, и учествујући у преговорима као дипломатски саветник, почео је да пружа поверљиве услуге руској страни. По повратку из Ерфурта Александар је, у ишчекивању неизбежног сукоба Наполеона и Аустрије, захтевао да Кноринг убрза завршетак шведског рата.

У Фридрихсгаму (савремена Хамина у Финској) 5. (17) септембра 1809. године потписан је мировни уго-

[43] Шарл-Морис Талеран-Перигор (1754–1838), принц Беневетски (1806–1815), херцог од Дина (1817), министар иностраних послова Директората (јул 1797–јул 1799), од 22. новембра 1799. године држао је исти положај и у Наполеоновој влади до 1807, после Ерфурта сарађивао је са руском и аустријском владом, одајући им државне тајне за новац, прешао на страну Бурбона, није подржавао Наполеона током „сто дана", у јулу-септембру 1815. – председник владе и државни секретар за спољне послове, потом пензионисан до Јулске револуције 1830, након чега је именован за амбасадора у Великој Британији, на овој функцији је био до 1834, 13. новембра 1834. – пензионисан.

вор по коме је цела Финска, укључујући и Аландска острва, припала Русији. Шведска се обавезала да ће раскинути савез са Енглеском и склопити мир са Француском и Данском, да би се придружила континенталној блокади. Руско-шведска трговина је обновљена, а Швођани су добили право на годишњи бесцарински откуп 50 хиљада четвртина[44] жита у Русији. Финска је постала део Царства као Велико војводство (Херцеговина), повезана са Русијом династичком унијом, задржавши права и привилегије, добивши властити парламент и најширу аутономију. Године 1811. чак је и Виборшка губернија, која је била део Русије по условима Ништадског уговора од 1721. године, припојена Великом војводству. 21. августа, као последица рата који је Шведска изгубила 1810, Наполеонов маршал Бернадо изабран је за престолонаследника, под именом Карл-Јохан.[45] Династија Ваза више није столовала на шведском краљевском престолу. Њен последњи представник Карло XIII остао је у земљи, а године 1814, након проглашења уније Шведске и Норвешке, постао је номинални краљ Норвешке, а живео је у Стокхолму.

Пролеће и лето 1809, када су привођене крају војне операције против Швођана, а водила их је руска страна са јасном жељом да се убрза њихов завршетак, временски су се поклопиле са много важнијим догађајима за

[44] Четвртина или врећа – јединица мере за материје у ринфузи, једнака 8 фунти или 210 литара.

[45] Жан-Батист Жил Бернадо (1763–1844), од 1780. у војној служби, учесник ратова револуционарне Француске, генерал (1794), министар рата (јул-септембар 1799), ожењио Д. Кљари, свастику Жозефа Бонапарте, маршал Царства (1804), принц Понте Корва (1806), учесник битака код Аустерлица и Ваграма, од 1810. – престолонаследник Шведске, 1818–1844 – краљ Шведске Карл XIV Јохан.

Александра I. Од друге половине 1808. сукоб између Француске и Аустрије постао је неизбежан. Беч се активно припремао за нови рат, а Наполеон је, са своје стране, почео да концентрише своје трупе и отворено је показао презир према Аустријском царству, жалећи што га није уништио 1805. Одлучно одбијање цара Франца I да испуни Наполеонову жељу и призна његовог брата Жозефа[46] за краља Шпаније учинило је сукоб неизбежним. Руска дипломатија је настојала да спречи сукоб Париза и Беча, али безуспешно. У марту 1809. Аустрија је, ступивши у савез са Енглеском, започела рат са Француском.

Аустријска војска је имала 280 хиљада људи и 790 топова, њихове главне снаге (око 200 хиљада људи) под командом надвојводе Карла биле су концентрисане у горњем Подунављу, где је Наполеон до почетка непријатељстава успео да окупи око 200 хиљада људи и 428 топова. Аустријанци су 10. априла извршили инвазију на Баварску, али су после битака од 19. до 23. априла код Тајгена, Абенберга, Ландшута, Екмула и Регензбурга, претрпели значајне губитке (до 45 хиљада људи) и били принуђени да се повуку према Бечу. Французи су 13. маја заузели престоницу Аустрије, а њена војска је заузела одбрану дуж леве обале Дунава, преко пута града. У ноћи 21. маја, део француске војске (око 40 хиљада људи са 50 топова) прешао је реку код села Асперн, источно од Беча и напало их је 80 хиљада Аустријанаца са 288 топова. Француско напредовање је заустављено. Наполеонову контраофанзиву 22. маја са снагама до 70 хиљада људи, уз подршку 114 топова, зауставило је 105 хиљада Аустријанаца са 288 топова, уз велике губитке за Французе.

[46] Жозеф Бонапарта (1768–1844) – Наполеонов старији брат, 1806–1808. – краљ Напуља, 1808–1813. – краљ Шпаније, после „сто дана" побегао је у САД, где је 17 година живео у граду Бордентаун, у Њу Џерсију. 1832. вратио се у Европу, умро у Фиренци.

Раст водостаја, услед чега је однесен мост који повезује јужну обалу реке са острвом Лобау (8–11 км источно од Беча) који се налази на средини реке, онемогућио је Наполеону да појача своју војску на северној обали. Император је ноћу одатле повукао своје трупе у Лобау и почео пажљиво да се спрема за форсирање Дунава. Војне операције су, дакле, добиле неповољан обрт за Наполеона. Александар I се ограничио на слање корпуса од 20.000 војника у Волињ, на руско-аустријској граници, и формалну објаву рата. Са своје стране, још на почетку рата, аустријска влада је наредила да „граничне власти не пружају никакав отпор руским трупама, којима буде наређено да уђу на аустријску територију". Руске трупе су избегавале да помогну француско-пољској војсци у Варшавском војводству, које се нашло у тешкој ситуацији током првог периода непријатељстава, али су заузеле Краков (у ствари, град су Аустријанци предали Русима) и део Галиције у другом периоду, када су аустријске трупе пребачене на Дунав.

Озбиљнијих сукоба са Аустријанцима није било, руско војно присуство је више помогло него ометало Хабзбурговце, одржавајући стабилност на некадашњој територији Пољске и покривајући тзв. Бохемски коридор, који отвара пут ка Будимпешти и Бечу. Французи су 4. јула увече са великим снагама (170 хиљада људи са 584 оруђа) почели да прелазе Дунав са острва Лобау на леву обалу реке код села Ваграм, 16 км североисточно од Беча. 110 хиљада Аустријанаца са 452 оруђа 5. јула 1809. је одбило све француске нападе, али је 6. јула, одбивши аустријску контраофанзиву, Наполеон задао тежак ударац на централном делу фронта надвојводе Карла и приморао га да се повуче. Губици обе страна су били приближно једнаки – око 25 хиљада људи, а Французи нису наставили да гоне аустријске трупе које су

се повлачиле. Војне операције у Италији, Далмацији и Тиролу нису се развијале у корист Аустријанаца, упркос њиховом херојском отпору. 12. јула 1809. закључено је примирје, а 14. октобра 1809. Беч је био принуђен да пристане на потписивање Шенбрунског уговора са Француском. Аустрија је платила знатну одштету, смањила војску на 150 хиљада људи, и прикључила се континенталној блокади.

Погоршање руско-француских односа: на путу ка рату

Међу бројним територијалним губицима Дунавске монархије, за Русију су најважнији били следећи: присаједињење Западне Галиције Војводству Варшавском, са центром у Кракову, и са популацијом од преко 1,25 милиона људи, а Тарнопољске области у Источној Галицији са популацијом од 400 хиљада људи – Русији. Нагли раст моћи Француске, јачање њеног упоришта на западним границама Руског царства, што се доживљавало као етапа на путу обнављања граница из 1772, тј. пре прве поделе Пољске – све то је изазвало негативну реакцију у Санкт Петербургу. Петербург се плашио, и то не без разлога, да је крајњи циљ Наполеонове политике у источној Европи била традиционална француска политика од средине 17. до 18. века, систем заснован на пољско-шведско-турском савезу, подједнако непријатељски расположен и према Русији, и према Аустрији, и према Прусији. Сумње су се појачале након одбијања цара Француске да ратификује конвенцију о необнављању пољског краљевства, коју је 4. јануара 1810. потписао његов амбасадор у Русији, Коленкур.

Готово истовремено са овим, неуспешно су окончани и преговори о браку велике кнегиње Ане Пав-

ловне[47] са Наполеоном. Брак је и у име Императора понудио Коленкур, 10. (22) новембра 1809, али је Александар прво избегао да одговори, позивајући се на очев завет, према којем је право да одлучује о судбину својих ћерки у потпуности дато царици-удови Марији Фјодоровној, која је категорично одбила да уда 15-годишњу Велику Војвоткињу за „чудовиште са Корзике". Почетком фебруара 1810. император Александар је пренео француском амбасадору став своје мајке – брак је могао да се склопи тек за две године. Било је то уљудно одбијање. Од краја 1809. руско-француски односи су се стално погоршавали. Париз је био незадовољан понашањем Русије 1809. године, као и кршењем континенталне блокаде, на шта су руске власти све више почеле да гледају мање-више попустљиво.

Царински декрет од 19. децембра 1810. године, који је повећао дажбине на сву увозну робу за 50% (у то време скоро искључиво француске производе), буквално је спасао руске финансије од коначне пропасти. Државни приходи те године износили су 191,5 милиона рубаља (заједно са кредитима и узимајући у обзир и издате државне обвезнице – 278,6 милиона рубаља), расходи – 279 милиона рубаља. Највећи део ових последњих расхода отпадао је на војску – 128 милиона рубаља, много мање, али ипак осетно, на одржавање флоте – 19,6 милиона рубаља. Царинским прописима из 1810. потпуно је забрањен увоз у Русију сукна, свиле, луксузне робе, која је такође долазила углавном из Француске. Нова царинска уредба дозволила је и увоз „колонијалне робе" под заставом Сједињених Држава и других неутралних држава. У то време је била распрострањена пракса „неутрализације", односно, у суштини фиктивног преноса власништва над бродом на компанију из неутралне

[47] Ана Павловна (1795–1865) – шеста ћерка Павла I, 1816. удала се за Вилхелма Оранског, престолонаследника Холандије, краљица Холандије (1840–1849).

земље, при чему је брод остајао у власништву преносиоца или компаније. Значајан део британских бродова упловио је у руске луке под заставом Тенерифа. То је заправо значило руско одбијање да учествује у континенталној блокади. Ако се узме у обзир чињеница да је, по новим царинским правилима, забрањен увоз одређених француских производа у Русију, а за друге су одређене више царинске стопе, онда постају разумљиви бројни протести Париза. Међутим, руска влада није имала другог начина да се избори са претећом финансијском катастрофом изазваном, између осталог, и учешћем у трговинској блокади Велике Британије.

Француска, која је извозила углавном луксузну робу, а нису јој биле потребне руске сировине и полупроизводи (тканине од лана и конопље), није могла да замени Енглеску као трговинског партнера. Допуштање увоза колонијалне робе под неутралним заставама одмах је изузетно позитивно утицало на курс руске рубље, чим је успостављена пловидба Балтиком. Чак ни рат са Француском није преокренуо овај тренд, погледајте вредност папирне рубље у сребреним копејкама:

	1811. године	1812. године
Јануар	0.19.8	0.31.6
Фебруар	0.19.3	0.31.1
Март	0.19.8	0.27.4
Април	0.20.8	0.26.9
Мај	0.19.3	0.26.9
Јун	0.21.5	0.28.4
Јули	0.23.0	0.30.4
Август	0.24.7	0.56.2
Септембар	0.24.9	0.64.0
Октобар	0.25.4	0.55.6
Новембар	0.22.5	0.44.6
Децембар	0.29.7	0.42.0
Просек	0.22.5	0.38.8

До погоршање руско-француских односа није дошло само због економских разлога. Након припајања војводства Олденбург Француској, у децембру 1810, односи између Париза и Санкт Петербурга добијају јасно непријатељски карактер. Разлог за Наполеонове акције било је кршење континенталне блокаде и жеља да демонстрира своју снагу у северној Немачкој. Династија Олденбург је била млађа лоза Холштајн-Готорпа, то јест руске царске династије, која је напустила ове поседе у време Петра III.[48] Син владара војводства,[49] принц од Олденбурга,[50] био је ожењен сестром Александра I, који је Наполеонову одлуку о Олденбургу схватио као личну увреду. Од 1811. Русија и Француска почеле су активне припреме за рат. У фебруару и марту 1812. Наполеон је успео да закључи савезничке споразуме са Аустријом и Пруском, планирао је да опколи Русију прстеном њој непријатељских сила, на челу са Француском.

48 Карл-Петер-Улрих (1728–1762), херцег од Холштајн-Готорпа (1739–1762), цар Петар III Фјодорович (5. јануар–28. јун 1762)

49 Петар-Фридрих-Лудвиг (1755–1829), братанац цара Петра III, ожењен сестром царице Марије Фјодоровне, администратор (управник) Великог војводства Олденбург у име умно заосталог брата, (1785–1823) херцег од Олденбурга (1823–1829); неумољиви противник Наполеона, после присаједињења војводства Француској, живео је у Русији.

50 Петар-Фридрих-Георг (Георгиј Петрович), принц од Олденбурга (1784–1812), брат од стрица цара Александра I. 21. јула 1808. године примљен је у руску службу у чину генерал-потпуковника и постављен је за генералног гувернера Естоније. 18. априла 1809. оженио се великом војвоткињом Јекатерином Павловном (1788–1818, војвоткињом од Олденбурга (1809), краљицом од Виртемберга (1816), четвртом ћерком цара Павла I, најдражом сестром Александра I), добио је титулу Императорског Височанства. 15. августа 1809 – коњички генерал, 20. новембра 1809. – генерал-губернатор Твери, Новгорода и Јарославља, главни директор речног и путног саобраћаја.

Уочи рата, руска дипломатија и војска успеле су да осујете ове планове. Александар I успео је да склопи примирје са шведским престолонаследником Карлом-Јоханом. Принц је био незадовољан Наполеоновим бахатим мешањем у шведску политику, које је угрозило његову будућност у овој земљи. Када су у јануару 1812. француске трупе, без претходне најаве, заузеле шведску Померанију, ово је била последња кап која је прелила стрпљење бившег француског маршала. 5. априла 1812. потписан је и руско-шведски уговор о пријатељству. Одуставши од претензија на Финску, Стокхолм је у будућности добио права на Норвешку, која је припадала Данској, француском савезнику. Непријатељство између Санкт Петербурга и Лондона почиње да јењава, а у марту 1812. године, уз помоћ Карла Јохана Шведског, почињу мировни преговори.

6. (18) јула 1812. у граду Еребро (Шведска) потписан је мировни уговор са Великом Британијом. Проглашена је обнова мира, пријатељства и трговинских односа на принципима повластица. Русија и Енглеска су се сложиле да помажу једна другој у случају напада треће силе. У ствари, то је био савез уперен против Француске. Коначно, руско-шведски односи су прерасли у савез после сусрета Александра I и Карла Јохана у граду Або (фин. – Турку) 15. (27) –18 (30) августа 1812. године, дате су гаранције да ће Шведска бити неутрална у случају рата, што је омогућило повлачење Финског корпуса из Великог војводства Финске и његово слање у регион Западне Двине. 30. августа потписан је тајни уговор из Абоа, према којем су обе државе биле обавезне да једна другој пружају војну помоћ у случају агресије треће стране (најмање 12–15 хиљада војника), Русија је Шведској обезбедила зајам од 1,5 милиона рубаља, који је требало да буде реализован у року од годину дана након ратификације, кроз

набавку жита, субвенција је требало да буде враћена 16 месеци након припајања Норвешке Шведској. Стокхолм и Петербург су позвали Лондон да се придружи овом споразуму, и проблем обезбеђивања шведске неутралности је био решен.

Руско-турски рат 1806–1812.

Други важан проблем за руску политику било је окончање ратова са Турском и Персијом. На почетку своје владавине Александар I се држао политике одржавања интегритета Османског царства, решавајући спорна питања у оквиру билатералних односа. Настављајући традицију из 1799. године, Русија и Турска су 1805. потписале уговор о савезу, којим је потврђено право руских бродова да пролазе кроз Босфор и Дарданеле. Међутим, и пре његовог потписивања, руско-турски односи били су угрожени заоштравањем проблема на Балкану – зверствима јаничара, које је Истанбул слабо контролисао, и која су била повод за почетак Првог српског устанка (1804–1813). Напустивши територију Србије током рата Турске против Аустрије и Русије, јањичари су 1791. године изгубили право да се тамо врате, порезе у корист Османског царства почели су да убирају српске старешине – кнежеви. Благостање Срба је драстично порасло, само годишњи промет трговине свињама процењен је на око 130 хиљада фунти. Султан Селим III[51] је 30. јануара 1799. дозволио јањичарима да се врате у Србију, што су они, уосталом, почели да раде и раније, не обазирући се ни на кога.

[51] Селим III (1761–1808), који је владао од 1789. до 1807. године, под утицајем Француске револуције, почео је да спроводи реформе, првенствено усмерене на стварање војске по европском узору. Срушен јаничарском побуном.

Они су убили београдског пашу 1801. године, након чега су територију пашалука почела да контролишу 4 јаничарска поглавара – „дахије". Укинута су сва права дата Србима 1791. године, повећани порези, одузета земља, уведен принудни рад у корист јаничара. Да би учврстиле своју власт у Србији, 4. фебруара 1804. дахије су организовале истребљење српских вођа („Сеча кнезова"). Убијена су 72 српска лидера, али је један од позваних на састанак на коме се догодио покољ – Карађорђе,[52] успео да избегне ликвидацију и подигао је устанак, у почетку усмерен искључиво против јаничара, а не против власти султана, који је чак ступио у преговоре са побуњеницима. Султан није располагао значајнијим војним снагама; у непосредној близини турске престонице, у Бугарској, одреди дезертера и разбојника – крџалије, кренули су путем београдских јаничара, и на њих је бачен најспремнији део турске војске. У септембру 1804. српска делегација примљена је у аудијенцију код Александра I

[52] Ђорђе (Георгије) Петровић или Карађорђе (1762–1817) – вођа Првог српског устанка, оснивач династије Карађорђевић – рођен је у Вишевцима код Београда, у младости је био пастир, 1787, после убиства једног Турчина, побегао је у Аустрију, где се придружио јединици српских добровољаца у царевој војсци и истакао се у рату 1788–1791, након чега је искористио амнестију и вратио се у Србију. Срећно избегавши убиство које су припремили јаничари, он је 2. фебруара 1804. године предводио устанак Срба, при чему се истакао и као војсковођа и као политичар. Године 1813, после пораза устанка, био је принуђен да побегне у Аустрију, где је, заједно са осталим побуњеницима, интерниран прво у Грац, а потом у Петроварадин. Захваљујући посредовању руске дипломатије, српске избеглице, предвођене Карађорђем, убрзо су ослобођене и пребачене у тврђаву Хотин у Русији. После 1814. године Карађорђе је живео у Бесарабији, одржавао везе са Филики Етеријом, вратио се у Србију 28. јуна 1817. године, али је убијен по наређењу свог бившег саборца и ривала Милоша Обреновића.

који је побуњеницима обећао дипломатску и финансијску подршку. Карађорђе је 1805. победио јаничаре. Дахије су ухваћене и погубљене. Али циљеви српског устанка су се после тога променили, и тада су побуњеници започели рат за независност. Исте 1805. успели су да поразе турску казнену експедицију послату у њихову земљу. Русија, као покровитељ православних поданика Турске, није могла остати равнодушна према судбини Србије, али се све до 1806. године, због компликација у Европи, ограничавала на моралну и финансијску подршку.

Ситуација се променила са почетком руско-турског рата. Султан је био импресиониран војним успесима Наполеона 1805–1806. и био је увучен у орбиту француске политике. Огромну улогу у изазивању рата одиграла је француска дипломатија у лику Наполеоновог амбасадора ген. О. Себастианија,[53] који је искористио ефекат битке код Аустерлица како би увукао Турску у рат и одвратио Русију од подршке Пруској. Успео је да убеди султана да уклони владаре Молдавије Александра Мурузија (1802–1806) и Влашке Константина Ипсилантија (1802–1806), који су били оријентисани на Русију. Поред тога, Турска је затворила Мореуз за руске

[53] Хорас Франсоа Бастијен, гроф (1809) Себастиани де ла Порта (1772–18151) – родом са Корзике, учесник италијанске кампање, истакао се у бици код Маренга, учесник пуча 18. бримера, 8 год. републике (9. новембра 1799. године, рањен у бици код Аустерлица). 21. децембар 1805. – дивизијски генерал. Године 1806. постављен је за амбасадора у Цариграду, где је организовао одбрану града и 1807. одбио напад Британаца. Године 1808. је позван у војну службу, учесник рата у Шпанији и Русији. Од 1814. – у пензији, 1815. емигрирао је у Велику Британију, биран је за члана законодавне скупштине. Године 1830 – министар поморства, 1830–32. – министар иностраних послова, 1834. – амбасадор у Напуљу, 1835–40 – у Лондону. 21. октобар 1841. – маршал Француске

бродове. Покушаји руске владе да проблем реши дипломатским путем нису завршили успехом и Русија је била принуђена да употреби силу. И пре него што су наследници проруских владара стигли у Букурешт и Јаши, кнежевине су заузеле руске трупе под командом ген. И.И. Михелсона.[54] Формално су имали право на такав поступак, садржан у чл. 16 Кучук-Кајнарџијског мира (1774), којим је Русији дато право да штити дунавске кнежевине. Пошто је спречила опасност од обнављања турске војне контроле над кнежевинама и неизбежног масакра који би потом уследио, руска војска није могла да спречи рат који је био непожељан за Русију. Почело је у децембру 1806.

Првобитни план акције предвиђао је заједничке и координиране војне операције са британском флотом која је у то време била савезник Русије у области Мореуза, са циљем да Турска буде брзо потучена и пацификована. Дана 1. (13) фебруара 1807. вицеад-

[54] Михелсон Иван Иванович (1740–1807) – рођен је у Ливонији, почео је да служи као редов у лајб-гарди Измаиловског пука, 1755. добио је официрски чин. Током Седмогодишњег рата истакао се у биткама код Зорндорфа и Кунерсдорфа. Године 1770. са чином мајора друге класе, истакао се у биткама код Ларге и Кахула, унапређен у мајора прве класе, 1771–1772. учествовао у борбама против конфедералаца у Пољској, унапређен у потпуковника, 1773–1774. истакао се у гушењу устанка Ј.И. Пугачова, произведен у чин пуковника, одликован Орденом Светог Георгија 3. степена. Године 1778. унапређен је у чин генерал-мајора и одликован Орденом Светог Александра Невског, 1786. године унапређен је у чин генерал-потпуковника. Истакао се у Руско-шведском рату 1788–1789, одликован дијамантским значкама Ордена Светог Александра Невског. За владавине Павла I, унапређен је у чин коњичког генерала и постављен на место команданта корпуса. 26. фебруара 1800. постављен је за управника Крима, 1803. био је војни гувернер Белорусије, 1806. постављен за команданта молдавске војске, 5. (17) августа 1807. преминуо је у Букурешту.

мирал П.В. Чичагов[55] изнео је тај план Императору на усвајање. Требало је да заједно са Британцима буде изведен заједнички удар на Дарданеле и Босфор, да се форсира мореуз и искрца десант у Цариград, а главне снаге десанта требало је да превезе Црноморска флота. Истовремено, војска ген. Михелсона требало је да веже за себе главне снаге Турака. Још раније, 26. децембра 1806. (7. јануара 1807), ескадрила Балтичке флоте под

[55] Чичагов Павел Васиљевич (1767–1849) – генерал-ађутант (1801), адмирал (1807), почасни члан Петроградске академије наука (1814). Године 1799. примљен је у гарду Преображенског пука, почео је активну службу у чину поручника као ађутант свог оца, адмирала В.Ј. Чичагова (1726–1809). Од 1783. – поручник морнарице. Учествовао је и истакао се у Руско-шведском рату 1788–1790, одликован Орденом Светог Ђорђа 4. степена и златним мачем „За храброст". Од 1790. – капетан 1. реда, 1791–1792. изучавао поморство у Великој Британији, 1797. је отпуштен, 1798. враћен у службу и унапређен у чин контраадмирала, након чега је поново отпуштен и затворен у Петропавловску тврђаву. Године 1799. је пуштен, враћен у службу и именован да командује ескадром за заједничке операције са Британцима у Холандији. За победу над француско-холандском флотом одликован је Орденом Свете Ане 1. степена са дијамантима и Светог Јована Јерусалимског, од краља Велике Британије – мачем са дијамантима. 12. маја 1801. добио је чин генерал-ађутанта, 13. новембра 1802. унапређен је у вицеадмирала, 20. јула 1807. – у пуног адмирала. Године 1802–1807. заменик министра поморских снага и управник Министарства. 22. јула 1807. – постављен за министра поморских снага. 28. новембра 1811. разрешен је ове дужности и постављен да врши дужност при имепратору. Године 1811–1834. члан Државног савета. Од 7. априла 1812. био је главнокомандујући молдавске војске, водио је на Борисов, није успео да на време одреди место Наполеоновог прелаза код Березине и у очима руске јавности постао један од главних криваца што је француска војска успела да се извуче из обруча. У фебруару 1813. отпуштен је са дужности, увређен критикама упућеним њему, напустио Русију, живео у Италији и Француској. Године 1834. одбио је да се повинује указу Николаја I о повратку, лишен је звања члана Државног савета, његова имовина у Русији је заплењена. Умро је у Паризу.

командом вицеадмирала Д.Н. Сењавина допловила је до Јонских острва која су у то време формално била под заједничком руско-турском управом, али су фактички била под руском управом. „Крф, – истиче у свом дневнику официр руске ескадриле П.И. Панафидин,[56] – је скоро руски град: већина становника разуме руски, а млади већ прилично добро говоре руски. Сењавину су 8. јануара 1807. послате инструкције које налажу заједничке акције са Британцима. Истовремено је издата и наредба да се припреми транспортна флотила за 15–20 хиљада људи, а одговарајући број бродова Црноморске флоте послат је њеном команданту, адмиралу маркизу И.И. де Траверсеу.[57]

[56] Панафидин Павел Иванович (1784–1869) – у описано време официр палубе, 1809. – поручник, 1810. – капетан-поручник, пензионисан исте године.

[57] Де Траверс (Жан Батист Прево Сансак) Иван Иванович (1754–1831), маркиз, адмирал (1801), рођен је на острву Мартиник, студирао је у краљевској војној школи Сарез и школи за поморске официре у Рошфору. Године 1765. добио је чин официра палубе у Краљевској морнарици, од 1773. са чином поручника учествовао је у рату северноамеричких колонија за независност. Године 1779. унапређен је у капетана, 1786. у потпуковника, 1786. у пуковника. 1789, после почетка револуције у Француској, преселио се на Мартиник, 1790. се вратио у Француску, живео на свом имању, почетком 1791. док је живео у Швајцарској добио је понуду да пређе у руску службу. 7. маја 1791. примљен је у флоту бродова на весла као капетан у рангу генерал-мајора, 10. јуна је проглашен контраадмиралом. Године 1792–1795. командовао је наоружаним лађама у луци Санкт Петербург, од 1796. – командант луке Роченсалм, 1797. и 1798. године. командовао је ескадром топовњача. 30. септембра 1797. унапређен је у вицеадмирала, 14. марта 1801. – у адмирала, командовао је ескадром бродова на весла, Александар I био му је веома привржен. Од маја 1802. – главни командант Црноморске флоте и лука, као и војни гувернер Севастопоља и Николајева. Учествовао је у руско-турском рату 1806–1812. Од септембра 1809. био је управник Министарства поморских

Траверсе је прво јавио да ће десантна флота за 17 хиљада људи бити спремна до краја марта, али је већ 12. фебруара 1807. године послао писмо Чичагову у којем га обавештава да нема довољан број официра (било их је само 1/3 од потребног броја) и да има велики проценат регрута (до 6,2 хиљаде људи), што искључује могућност организовања напада на Босфор и Цариград са мора. Црноморска флота је такође била у катастрофалном стању. Александар I је још 1803. године усвојио план развоја одбрамбене флоте, „узимајући у обзир поморске снаге суседних држава". Према овом документу, планирана је Балтичка флота, еквивалентна шведској и данској флоти (7 ратних бродова, 26 фрегата, 189 бродова веслачке флоте), и Црноморска – еквивалентна турским поморским снагама (21 ратни брод, 8 фрегата, 140 бродова веслачке флоте). Пошто од самог почетка није било довољно средстава за спровођење овог програма, новац је углавном потрошен на копнену армију, и пошто практично није ни финансирана, флота је брзо пропала током периода конфронтације. Стога, напад на Дарданеле од самог почетка није могао рачунати на подршку са Босфора. Акције флоте у области Мореуза, које не би биле подржане искрцавањем десанта, нису имале шансе за успех. Руски гарнизон Јонских острва бројао је 13.500 људи, поред тога, ту је била и легија албанских добровољаца – око 2 хиљаде људи. Због чињенице да је са Балкана постојала француска и турска претња острвима, Сењавин

снага. Од 1. јануара 1810. – члан Државног савета, уз оставку на своју дотадашњу функцију. Од 28. новембра 1811. – министар морнарице, од 27. децембра 1815. – министар поморства. Од 1821. због болести, пензионисан, 29. марта 1828. разрешен је дужности министра, али је остао члан Државног савета. У време док је он био министар, Балтичка флота је потпуно маргинализована, практично је пловила само подручјем тзв. «маркизове баре» – у Невском заливу.

није могао да поведе са собом више од 1.200 војника у војне операције код Дарданела.

Не знајући детаље и промене у плановима свог руског савезника, вицеадмирал Џ. Дакворт,[58] који је командовао енглеском ескадрилом, одлучио се на самосталне акције. Британци су очигледно журили да избаце Турску из рата без руског искрцавања у њеној престоници. Дана 7. фебруара 1807, 7 енглеских ратних бродова, 2 фрегате и 2 брода за бомбардовање пробили су се кроз Дарданеле готово без губитака и 9. фебруара се усидрили у области Принчевских острва, 8 миља од Цариграда. Дакворт је захтевао да Турци предају флоту, поморске резерве и контролу над мореузом у руке Британаца, као и да учине уступке Русији. Током преговора, ген. Себастиани је де факто преузео команду одбране турске престонице. Око Цариграда, према мору, постављено је око 200 топова, под њиховом заштитом је била турска флота која се држала приобаља. Осим тога, француски генерал је посебну пажњу посветио утврђењима Галипољског полуострва. У недостатку подршке копнене војске, Дакворт није могао да га спречи. Због опасности да буде блокиран у Мраморном мору, био је приморан да се повуче 19. фебруара, изгубивши 600 људи у Дарданелима, што убијених, што рањених. 2 његове фрегате нису више биле способне за борбу, 3 ратна брода су тешко оштећена.

Недуго након тога, Дарданелима се приближила Сењавинова ескадрила: 14 бојних бродова, 5 фрегата, 3

[58] Џон Бартоломеј Дакворт (1747–1817), контраадмирал (1800), вицеадмирал (1804), адмирал (1810) Британске морнарице. Успешно је деловао против Шпанаца код Кадиза (1800), Француза код Санто Доминга (1807), 1807. постављен је за заменика команданта Средоземне флоте. Гувернер Њуфаундленда (1810–1812), истакао се у акцији против Американаца 1812, члан парламента (1812), командант поморске базе Плимут (1815–1817).

корвете, 1 једрењак, 1 шкуна, 7 бригова, 2 једрењака са веслима, 5 транспортера и 1 фрегата преуређена у болницу. Дана 3. марта, Дакворт је, одбијајући да сарађује са пристиглим Сењавином, отпловио на операције у Египат, где је неколико недеља касније искрцан енглески десант са Малте, предвођен ген. Макензи Фрејзером, који је заузео Александрију. Британци са започели рат са турским владаром Египта Мехмедом Алијем,[59] који је потчинио мамелучке бегове, међу којима је било много присталица споразума са Британцима. На крају су се они нашли блокирани у Александрији и били су приморани да се евакуишу уз велике губитке у септембру 1807. Сењавин је морао сам да ратује против Турака.

Дана 10. марта 1807. године, након дводневне опсаде, руска ескадрила је заузела мало острво Тенедос (нешто више од 30 км у обиму). 10.000 војника турског гарнизона се предало и превезени су до анадолске обале. Са само 1.200 „поморских војника" Сењавин није могао да држи толики број зараобљеника. Са острва се јасно видео улаз у Дарданеле и, користећи га као базу, руска ескадрила је започела пуну блокаду Мореуза, готово потпуно зауставивши испоруку жита у Цари-

[59] Мехмед-Али (1769–1849) – Албанац, рођен у Кавали (северна Грчка, Тракија). Године 1805. постављен је за турског валију (гувернера) Египта. 1811. године, позвао је мамелучке бегове на саветовање, све их је побио и успоставио своју пуну власт над Египтом. Спровео је реформе чија је сврха била првенствено стварање модерне војске: уз помоћ француских инструктора створио је нову војску регрутовањем сељака, и флоту. Током његове владавине изграђени су канали, путеви, основане мануфактуре и школе, Египат је постао највећи произвођач и извозник памука. Током ратова 1813–1818. у Арабији, египатска војска је поразила вехабије и вратила Меку и Медину под контролу исламских традиционалиста. Током два рата са Турском обезбедио је за себе наследну власт у Египту. У јулу 1848. повукао се са престола због болести, преневши власт на своје синове.

град морем. Турска флота, која је имала веће бродове, претежно француске конструкције (најмоћнији турски бојни брод „Месуди” имао је 120 топова, најмоћнији брод Сењавинове ескадриле – „Рафаел” – 80 топова), наоружана моћнијом (бронзаном, док су на руским бродовима имали топове од кованог гвожђа) и многобројнијом артиљеријом (1.138 турских топова против 728 руских), покушала је да пробије ову блокаду. У овој флоти владала је строга дисциплина, морал турских морнара је био висок, али и посаде њихових бродова појединачно и ескадрила у целини биле су недовољно обучене, па је победу надмоћно однела руска ескадра. 10. маја, у бици на Дарданелима, Сењавин је поразио турску флоту и потиснуо је у Мраморно море.

11. јуна Турци су поново напустили Дарданеле, у покушају да униште руски гарнизон Тенедос. Са своје стране, Сењавин је желео да га искористи као мамац, како би турској флоти одузео могућност да се повуче, и заузео је положај у близини овог мореуза. Турски бродови су се 15. јуна приближили Тенедосу и пуцали на њега, а 16. јуна су под окриљем бродске ватре искрцали јуришне снаге од 6.000 војника. 17. јуна, флота и десантне снаге почеле су убрзани напад на мало руско утврђење. Сутрадан је руска ескадрила пришла острву и помогла гарнизону, коме је понестајало муниције, након чега је Сењавин кренуо за турском флотом. 19. јуна одиграла се битка код Атоса, у којој се 10 руских ратних бродова сукобило са 10 ратних бродова и 6 турских фрегата, као резултат тога, 4 турска ратна брода и 4 фрегате су уништене, острво Тенедос је одбрањено. Турски десант од 5.000 војника је капитулирао и превезен је до анадолске обале – заробљеницима опет није било могуће обезбедити храну и стражаре. Након тога, контрола над морем је била потпуно у рукама руске флоте. Међутим, већ у августу 1807. Сењавин је добио

вест о склапању Тилзитског споразума и био је приморан да напусти подручје архипелага.

Активна војна дејства на Дунаву и Кавказу почела су у пролеће 1807. године – јуна 1807. године, одред од 6.000 војника генерала И.В. Гудовича[60] је код Арпачаја победио турску војску која је бројала 24.000 војника. Руске трупе у кнежевинама, прешавши Дњестар, заузеле су Хотин, Бендери, Акерман, Букурешт и опколиле тврђаву Измаил. 30 хиљада војника, колико је имао

[60] Гудович Иван Васиљевич (1741–1820), гроф (1796), генерал-фелдмаршал, студирао у Кенигсбергу и Лајпцигу, у војној служби од 1759, заставник инжењерије. Године 1761. био је потпуковник, дугује брзо унапређење старијем А.В. Гудовичу, генерал-ађутанту цара Петра III. После 1762. неко време био у немилости. Године 1763. унапређен је у пуковника, 1764. учествовао је у походу на Пољску, 1769. истакао се у бици код Хотина, 1770. код Лагре и код Кахула, очистио је Букурешт од Турака, због чега је унапређен у генерал-мајора. Године 1771. заузео је тврђаву Журжа, 1784. је одликован орденом Светог Александра Невског, 1785. – генерал-губернатор Рјазања и Тамбова, војни инспектор за коњицу и пешадију, 1787. је одликован Орденом Св. Владимир 1. степена. 14. (25) септембра 1789. на јуриш је заузео и разорио замак Хаџибеј (Одеса), октобра 1790. принудио је на предају тврђаву Килија, због чега је унапређен у генерала-команданта. 12 (23) новембра 1790 пребачен на Кавказ да командује Кубанском војном крајином. Јуна 1791. заузео је Анапу на јуриш и након тога, без борбе, заузео Суџук-Кале (Новоросијск), који су Турци пре тога напустили. За 2 године управљања облашћу, смањио је трошкове провијанта за војску са 2 милиона на 800 хиљада рубаља. 2 (13) септембра 1793. одликован је Орденом Светог Андреја Првозваног. По ступању на престо цара Павла I, добио је титулу грофа и постављен за војног гувернера у Кијеву. У јуну 1800. је отпуштен. 1806. године цар Александар I га је поставио за команданта трупа у Грузији и Дагестану. Извојевао је низ победа над Турцима, 30. августа (11. септембра) 1807. унапређен је у генерал-фелдмаршала. Године 1809, због болести напушта војску, постављен је за главнокомандујућег у Москви са звањем члана Државног савета и сенатора, а 1812. године потпуно је пензионисан.

Михелсон, било је раштркано око турских утврђења. У почетку су главне снаге Русије биле послате у борбу против Наполеона и прве победе њене војске у дунавским кнежевинама нису имале чиме да се учврсте. То се поклопило са успесима Карађорђа, који је 1806. поразио два велика турска казнена одреда и у децембру 1806. опседао Београд, чији се гарнизон предао почетком 1807. Карађорђе је 10. јула 1807. потписао споразум са представницима руске команде, по коме је Србија прешла под протекторат Русије. Цар је преузео на себе обавезу да помаже Србима финансијски, муницијом, лековима, да пошаље артиљерију и војну мисију, и добио је право да именује гувернера и неколико његових чиновника, руске јединице би запоселе локалне тврђаве. Српске трупе би биле потчињене руској команди, али је она имала право да користи Србе само против Турака и Француза, и само за одбрану Србије.

Михелсон није могао да испуни овај споразум, а пре свега да пружи било какву значајну помоћ побуњеницима у људству. Борба на Дунаву је ускоро постала дуги рат. Након успешног почетка, војне операције су се смењивала са преговорима, а они су прекидани државним ударима у Цариграду, који је на почетку рата имао знатне потешкоће у снабдевању храном услед блокаде Мореуза. 29. маја 1807. године, као резултат устанка јаничара, збачен је султан Селим III, који је од 1792. године покушавао да реформише војску и створи нову војску наоружану и обучену по европском узору – „низам-и-џедид". У почетку је величина нове турске војске била релативно мала – око 1.600 људи, затим је повећана на 12 хиљада. Добро се показала током битака са Французима у Палестини, али се султан плашио да ову новину прошири на целу империју. Штавише, на почетку руско-турског рата, „низам-и-џедиди" нису послати на Дунав, пошто се султан плашио државног удара. Године 1805–1807. Селим III је покушао да

„низам” постане главна војска, али није имао времена за то. Нове трупе цариградског гарнизона нису биле у стању да заштите свог творца.

Генерал-фелдмаршал кнез А.А. Прозоровски је 5 (17) августа 1807. стигао у Молдавију после смрти Михелсона, те је 12. (24) августа 1807.[61] закључио примирје са Турском у Слобозији, које је трајало до пролећа 1809. Поред слабости руске војске, на ову одлуку утицале су и процене и очекивања промене расположења у Цариграду, где је расло незадовољство против Француске и страх због руско-француског приближавања договором у Тилзиту. На Дунаву су остале само милиције које је предводио паша Рушчук Бајрактар-Мустафа,[62] а остаци турске војске повучени су код Адрија-

[61] Прозоровски Александар Александрович (1732–1809), кнез, фелдмаршал генерал, студирао је у Пешадијском племићком корпусу, 1742. уписан у гарду као војник, 1753. унапређен у гардијског наредника и 1754. ослобођен. Отишао у војску у чину потпоручника, више пута се истакао у Седмогодишњем рату, током којег је доспео до чина пуковника. На крају рата служио је у пруској и аустријској војсци, 1764. унапређен у бригадира, 1765. у генерал-мајора, 1767. учествовао у биткама против конфедералиста у Литванији, истакао се у Руско-турском рату. 1768–1774. године, учествовао у заузимању Крима 1771, за шта је одликован Орденом Светог Ђорђа 3. степена, 1773. је унапређен у генерал-потпуковника, при потписивању мира са Турском награђен је златним мачем са дијамантима, 1778. угушио устанак кримских Татара, одликован је Орденом Светог Ђорђа 2. класе. Године 1780. постављен је за губернатора Орела и Курска, 1782. унапређен је у главнокомандујућег армије, 1790. био је главнокомандујући у Москви и сенатор, одликован је орденом Светог Андреја Првозваног. За време Павла I постављен је за команданта Смоленске дивизије, а затим је пензионисан. За време цара Александра I враћен је у службу, септембра 1807. унапређен је у генерал-фелдмаршала. Године 1808. постављен је за главнокомандујућег молдавске војске, 1809. умире у свом штабу код Мачина.

[62] Мустафа паша Бајрактар или Олимдар, тј. „стегоноша” (1765–1808) – потиче из породице имућних јаничари из Румелије.

нопоља (савремено Једрене). Окосницу су чинили јаничари, који су се самовољно понашали у Једрену и Цариграду. Селимов наследник и рођак, Мустафа IV,[63] није уживао ни најмањи ауторитет међу њима, није имао поуздану и лојалну војску, пошто су „низам-и-џедиди" распуштени након Селимовог свргавања. Као резултат тога, Бајрактар-Мустафа је повео своје одреде у престоницу, коју је заузео 18. јула 1808. године.

Догађаји су се брзо развијали. Султан је 23. јула именовао Бајрактара за сераскера (главног заповедника) Румелије и Анадолије, а 28. јула 1808. он је организовао државни удар за враћање престола Селиму. Пошто је само члан отоманске династије могао да влада земљом, Мустафа је наредио убиство свргнутог султана, који је био у палати, и свога брата, принца Махмуда. Да је ово наређење извршено, Бајрактар-Мустафин пуч би био осујећен, али су слуге успеле да убију само Селима. Тако је на власт дошао нови султан Махмуд II[64], а Мустафа је, након што је свргнут, затворен у палату и убијен 25. новембра 1808. године. Што се тиче Бајрактар-Мустафе, он је постао велики везир, али су и њега 15. новембра 1808. године убили јаничари. Још неколико дана владали су градом, ловећи стварне и измишљене присталице Бајрактара. Као резултат тога, у Цариграду је спаљено око 5 хиљада кућа и убијено од 8 до 10 хиљада људи. Положај Махмуда II био је веома тежак, и он је био принуђен да води веома опрезну унутрашњу и бескомпромисну спољну политику. Тако се нису обистиниле наде команде руске молдавске армије да ће промене у Цариграду допринети склапању мира. Посредовање које је Француска обећала Русији у Тилзиту и Ерфурту само је закомпликовало ситуацију. Истовремено обећавајући

63 Мустафа IV(1779–1808), владао 1807–1808.

64 Махмуд II (1785–1839), владао од 1808. до 1839.

подршку и Русији и Турској, Наполеон је очигледно настојао да продужи руско-турски рат. Погоршање руско-француских односа само је појачало ове тежње. Са своје стране, Русија је настојала да га што пре заврши.

У марту 1809. Прозоровски је поразио Турке код Журжева и заузео Слобозију, а након тога блокирао турски гарнизон са 10.000 војника у тврђави Браилов, али се јуриш на ову тврђаву 19–20. априла (1–2. маја) 1809. завршио неуспехом, а 7. (19) маја опсада је прекинута, услед чега су руске трупе биле неактивне око 2 месеца, па су Турци могли да пошаљу слободну војску против Срба. Почетком августа 1809. Прозоровски је одлучио да пређе Дунав и отпочне офанзивне и одлучне операције, али је ускоро умро. За новог главнокомандујућег постављен је ген. кнез П.И. Багратион, који је у септембру 1809. безуспешно покушао да заузме Силистрију, али је успео да присили на предају гарнизоне у Исмаилу (септембар 1809) и Браилову (новембар 1809). У марту 1810. заменио га је генерал гроф Н.М. Каменски,[65] под чијом командом су у мају

[65] Каменски Николај Михајлович (1776–1811), руски војсковођа, гроф (1799), генерал пешадије (1809), 1779. уписан је као корнет у Новотроицки кирасирски пук, од 1785. је ађутант генерал-потпуковника Хартвига, од 1787. – ађутант свом оцу, ген. М.Ф. Каменском. Године 1795. добио је чин потпуковника и прекомандован у Симбирски гренадирски пук, 1797. – у Рјазански мушкетирски пук. Од 1799. био је начелник пука који носи његово име (касније Архангелски пешадијски пук). 1799. године, на лични захтев, преведен је у активну војску под командом А.В. Суворова. Учествовао је и истакао се у швајцарском походу 1799. Учествовао у бици код Аустерлица, учествовао и истакао се у биткама у Источној Пруској 1807. Учествовао и истакао се у Руско-шведском рату 1808–1809, на почетку рата командовао је дивизијом, присилио тврђаву Свеаборг на предају, затим је постављен за начелника трупа у централном делу Финске, командовао је корпусом, постигао низ успеха. Године 1810. постављен је за главног команданта молдавске војске, али се убрзо разболео од грознице, напустио војску и отишао у Одесу, где је умро.

исте године заузети Базарџик и Силистрија, али су већ у јулу руске нападе на Шумлу и Рушчук одбили Турци, уз велике губитке за нападаче. Након тога, команда над војском је привремено прешла на ген. А.Ф. Ланжерона,[66] и, коначно, марта 1811. за следећег (већ петог) команданта Дунавске војске у овом рату постављен је М.И. Кутузов.

Природа војних операција овим именовањем је претрпела велике промене, иако је његовим доласком значајан део војске – 5 дивизија – почео да се повлачи у

[66] Ланжерон Александар Фјодорович (Александар Луј Андро де Ланжерон, 1763–1831) – гроф, маркиз де ла Кос, барон де Кони, генерал пешадије (1811). Почео је да служи у француској краљевској војсци 1779. године, учествовао је у рату северноамеричких колонија за независност од Енглеске, 1790. је примљен у руску службу са чином пуковника, који је до тада имао у Француској. Истакао се у Руско-шведском рату 1788–1790, одликован Орденом Светог Георгија 4. класе, у Руско-турском рату 1787–1791. Истакао се при заузимању Исмаила (1790) и код Мачина (1791). По налогу царице Катарине II, у саставу аустријских трупа, борио се против револуционарне Француске 192–1793. 28. јуна 1796. унапређен је у бригадира, 22. маја 1797. – у генерал-мајора, 25. октобра 1798. – у генерал-потпуковника. Учествовао је у бици код Аустерлица, у Руско-турском рату 1806–1812. поразио претходницу турске војске код тврђаве Журжа (1809). За успехе у рату против Турака одликован је Орденом Светог Ђорђа III степена. Привремено је командовао молдавском војском до доласка М.И. Кутузова, за победу у бици код Рушчука 22. августа 1811. унапређен је у генерала пешадије. 1812. командовао је корпусом у Дунавској војсци, учествовао у иностраним походима руске војске 1812–1813. Истакао се код Бауцена, у бици код Лајпцига, приликом заузимања Ремса и код Фер-Шампеноаза. Код Париза одликован је Орденом Светог Андреја Првозваног лично од цара Александра I. 16. децембра 1815. године постављен је за војног губернатора Херсона, градоначелника Одесе и управника за цивилни део власти Јекатеринославске, Херсонске и Тавричанске губерније. У лето 1826. члан Врховног кривичног суда који је судио декабристима. Учествовао је у руско-турском рату 1828–1829.

Русију. Спремао се рат са Наполеоном. На Дунаву су остале 4 дивизије које су бројале око 46 хиљада људи. С друге стране, турска војска је ојачала на 60 хиљада људи, на челу јој је био нови велики везир Ахмед-паша, који је желео да крене у офанзиву. Велики број француских инструктора, посебно у артиљерији, уливао му је поверење у своју снагу. Турци су планирали да искористе своју бројчану надмоћ и да са две велике војне групације пређу Дунав. Кутузов је у почетку ушао у преговоре са великим везиром, нудећи му да почне преговоре о условима мира, нудећи одрицање Русије од контрибуција и смањење територијалних захтева. Међутим, Ахмед-паша је одбио ове за Турску повољне услове, рачунајући на успех и скори почетак руско-француског рата.

19. јуна (1. јула) 1811. Кутузов је прешао Дунав са 20 хиљада људи код Рушчука и 22. јуна (4. јула) потукао је Турке у близини ове тврђаве. Изгубивши око 5 хиљада људи, Ахмед-паша се одмах повукао у удаљени утврђени логор, планирајући да тамо дочека руски напад. Кутузов није поступио према очекивањима и донео је одлуку која је све изненадила. Одлучио је да све своје 4 дивизије окупи у једну песницу, повукао је гарнизон из Рушчука, дигао у ваздух његове зидине и вратио се на леву обалу Дунава. Ахмед-паша је одмах заузео град и прогласио своју победу. Охрабрени овим успесима, Турци су почели да спроводе своје старе планове. 20. јула (1. августа) корпус Измаил-бега од 20.000 војника почео је да прелази Дунав код Калафата, али тамо их је већ чекао раније распоређен руски одред од 6.000 људи под командом генерал-потпуковника А.П. фон Заса и успешно их је блокирао.[67]

[67] Фон Зас Андреј Павлович (1753–1816), генерал-потпуковник (1806), ливонски племић. Од 1768. године био је у војној служби, учествовао је и истакао се у биткама са Турцима 1788. године, у пољским походима 1792. и 1794. године, у рату 1806–1812,

Везир је 28. августа (9. септембра) почео да пребацује војску на леву обалу Дунава код села Слобозија, неколико километара изнад Рушчука. Место је изабрано тако да је турска артиљерија, смештена на високој десној обали, могла да подржи турску војску у преласку преко реке. Под њеном заштитом Турци су одмах свој логор утврдили шанчевима. Туда је 2. (14) септембра пребачено око 36 хиљада људи. Супротно њиховим очекивањима, Кутузов их није напао, већ је логор чврсто опколио руским утврђењима. У ноћи 1. (13) октобра, одред од 7.000 војника генерал-потпуковника Ј.И. Маркова[68] је неприметно прешао Дунав 12 километара изнад Слобозије и 2. (14) октобра изненада напао део турске војске, који је био стациониран на десној обали, код артиљерије. У краткој борби, Марков је растерао преко 30 хиљада Турака, изгубивши само 9 погинулих војника и 40 рањених. Заузет је турски логор, сва артиљерија, бродови и залихе великог везира. Турска војска се сада нашла под ударом својих топова.

7. (19) октобра, фон Зас је предузео потпуно исту операцију, пребацивши део својих јединица ка Видину. Уз подршку српских милиција, руски одред од 3.000

1809. године заузео Измаил, након чега је предводио посебан одред упућен у Србију, за успешан заустављање офанзиве Измаил-бега одликован је Орденом Светог Владимира 1. реда. Учествовао је у биткама 1812–1813, у лето 1813. отишао је на одсуство ради лечења, а у марту 1814. – пензионисан.

68 Марков Јевгениј Иванович (1769–1828), генерал-потпуковник (1807). У војној служби од 1807. Учествовао и истакао се у руско-турском рату 1788–1790, у опсади и нападу на Очаков, опсади и нападу на Измаил (одликован орденом Светог Георгија 4. степена); у пољским походима 1792. и 1794. године, учествовао у заузимању Прага, Дербента, у швајцарском походу, у ратовима са Француском 1805, 1806–1807, од 1808. – у Дунавској војсци, одликован орденом Св. Ђорђе 2. кл. Учествовао је и истакао се у рату 1812. и походима руске војске изван Русије.

људи је поразио трупе локалног паше. Исмаил бег је одмах напустио Калафат и журно се повукао преко планине Балкан. Руске трупе су поново почеле офанзивна дејства преко Дунава. Дана 10. (22) и 11 (23) октобра заузети су Туртукаи и Силистрија. Успех је био потпун, али га је компликовала чињеница да је опкољен и сам велики везир, који по турској традицији није имао право да преговара у таквој ситуацији. На срећу, побегао је из логора, а 23. новембра (5. децембра) 1811. године капитулирали су остаци турске војске. 12 хиљада војника је заробљено, а 56 топова су постали трофејни плен. Овај пораз приморао је Турску на преговоре. Кутузов је вешто користио не само војни успех, већ и гласине о предлозима за поделу Османског царства, које је Наполеон изнео уочи Ерфурта, што је веома забринуло Турке, који нису посебно веровали свом париском покровитељу и савезнику. Они су 16. (28) маја 1812. пристали да закључе Букурештански мировни уговор.

По његовим условима, Русија је добила Бесарабију, граница у Европи је померена са реке Дњестар на Прут до њене везе са Дунавом, обезбеђена је слободна пловидба руске трговачке флоте дуж ове реке, Турској су враћене подунавске кнежевине које су заузеле руске трупе, али уз услов да добију унутрашњу аутономију, која им је призната на основу мировних уговора склопљених у Кучук Кајнарџију (1774) и Јаси (1791). Члан 8. обавезао је Цариград да Србији додели аутономију у питањима унутрашње управе и право да српски чиновници убирају порез у корист султана. Потврђено је и право Русије да буде покровитељ православним поданицима Османског царства. У Закавказју Турска је признала проширење руских поседа, али јој је враћена тврђава Анапа. Захваљујући овом споразуму, који је постигао М.И. Кутузов, Русија је ослободила Дунавску војску за борбу против Наполеонове инвазије. Његову правовре-

меност добро илуструје следећа чињеница: уговор је ратификовао Александар I у Вилни 11. (23) јуна 1812. године, дакле дан пре почетка Наполеонове инвазије.

Руско-персијски рат 1804–1813.

Главни узрок Руско-персијског рата 1804–1813. била је одлука Павла I од 18. јануара 1801. да се Источна Грузија припоји Русији. До краја 18. века Закавказје је фактички подељено на турску и персијску зону утицаја, а персијска је, према мишљењу Техерана, као вазале обухватала феудалне државе Северног Азербејџана, Источне Јерменије и Грузије. Године 1795, да би потврдио ове претензије, Ага Мохамед Кан Каџар[69] извршио је поход на Закавказје. Пошто није успео да заузме главни град Карабахског каганата Шушу, он је кроз Араратску долину продро у Кахетију, заузео и опљачкао Тифлис. Ужаси масакра 1795. године били су умногоме повод за апел Ираклија II,[70] са захтевом за припајање Русији. Поред Персијанаца, Закавказје је било подвргнуто готово сталним нападима горштака Северног Кавказа, најпожељнији плен ових предатора били су робови који су се могли продати на пијацама Дербента или Сухум-калеа.

Александар I се у почетку противио анексији нових земаља. На седници Сталног савета 15. (27) априла 1801. изнет је његов став – цар је осећао „крајњу одбојност... да прихвати оно царство (тј. Картли-Кахетију – А.О) у састав Русије, сматрајући неправедним присвајање туђе земље". Међутим, ситуација је била веома

[69] Ага Мохамед (1742–1797), оснивач династије Каџар, персијски шах (1796–1797), чувен по изузетној окрутности, убили су га његови нукери.

[70] Ираклије II (1720–1798), краљ Кахетије (1732–1798) и Картлије (1762–1798), његов наследник и син Георгије XII (1746–1800) био је последњи краљ Картли-Кахетије (1798–1800).

компликована. Стари систем односа са Грузијом, који је подразумевао спољни протекторат, није се оправдао. „Покровитељство које је Русија до сада пружала Грузији", изрекли су чланови Савета, „доводи до весма великих непријатности за обе стране, те нема средњег пута између потпуног напуштања ове друге и њеног увођења у састав прве. Како би стално обезбеђивала мир Грузији, Русија ће свагда морати да држи у тој земљи довољно војске да је заштити од вражескијех напада, што ће бити сасвим безрасрудни трошак за државу и никакву корист донети јој неће. А слање војске у помоћ Грузији, када јој затреба, неће пак никакву ползу донети тој краљевини, јер само за припремање пута руској војсци за поход кроз планине биће потребно више времена него непријатељима у суседству Грузије да је разоре. И стога се може оправдано закључити да ће са првим повлачењем руских трупа из грузијских крајева доћи до неизбежне пропасти тог краљевства. Али за Русију је штетно и да напусти Грузију. Препуштена својој судбини, ова земља ће нужно постати жртва својих суседа, а хришћанска власт у тој земљи ће пасти. Већ то значи велико злополучије на руској граници."

Као резултат тога, усвојена је једина могућа одлука са становишта интереса Русије и Картли-Кахетије. Александар I је 12. (24) септембра 1801. године потписао „Манифест о успостављању нове власти у Грузији", у коме је, поред осталог, писало: „Не да бисмо постали моћнији, не из личних интереса, не ради ширење граница ионако највеће империје у свету, Ми преузимамо на Себе терет управљања краљевством Грузијом. Само достојанство, сама част и човечност намећу нам свету дужност да одговоримо на молитву страдалника, да спречимо нове патње, успоставимо такву власт у Грузији која би могла да гарантује правду, личну и имовинску сигурност и да свима пружи заштиту закона."

Краљевина Картли-Кахетија, чији је главни град био Тифлис (савремени Тбилиси), претворила се у Грузијску губернију империје. Долазак Русије у источну Грузију поткопао је равнотежу снага и интереса која је овде успостављена. Прва последица било је нагло погоршање руско-персијских односа, који до тог тренутка нису били нарушени готово ничим. Чак су и персијски походи Петра I спроведени током унутрашњих сукоба у Ирану и били усмерени пре свега против планова Турске да се учврсти на обали Каспијског мора.

После Источне Грузије на ред су дошли Бакуски, Кубански, Дагестански и други канати. Године 1803. Менгрелија је ушла у састав Русије, а после ње Имеретинско краљевство, чији је краљ Соломон II[71] задржао престо до 1810. Почетком 1804. руски главнокомандујући кнез П.Д. Цицијанов[72] је на јуриш заузео Ганџу. У мају 1804.

[71] Соломон II (1773–1815), краљ Имеретије 1789–1810, подигао је 1810. устанак против руских власти, поражен и побегао у Турску, умро у Трабзону 1815. године.

[72] Цицијанов Павел Дмитријевич (1754–1806), кнез, руски војсковођа, пореклом из древне грузијске кнежевске породице Цицишвилија, рођен је у Москви 8. (19) септембра 1754. године. Генерал пешадије (1804). Са 7 година је уписан у гардијски Преображенски пук као каплар, школовао се код куће. Године 1772. унапређен је у заставника гарде, постављен за команданта јегерске чете гардијског Преображенског пука са чином капетана-потпоручника (1777), по властитом захтеву прекомандован у армијуу Тоболски пешадијски пук, са чином потпуковника. Пуковник (1785), 1786. постављен је за команданта Петроградског гренадирског пука, са којим је учествовао и истакао се у руско-турском рату 1787–91. Бригадир (1790), генерал-мајор (1793). Учествовао је и истакао се у гушењу пољског устанка 1794. године, одликован орденом Светог Ђорђа 3. класе и златним оружјем, А.В. Суворов га је ценио и истицао као пример, у једној од наредби позвао је трупе „да се боре одлучно, попут храброг генерала Цицијанова". У персијској кампањи 1796. био је помоћник главнокомандујућег В. А. Зубова, командан-

шах Фетх-Али[73] (Баба-Кан), Ага Мухамедов наследник, ултимативно је захтевао хитно повлачење руских трупа из Грузије. Овај захтев је одбијен, а 10. јуна 1804. шах је наредио почетак непријатељстава против Руса. На ток овог рата утицала је потреба вођења ратних операција и у Закавказју и против Турске, као и развој догађаја у европској политици. Русија није могла да издвоји велике снаге за војне операције против Персије. Ипак, походи 1804–1805. су били успешни.

Цицијанов је 20. јуна 1804. победио персијску војску под командом престолонаследника Абас-Мирзе[74]

та утврђења Баку 1796–1797. Од 1797. био је у пензији; након ступања на дужност Александра I поново је ступио у службу, унапређен у генерал-потпуковника на дан крунисања цара. Године 1802. постављен је за инспектора пешадије на Кавказу, за војног гувернера Астрахана и главног команданта Грузије. Године 1802. склопио је споразуме о пријатељству са низом дагестанских феудалаца, 1803. освојио је Цар-Белоканску област, а 1804. – Ганџински каганат. Преговорима је савладао отпор грузијског феудалног племства и постигао присаједињење Имеретије и Мингрелије Русији. „Усудио сам се", написао је, „да наметнем принцип супротан досадашњем, и уместо да платама и поклонима предвиђеним за придобијање брђана плаћам одређену врсту харача за њихову лажну лојалност, ја сам од њих захтевао да плаћају харач". На почетку Руско-персијског рата 1804–1813, командовао је одбраном од напада персијских трупа Абас-Мирзе и нанео им низ пораза. Генерал пешадије (1804). Године 1805. Русији је припојио Шеки, Карабах, Ширвански канат и Шурагелски султанат. Почетком 1806. Цицијанов је предузео експедицију против тврђаве Баку, којој се у исто време са мора приближила Завалишинова ескадра. Цицијанов је 8. (20) фебруара 1806. године подло убијен током преговора са каном Бакуа о предаји тврђаве. Године 1811. пепео П. Д. Цицијанова пренет је у Тифлис и сахрањен у Сионској саборној цркви.

[73] Фет-Али (1797–1834) или „Баба-Кан", тј. мали кан, братанац и наследник Аге Мухамеда, шаха Персије (1797–1834)

[74] Абас Мирза (1789–1832), персијски војсковођа и дипломата, престолонаследник, најмлађи син шаха Фетх-Алија.

код Ечмиадзина, а 25. јуна – на реци Аракс. 17. јула Абас-Мирза је поражен код Јеревана. 1805. године, Ширванско и Шекиско ханство су припојени Русији, 1806. су заузети Дербент, Баку и Куба, септембра 1808. – Ечмиадзин, у октобру – Нахичеван. Војне операције су се смењивале са дугим периодима неактивности, руска команда је била принуђена да непрестано пребацује своје недовољне снаге час против Турака, час против Персијанаца, и никада их није имала довољно да продре дубоко у територију непријатеља. У различитим фазама рата, у зависности од ситуације у Европи, Персију су помагали Французи и Британци. Лондон је 1809. године пружио финансијску помоћ Техерану, што је омогућило Фетх-Алију да настави борбе. Њихов исход је остао непромењен.

У јуну 1810. године, Персијанци су поново изгубили битку на Араксу, а у септембру 1810. – код Ахалкалакија. У октобру 1812. године трупе принца Абас-Мирзе су поражене код Асландуза, а децембра 1812. године заузет је Ланкаран. Пошто је ова тврђава недавно поново ојачана уз помоћ енглеских официра, њен гарнизон од 4.000 војника био је потпуно уверен у њену неосвојивост и категорички је одбио понуду за предају. Као резултат крвавог јуриша под командом генерал-потпуковника П.С. Котљаревског,[75] тврђава је заузета и нико од

[75] Котљаревски Петар Степанович (1782–1852), руски војни командант, пешадијски генерал (1826). Син свештеника, потомствени племић. Студирао је на Харковском богословском колегијуму, 1793. године, на захтев потпуковника И.П. Лазарева отац га је послао у војску и распоређен је као редов у 4. батаљон Кубанског ловачког корпуса, Лазарев, командант корпуса, му је био покровитељ и бринуо се о његовом образовању. Учествовао је и истакао се у Персијском походу 1796. године, од 1799. – потпоручник, ађутант Лазарева, који је постављен за начелника 17. ловачког пука. Учествовао у преласку Кавказа и заузимању Тифлиса, био је присутан на тајним преговорима са картли-кахетинским краљем Ираклијем XIII. После Лаза-

њених бранилаца није поштеђен. Исход рата је био одлучен. У градићу Гулистан у Карабаху почели су руско-ирански преговори који су завршени потписивањем мира 24. октобра (5) новембра 1813. године. Иран је признао припајање Русији Северног Азербејџана, Источне Грузије, Имеретије, Гурије, Менгрелије и Абхазије. Русија је добила ексклузивно право на држи флоту у Каспијском мору, трговци обе земље су добили право на слободну трговину. Букурештански и Гулистански уговори правно су формализовали продор Русије у Закавказје, изазван

реве смрти 1803. командовао је четом 17. ловачког пука током Руско-персијског рата 1804–1813. Истакао се приликом јуриша на Ганџу 1804. године, водио успешне преговоре са шекинским каном Селимом о његовом прихватању да постане руски вазал, исте године, у саставу одреда пуковника Корјагина (600 војника са 2 оруђа), учествовао је у бици са персијском војском у ували Карагач-баба. Пробивши се из окружења, на предлог Котљаревског, одред је јуришем заузео тврђаву Шах-Булак, где је издржао 13-дневну опсаду. Касније је Котљаревски успешно бранио тврђаву Мухрат, а у новембру 1804. учествовао је у неуспешној офанзиви на Баку. 1896. године истакао се у бици на превоју Хонашир, 1807. године – у бици код села Кара-Баба, такође је учествовао у заузимању Нахичевана, 1809. године, у име ген. А.П. Тормасова Котљаревски је управљао Карабахом, у кампањи 1810. године одред Котљаревског (400 пешака и 40 коњаника) јуришем је заузео тврђаву Мигри, коју је бранио персијски гарнизон од 2.000 људи. Поразио је персијску војску код Аракса, због чега је постављен за команданта грузијског гренадирског пука. Септембра 1811. године, са пешадијским батаљоном и стотину козака, прешао је завејане превоје и на јуриш заузео тврђаву Ахалкалаки, а касније и тврђаву Кара-ках, која се сматрала неосвојивом. Унапређен у чин генерал-мајора за ове успехе. 1812. је поразио персијску војску код Асландуза, након чега су Персијанци напустили читаво Закавказје, осим Талишког ханства. Генерал-потпуковник (1812). У ноћи 1. (13) јануара 1813. године заузео је Ленкоран на јуриш, лично учествовао у јуришу на утврђења, задобио је бројне тешке ране. Из здравствених разлога је отпуштен из службе на неодређено време, последње године живота провео је на Криму, у близини Феодосије.

пре свега проблемом заштите истоверника. Последица ове одбране био је рат са горштацима Северног Кавказа, лишеним уобичајеног војног плена, и даље погоршање односа са Ираном.

Отаџбински рат 1812.

Завршетак Руско-турског и последња етапа Руско-персијског рата поклопили су се са најважнијим спољнополитичким догађајем тог периода – Наполеоновим припремама за инвазију на Русију. Сукоб између Француске и Русије постао је неизбежан услед сталног погоршања односа између две силе. Наполеон је 15. фебруара 1811. године потписао указ о почетку формирања Велике армије, чију су окосницу чиниле француске трупе, појачане контигентима француских савезника – краљевине Италије и Две Сицилије, држава Рајнске конфедерације, Варшавског војводства, Швајцарске, Данске, Португалије итд. Укупно је за учешће у походу на Русију формирано 35 пешадијских дивизија, 11 дивизија коњичке резерве и 27 коњичких бригада са 1.066 топова. Наполеон је 24. фебруара 1812. закључио споразум о офанзивном и одбрамбеном савезу са Пруском. У случају рата са Русијом, Берлин је морао да упути помоћни корпус од 20.000 војника. Преостале пруске снаге – 20 хиљада војника, морале су да буду стациониране у тврђавама Глац, Грауденц и Колберг, без права да их напуштају. 14. марта 1812. сличан уговор је закључен са Аустријом. Беч је, у случају руско-француског рата, био дужан да стави на располагање помоћни корпус од 30 хиљада војника (Аустријанци су о томе тајно обавестили Санкт Петербург и обавезали се да неће повећавати бројност овог корпуса изнад 30 хиљада, а Александар I се сложио са захтевом Франца I да се Аустрија не сматра државом која учествује у том рату.).

Ови помоћни корпуси нису били поуздани савезници Француске, али је њен цар, пре свега, тежио апсолутној спољнополитичкој изолацији Русије, што је осујетио Кутузов у турском, а Александар I – у шведском случају. Ипак, Наполеонова Француска је постала апсолутни арбитар судбине Европе и не би било претерано рећи да је само Русија на континенту остала Велика Држава потпуно независна од Париза. Остале су или потпуно изгубиле суверенитет, или су постале у великој мери зависне од Наполеона, што му је омогућило да концентрише главне снаге Велике армије на руској граници током прве половине 1812. године. Његов први ешалон бројао је 450 хиљада људи, други – више од 200 хиљада људи.

Војска Русије, укључујући и нерегуларне јединице, имала је 622 хиљаде војника. Од тога је на западној граници Царства било могуће окупити 210–220 хиљада војника, који су били распоређени у три армије: 1. западну армију (око 120 хиљада војника) под командом генерала пешадије М.Б. Барклаја де Толија,[76] која се налазила у

[76] Барклај де Толи (Михаел Андреас) Михаил Богданович (1757–1818) – руски војсковођа и државник, гроф (1813), генерал-фелдмаршал (1814), кнез (1815). Из ливонске племићке породице шкотског порекла. Од 1767. године је записан као каплар у Новотроицком кирасирском пуку, којим је командовао његов ујак. Од 1776. у војној служби. Године 1778. унапређен је у корнета. Учествовао је и истакао се у руско-турском рату 1787–1791. – одликован Орденом Светог Владимира 4. реда са лентом за јуриш на Очаков, у руско-шведском рату 1788–1790, пољском походу 1794. – за заузимање Вилне одликован је орденом Светог Ђорђа 4. класе и унапређен у потпуковника. Године 1798. унапређен је у пуковника, 1799. у генерал-мајора. Посебно се истакао у рату са Француском 1806–1807, борио се код Пултуска (одликован орденом Светог Ђорђа 3. реда), рањен код Прушисе-Еилауа (одликован Орденом Светог Владимира 2. реда и Прусијим орденом св. Црвени орао 1. ст). 1807. унапређен је у генерал-потпуковника за посебне успехе. Учествовао је и истакао се у рату са Шведском 1808–1809. За прелазак преко залеђеног Кваркенског мореуза и

рејону Вилне; 2. западна армија (45–48 хиљада људи), коју је предводио генерал пешадије П.И. Багратион у Волковиску; 3. погранична-извиђачка армија (око 45 хиљада људи) коњичког генерала А.П. Тормасова[77] покривала је

заузимање града Умеа унапређен је у генерала пешадије и постављен за команданта трупа у Финској и генералног гувернера Финске. Од 18. јануара 1810. до 24. августа 1812. – министар војни, спровео је низ важних мера за припрему војске за Отаџбински рат 1812. Један од аутора плана акције против Наполеона, који је био основа за акције руске војске током француске инвазије. У марту 1812. постављен је за команданта 1. западне армије, са избијањем непријатељстава организовао је повлачење руских армија, вешто избегавајући пресудну битку, а после Смоленске битке руководио је трупама. По доласку Кутузова поново је преузео команду над 1. армијом, али је био приморан да напусти место министра. Истакао се у бици код Бородина, лично је предводио коњицу у нападу (под њим су погинула 4 коња, погинула су 2 његова ађутанта). На савету у Филима први се изјаснио за напуштање Москве, 2. септембра лично је предводио пролазак трупа у повлачењу кроз град. 21. септембра, на лични захтев, отпуштен је из војске „због болести", од 4. фебруара 1813. командовао је 3. армијом. 17. маја 1813. године постављен је за главног команданта руских и пруских трупа. За битку код Кулма одликован је Орденом Светог Ђорђа I степена. За истицање у бици код Лајпцига, додељена му је титула грофа. За заузимање Париза 19. марта 1814. добио је чин фелдмаршала. На крају ратних дејстава – главнокомандујући 1. армије.

77 Тормасов Александар Петрович (1752–1819), генерал коњице (1801), гроф (1816). Од 1772. – у војној служби. Године 1782. учествовао је у походу на Крим, учествовао у Руско-турском рату 1788–1791, истакао се током јуриша на Очаков, у бици код Каушанија, заузимања Акермана и Бендера, код Бабадага и Мачина, одликован Орденом Светог Ђорђа III степена. Године 1789. унапређен је у бригадира, 1791. у генерал-мајора. Учествовао је и истакао се у пољском походу 1794. године, за јуриш на Праг одликован је златном сабљом „За храброст" са дијамантима. Године 1798. унапређен је у генерал-потпуковника. Године 1799. искључен је из службе због дрског одговора и непослушности према претпостављеном. Године 1800. враћен је у службу и постављен за команданта гардијског Коњичког пука. Године 1801. унапређен је у коњичког генерала. Од 1803. – Кијев, а од 1807. – војни гувернер Риге. 1807. је отпуштен, 1808.

југозападни правац. То је била стратегија кордона, руске трупе су развучене у линију иза које није било значајнијих резерви. Овај распоред је био у складу са планом који је израдио ген. К.Ф. Фулем.[78]

Александар I, као производ образовања рационалистичке школе, имао је посебну склоност ка војној теорији, посебно ако су је оличавали људи који су били

поново враћен у службу и постављен за главног команданта на кавкаској војној граници и у Грузији. Од 15. марта 1812. – главнокомандујући 3. извиђачке армије. За опкољавање и заробљавање саксонске бригаде у Кобрину 15. (27) јула 1812. одликован је Орденом Светог Ђорђа 2. реда. Доласком Дунавске војске на арену ратних операција, пренео је команду над трупама на адмирала П.В. Чичагов и ставио се на располагање М.И. Кутузову. 8. октобра 1812. постављен је за команданта трупа Главне армије. Учествовао је у биткама код Малојарославца и Красног. На крају похода од цара Александра I у Вилни је одликован Орденом Светог Андреја Првозваног. У кампањи 1813. учествовао је у бици код Луцена. Након што је за главнокомандујућег постављен П.Х. Витгенштајн, тражио дозволу да се повуче из војске из здравствених разлога и отишао у Санкт Петербург, где је постављен за члана Државног савета. Године 1814. постављен је за московског војног гувернера и главнокомандујућег, дао је значајан допринос обнови престонице након пожара 1812. 30. августа 1816. године добио је титулу грофа.

78 Фул (Карл Лудвиг Аугуст) Карл Лудвигович (1757–1826) – барон, генерал-потпуковник (1809), поданик Виртемберга, 1779. ступио у Пруску војску, привукао је пажњу Фридриха II који га је лично подучавао теорији војне вештине. Учествовао у рату за баварско наслеђе 1778–1779, у рату са револуционарном Француском 1792–1797. Године 1806. са чином пуковника учествовао је у бици код Ауерштета, након чега га је Фридрих Вилхелм III послао код Александра I, на кога је оставио повољан утисак, децембра 1806. примљен је у руску службу са чином генерал-мајора. Фул је играо улогу царевог саветника у области војне теорије, 1809. је унапређен у генерал-потпуковника. Направио је ратни план, одбачен већ током рата. Од августа 1812. уклоњен је из војних послова, крајем 1812. упућен у мисију у Енглеску, 1813. – и Холандију, 1814. – ванредни изасланик и опуномоћени министар у Хагу, 1821. отпуштен из руске службе због болести.

вешти у комуникацији са великим војсковођама. Царева љубав према научним шемама у војним пословима, на аустријски начин, довела је руску војску до пораза 1805. код Аустерлица, у Пруској је умало довела до пропасти на самом почетку рата 1812. Планирано је да ће се 1. армија, када почну ратне операције, повући са границе у утврђени логор код града Дриса (савремени Верхнедвинск, Витебска област, Белорусија), и тако зауставити Французе, док ће их 2. армија напасти са бока и леђа. Разматрана је и могућност укључивања 3. армије и преласка у контраофанзиву. Логор није покривао ниједан од стратешки важних путева, иза њега је текла Западна Двина – била је то замка због које је руска армија раштркана још пре почетка рата. „Да је сам Наполеон управљао нашим покретима", присећа се А.П. Јермолов,[79] – тешко да би могао да смисли бољи распоред за себе".

[79] Јермолов Алексеј Петрович (1772–1861), истакнути руски војни и државник, генерал пешадије (1818), почасни члан Петроградске академије наука (1818), генерал артиљерије (1837). Године 1787. уписан је у царску гарду Преображенског пука, 1791. унапређен у поручника. У пољском походу 1794. истакао се приликом напада на Праг, у персијској кампањи 1796–1797 – приликом заузимања Дербента. Године 1798. пао је у немилост Павла I, био је ухапшен и изведен на суђење. Помиловао га је Александар I, учествовао је и истакао се у ратовима са Француском 1805. и 1806–1807. Године 1806. унапређен је у пуковника, 1808. у генерал-мајора. 1812. – начелник штаба 1. армије, учествовао је и истакао се у биткама код Витебска, Смоленска, Бородина, Тарутина, Вјазме, Краснoја и Малојарославца. 19. децембра 1812. постављен је за начелника све артиљерије руске војске, у априлу 1813. – за команданта 2-е гардијске пешадијске дивизије. Учествовао је и истакао се у биткама код Лицена, Бауцена, Лајпцига, Кулма. Завршио је рат у Паризу, командујући целокупном гардом, учествовао у 2. походу на Француску 1815. Од 1816. – главни администратор у Грузији и командант Посебног кавкаског корпуса, ванредни посланик у Техерану. 1827. смењен са дужности команданта корпуса и пензионисан. Године 1831. поново је примљен у службу и именован за члана Државног савета. Године 1855. постављен је за начелника Државне милиције Московске губерније.

Тако је Наполеон себи обезбедио значајну предност у првој фази рата – његова Велика армија је свуда била надмоћнија од руских трупа. Француски план је био да спречи уједињење расутих руских армија и порази их једну по једну у Белорусији. Француска је 10. (22) јуна 1812. објавила рат Русији, а 12. (24) јуна француске трупе су почеле да прелазе Њемен. За то је Александар I сазнао у штабу 1. армије у Вилну и 13. (26) јуна потписао је Манифест о рату са Француском, у коме је навео да неће положити оружје „док ниједан непријатељски војник не остане у мом царству". Истовремено је Наполеону послао свог генерал-ађутанта А.Д. Балашова[80] са мировном понудом. Француски цар је Балашова примио у Вилну, у који су његове трупе ушле 16. (28) јуна. Мировна понуда је одбијена, Наполеон је одговорност за рат свалио на Русију. После тога, Александар I му се никада више није обраћао са таквим предлозима, а на све сличне покушаје Наполеона одговарао је ћутањем.

1. западна армија је започела повлачење ка Дриси, а покушај да се она порази у бици на граници одмах је осујећен, а убрзо је Барклај де Толи, уз подршку генералштаба, убедио Александра I да одустане од Фуловог плана и 2. јула (14) напустио је логор Дриса и наставио повлачење, за одбрану правца наступања према Санкт Петербургу је издвојио Први посебни пешадијски корпус (23 хиљаде људи са 108 топова), под командом генерал-лајтнанта П.Х. Витгенштејна.[81] У Полоцку је 6.

[80] Балашов Александар Дмитријевич (1770–1837), генерал-ађутант (1809), генерал пешадије (1823).

[81] Сајн-Витгенштејн-Берлебург (Петар Лудвиг Адолф) Петар Христијанович (1768–1843) – руски војсковођа, генерал-фелдмаршал (1826), Његово Светло Височанство принц (1836), син генерал-потпуковника грофа Х.Л.К., Витгенштајна, родом из Источне Пруске, који је био у руској служби од 1762. године. Године 1781. уписан је као водник у гардијски Семјоновски пук,

(12) јула цар, под јаким утицајем Аракчејева, одлучио да напусти војску и оде у Санкт Петербург. Покушај Француза да напредују ка престоници царства осујећен је у бици код Кљастица. 18–19 (30–31) јула Витгенштејн је победио корпус маршала Н.Ш. Удиноа[82] (28 хиљада људи са 114 топова). Нажалост, генерал Куљнев, који је гонио трупе у повлачењу, несмотрено је дозволио да га намаме у замку и 20. јула (1. августа) поражен је у бици

прекомандован у армију као мајор 1. класе 1793. године, учествовао је и истакао се у пољском походу, одликован је Орденом Светог Георгија 4. класе. Учествовао је и истакао се у персијској кампањи 1796, послат са кључевима тврђаве Дербент у Петербург. 28. јануара 1798. унапређен је у пуковника, 20. јуна 1799. – у генерал-мајора, 1. јануара 1801. разрешен је дужности, поново примљен у службу након ступања на престо цара Александра I. 1805. године, командујући коњичком бригадом, учествовао је и истакао се у борбама против Француза и одликован Орденом Светог Ђорђа 3. реда. Године 1806. борио се против Турака, 1807. – против Француза. 12. децембра 1807. унапређен у генерал-потпуковника. Учествовао је и истакао се у Руско-шведском рату 1808–1809. Током Отаџбинског рата 1812. године, успешно је командовао Првим посебним пешадијским корпусом, који је бранио пут према Санкт Петербургу, одликован је Орденом Светог Ђорђа 2. класе. 22. октобра 1812. унапређен у чин коњичког генерала. Године 1813. трупе под његовом командом заузеле су Берлин. Након смрти М.И. Кутузова преузео је дужност главнокомандујућег, али је после неуспеха код Луцена, на лични захтев разрешен дужности од стране М.Б. Барклаја де Толија. Истакао се у бици код Лајпцига, за шта је одликован златним оружјем са дијамантима и ловорима. Године 1814. након рањавања у Бар-сур-Аубеу, отишао је на лечење у Немачку. 1815. учествовао је у другом походу на Француску. Од 3. маја 1818. – главнокомандујући 2. армије, од 26. августа 1818. – члан Државног савета. 22. августа 1826. унапређен је у генерал-фелдмаршала. Године 1828–1829. главнокомандујући дунавске војске, смењен на сопствену молбу 1829. 1. маја 1834. добио је од пруског краља титулу пресветлог принца, коју је цар одобрио 1836. године.

82 Удино Николас Шарл (1767–1847), маршал царства (1809), војвода од Рођие (1810).

и ту и сам погинуо. Међутим, Французи су одбијени и више нису покушавали активно да делују у правцу Риге и Санкт Петербурга. Штавише, да би подржао Удиноа, Наполеон је био приморан да пошаље корпус од 13.000 војника као испомоћ Гувион Сен-Сиру,[83] што је ослабило Велику армију која је наступала у правцу Москве.

Багратион је у почетку такође деловао у складу са предратним планом, који му је налагао да делује по боку и позадини непријатеља, избегавајући велике фронталне битке са надмоћнијим француским снагама. Нашавши се 23. јуна (5. јула) под претњом двоструког напада снага Жеронима Бонапарте[84] и маршала Л. Давуа,[85] Багратион је успео да побегне из ове замке и повукао се у састав 1. армије преко Могиљева и Орше. Незадовољан братом, Наполеон га је 2. (14) јула потчинио Давуу, који је 8. (20) јула успео да заузме Могиљев пре него што су се руске трупе приближиле. Упркос томе, Багратион је успео 13. (25) јула да пребаци војску преко Дњепра код Новог Бихова и повуче своје трупе из белоруске замке, и да се придружи Барклају код Смоленска 22. јула (3. августа) 1812. 1. и 2. армија су се ујединиле, прошавши уз тешке борбе у одступању за 38 дана 560 и 750 километара и тако осујетивши план агресора.

---

83 Гувион Сент-Сир Лаурент (1764–1830), гроф, маршал царства (1812), маркиз (1817), у 1817–1819 француски министар војни.

84 Жероним (Жером) Бонапарта (1784–1860), краљ Вестфалије (1807–1813), 22. августа 1807 – ожењен принцезом од Виртемберга, после Наполеонове абдикације отишао у Швајцарску, затим у Трст, вратио се за време „сто дана", учествовао у бици код Ватерлоа, живео у кућном притвору у Виртембергу, потом живео у Аустрији, Риму, Фиренци и Лозани, од 1847. – у Паризу, после револуције 1848. враћена су му грађанска и имовинска права, од 1. јануара 1850. – маршал Француске.

85 Даву Луј Никола (1770–1823), маршал царства (1804), војвода од Ауерштата (1808), принц Екмулски (1809).

У руској војсци и друштву расло је незадовољство командом М.Д. Барклаја де Толи. П.И. Багратион је предводио опозицију највиших генерала и енергично инсистирао на преласку у контраофанзиву. Сукоб између два команданта армија продубљен је међусобним непријатељством и одсуством јединог врховног команданта. И Барклај и Багратион имали су исти положај – командни генерал, али је Багратион био старији по чину, тј. добио је чин раније, а Барклај, који је и даље био и војни секретар, био је на вишем положају. Услед тога је 25. јула (6. августа) на војном савету у Смоленску донета одлука о покретању офанзиве, против чега је Барклај категорички протестовао, позивајући се на царево наређење да се војска не излаже опасности од битке што је дуже могуће. Предводећи армије само номинално, по службеној дужности, није смео да одбије војни савет, већ је поставио услов да се армије не удаљавају од Смоленскана више од 3 дана марша.

Руске армије су 29. јула (10. августа) 1812. године кренуле из Смоленска и нанеле низ пораза непријатељској раштрканој претходници. На удаљености од 2 дана марша, Барклај је зауставио напредовање како би извидео ситуацију. Била је то права одлука. Сазнавши за руску контраофанзиву, Наполеон је покушао дубоким заобилажењем левог крила наших армија да заузме Смоленск, који им је био у позадини, и одсече их од Москве. 2. (14) августа, Барклај је форсираним маршом повео трупе назад. Овај пут је категорички одбио Багратионовљев предлог да се уђе у одлучну битку и 4–5 (16–17) августа, остављајући у заштитници корпус Н.Н. Рајевског[86] (15 хиљада војника), касније ојa-

[86] Рајевски Николај Николајевич (1771–1829), коњички генерал (1813). Од 1774. био је у војној служби, учествовао у Руско-турском рату 1787–1791, истакао се у пољском походу 1792, у персијском походу 1796. Избачен је из службе 1797. са

чаног корпусом Д.С. Дохтурова[87] (30 хиљада војника), повукао је трупе преко Дњепра. Ови маневри довели су до тога да су Барклаја још оштрије критиковали. Русија није доживела иностранy инвазију скоро стотину година, министар војни је оптужен да је повлачење резултат његове неодлучности, кукавичлука, па чак и издаје. Многима је засметало и његово „немачко", тј. ливонско порекло, чиме су злобници објашњавали „равнодушност" којом Барклај де Толи препушта руску земљу непријатељу. У ствари, били су то стрпљење и самоконтрола, али су и војска и читава земља то схватили тек касније.

Несугласице у највишој команди током инвазије која је угрожавала само постојање државе, биле су изузетно опасне. Био је потребан главнокоман-

чином пуковника. Павле I није подносио Рајевског као прасиновца Г.А. Потемкина. Александар I га је вратио у службу 1801. и унапређен је у генерал-мајора, али је убрзо пензионисан из породичних разлога. У службу се вратио 1807. године, истакао се код Фридланда, учествовао и истакао се у Руско-шведском рату 1808–1809, 1808. унапређен у генерал-потпуковника, од 1809. до 1811. учествовао је и истакао се у Руско-турском рату од 1806–1812 на Дунаву. Током Отаџбинског рата 1812. – командовао је VII корпусом, истакао се покривањем повлачења 2. Армије до Смоленска, у бици код Смоленска, код Бородина, Малојарославца, Красног. 1813. – учествовао је и истакао се у биткама код Баутзена, Дрездена, Кулма, Лајпцига, 1814. – приликом заузимања Париза. Године 1824. пензионисан, 1826. године постављен је за члана Државног савета.

87 Дохтуров Дмитриј Сергејевич (1759–1816), генерал пешадије (1810), од 1781 – у војној служби. Учествовао је и истакао се у Руско-шведском рату 1789–1790, у ратовима са Француском 1805, 1806–1807, у Отаџбинском рату 1812 истакао се код Смоленска, код Бородина предводио је 2. армију после П.И. Багратиона, у бици код Малојарославца, у походу 1813. истакао се у бици код Лајпцига, 1814. предводио је опсаду Магдебурга и Хамбурга. Учествовао је у 2. походу на Француску 1815. године.

дујући са именом које не само да ће умирити и војску и народ, већ их и ујединити. Александар I је решење овог питања поверио специјално формираном Ванредном комитету за избор главнокомандујућег, који је на свом јединoм састанку 5. (17) августа 1812. године једногласно подржао кандидатуру М.И. Кутузова. Цар га је 8. (20) августа примио и истог дана именовао за главнокомандујућег војске, потчинивши му не само армију, већ и милиције, резерве, цивилне власти у свим губернијама погођеним ратом. Тако је успостављено јединство команде у војсци, а ауторитет ученика Суворова и стаж у чину генерала пешадије од 1798, ако и нису отклонили несугласице међу генералима, сигурно су ослабили снагу аргумената зараћених фракција. Кутузов је 17. (29) августа стигао у штаб, који се тада налазила у Царево-Зајмишу, и наредио је да се повлачење настави, надајући се да ће наћи погодан положај за велику битку, као и да ће добити појачања. У ствари, то је био наставак стратегије Барклаја де Толија.

Сматрајући да је немогуће напустити Москву без борбе, пошто је добио царев захтев да се крене у битку, Кутузов је изабрао положај за борбу у близини села Бородина, удаљеног 124 км од главног града. Схватајући да су Французи и даље јачи, руски главнокомандујући сматрао је неопходним да изабере одбрамбену тактику и да, ослањајући се на пољска утврђења која су била подигнута на брзу руку, нанесе непријатељу највећу могућу штету. На располагању Кутузова је било око 114 хиљада редовних војника (од тога 14,6 хиљада регрута), 8 хиљада козака, и 624 топа. Поред тога, у Бородино је послато 28 хиљада припадника милиција, али су они били слабо наоружани и обучени, па су коришћени као помоћне трупе, првенствено за фортификацијске и инжењеријске радове. Наполеон се надао да ће наметнути одлучујућу битку руској војсци, уништити је, зау-

зети Москву и у њој диктирати услове мира. Велика армија је била принуђена да остави део својих снага да чувају развучене линије снабдевања, али је ипак надмашила руску по снази – 135 хиљада људи и 587 топова.

Французи су 24. августа (5. септембра) напали предњи недовршени утврђени положај Шевардински и после упорне борбе која је трајала до мрака, одатле потиснули руске трупе. 25. августа (6. септембра) Смоленска икона Богородице је ношена дуж линије руских трупа и служен је молебан. 26. августа (7. септембра) одиграла се Бородинска битка. Положај који је одабрао Кутузов искључио је могућност заобилажења или бочног напада за непријатеља и наметнуо је Наполеону тактику фронталног напада. Од 6 сати ујутру до 6 сати увече, маса француских војника јуришала је на руски центар – Багратионовљево утврђење у облику стреле и топове Рајевског, који је више пута прелазио из руке у руку. У подне, када је победа непријатеља била на видику, руска коњица под командом М.И. Платова и Ф.П. Уварова извршила је препад на њихову позадину.[88] Иако није био успешан, он је ипак приморао Наполеона да прекине своје нападе на 2 сата, што је Кутузов одмах искористио да се прегрупише и ојача своју одбрану. До вечери непријатељ је заузео руске положаје у центру и на левом крилу, али је то само довело до тога да се руска војска повукла на растојање од 1 до 1,5 километара, њена одбрана ни на једном месту није пробијена, није била поражена. Ближе ноћи, Французи су напустили и ове своје „трофеје".

„Од свих мојих битака", присећао се касније Наполеон, „најстрашнија је била она у близини Москве. Французи су се у њој показали достојни победе, а

[88] Уваров Федор Петрович (1773–1824), генерал ађутант (1798), коњички генерал (1813).

Руси – да се зову непобедиви." Битка је била изузетно сурова, свака страна је заробила по око 1.000 заробљеника. Према француским и другим страним ауторима, губици Наполеонове војске у погинулима и рањенима износили су 28–30 хиљада људи, према руским и совјетским ауторима на основу француских извора – 50–58 хиљада људи. Према домаћим истраживањима, губици руских трупа били су негде око 44–45,6 хиљада људи, што се приближно поклапа са сведочењем француске историографије – 45–50 хиљада људи. Узимајући у обзир податке о величини противничких армија, трајању, природи и исходу битке, чини се разумним претпоставити да је на свакој страни погинуло и рањено и до педесет хиљада људи.

Процена резултата битке не изазива ништа мање контроверзе – обе стране су одмах по њеном завршетку објавиле победу. Чини се да ниједан од врховних команданата није у потпуности постигао циљеве постављене пред битку. Кутузов није могао да заустави напредовање непријатеља према Москви и био је приморан да настави повлачење. Наполеон, који, наравно, није водио ту битку да би освојио Бородинско поље, није могао да победи руску војску, што је био почетак највећег његовог пораза. Дакле, непосредне последице битке, која је формално завршена нерешено, дају нам могућност да је исправно проценимо. Ако је руска војска и изгубила контролу над делом своје територије, иако изузетно важном са моралне тачке гледишта, дотле су Французи претрпели стратешки пораз.

У рано јутро 1. (13) септембра. руске трупе су почеле да заузимају положаје на најближим прилазима Москви, где је требало да се одигра друга битка. Увече истог дана сазван је савет виших војсковођа у малом селу Фили, на коме се расправљало о плану даљих акција. Мишљења су била подељена, дискусију је суми-

рао главнокомандујући речима: „Губитком Москве Русија није изгубљена. Моја прва дужност је да сачувам војску и да се спојим са оним трупама које нам долазе као појачање. Самим уступањем Москве припремамо уништење непријатеља. Из Москве намеравам да идем Рјазањским путем. Знам да ће мене окривити због тога, али се жртвујем за добро Отаџбине. Наређујем вам да се повучете". Руске трупе су 2. (14) септембра напустиле град и истог дана у њега су ушли Французи.

Прошавши Москву, Кутузов је прво кренуо Рјазањским путем, али је већ 4. (16) септембра скренуо на Калушки пут, до села Тарутино (савремена Калушка област), удаљеног 84 км јужно од Москве, где се зауставио 21. септембра (3. октобра) 1812. Овде је постављен логор у коме је војска могла да се одмори и добије појачање. Након што је извршио марш-маневар до села Тарутино, Кутузов је успео да доведе у заблуду непријатеља, који је све до 10. (22) септембра пратио малу козачку јединицу која је штитила повлачење, у заблуди да су то позадинске јединице руске војске. Налазећи се у логору у Тарутину, руска војска могла је да угрози комуникације Француза и да чврсто покрива правце ка Калуги са значајним складиштима хране и муниције, до Брјанска и Туле са фабрикама оружја, као и да одржава везу са јужним провинцијама, одакле је стизало појачање у људству и провијант.

Ушавши у Москву, француска војска је почела да пљачка, а малобројни грађани који су остали у граду били су изложени насиљу. Треба напоменути да се Французи, за разлику од својих похода на Европу и Азију, у Русији, баш као и Швођани у време Карла XII[89] и Немци под Хитлером, нису посебно оптерећивали поштовањем обичаја ратовања, масовно практикујући скрнављење православних цркви и светиња, уништа-

[89] Карло XII (1682–1718), краљ Шведске 1697–1718.

вање споменика културе, јавне и приватне имовине. Пљачка без преседана већ првог дана боравка непријатељске војске у Москви завршила се огромним пожаром који је уништио 3/4 градских зграда. Наполеон је 4. (16) септембра био приморан да напусти Кремљ, где се најпре сместио, и да се настани ван града. У Москву се вратио тек 8. (20) септембра, по окончању пожара. Уместо очекиваног тријумфа у пораженој престоници, цар Француске је добио разорени град окружен партизанским одредима. Његови покушаји да започне преговоре са царем Александром I или Кутузовом били су узалудни. Генерал гроф Ј. Лауристон[90] послат је у Кутузовљев штаб са мировним предлозима, али га врховни командант није

[90] Жак Александар Бернар Ло Лористон (1768–1828), гроф (1808), маркиз (1817), маршал Француске (1823). Године 1784. студирао је у париској војној школи заједно са Н. Бонапартом. Од 1785. у војној служби, учесник ратова револуционарне Француске. Године 1796–1799. пензионисан, 1800. – ађутант генерала Бонапарте, 1801. отишао у дипломатску мисију у Енглеску, 1802. унапређен у бригадног генерала, 1805. – у дивизијског генерала, 1805. – ађутант цара Наполеона, 1806. – комесар Далмације и гувернер Рагузе, учествовао је у биткама против руских трупа, 1808. – командант артиљерије царске гарде, учествовао је у заузимању Мадрида. Био је присутан на преговорима у Ерфурту. 1809. учествовао је и истакао се у рату са Аустријом. Године 1811. именован је за амбасадора у Русији, покушао је да добије сагласност за увођење француских трупа у Ригу и Ревел ради спречавања шверца. 1812. – Наполеонов ађутант. Године 1813. заробљен је у бици код Лајпцига, по повратку у Француску прешао је на страну Бурбона, постављен је за ађутанта грофа д'Артоа, током сто дана није приступио ни Наполеону ни Лују XVIII, пошто се повукао на своје имање. После друге рестаурације – француски племић, члан горњег дома парламента и судија (1815), командант 1. пешадијске дивизије краљевске гарде, 1816. је на челу војног суда који је судио једном броју високих официра који су прешли на страну Наполеона. Године 1817. – маркиз, 1820–1824. – министар краљевског двора, 1823. – маршал Француске, учествовао је у експедицији војводе од Ангулема у Шпанији, од 1824. – министар и краљев министар лова.

пустио да уђе у Санкт Петербург. Сам цар је био незадовољан чак и чињеницом да је Наполеонов изасланик примљен у штабу и да су разговарали са њим.

Разбојништва и пљачке довели су до снажне деморализације француске војске, почела је да се распада. Народни рат против интервенциониста, који је попримио посебно велике размере после пожара у Москви, непрекидно је угрожавао снабдевање и комуникације Француза. Заједно са сељачким одредима деловали су и специјални партизански одреди руске војске које је припремила руска команда. Њихови најпознатији команданти били су капетан А.С. Фигнер[91] и потпуковник Д.В. Давидов.[92] Током 36 дана боравка у Москви,

[91] Фигнер Александар Самојлович (1787–1813), херој рата 1812, из породице русификованих немачких племића. Од 1805 – у војној служби, учествовао и истакао се у експедицији против Француза на Медитерану, у јуришу на Туртукаи, у блокади и заузимању Рушчука 1810. (одликован Орденом Светог Ђорђа 4. класе). Прославио се по храбрим акцијама у позадини Француза 1812. године, унапређен у потпуковника са прекомандом у гарду. Године 1813. од дезертера Велике армије и руских војника формирао је „осветничку легију" са којом је извршио препад на позадину Француза. Септембра 1813. опкољен је на левој обали реке Елбе код Десауа, убијен при покушају пробоја.

[92] Давидов Денис Васиљевич (1784–1839), херој рата 1812, генерал-потпуковник, војни писац, песник. Од 1801 – у војној служби. Учествовао је и истакао се у рату са Француском 1806–1807, у Руско-шведском рату 1808–1809, од 1809 – у војним операцијама против Турака на Дунаву. Године 1812. – потпуковник Ахтирског хусарског пука, постао је познат по својим храбрим акцијама у позадини Француза. Унапређен за заслуге у пуковника и одликован орденима Светог Ђорђа 4. класе и Светог Владимира 3. класе. Учествовао је и истакао се у кампањи 1813, генерал-мајор (1815), од 1820 – на одмору, од 1823 – у пензији, 1826 – вратио се у службу, учествовао и истакао се у Руско-персијском рату, у гушењу Пољског устанка 1830–1831. За заслуге одликован Орденом Светог Владимира 2. класе, 1831. године унапређен је у генерал-потпуковника.

француска војска је ослабила, а руска је значајно ојачана новим трупама. Дана 6. (18) октобра, претходница Велике армије под командом маршала И. Мурата поражена је у бици код Тарутина, руске трупе су заробиле 1,2 хиљаде заробљеника, 38 топова, највећи део непријатељске коморе. Сазнавши за то, Наполеон је 7. (19) октобра кренуо из Москве у правцу Калуге старим Калушким путем, нетакнутим ратом.

Руска војска је 12. (24) октобра блокирала Французима пут код Малојарославца, и након жестоке борбе, Французи су били принуђени да скрену на стари Смоленски пут, којим су били принуђени да се повлаче до Москве, враћајући се кроз опустошен и разорен крај. Руска војска је ишла паралелно с њима, не дозвољавајући им да крену према централним губернијама, партизани су нападали претходницу и позадину, уништавајући заостале и изоловане мале одреде француске војске. Да би подстакао повлачење својих војника, од којих многи не само да више нису били дисциплиновани војници, него су чак побацали и оружје, Наполеон је прибегао мерама као што је, на пример, масовно погубљењење руских заробљеника. Схватајући неминовност одмазде, његови војници су покушавали да одрже корак. Међутим, то им није помогло – војска је слабила од глади и недостатка провијанта и ушавши у Смоленск 27. октобра (8. новембра) опљачкала је сопствена складишта хране. Дисциплинована је остала само стара гарда. После тога, француска војска је била осуђена на пропаст. 2. (14) новембра настављено је њено повлачење.

До коначне катастрофе дошло је на Березини. После Дњепра, следећа препрека у повлачењу била је управо ова река, која још није стигла да се замрзне, а којој су се приближавале армије Чичагова и Витгенштајна. Наполеону је претило опкољавање које је успео

да избегне, превариви Чичагова, који је стајао на десној, западној обали Березине. Дана 12. (24) новембра, противно савету штаба, адмирал је пребацио своје главне снаге од града Борисова, код којег су француске инжењеријске јединице и понтонери 13. (25) новембра изградили прелаз преко реке. Ујутро следећег дана, војска је започела форсирање реке, надолазеће Витгенштејнове трупе су напале њену заштитницу 15. (27) новембру. Наполеон је прво извукао стару гарду из окружења. 17. (29) новембра пребацивање трупа је завршено. Комора и већина артиљерије је изгубљена. Људски губици Велике армије процењују се на 25.000 до 40.000 људи, укључујући погинуле, рањене, заробљене и нестале, већина их се утопила или смрзла. Уследило је оштро захлађење, које је докрајчило остатке Наполеонове војске. Њени губици током овог периода су били страшни и не могу се тачно проценити.

29. децембра 1812. (10. јануара 1813) Кутузов и његова армија улазе у Вилно. До 31. децембра 1812. (12. јануара 1813) на руском тлу више није било наоружаног непријатеља. Не рачунајући крила, војне јединице које нису учествовале у походу на Москву, Наполеон је из Русије извукао око 20 хиљада људи, сачувавши 9 од 1400 топова. Побијено је преко 440 хиљада његових војника и официра, око 110 хиљада је заробљено. Губици руске војске процењују се на 250–300 хиљада људи. Отаџбински рат 1812. је завршен. Његовим завршетком, цар Александар I је за главни циљ своје политике прогласио ослобођење Европе од Наполеонове тираније. Кутузов је имао другачији став. „Уопште нисам уверен", рекао је он британском војном представнику у руској војсци, генералу Р. Вилсону,[93] „да би потпуно

[93] Роберт Томас Вилсон (1777–1849), британски официр и политичар, барон Светог римског царства немачке нације (1800), генерал армије (1841), учествовао је и истакао се у ратовима

уништење Наполеонове империје била толика благодет за свет... Његово наслеђе не би припало Русији или било којој другој континенталној сили, већ држави која већ и сада влада морима и чија би доминација тада постала неподношљива."

Идејом о ослободилачком походу на Европу није био одушевљен ни гроф Н.П. Румјанцев, али и он је, баш као и М.И. Кутузов, био болестан. На одлуку монарха нису могли утицати ни искусни министар ни најауторитативнији руски фелдмаршал. Њихова процена последица Наполеоновог пораза била је тачна, али ништа мање истинита није била ни чињеница да је наставак доминације Француза у Европи значио да ће се они пре или касније опоравити од пораза и поново ће се Русија наћи у тешкој и опасној ситуацији каква је била 1810–1811. У децембру 1812. године, полазећи за Вилно да би са војском кренуо у инострани поход, Александар I је са собом као секретара за политичку препи-

са Француском 1794–1795, 1799–1800, у египатској експедицији британских трупа 1801, од 1806 – службеник британске амбасаде у Пруској, 1806–1807. Официр за везу између Пруских и руских трупа, учествовао у бици код Прусиш-Ејлауа, 1808–1809. учествовао у војним акцијама против Француза у Шпанији и Португалу, 1810. унапређен је у пуковника и постављен за ађутанта краља Џорџа III. У априлу 1812. унапређен је у бригадног генерала и послат у британско посланство у Турској, допринео је одржавању њене неутралности на почетку рата 1812. У Санкт Петербург је дошао из Турске и био постављен за британског представника у Кутузовљевом штабу, редовно је извештавао Александра I о поступцима руског врховног команданта у критичком духу. Године 1813. учествовао је и истакао се у готово свим већим биткама, за Лицен је одликован Орденом Светог Ђорђа 3. класе, од септембра 1813. био је британски представник у аустријском штабу, 1814. деловао у Италији, после Ватерлоа је покушао да издејствује ослобођење маршала Неја, од 1821. – члан Доњег дома, 1830. је враћен у војску са унапређењем у чин генерал-потпуковника, 1841. – у генерала армије, 1841–1848. гувернер и врховни командант Гибралтара.

ску повео младог грофа К.В. Неселродеа.[94] Не желећи да формално буде министар спољних послова, Румјанцев је поднео захтев да се повуче са положаја, али његов захтев је одобрен тек по повратку цара у Русију, у августу 1814. године: „Рат до кога је дошло између нас и Француске, – пише Неселроде Александру I крајем 1812. – не можемо сматрати догађајем који смо ми започели, са намером да ослободимо Европу". Према речима руског дипломате, Русија није желела овај рат, већ се само бранила и спасавала сама себе. После дугих и исцрпљујућих ратова, потребан јој је мир и развој сопственог благостања. „Због тога", изјавио је он, „исправно схваћени интереси Русије, очигледно, захтевају трајан и чврст мир, након што су њени успеси против француских армија осигурали њено постојање и независност".

Овај циљ се могао постићи једино враћањем Француске на њене старе границе између Рајне, Алпа, Пири-

[94] Неселроде (Карл-Роберт) Карл Васиљевич (1780–1862). Гроф, почасни члан Петроградске академије наука (1833), канцелар (1845). Син руског дипломате, грофа М. Неселродеа, немачки племић, рођен је у Лисабону. Године 1788. уписан је у флоту као палубни официр. Године 1796. завршио је гимназију у Берлину и ступио у активну службу у Балтичкој флоти. 6. децембра 1796. унапређен је у млађег аџутанта, 19. децембра прекомандован у гардијски коњички пук. 9. јула 1799. – пуковник и командант ескадрона у овом пуку. 16. јануара 1800. отпуштен из војне службе. Од 13. августа 1801. – у Колегијуму иностраних послова, члан руске мисије у Берлину. Учествовао у изради услова Тилзитског мира, од 31. августа 1807. – саветник амбасаде у Француској, 11. фебруара 1810. опозван у Русију, током рата 1812. био је непосредно потчињен Александру I и М.Б. Барклају де Толију. Године 1813–1814. – Шеф Царске покретне дипломатске канцеларије. 5. Јуна 1821. – члан Државног савета. 12. децембар 1823 – активни тајни саветник. Уживао је пуно и стално поверење царева Александра I и Николаја I. 24. марта 1828. — вицеканцелар 17. март 1845 – државни канцелар 15. априла 1856. године, после склапања Париског мира, разрешен је дужности, али је остао члан Државног савета.

неја и Шелте, па је за његово постизање била потребна широка антифранцуска коалиција, чија је основа, према Неселродеу, требало је да буде аустро-руски савез. Након тога, Пруска би требало да му се придружи, а Енглеска би субвенционисала саме војне операције (за „ослобођење Немачке" Неселроде је био спреман да одвоји не више од 150 хиљада људи). И само ако не успе први корак, тј. споразум са Аустријом, Неселроде је предлагао склапање мировног уговора са Наполеоном. Управо овај план постао је основа руских акција 1813. године и, мора се признати, био је то апсолутно разуман програм. Наполеонова империја је створена ратом и рат је био њен начин постојања, а за трајни мир који је Русији био потребан, то царство је морало бити сломљено ратом.

Инострани походи руске војске и Наполеонов крах

18. (30) децембра 1812. године, чак и пре него што су руске трупе прешле границу, пруски генерал Јорк,[95] чији је корпус деловао у правцу Риге у својству помоћних трупа Велике армије, потписао је конвенцију о неутралности са руском командом у Таурогену (савремени Таураге у Литванији) и повукао своје трупе у Пруску. Био је то храбар чин који је генерал извео на сопствени ризик, без одобрења краља који се плашио да се супротстави Наполеону. Руска војска је 1. (13) јануара 1813. године прешла Њемен и упала у Варшавско војводство. 18. (30) јануара 1813. године фелдмаршал кнез К.Ф. вон Шварценберг,[96] који је командовао аустријским помоћним кор-

[95] Ханс Давид Лудвиг Јорк (1759–1830), гроф фон Вартенбург (1814), генерал-фелдмаршал (1821).

[96] Карл Филип фон Шварценберг (1771–1820), аустријски официр и државник, принц, фелдмаршал (1812).

пусом, потписао је сличан споразум. Према анексу споразума о примирју, аустријски командант је без борбе предао Варшаву и са својим трупама отишао у Аустрију. Успеси руске војске изазвали су раст национално-ослободилачког покрета у Пруској, у јануару 1813. цео њен источни део је ослобођен од Француза. Недуго затим и Фридрих-Вилхелм III је престао да се колеба. У Вроцлаву 15. (27) фебруара и Калишу 16. (28) фебруара 1813. потписани су уговори о савезништву са Пруском.

Почела је да се формира нова, шеста антинаполеонска коалиција. Аустрија се придружила након много оклевања. На њу је утицао ток рата. У марту су руске трупе заузеле Берлин, Хамбург, Вроцлав, Пруси су заузели Дрезден, територија источно од Елбе је ослобођена од противника. Шведска је 22. марта приступила коалицији. У Бунцлауу је 16. (28) априла 1813. године преминуо главнокомандујући савезничких армија М.И. Кутузов, а његово место је заузео Витгенштејн. Руске и пруске трупе су напредовале преко Лабе. У међувремену, Наполеон је окупио нову војску од 160.000 људи и покренуо енергичну офанзиву против савезника. 2. маја успео је да победи савезнике код Луцена, недалеко од Лајпцига. Губици француске и руско-пруске војске били су приближно једнаки – око 12 хиљада људи – али су се савезници повукли и изгубили контролу над Саксонијом. 8. и 9. маја иста прича се поновила у Баутцену. После пораза код Луцена и Баутцена у мају 1813. године, руско-пруске трупе су биле принуђене да се повуку на источну обалу Лабе. Наполеон је вратио Хамбург и Вроцлав. За новог главног команданта савезничких снага 29. маја именован је М.Б. Барклај де Толи.

4. јуна 1813. посредством Аустрије у Плешвицу закључено је примирје између Француске, Русије и Пруске. Свака страна је покушала да искористи предах у своју корист. Док су у Прагу трајали преговори, свака

страна је покушавала да их искористи припремајући се за нови рат. Савезници су се боље припремили. Француска је била исцрпљена војним издацима који су 1807. износили 462 милиона франака, да би 1813. порасли на 817 милиона франака. Квалитет француских трупа је непрестано опадао јер су најобученији војници изгинули и заменили су их неискусни регрути. „Батаљони моје дивизије умеју довољно брзо да се трансформишу из „маршевске колоне" у каре и обрнуто. – генерал Жирард је известио[97] маршала Неја 24. априла 1813. – Али нека нам Бог буде у помоћи ако нам затреба нека друга формација."

У међувремену, антинаполеонска коалиција се ширила, 14. јуна 1813. придружила јој се Велика Британија. Аустрија је 19. јуна (1. јула) 1813. године, према условима Рајхенбашког договора, преузела дужност посредника у преговорима о условима будућег мира са Француском, при том, у случају Наполеоновог одбијања да прихвати услове савезника до 20. јула 1813. године, Аустријанци су били дужни да придруже своје трупе руско-пруским (Аустрија и Русија – по 150 хиљада људи, Пруска – 80 хиљада људи). Савезници су поставили 4 предуслова: 1) уништење Варшавског војводства без икаквог мешања Француске; 2) проширење Пруске на рачун територије војводства, пре свега Гдањска и моментално повлачење свих француских трупа из пруских утврђења; 4) враћање Илирских провинција Аустрији; обнављање независности ханзеатских градова, барем Хамбурга и Либека. То су били веома умерени захтеви, али Наполеон је и то одбио. Покушаји да се о њима расправља на конгресу сазваном

97 Жан Батист Жерар (1775–1815), француски официр, барон Царства (1808), дивизијски генерал (1809), од 5. марта 1813. командант 10. пешадијске дивизије, током „сто дана" активно је стао на страну Наполеона, смртно рањен 16. јуна 1815. у бици код Лињија.

24. јула 1813. у Прагу били су неуспешни – шеф француске делегације која је тамо стигла – гроф Нарбон,[98] није имао овлашћења чак ни да преговора. У ствари, Француска је одуговлачила, покушавајући да добије на времену.

Због тога је 10. августа гроф К. Метерних[99] предао француским представницима објаву о раскиду између Француске и Аустрије и о почетку рата између два царства 16. августа. Ратне операције су настављене. До тада, савезничке снаге су биле подељене у три армије: Главну, Бохемијску, коју је предводио фелдмаршал Шварценберг (110 хиљада Аустријанаца, 77 хиљада Руса, 50 хиљада Пруса); Шлеску – на челу са ген. Блихером[100] (61.000 Руса, 37.000 Пруса) и Северну, на челу са престолонаследни-

98 Луј Мари Жак Амлрик Нарбоне-Лара (1755–1813), француски официр, дивизијски генерал (1801), гроф Империје (1810). Ванбрачни син краља Луја XV, 1771. завршио је артиљеријску школу у Стразбуру, 1786. – пуковник пијемонтског пешадијског пука, од 1790. – командант националне гарде у Безансону, 1791. заједно са командантом националне гарде Версаја, Бертијеом помогао је теткама Луја XVI да побегну из Француске и докопају се Рима. Генерал-мајор (1791), министар војни (1791–1792), 1792–1800. у егзилу у Енглеској. 1800. се вратио, 1801. демобилисан са чином дивизијског генерала, 1809. је враћен у службу у истом чину, од 1811. био је Наполеонов генерал-ађутант, уживао поверење цара, у пролеће 1812. послат је у мисију на преговоре са Александром I у Вилну, учествовао у рату 1812. 13. септембра 1813. гувернер Торгауа (Саксонија), где је и погинуо током опсаде града од стране савезника.

99 Клемент-Венцеслав-Лотар Метерних-Вајнебург, принц, херцог од де Портела (1773–1859), аустријски државник и дипломата, канцелар и министар иностраних послова од 8. октобра 1809. до 13. марта 1848., побегао је у Енглеску у марту 1848. године, после револуције 1848–1849. није активно учествовао у политици, октобра 1849. прелази у Белгију, враћа се у Аустрију 1851. године.

100 Гебхард Леберехт фон Блихер (1742–1819), истакнути пруски војсковођа, генерал-фелдмаршал (1813), принц фон Валдштат (1813).

ком Карлом-Јоханом Шведским (73.000 Пруса, 30.000 Руса, 24.000 Швођана). Артиљерија савезничких војски бројала је 1.383 топа, а врховна команда је прешла у руке монарха Русије, Аустрије, Пруске и Шведске. Фактички, команда је поверена Шварценбергу. Наполеон је имао 440 хиљада људи и 1268 топова. Три савезничке армије окружиле су га са три стране, а њихов врховни штаб је одлучио да намами француског императора у замку. Армија коју он нападне требало је да се повлачи, а друге две да нападају непријатељске линије снабдевања.

Наполеон је одлучио да искористи предност концентрације војних снага и да изводи војне акције дуж унутрашње линије операција. Преузевши иницијативу, кренуо је у напад на Берлин са армијом Удиноа, али њу је 23. августа Северна армија изненадним нападом потукла и разбила. Блихер је 26. августа поразио корпус Е. Макдоналда[101] код Кацбаха. Савезнички успеси били су кратког века. 26–27. августа Наполеон је приморао Бохемијску армију да уђе у битку код Дрездена и поразио је. Шварценберг је изгубио око 12 хиљада убијених и 13 хиљада заробљених војника, углавном Аустријанаца, и повукао се у Чешку. Стање аустријских трупа било је изузетно тешко. Губици и лоше снабдевање изазвали су пад морала. Бохемијска армија се растегла дуж јединог пута који је био стиснут између планина. Наполеон је послао корпус генерала Д. Вандама да је пресретне.[102] У случају да Французи успеју да преузму контролу над планинским превојима, Бохемијска армија, а са њом и аустријски и руски и пруски крај били би заробљени у планинској клисури.

[101] Макдоналд Етјен Жак (1765–1840), маршал Царства (1809), војвода од Тарента (1809).

[102] Вандам Доминик Жозеф Рене (1770–1830), дивизијски генерал (1799) гроф од Узенбурга (1808).

Ситуацију је код Кулма (садашњи Хлумец код Чабаровице, северна Чешка) спасила руска гарда под командом генерал-потпуковника грофа А.И. Остерман-Толстоја.[103] 17 (29) августа 12.000 руских војника блокирало је пут 40.000 Француза код Кулма и држало га цео дан. Губици Остермановог корпуса достигли су 6 хиљада људи, рука му је откинута топовским ђулетом у борби. Када су војници Преображенског пука скинули свог рањеног команданта са коња и положили га на земљу, Остерман-Толстој је рекао: „Ево како сам платио за част да командујем Гардом. На ову цену радо пристајем." У другој половини дана, Јермолов је командовао руским трупама. Захваљујући издржљивости руских трупа, било је довољно времена да стигну појачања. 18. (30) августа савезници су, а са појачањима су сада имали 50 хиљада војника, кренули у контраофанзиву. Барклај де Толи је преузео команду. Французи су изгубили око 10 хиљада убијених и рањених војника, 12 хиљада је заробљено, међу њима је био и сам Вандам,

[103] Остерман-Толстој Александар Иванович (1771–1857), гроф, генерал ађутант (1814), генерал пешадије (1817). У војној служби од 1788. године, учествовао и истакао се у Руско-турском рату 1787–1791, одликован орденом Светог Ђорђа 4. степена за јуриш на Измаил, 1798. је унапређен у генерал-мајора, исте године премештен је у државну цивилну службу. Године 1801. поново је примљен у војну службу, 1806. унапређен је у генерал-потпуковника, учествовао је и истакао се у рату са Француском 1806–1807, у Отаџбинском рату 1812, 1813. тешко је рањен код Бауцена у раме, вратио се у борбу, командовао Гардијским корпусом. У бици код Кулма изгубио је леву руку, али није напустио бојно поље. Одликован Орденом Светог Ђорђа 2. реда. Године 1814. Унапређен у генерал-ађутанта. Године 1816–1826. командовао је Гренадирским корпусом. Године 1817. унапређен је у генерала пешадије. Године 1831. као војни инструктор био је у Египту код Ибрахим-паше и учествовао у Египатско-турском рату. Навукао гнев цара Николаја I, од 1834. живео у иностранству, умро у Женеви.

којег су заробили козаци. Француски корпус је поражен, у част ове победе, пруски краљ Фридрих Вилхелм III увео је нови орден – Гвоздени крст. Додељен је свим учесницима битке 29. августа, али пошто су већину коњице чинили Руси, прва подела овог ордена је проглашена за меморијалну – Кулмски крст.

28. августа (9. септембра) 1813. потписани су Теплитски споразуми – Аустрија се коначно придружила савезу Пруске и Русије, савезници су се обавезали да ће дати по 150 хиљада војника за рат против Француске, да неће склапати сепаратне уговоре, да ће обновити Аустрију и Пруску у границама из 1805. године, да ће расформирати Рајнску конфедерацију, да ће Француској бити одузете територије које је освојила у Немачкој. Судбина Варшавског војводства требало је да се реши на крају рата на основу споразума између Аустрије, Пруске и Русије. 3. октобра 1813. Енглеска је приступила овом споразуму. Коначно је формирана шеста антифранцуска коалиција. Након тога ће број земаља учесница коалиције само расти, а са њима ће се повећавати и њена снага. 8. октобра јој се придружила и Баварска. То је моментално угрозило и Наполеонове комуникације према Рајни и Француској, и његову политичку превласт у Немачкој, на чијој територији се рат водио.

У септембру се савезницима придружила резервна армија од 60.000 људи под командом Бенигсена. Она је 13. октобра поразила корпус Гувион Сен Сира код Дрездена и опколила град. Одлучујући да искористе новонасталу ситуацију која се развила после Кулма и значајну надмоћ у снагама, савезници су кренули у одлучну акцију, планирајући да опколе и униште главне снаге француске војске у Саксонији. Савезничке армије су покренуле концентрични напад на Лајпциг, где је био стациониран Наполеон. 16. октобра почела

је „битка народа", у којој се прво 316 хиљада савезника са 1.335 топова борило против 190 хиљада Француза, Саксонаца и Пољака са 700 топова. Користећи неповезаност савезничких армија, Наполеон је покушао да их разбије на делове, и већ првог дана битке обрушио се на чешку војску. Француски напад је у почетку био успешан и чак је угрозио штаб савезничких монарха, али га је зауставио руски гренадирски корпус генерал-потпуковника Н.Н. Рајевског. 17. октобра армије Бенигсена и Карла Јохана су се приближиле Лајпцигу, а бројна надмоћ савезника почела је да односи превагу. Иницијатива је чврсто прешла у њихове руке и 18. октобра Саксонци су прешли на њихову страну. Француска војска је 19. октобра почела да се повлачи из Лајпцига. Покушавајући да заустави потеру, Наполеон је наредио да се дигне у ваздух мост преко реке Елстер. Знатан део његове војске је одсечен и уништен.

„Битка нација" завршена је поразом Француза. Успели су да спасу остатке своје војске, али је контрола над Немачком неповратно изгубљена. 28. октобра марионетска Краљевина Вестфалија престала је да постоји, до краја новембра Рајнска конфедерација се распала, Французи су отишли даље од Рајне, одржавајући гарнизоне у Хамбургу, Дрездену, Магдебургу, Кустрину, Гдањску. До краја године успели су да се одрже само у првој од ових тврђава. Британци су протерали Французе са Пиринеја, а француске трупе су уз велике муке држале контролу над северном Италијом. Ако је почетком 1813. Наполеон још увек контролисао значајан део Европе и имао значајну војску, крајем године таква ситуација се драматично променила. Његова доминација у Европи је окончана, а сад се радило о будућности саме Француске.

У новембру 1813. канцелар Аустријског царства, гроф К. Метерних, понудио је Наполеону „природне

границе" дуж Рајне, Алпа и Пиринеја, под условом да се друге територије напусте. Био је то трик да се купи време. Како је сам Метерних истакао: „Добро сам проучио јавно мнење Француске, уверио сам се да се националном поносу Француза треба додворити помињањем Рајне, Алпа и Пиринеја као природних граница Француске, како не бих изазвао њихов пркос, већ, напротив, да им бацим мамац на који ће се сигурно ухватити. Да бих Наполеона лишио било какве подршке и истовремено утицао на дух армије, препоручио сам да се принцип природних граница споји са предлогом да преговори одмах почну. Мој пројекат је одобрио цар Франц, а онда сам га предао на разматрање руском цару и пруском краљу. И један и други су се плашили да ће Наполеон можда пристати на мој предлог и да ће се таквим радикалним потезом извући из тешке ситуације и да ће тако остати непобеђен на војном пољу. Успео сам да придобијем ова два суверена уверавањем да Наполеон никада неће добровољно пристати на мој предлог..." Метернихово уверење је било ојачано и чињеницом да Велика Британија није била спремна ни на какве преговоре. Наполеон је 2. децембра 1813. ипак пристао, наводећи да је неопходно закључити примирје и признати споразум из Лондона.

Око месец дана савезници су избегавали да одговоре, настављајући војне операције. Они су 8. (20) децембра 1813. прешли Рајну и за кратко време заузели Алзас-Лорену и Франш-Конт. До почетка кампање 1814. већ су имали око 900 хиљада људи и свуда су потискивали Французе. У јануару 1814. две савезничке војске – Шлеска (75 хиљада људи, укључујући 56 хиљада Руса) и Главна (бивша Бохемијска – 200 хиљада људи, укључујући 65 хиљада Руса) – ушле су на територију Француске. Наполеон је сада имао само

160 хиљада људи на располагању, укључујући гарнизоне тврђава и градова, француска активна војска није прелазила 50 хиљада људи. Француска је била исцрпљена непрекидним ратовима: од 1792. до 1815. Регрутовано је 4.400.000 људи (!), а за 14,5 месеци 1812–1813. регрутовано је 1.237.000 људи. Није више имала резерве за дуготрајан отпор савезничким војскама. Ипак, Наполеон је успео да нанесе низ осетних удараца својим противницима.

Дана 31. јануара 40.000 Француза, предвођених царем, напало је 26.000 војника Блихерове армије код Бријена. Блихер је био приморан да се повуче да би се спојио са Шварценбергом. 1. фебруара, њихове удружене армије (72 хиљаде људи) поразиле су Французе код Ла Ротјера, али нису наставиле да гоне пораженог непријатеља. Потешкоће су довеле до тога да су савезници поново понудили Наполеону да се склопи мир. 5. фебруара 1814. у граду Шатијон започео је конгрес на коме је Француској предложено да задржи границе из 1792. године. Пошто је француски представник Коленкур захтевао „природне границе" – дуж Пиринеја, Алпа и Рајне, а његов цар наставио војне акције, наневши низ пораза Блихеру и Шварценбергу, Русија, Аустрија, Пруска и Енглеска су потписале Шомонски споразум,17. фебруара. (1. марта) 1814. године. Четири савезника позвала су Шпанију, Португалију, Шведску и Холандију да им се придруже и договорили су се о принципима организовања будућег окупационог корпуса. Савезници су потврдили своју одлучност да присиле Француску да прихвати услове мира, због чега су се обавезали да ће у походу задржати војску од 150 хиљада људи. Поред тога, Енглеска је платила савезницима 1814. године субвенцију од 5 милиона фунти. Од тога је Русија добила 1.666.666 фунти сре-

бра за одржавање војске од 150.000 војника и 500.000 фунти сребра за одржавање бродова Балтичке флоте усидрене у британским лукама.[104] Дана 19. марта, Конгрес у Шатијону је званично престао са радом.

Непријатељства су настављена и пре формалног прекида преговора. Витгенштејн је 27. фебруара победио Удиноа и Мекдоналда код Бар-сур-Оба, након чега су савезници кренули у офанзиву на главни град Француске и 21. марта победили Французе код Арси-сур-Оба. Наполеон је са главним снагама покушао да одбрани Париз, угрожавајући комуникације савезничких снага. Успео је да им нанесе серију пораза између Рајне и Сене, али то није променило ситуацију. Дана 13. (25) марта 12 хиљада руских коњаника са 94 оруђа пробили су одбрамбене положаје два француска корпуса (23 хиљаде војника са 84 оруђа) код Фер Шампеноаза. Савезничке армије (100 хиљада људи, од чега 64 хиљаде Руса) 29. марта кренуле су на Париз, а 30. марта су биле на Белвилским висовима и Монмартру. Гарнизон града пружао је снажан отпор, али је са губитком висова који су доминирали градом био осуђен на пораз. Сазнавши за то, Наполеон је кренуо да спасе

[104] 1812. Енглеска је Русији дала субвенцију од 200 хиљада фунти, у марту 1813. Лондон је пристао да Русији обезбеди 1.333.334 фунте сребра и 3.333.334 фунте „савезничког новца" – специјалне обвезнице савезника са роком доспећа 13. јула 1815. за плаћање становништву немачких земаља. У ствари, 1813. године Русија је добила 1.007.500 фунти у сребру (укључујући пошиљку оружја у износу од 400.936 фунти). Мањак је надокнађен до маја 1814. Исте године, на инсистирање Русије, субвенција је повећана на 4.800.000 фунти сребра и направљена је нова емисија „савезног новца". Године 1814. Русија је добила 2.708.834 фунте у сребру (укључујући вредност залиха и оружја) и око 783.000 фунти у „савезном новцу". 1815. године – 2.000.033 и 888.922 фунти. Укупно у 1813–1815. обим британских субвенција Русији износио је око 6.000.000 фунти у сребру и 5.000.000 фунти у „савезном новцу".

своју престоницу, али било је прекасно. 30. марта 1814. предао се париски гарнизон од 45.000 војника. Париз је капитулирао. Савезничке трупе предвођене Александром I ушле су у престоницу Француске.

Бечки конгрес и послератна структура Европе

25. марта (6. април) император Наполеон је абдицирао. 11. априла 1814. у Фонтенблоу је потписан уговор између Наполеона и Енглеске, Русије, Аустрије, Пруске и Шведске. Наполеон је задржао титулу императора, добио суверена права на острво Елба и годишње издржавање од 2 милиона франака од француске државе, његова породица ће добијати годишњу земљишну ренту од 2,5 милиона франака. Императорка Марија-Луїза[105] је добила војводства Парма, Пјаћенца и Гвастало, које ће, након њене смрти, наследити Наполеонов син, војвода од Рајхштата.[106] Дана 23. априла потписан је општи споразум о примирју, након чега је уследио састанак између Александра I и Луја XVIII у Компјењу.[107] Почетком маја 1814. нови краљ се вратио у Париз, где је 30. маја 1814. потписан споразум између

105 Марија Луїза (1791–1847) – ћерка Франца I од Аустрије, супруга Наполеона I.

106 Жозеф-Франсоа-Шарл Бонапарта (1811–1832), син Наполеона и Марије-Луїзе. После абдикације 1815, отац је покушао да га прогласи за императора, али безуспешно. Живео је на двору свог деде Франца I, служио у аустријским трупама, умро од туберкулозе.

107 Луј XVIII – Луј-Станислав-Ксавије (1755–1824), брат Луја XVI, до 1795 – гроф од Провансе, 1791. побегао је из Француске у Брисел, након погубљења брата (1793), прогласио се регентом свог сина Луја XVII, након чије смрти 1795 постаје краљ Луј XVIII. У изгнанству до 1814. Живео је у Пруској, Русији (Курландији), Енглеској. 1814–1824 – краљ Француске.

чланица шесте коалиције и Француске. Након тога, Шведска, Шпанија и Португал су потписале Париски споразум.

Његови услови су у великој мери одредили одлуке Бечког конгреса. Француска је задржала границе из 1792. године, обновљена је независност Холандије и Швајцарске, немачких и италијанских држава, и требало је да створе прстен непријатељских држава око Француске и искључе могућност француског реванша у будућности. Припремајући се за Конгрес сила победница, руска дипломатија је покушала да придобије подршку Пруске у решавању питања Варшавског војводства. 28. септембра 1814. године потписан је тајни уговор по коме је Русија признала припајање Пруској територије Саксоније, коју су у то време окупирале руске трупе. Берлин се са своје стране обавезао да подржи руске планове око решавања пољског питања. Пољско и саксонско питање постало је камен спотицања за савезнике на Бечком конгресу (септембар 1814 – јун 1815). У главном граду Аустрије окупило се 216 представника европских држава (Турска није позвана). Представници из Русије били су гроф (касније Пресветли кнез) А.К. Разумовски,[108] гроф

[108] Разумовски Андреј Кирилович (1752–1836), руски дипломата, гроф, Пресветли кнез (1815). Стекао је кућно образовање, а затим се школовао на Универзитету у Стразбуру. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1768–1774, учествовао у бици код Чесме, од 1772. служио на двору, стекао значајан утицај на великог кнеза Павла Петровича, што је изазвало незадовољство царице Катарине II која га је послала у дипломатску службу. Амбасадор у Напуљској краљевини (1779–1784), у Данској (1784–1786), у Шведској (1786–1790), у Светом римском царству немачке нације (1790–1800), опозван је 1800, али је 1801. поново постављен на дужност у Бечу од стране цара Александра I. После Тилзитског мира пензионисан, живео у Бечу, вратио се у службу 1813. године, учествовао у походу на Француску у пратњи Ње-

Г.О. Стакелберг,[109] гроф К.В. Неселроде. На појединим заседањима учествовали су гроф И.А. Каподистрија, гроф К.О. Поцо ди Борго[110] и И.О. Анстет.[111] У прего-

говог Царског Величанства, 1814–1815. – руски представник на Бечком конгресу, 1815. Добио титулу Пресветог кнеза, исте године пензионисан, потом живео у Бечу.

109 Фон Штакелберг (Стакелберг) Густав Отонович (1766–1850), руски дипломата, гроф, изасланик у Берну (1799–1801), у Хагу (1802–1815), у Пруској (1807–1810), Аустрији (1810–1818, са прекидом 1812), у Напуљској краљевини (1818–1835, са прекидом 1820–1822).

110 Поцо ди Борго Карло Андреа (Карл Андреј) Осипович (1764–1842), руски дипломата, гроф (1826), рођен је на Корзици. 1789–1791, представник Корзике у Уставотворној скупштини, осумњичен за ројализам, побегао је на Корзику где је прешао на страну борца за независност острва – Паолија, 1794 – председника Државног савета Корзике. После победе француске партије, побегао је у Енглеску, затим у Аустрију, пратио је А.В. Суворова у италијанском походу. Од 1803 – у руској служби. Оштар Наполеонов противник, након Тилзита се повукао и отишао у Аустрију, 1812. вратио се у службу. Руски представник на Бечком конгресу, руски изасланик у Паризу (1814–1815), учествовао је у бици код Ватерлоа, након друге Рестаурације поново именован за изасланика у Паризу, гонио Наполеона и његове присталице током „белог терора", 1821. – амбасадор у Француској. 1834–1839 амбасадор у Великој Британији, 1839. пензионисан из здравствених разлога и враћа се у Париз.

111 Анстет Жан Проте (Иван Осипович) (1766–1835), руски дипломата алзашког порекла, барон, рођен је у Стразбуру. Године 1789. прешао је из француске службе у руску са чином поручника. Служио је у Веслачкој флотили Балтичке флоте, учесник Руско-шведског рата 1788–1790. Од 1791 – у одељењу Колегијума иностраних послова, служио под адмиралом принцем Карл-Хајнриком од Насау-Зигена, 1794. учествовао је у припреми дипломатских докумената за укључивање Пруског краља у акцији против Француске, током пољског похода 1794–1795. У служби пољског краља Станислава-Августа Понјатовског, водио војну и дипломатску преписку са

ворима је активно лично учествовао цар Александар I. Ту је његова дипломатска вештина зрелог државника дошла до највећег изражаја и добила чувену оцену „у политици суптилан, оштар као бритва и неухватљив као морска пена”.

И.А. Безбородком и Н.В. Репнином. После абдикације Станислава-Августа новембра 1795. био је руски представник у преговорима о плановима за поделу Пољске (Варшаве). Године 1797. био је члан руско-аустријско-пруске комисије за утврђивање дугова бившег краља и бивше републике. Од 1801. био је саветник посланства, 1803–1804, 1808–1810. – отправник послова у Бечу. Од априла 1810. био је опуномоћени повереник за утврђивање граница између Русије и Аустрије. Током Отаџбинског рата 1812. био је директор дипломатске канцеларије при главнокомандујућем М.И. Кутузову. 18. (30) јануара 1813. године закључио је са командантом аустријског корпуса, фелдмаршалом кнезом К.Ф. Шварценбергом споразум о примирју. Руски представник на прелиминарним преговорима у Бреславу са пруским државним канцеларом К. Харденбергом, након чега је потписан Калишски споразум о савезништву 1813. Он је 26. марта (7. априла) 1813. потписао са Пруском споразум о присуству руских трупа на пруској територији. Он је 12. (24) новембра 1813. један од представника великих сила и потписник у Франкфурту на Мајни 21. акта о распуштању Рајнске конфедерације и обавези земаља које су биле чланице овог француског протектората да учествују у војним трошковима и снабдевању савезничких армија храном. Године 1813. овлашћени представник на конгресу у Прагу, који је претходио потписивању Теплицког споразума о савезништву из 1813. 22. септембра (2. октобра) 1813. закључио је са Аустријом споразум о снабдевању руске војске храном. Био је у пратњи цара Александра у Паризу, учествовао у склапању Париског мира 1814. Године 1815–1835. – изванредни изасланик и опуномоћени министар у Немачкој конфедерацији (Франкфурт на Мајни). Са Прусијом је закључио уговоре, 18. (30) марта 1815, о новчаним обавезама бившег Варшавског војводства и са Аустријом, 5. (17) јуна 1815, о међусобном изручењу дезертера. Изванредни изасланик и опуномоћени министар у Виртембергу (1825–1828), на двору Хесен-Касел (1829–1835). Активни тајни саветник (1828).

Главни преговарачи били су лорд Р.С. Кеслери,[112] херцог А.В. Велингтон,[113] кнез К. Метерних и цар Франц I, принц Карл-Аугуст фон Харденберг и Ф.В. фон Хумболдт,[114] кнез Ш. Талеран-Перигор. Овај последњи је успео да издејствује учешће своје земље у преговорима под равноправним условима са савезницима и активно је користио неслагања у табору дојучерашњих непријатеља Француске за своје циљеве. Карактеристично је да је Талеран дебитовао на конгресу са захтевом да се из записника конгреса избаци сама реч „савезници", пошто је разлог због ког је савез основан – Наполеон – у то време био на Елби. Пошто је

112 Роберт Хенри Стјуарт Кесерли (1769–1822), други маркиз од Лондондерија, виконт, британски државник и дипломата, 1798–1801 главни секретар лорда-намесника Ирске, 1802–1806 председник Контролног одбора за Индију, 1807–1809. – министар војске, 1812–1822. – министар спољних послова, британски представник на Бечком конгресу.

113 Велингтон Велсли Артур Коли (1769–1852), фелдмаршал (1813), принц од Ватерлоа (1815), учествовао је у рату против Данске (септембар 1807), јула 1808. на челу експедиционих снага од 9,5 хиљада људи стигао у Португал, од 22. априла 1808. главнокомандујући англо-португалских трупа, успешно се борио против Француза у Шпанији. 15. новембар 1818. – фелдмаршал руске, пруске и аустријске војске, од 22. јануара 1827. до краја живота – главнокомандујући британске армије. Јануар 1822. – новембар 1830 – премијер Велике Британије, 1834–35 – министар иностраних послова, 1841–46 – министар без портфеља.

114 Фридрих Вилхелм фон Хумболт (1767–1835), познати лингвиста и пруски политичар, старији брат Александра Фридриха Хајнриха фон Хумболта. Од 1802 – у пруској дипломатској служби, представник на папском двору, након тога – директор одељења за образовање и вероисповести, оснивач Универзитета у Берлину (1810). Представник Пруске на преговорима у Паризу, на Великом конгресу, присталица уједињења Немачке. Године 1819. четири месеца је био министар унутрашњих послова, присталица уставне реформе, након Карлсбадских споразума поднео је оставку.

без Француске било немогуће створити одржив систем међународних односа у Европи, сложили су се са њим. Његов следећи корак, али већ у кулоарима, био је предлог да се поново оформи „савез", али усмерен против Русије и Пруске.

Наишао је на добар пријем код британске и аустријске делегације. Метерних није желео да прихвати јачање положаја Пруске у Немачкој, Кеселри је веровао да би поновно стварање Пољске под влашћу руског цара претерано ојачало позицију Русије у Европи. 24. децембра 1814. по условима status quo ante bellum у Генту, потписан је мир између Велике Британије и Сједињених Држава, којим је окончан рат који је 18. јуна 1812. започела Америка ради заштите своје трговине од деловања британске флоте. Његов завршетак омогућио је Лондону да интензивира своје активности у Европи. 3. јануара 1815. потписан је тајни уговор између Аустрије, Француске и Енглеске, чија је сврха била да спречи присаједињење Саксоније Пруској и Варшавског војводства Русији. Предвиђена је чак и могућност рата против дојучерашњих савезника – у случају рата Париз, Беч и Лондон су се обавезали да ће мобилисати војску од 150 хиљада људи и нико од њих неће закључити сепаратни мир. Био је то тријумф Талеранове политике, поражена Француска не само да је изашла из изолације, већ је и уништила Савез Четворице. Као резултат тога, Петербург и Берлин су били приморани на уступке.

У Бечу су 21. априла (3. маја) 1815. потписани договори о пријатељству између Русије, Аустрије и Пруске, који су дефинисали нови положај пољских земаља. Пруска је добила само северни део Саксоније (2/5 њене територије – 20 хиљада квадратних километара са 800 хиљада становника), али је с друге стране добила Познањ, Рајнланд и Вестфалију, острво Риген и Шведску Померанију. Галиција са Тернопољском облашћу

враћена је Аустрији, Краков је проглашен слободним градом. Остатак Варшавског војводства је припао Русији под именом Царство Пољско, повезано са Империјом династичком унијом. Још 1805. године, кнез Чарториски, као министар иностраних послова, покренуо је питање прихватања титуле пољског цара од стране Александра I како би се Пољаци везали за Русију. Почетком 1811. године, тј. уочи Наполеонове инвазије, цар је израдио план да уједини све некадашње земље пољске круне у једну целину, која је требало да буде под влашћу Русије. Већ тада је Александар желео да овој држави да либерални устав. Године 1814. још увек је био уверен да пољски народ може мирно да живи у либералном државном уређењу, а да при томе буде лојалан Руској империји.

Јануара 1813. Неселроде је Његовом Височанству поднео мемоар о пољском питању. Уверавао је да припајање разорене Пољске не може бити исплативо и да је опасно ослањати се на пољску захвалност: „Ниједном разумном и искрено преданом интересима Русије човеку не би пала на памет идеја о обнови Пољске, чиме би се само потхрањивале илузије тог лакомисленог и немирног народа". Титула пољског цара, предсказао је Неселроде, постаће замка за руске императоре. Пољаци ће увек захтевати границе из 1772. године, тј. ако се Русија не одрекне малоруских и белоруских губернија, ови планови ће имати следеће негативне последице: 1) средства за борбу против Француске биће незнатно повећана; 2) они ће изазвати крајње негативну реакцију савезничких сила, тј. оних чија је помоћ потребна Русији; 3) непосредна последица њиховог спровођења биће губитак неколико руских губернија; 4) они ће изазвати крајње негативну реакцију међу руским поданицима Александра I. Закључак је био недвосмислен – рестаурација Пољске је потпуно

супротна интересима Русије. Године 1814. Неселродеови аргументи више нису уважавани, а на захтев Александра I, одредба о обнављању Царства (Краљевства) Пољског, као и његово обећање да ће руској Пољској одобрити устав, нашла се међу одлукама конгреса. Барон Г.Ф. фон Штајн[115] је упозорио руског цара на ризичност ових планова, чије би спровођење довело до сепарације Русије и Пољске и саветовао га да се у пољским областима ограничи само на доделу локалне самоуправе. Он није сматрао потребним да се обазире на ова упозорења.

Као резултат тога, члан 1 Бечког уговора гласио је овако: „Варшавско војводство, са изузетком оних региона и округа, којима је у следећим члановима додељен другачији статус, заувек се припаја Руској Империји. На основу свог Устава, биће нераскидиво повезан са Русијом, у вечном власништву Њ.В. Императора целе Русије, Његових наследника и сукцесора. Његово Царско Величанство намерава да устроји, по свом нахођењу, унутрашњу структуру ове државе, која мора бити под посебном управом. Његово Величанство, у

[115] Хајнрих Фридрих Карл фон Штајн (1757–1831), пруски државник, барон, 1777. дипломирао на Универзитету у Гетингену, од 1780. – у пруској служби, од 1804. – министар финансија, јануара 1807. разрешен, у октобру исте године поново је позван у службу, стављен на чело владе, спровео низ важних реформи, укључујући ослобађање сељака од личне зависности, под његовим руководством је почео рад на реорганизацији армије што је изазвало Наполеона да захтева његову смену, што се догодило октобра 1808. У мају 1812. Штајн је стигао у Русију, где је деловао као политички саветник императора за немачке послове. 6 (18) јануара 1813. године, по уласку руске војске на територију Пруске, постављен је за привременог представника царске владе у ослобођеним провинцијама Пруске, учествовао је у раду Бечког конгреса као саветник руске делегације. После 1815. повукао се из активне политичке делатности. Од 1827 – члан Државног савета Пруске.

складу са обичајем и поретком других Његових титула, додаће им титулу Цара (Краља) Пољске. Пољаци ће, као руски поданици, исто као и аустријски и пруски, имати народне представнике и националне државне институције које су сагласне са тим начином политичког уређења, који ће свака од горе наведених Влада признати као најкориснији и најпогоднији за њих, подређене Његовој власти. Тако су и пољским поданицима Аустрије и Пруске обећане „националне институције". Део ових обећања је реализован управо онако како је Штајн предвидео. Изолација Русије и, као резултат тога, њени уступци, постали су велики успех Талеранове политике, чак је успео и да сачува део Наполеонових освајања за Бурбоне.

Међутим, његов изненадни повратак са Елбе 1. марта 1815. променио је све. Бурбони нису платили Бонапарти нити један од обећаних 2 милиона франака, нису платили уговорену ренту рођацима и гледали су да Марији-Луизи одузму војводства која су јој обећана. Осим тога, Луј XVIII није прекидао покушаје да издејствује интернирање бившег императора као ратног заробљеника и пошаље га на удаљеније острво (као опције су спомињани Азори или Света Јелена). Метерних је 7. марта примио писмо од аустријског конзула у Ђенови у којем га обавештава да је Наполеон напустио Елбу. Дана 13. марта, представници осам сила које су потписале Париски уговор, на инсистирање Метерниха и Талерана, потписали су заједничку декларацију у којој се изјављује да се „...Наполеон Бонапарта ставио ван закона грађанског и јавног, и као непријатељ и нарушилац светског мира, предаје се у руке јавне одмазде". То га, међутим, није спречило да 20. марта уђе у Париз.

Учесници конгреса прекинули су своје расправе, 17. (29) марта 1815. обновили су Шомонски уговор и

формирали нову, седму коалицију. Све европске земље су позване да јој се придруже. У кабинету одбеглог Луја XVIII, Бонапарта је пронашао тајни уговор који је одмах послао Александру I. Он је био шокиран овом вешћу, позвао је Метерниха код себе и показао му овај текст. Десило се нешто уистину ретко – канцелар Аустрије није смогао снаге ни да слаже, ни да каже било шта. И поред тога, император није променио свој став према Наполеону и пред посрамљеним Аустријанцем спалио је документ. Дана 28. маја (9. јуна) 1815. године потписан је Завршни општи акт Бечког конгреса који се састојао од 121 члана.

Политичка мапа Европе је поново исцртана у интересу победничких сила, Француска је била окружена прстеном непријатељских држава. Доминација Аустријанаца у северној Италији је консолидована, Немачка расцепкана, Белгија је припала Холандији, Норвешка – Шведској. После ратова са Наполеоном, Аустрија је добила 2.300 кв. миља територије и нових 10 милиона поданика, Пруска – 2.217 кв. миља и 5,362 милиона поданика, а Русија – 2.100 квадратних миља са популацијом већом од 3 милиона људи, њене аквизиције биле су очигледно скромније од доприноса у борби против заједничког непријатеља. Нешто касније, већ у Паризу, у додатку одлукама Бечког конгреса, решен је још један територијални проблем. Дана 24. октобра (5. новембра) 1815. године потписана је руско-британска конвенција, према којој су Јонска острва (Уједињене области Јонских острва) прешла под британску контролу.

Пред опасношћу од обнове Наполеонове моћи, убрзано је и решење немачког питања. Законом од 8. јуна 1815. установљена је Немачка конфедерација. 11 од 20 чланова акта увршћено је у завршни акт Бечког конгреса – односили су се на питања међународног права (остатак чланова односио се на унутрашња

права Немачке). Тим актом је успостављена „стални Савез", чија је сврха била одржавање „спољне и унутрашње" безбедности, независности и интегритета његових чланова. Управљање Савезом је поверено скупштини, у којој су заседали „опуномоћеници" појединих држава, тј. скупштини дипломата, којом је председавала Аустрија. Чланови Савеза, поред правих немачких монарха и градова-држава, били су и краљ Данске (као војвода од Холштајна) и краљ Холандије (као велики војвода Луксембурга). На крају су у савез ушле следеће државе, од којих је свака имала право на одређени број гласова приликом гласања:

1) Аустрија коју представљају њене покрајине: горња и доња Аустрија, Штајерска, Корушка, Крањска, Фриул, Трст, Тирол, Форарлберг, Салцбург, Чешка, Моравска, Аустријска Шлеска, Хохен Геролдсек – 4 гласа; 2) Пруска – 4 гласа; 3) Саксонија – 4 гласа; 4) Баварска – 4 гласа; 5) Виртемберг – 4 гласа; 6) Хановер – 4 гласа; 7) Баден – 3 гласа; 8) бирачко тело Хесена – 3 гласа; 9) Велико војводство Хесен – 3 гласа; 10) Холштајн-Лауенбург – 3 гласа; 11) Луксембург – 3 гласа; 12) Брауншвајг – 2 гласа; 13) Мекленбург-Шверин – 2 гласа; 14) Насау – 2 гласа; 15) Сакс-Вајмар – 1 глас; 16) Сакс-Гота – 1 глас; 17) Сакс-Кобург – 1 глас; 18) Сакс-Мајнинген – 1 глас; 19) Сакс-Хилдбургхаузен – 1 глас; 21) Мекленбург-Стрелиц – 1 глас; 22) Олденбург-Холштајн – 1 глас; 23) Анхалт-Десау – 1 глас; 24) Анхалт-Бернбург – 1 глас; 25) Анхалт-Кетен – 1 глас; 26) Шварцбург-Зондерсхаузен – 1 глас; 27) Шварцбург-Рудолфштат – 1 глас; 28) Хоенцолерн-Сигмаринен – 1 глас; 29) Хоенцолерн-Гехингем – 1 глас; 30) Лихтенштајн – 1 глас; 31) Валдек – 1 глас; 32) Рајс-Гројц – 1 глас; 33) Рајс-Шлац – 1 глас; 34) Шаумбург-Липе – 1 глас; 35) Липе – 1 глас и 4 слободна града (Либек, Франкфурт, Бремен и Хамбург) по 1 глас.

Право иницијативе припадало је свакој чланици Уније, одлука се доносила већином гласова на редовном заседању и 2/3 (од 69) – на пленарној седници. Приликом одлучивања о успостављању „темељних закона", главних државних институција Савеза, разних права, верских питања, била је неопходна једногласност, што је, наравно, довело до парализе власти у Немачкој. У случају агресије на чланицу Уније, остале државе морале су да стану у њену одбрану и нису смеле да склапају сепаратни мир. Истовремено су имали право да склапају савезе са другим државама, под условом да нису уперени против Немачке или чланица Немачке конфедерације. Спорове између чланова Савеза решавала би Скупштина, која је требало први пут да се састане у Франкфурту 1. септембра 1815. године.

До 20. марта 1815. Наполеон још увек није контролисао целу Француску – западни и јужни департмани су остали лојални краљу. Међутим, 23. марта Луј је напустио територију Француске и побегао у Гент. Ово је формално ослободило његове поданике од заклетве суверену и олакшало Наполеону да обнови сопствену власт. Тек крајем априла император је ставио целу земљу под контролу, што му је омогућило да мобилише војску. Руска војска је у том тренутку била у Пољској, 150.000 аустријских војника било је заузето у Италији, где је маршал Мира, који је настојао да задржи краљевство Обе Сицилије (Напуљ) и Италије, позвао Италијане на устанак 30. марта 1815. године. 8. априла је поражен и убрзо је напустио своју престоницу, где је на власт враћена локална грана династије Бурбона коју је представљао Фердинанд IV.[116]

[116] Фердинанд IV Напуљски (1751–1825), други син Карла III од Шпаније, краља Напуља од 1759, протеран од Француза 1799, склонио се на Сицилију. Овај монарх је носио и титулу краља Фердинанда I од Две Сицилије. Као и Луј XVIII, он је био потомак Великог дофена, сина Луја XIV који је умро 1711.

18. јуна англо-холандско-пруска војска под командом А.В. Велингтона и Г. Блихера победила је Французе код Ватерлоа. Дана 22. јуна, Представнички дом, под утицајем маркиза де Лафајета,[117] објавио је да је Наполеона лишен круне. Палата племства је подржала ову одлуку и 25. јуна бивши император је био приморан да напусти Париз и оде у Рошфор. Претпостављао је да ће му одатле бити лакше да побегне у Америку, што му на крају ипак није успело. Истог дана, 25. јуна, главнокомандујући армија савезничких сила, као одговор на захтев за примирјем, затражили су изручење Бонапарте. Исти захтев су 1. јула поновиле у својој ноти Аустрија, Русија и Пруска. 8. јула, англо-пруске трупе су поново ушле у Париз, као ескорт Луја XVIII. На захтев савезника, остаци француске војске (отприлике 100.000 људи) повучени су преко Лоаре. 15. јула Наполеон се предао као ратни заробљеник у руке Енглеске. 16. јула почело је разоружавање тврђава и распуштање

[117] Мари-Жан-Пол-Рош-Ив-Жилбер-Мотје, маркиз де Лафајет (1757–1834), учесник рата за независност британских колонија у Северној Америци (1775–1783), аутор првог нацрта „Декларација о правима човека и грађанина" (1789), начелник Националне гарде (1789–1791), присталица уставне монархије. Одбио је да призна републику, 1791. је проглашен за издајника и побегао у Аустрију, где је био затворен 6 година у тврђави Оломуц. 1797. је ослобођен, после пуча 18. бримера 1799. вратио се у Француску, до 1814. живео је као обичан грађанин. Године 1802. написао је лично писмо Наполеону протестујући против обнављања апсолутизма. Током „сто дана", одбио је да прихвати племићку титулу која му је понуђена. Изабран у Представнички дом, где је био опозиција власти. Присталица позивања на престо Луја Филипа Орлеанског. Један од вођа либерала у време рестаурације. 29. јула 1830, на захтев побуњеника, преузео је команду над националном гардом, иступио против републике а за Луја Филипа Орлеанског, пошто је он „најбоља република". 1830. – пензионисан и поново у опозицији према власти.

француске војске, која је још увек била под командом маршала Е. Мекдоналда и Л. Давуа. Након тога је 24. јула уследило састављање спискова проскрипције – на првом се нашло 19 истакнутих личности револуције и Империје за које је предвиђена смртна казна (укључујући маршала М. Неја[118]), на другом се нашло њих 38 који ће бити притворени до коначне одлуке о њиховој судбини. 2. августа склопљен је договор по коме је Наполеон, као почасни затвореник великих сила, послат на острво Света Јелена. Протоколом од 27. августа, рођаци бившег императора такође су интернирани у различите државе под надзором локалних власти и под надзором целе коалиције: Жером Бонапарта – у Виртемберг, Лисјен[119] – у Рим, Жозеф и његова породица – у Русију, Мара са породицом – у Аустрију, Хортенс Богарне[120] – у Швајцарску.

До краја августа Француска је потпуно разоружана, до тада је у земљу ушло 1.135.000 војника и официра савезничких армија. Савезници су заузели 2/3 департмана, и захтевали да им за војно ангажовање буде плаћено, на шта је краљ био принуђен да пристане 7. септембра. Укупан износ био је 236.200.000 франака. Заплењена су и уметничка дела која су Французи опљачкали током 20 година победоносних ратова. 20. новембра 1815. потписан је други Париски уговор. Са француске стране, потписао га је војвода де

118 Неј Мишел (1769–1815), маршал царства (1804), војвода од Елхингена (1808), кнез московски (1813), стрељан 7. децембра 1815. у Паризу.

119 Лусијен Бонапарта (1775–1840), учесник преврата 18. бримера 1799, кратко време – министар унутрашњих послова.

120 Хортенс Богарне (1783–1837), Наполеонова пасторка, жена Луја Наполеона Бонапарте (1779–1844) од 1806–1810 краља Холандије. Мајка Наполеона III. После „сто дана" побегла из Француске, умрла је у избеглиштву у Швајцарској

Ришеље.[121] Његови услови су резултат дугих и тешких преговора. Енглеска и Пруска су инсистирале на преласку целе леве обале Рајне у власништво немачких држава, исплату одштете у износу од 1.200 милиона франака. Томе се категорично противио Александар I који је веровао да ће превелико слабљење Француске пореметити европску равнотежу. Осим тога, Александар I се плашио да би осиромашење земље могло изазвати нову револуционарну кризу коју Бурбони, а они ионако нису били посебно омиљени у народу, неће моћи да спрече. Због тога су англо-пруски захтеви донекле ублажени.

Ипак, Француска је изгубила низ важних пограничних територија, обећавши да ће платити 700 мили-

[121] Ришеље Емануел Осипович (Арман-Емануел де Плесис, 1766–1822), војвода, руски и француски државник, генерал-потпуковник руске војске (1799). Године 1790. учествовао је као добровољац у Руско-турском рату под командом А.В. Суворова. Истакао се у заузимању Исмаила, одликован је орденом Светог Георгија 4. класе, остао је у руској служби. Учествовао у ратовима са револуционарном Француском. Године 1803. постављен је за градоначелника Одесе, 1805. – истовремено и за војног губернатора Херсона и за начелника цивилне власти у Јекатеринославској и Тауридској губернији, и начелника војне инспекције на Криму. Много је допринео развоју југа Русије. Бриљантан администратор, управљао је поменутим територијама уз помоћ 12 службеника своје канцеларије, чији трошкови одржавања нису прелазили 15 хиљада рубаља годишње. Одликовао се личним поштењем, потрошио је значајна лична средства у добротворне сврхе. Њега је Александар I препоручио за место у краљевој влади, што је војвода пристао да прихвати тек после оставке К. Талерана и Ж. Фушеа, са којима није желео да има везе. 24. септембра 1815. именован је за министра иностраних послова, два дана касније постао је шеф владе. 1818. године, пошто је успео да избори доношење одлуке о потпуном повлачењу окупаторских трупа са територије Француске, дао је оставку. Од фебруара 1820. до децембра 1821. поново на челу владе.

она франака одштете у року од 5 година у 15 рата по 46,6 милиона франака, свака 4 месеца почев од 1. марта 1816. Од овог износа, 137,5 милиона припало би суседима Француске: Холандији, Пруској, Баварској, Пијемонту и Шпанији, преосталих 562,5 милиона би ишло: по 25 милиона Пруској и Енглеској за победу код Ватерлоа, 5 милиона – Шпанији, 2 милиона – Португалу, 3 милиона – Швајцарска, 2,5 милиона – Данској, 400 милиона подељено је подједнако између великих сила, преосталих 100 милиона – између осталих чланица коалиције, у зависности од војног ангажовања. Русија је добила 100 милиона франака. Као гаранција плаћања и као гарант мира, 150 хиљада савезничких војника (30 хиљада сваке од великих сила и 30 хиљада од свих осталих чланица коалиције заједно) под генералном командом Велингтона заузело је североисточне провинције ове државе. Касније, уз подршку Русије, француска дипломатија је успела да постигне смањење износа и временског рока плаћања, окупаторске трупе су повучене 1818.

Света алијанса и њене последице. Противуречности политике Александра I

Иако је у начелу остао веран идеалима своје младости, Александар I постао је веома скептичан што се тиче могућности да их оствари. Рат у Европи од Кадиза до Москве, рат у Азији, Африци и Америци – све је то уништило живот читаве генерације од 1789. до 1815. године. Бројност армије током владавине Александра I повећала се 3 пута, достигавши 924 хиљаде људи. У Русији је један војник долазио на отприлике 45 становника, у Енглеској је овај однос био 1:140, у Француској – 1:110, у Аустрији 1:100, у Пруској 1:68. Војни издаци су 1812. године били најмање 230 милиона

рубаља у сребру. Висина асигнација само за активну војску и централну војну управу 1812–1814. износила је 204.088.132 рубаља (годишња издвајања за војску кретала су се од 11–30% државног буџета). Као резултат тога, до 1814. године унутрашњи и спољни дуг Русије достигао је скоро 343 милиона рубаља у сребру, влада је била принуђена да повећа издавање налога за исплату, што је довело до наглог повећања инфлације. Економске последице пропасти централних провинција земље превазиђене су тек средином 19. века. После огромних људских и финансијских губитака у првој половини своје владавине, император је желео мир и стабилност. Понижавање Француске могло је да изазове пораст реваншистичких осећања, и да је претвори у легло нове револуције.

Ублажујући захтеве према Француској, Александар I је покренуо стварање Свете алијансе која је требало да чува нови политички поредак у Европи. Формално, то је било удружење хришћанских суверена, међу којима су односи били подређени „вишим истинама, надахнутим вечним Законом Бога Спаситеља". Акт о оснивању Алијансе потписали су Александар I, аустријски цар Франц I и пруски краљ Фридрих Вилхелм III у Паризу 14. (26) септембра 1815. године. Монарси су изјавили да ће од сада „... бити уједињени везама правог и нераскидивог братства и, гледајући на Себе као сународнике, они ће, у сваком случају и на сваком месту, пружати један другом бенефиције, појачања и помоћ; у односу на своје поданике, Они ће, као очеви породица, управљати њима у истом духу братства које Њих надахњује, ради заштите вере, мира и истине." Принц регент[122] Велике

[122] Џорџ (1762–1830), принц од Велса, најстарији син краља Џорџа III (1738–1820, формално владао од 1760. до 1820), 1811–1820. – принц-регент због тешке душевне болести његовог оца, краљ Џорџ IV (1820–1830).

Британије је 6. октобра 1815. изјавио да му принципи енглеског устава не дозвољавају да приступи алијанси, па је у њу ушао као регент Хановера. Уговору се 19. новембра 1815. придружио Луј XVIII, а 1816. краљеви Шведске и Норвешке, Данске, Холандије, Сардиније, обе Сицилије, Шпаније, Португала, Швајцарска унија, суверени и слободни градови Немачке. Само је турски султан остао изван ове паневропске организације.

Још у Бечу, Александар I је потписао манифест о присаједињењу Русији Царства Пољског (9. маја 1815), а 13. маја је становништву Царства објављено да ће добити устав, самоуправу, сопствену војску и слободу штампе. 15. новембра 1815. године, враћајући се у Петроград са пута по иностранству, Император је пре свега испунио обећање према Царству – одобрио је устав. Овај документ је резултат комбиновања одредби садржаних у уставу Великог војводства Варшавског, који је Наполеон донео 1807. године, у уставној повељи Луја XVIII из 1814. и неких уставних одредби које је пре Отаџбинског рата 1812. развио М.М. Сперански. Члан 1 устава је гласио: „Царство Пољско је заувек припојено Руској империји". Круна Царства постала је наследна за руске императоре (члан 3). Овај врло либерални документ гарантовао је слободу штампе, неповредивост личности, укинуо конфискацију имовине и административно прогонство. Пољски језик је проглашен државним и обавезним у управи, судовима и војсци. У свим државним институцијама Царства положаје су заузимали само његови поданици. Император је, као цар Пољске, положио заклетву на уставу (члан 45: „Обећавам и заклињем се пред Богом и Јеванђељем да ћу чувати и свом снагом захтевати поштовање уставне повеље.").

Законодавни апарат састојао се од дводомног Сејма и монарха. Сејм је требало да се састаје сваке 2 године

у трајању од 30 дана да би расправљао о законима које су му поднели круна или њени представници. Он није имао право законодавне иницијативе, а сви предлози закона су претходно разматрани у Државном савету. У доњи дом Сејма изабрано је 77 посланика из племићког сталежа и 51 из грађанског сталежа. Сви племићи, не млађи од 21 године, уписани у племићке (окружне) књиге и власници некретнина, у градовима – сви протојереји и викари, професори, учитељи, уметници и власници некретнина постали су бирачи. Право да буду бирани имала су лица старости од најмање 30 година, који у виду директних пореза плаћају најмање 100 злота (15 сребрних рубаља). Био је то висок имовински цензус, али нижи него у Француској. Захваљујући томе, у Царству је било 100 хиљада лица са правом гласа, док их је у Француској 1815. године било – свега 80 хиљада. Број чланова Сената, тј. горњег дома, био је два пута мањи од броја посланика доњег дома. Право учешћа у његовом раду имали су чланови руске императорске династије када су били у Варшави, неколико католичких бискупа, један унијат, највиши представници административне управе Царства – по избору Сената и одобрењу монарха.

Цар је покушао да споји давање широких права квалификованом изборном телу са очувањем веома значајних прерогатива круне. Из сопственог искуства, више пута је имао прилику да се увери да је очување самодржавља неопходан услов за наставак политике која је имала за крајњи циљ његово ограничавање. Ова двојност између теоријских шема и реалне политике испољавала се и у његовој унутрашњој политици, у покушајима да поново започне решавање сељачког питања, што ипак није успело и није наишло на подршку већине племства. Упоредо са овим плановима, крајем 1815. године Александар I је почео да расправља

о пројекту војних насеља, први такав експеримент спроведен је 1810–1812. у резервном батаљону Јелечког мускетарског пука, стационираном у Бобилецкој општини Климовичког округа Могиљовске губерније. У почетку је план био да се распореде трупе дуж западне границе Империје, по угледу на организацију козачких пукова. Ови предлози изазвали су категоричне протесте грофа А.А. Аракчејева, који је с правом истакао да се на овим границама не могу очекивати „пљачкашки налети".

Потреба да се одржи послератно устројство Европе била је одређена не само споља, већ и унутрашњим политичким разлозима и захтевала је одржавање огромне војске, у условима финансијске нестабилности и општег замора дугогодишњим ратовима. Услед тога се јавила идеја да се прибегне решењу које је требало да реши неколико проблема одједном: 1) да се створи нови војно-сељачки сталеж који би могао сам да се издржава и даје регруте за сталну војску, а да не оптерећује остало становништво земље; 2) да се војницима обезбеди стално боравиште, да им се обезбеде домови и побољшају услови живота, ослобађајући тиме становништво од тешке војне обавезе током живота; 3) да се покрије западна гранична област и да војска може брзо да се концентрише на могућем ратишту. Разрада плана за стварање насеља поверена је Аракчејеву који је почео да га спроводи.

У августу 1816. године почеле су припреме за прелазак војних јединица и становништва у категорију војних насељеника. Све до краја владавине Александра I, број округа војних насеља наставио је да расте, постепено опасујући границу царства од Балтичког до Црног мора. До 1825. године 20 војних насеља и 12 активних батаљона, 60 стационираних, 60 резервних и 72 активна ескадрона, укупно 192 коњичке јединице,

чије је издржавање било посебно скупо за благајну, и 32 пешадијске, било је преведено у категорију стационираних трупа. У срезовима војних насеља тада је живело 169.828 становника. Спровођење ове политике, због захтева што веће уштеде јавних средстава уз одржавање обима војске на ратном нивоу, било је праћено немирима мештана и било је у еклатантној супротности са идејама либералних реформи, од којих император још није био сасвим одустао.

Противуречности су биле видљиве и у спољној политици царства. На крају Бечког конгреса, по налогу Александра I, Министарство иностраних послова су истовремено водила два државна секретара – И.А. Каподистрија,[123] који је био одговоран за односе са Турском и управљање Бесарабијом, припојеном по Букурештанском миру, и К.В. Неселроде, који је био задужен за општу управу министарства и био одговоран за политику према Европи. Обојица су имали различите погледе на политички курс Империје. Каподистрија се залагао за интензивирање помоћи хришћанским народима Балкана, Неселроде – за сузбијање револуционарних и националних покрета и да се очува status quo у постнаполеоновској Европи. Противуречности између ових дипломата и њихових концепата испољиле су се у руској политици 1818–1824. 29. јануара (10. фебруара) 1817. године представници Аустрије, Пруске, Русије

[123] Иван (Јоанис) Антонович Каподистрија (1776–1831), гроф, 1803–1807. – државни секретар за спољне послове Републике Уједињених седам Јонских острва. Године 1809–1827. – у руској дипломатској служби. 1813–1815 био је изасланик у Швајцарској, 1815. био је државни секретар за спољне послове, а од 1816. руководио је министарством иностраних послова заједно са Неселродеом, задуженим за источну политику Русије. Године 1822. отишао је на неодређено одсуство и настанио се у Женеви. Године 1827. изабран је за председника Грчке, 1831. убили су га завереници.

и Велике Британије потписали су у Паризу споразум. Као резултат тога, углавном на инсистирање руске владе, окупациони корпус у Француској је смањен за 1/5, на 120 хиљада људи. Значајну улогу у овој одлуци одиграла је жеља Александра I да подржи владу херцога Ришељеа, кога су оштро нападали ултраројалисти и клерикалци.

20. септембра – 29. новембра 1818. године одржан је Ахенски конгрес Свете алијансе, у чијем раду је дозвољено учешће и Француској. Током преговора, 27. септембра (9. октобра) 1818. Француска је потписала споразуме са сваком од чланица Савеза Четворице о повлачењу окупаторских трупа до 30. новембра 1818. и о благовременом плаћању преосталог дела одштете у износу од 260 милиона франака. Истовремено, разговарало се и о мерама за јачање „свеопштег мира". Плашећи се раста револуционарног расположења у Немачкој, Метерних и Кеслери се нису противили значајној промени статуса Француске и 15. новембра 1818. потписан је споразум о укључивању ове земље у Савез Четворице. Тетрархија победника, која је надгледала поштовање мира и стабилности у Европи, претворила се у пентархију, иако је њен пети члан и даље изазивао сумњу. У случају револуционарних потреса у Француској, 15. новембра 1818. потписана су два тајна протокола којима су потврђени Шомонски споразум из 1814. и Бечки уговори из 1815. године.

Император се и даље надао могућности политичке стабилизације у Европи што би му омогућило да опрезно крене у либералне реформе у сопственој земљи. Он је 15. марта 1818. године, у свом говору на отварању првог састанка пољског сејма у Варшави, врло јасно изнео ове планове: „Образованост коју ви имате овде, омогућила ми је да одмах уведем то што сам вам даровао руководећи се принципима закони-

тих, независних институција које су ми непрестано на уму и чији ће се спасоносни утицај, ја се надам, уз Божију помоћ, проширити на све земље које су ми Провиђењем поверене на старање. Ви сте ми на овај начин омогућили да својој Отаџбини покажем шта сам јој одавно спремао, и чиме ће се она користити када буде довољно зрела за почетак тако озбиљног посла." Сејм је заседао месец дана, већа су усвојила све предложене законе, изузев једног – о браку и разводу – као супротан традиционалном праву ове католичке земље.

Александар I је то примио савршено мирно, али су догађаји у Варшави изазвали талас незадовољства у Русији, где многи нису желели да схвате разлоге зашто су Наполеонови савезници добили привилегије, а победници војна насеља и пооштрену цензуру. После одласка цара из Варшаве, Н.Н. Новосиљцов, непоколебљиви присталица либералних реформи и бивши члан Тајног комитета, који је активно учествовао у изради устава из 1815. године, који је постављен за „царевог комесара" да надгледа процес спровођења његових принципа у пракси, почео је рад на изради „Државне статутарне повеље (на француском тексту – „Уставна повеља") Руске империје". Стална колебања са приметном пристрасношћу ка либералном правцу била су карактеристична не само за унутрашњу, већ и за спољну политику Александра I 1818–1820.

Император је покушао да подржи умерену Ришељеову владу у Француској и благонаклоно је гледао на то како је један број мањих немачких монарха давао уставе својим поданицима 1816–1818. Пруски краљ се спремао да следи овај пример и 1819. је на чело Министарства унутрашњих послова именовао Фридриха Вилхелма Хумболта, присталицу уставне власти. Категоричан противник такве политике био је Метерних, који се плашио почетка националне револуције

у Немачкој. Његова предвиђања су почела да се схватају посебно озбиљно на фону успона радикалног студентског покрета на немачким универзитетима. Политички апели штампе, ослобођене цензуре у уставним државама, нису имали успеха у широким масама, али су снажно деловали на студентску омладину. Студент Карл Санд[124] је 23. марта 1819. у Манхајму бодежом избо писца Коцебуа,[125] који је постао симбол реакције и руског утицаја.

Највише користи од овог атентата имала је Аустрија. Метерних је то искористио да коначно убеди Фридриха Вилхелма III да више није могуће затварати очи пред опасношћу од револуције. Наравно, и Александар I је био огорчен овим инцидентом. Више није веровао, као раније, у могућност да се образовањем поправи људска природа, него је већу наду полагао у ширење хришћанског морала. Године 1812. у Русији је основан огранак Библијског друштва, на чијем је челу био главни прокурист Светог синода, кнез А.Н. Голицин. Године 1816. он је био и на челу Министарства народне просвете, преименованом по његовој идеји у Министарство духов-

[124] Карл-Лудвиг Санд (1795–1820), студирао теологију у Тибингену, добровољно се пријавио у баварске трупе 1815, наставио школовање у Ерлангену на крају рата, погубљен је пресудом врховног суда Манхајма, пресуду је потврдио велики војвода од Бадена.

[125] Август-Фридрих-Фердинанд фон Коцебу (1761–1819), немачки драмски писац и публициста, после пораза Пруске 1806. преселио се у Санкт Петербург, где је уређивао публикације против Наполеона. Године 1812. био је са руском војском као дописник, 1813. је својим чланцима и апелима допринео почетку антифранцуског покрета у Немачкој, постао је широко познат, 1816–1818. – генерални конзул Русије у Кенигсбергу. Године 1817. Александар I га је упутио да достави информације о стању јавног мнења у Немачкој. Конзервативни дух ових извештаја учинио га је жртвом политичког терора.

них послова и народног образовања. Прва реакција на убиство Коцебуа били су прогони на руским универзитетима и чистка Казанског универзитета, коју је 1819. спровео М.Л. Магнитски.[126] Метерних је могао

[126] Магнитски Михаил Леонтјевич (1778–1844), државник, публициста, активни државни саветник (1810). Године 1795. дипломирао је са почастима на Племићком интернату на Царском московском универзитету и ступио у службу у гардијски Преображенски пук. 1798. ступио је у Колегијум иностраних послова, био је упућен у руско посланство у Бечу, 1801–1803. био у амбасади у Паризу. Године 1803. премештен је за начелника одељења у Министарству иностраних дела, и убрзо постаје најближи сарадник М.М. Сперанског. Непрестано извршавајући императорова лична наређења након склапања Тилзитског мира, обратио се писмом Највишем имену, упозоравајући Александра I на опасност од зближавања са Наполеоном. Од 1811. – директор Комисије за израду војних повеља и прописа при Министарству војске са правом личног извештаја цару. Под руководством Магнитског припремљени су и усвојени акти о „Установљењу војног министарства", „Прописи за управљање Великом активном војском" и „Привремена наредба" војном министарству, која је била на снази до 1832. Након што је Сперански пао у немилост у марту 1812, Магнитски је прогнан у Вологду под надзором власти, 1816, опроштено му је на захтев А.А. Аракчејева, именован је за вицегувернера Вороњежа. Године 1817. постављен је за гувернера Симбирска и основао је огранак Библијског друштва у Симбирску. Почетком 1819. именован је за члана Главног одбора школа Министарства духовних послова и народног образовања, у пролеће исте године извршио је ревизију Казанског универзитета. Од јула 1820. био је управник Казанског образовног округа којим је управљао из Санкт Петербурга, отпуштајући многе професоре због денунцијација у којима су оптужени за либерализам, слободоумље и безбожништво. Након ступања на престо цара Николаја I 1826. године, по резултатима ревизије Казанског универзитета, оптужен је за финансијске злоупотребе, у мају 1826. је смењен са функције, уведен је секвестар на његова имања, а у децембру 1826. је прогнан у Ревел под полицијским надзором. Право на слободан избор места боравка, осим за Санкт Петербург, добио је 1832. године, али је 1834. године добио Високи указ да се

очекивати да ће његова немачка политика сада добити одобрење и подршку Петербурга. Након тога, и Фридрих-Вилхелм III је убрзо престао да се колеба.

Политичко уједињење Беча и Берлина потпуно је променило ситуацију у Немачкој. Русија је то подржавала, а Велика Британија се није бунила. У тешкој кризи је била и Енглеска, чији је врхунац био „Петерло" – растеривање демонстрација у Манчестеру од стране војске, током којих је страдало 11 људи. 7–30. августа 1819. одржани су састанци у Карлсбаду (савремене Карлове Вари, Чешка), на којима су, поред Аустрије и Пруске, учествовале и следеће државе: Саксонија, Хановер, Баварска, Баден, Насау, Виртемберг, Мекленбург, Хесен и Сакс-Вајмар. Као резултат, усвојен је аустро-пруски програм који је поднесен Франкфуртском парламенту. Из његовог састава изабрана је комисија од 5 чланова, бираних и смењиваних сваких 6 месеци. Требало је очувати ауторитет закона у Немачкој мирним средствима или, ако је потребно, силом оружја. Немачки универзитети требало је да буду стављени под надзор посебних службеника које су постављали монарси земаља у којима су се те образовне установе налазиле. Требало је да ови намесници надгледају дух образовања и имали су право да избацују политички непоуздане студенте и професоре који више нису могли да буду примљени на други универзитет на територији Немачке конфедерације. Тајна и од владе неодобрена удружења су распуштена, штампа је стављена под строгу контролу цензуре.

Метерних је учинио све да добије одобрење руског монарха, ако не текстом Карлсбадских споразума, онда њиховим духом, јер је знао колики је ауторитет Алек-

настани у Одеси. Године 1839, због сукоба са локалним властима, протеран је у Херсон, 1841, захваљујући заступништву кнеза А.Н. Голицина и великог кнеза Михаила Павловича, враћен је у Одесу и додељена му је мала пензија.

сандра I у Немачкој. Ипак, притисак аустријског канцелара на немачке суверене, који су дозволили уставе, са циљем њиховог укидања, није добио подршку Санкт Петербурга. Расположење руског цара добро илуструје једноставна чињеница: главне одредбе Новосиљцевљевог уставног пројекта биле су завршене до јесени 1818. године, а Александар је овај нацрт усвојио као основу у Варшави 4. (16) октобра 1819. новембра 1819. године. 21. октобра император је изнео своје мишљење о догађајима у немачким земљама које је требало да објасни званичну позицију Санкт Петербурга руским дипломатским представницима Империје у иностранству: „Говорећи о либералним институцијама, не мислимо ни на један акт изнуђен из слабости, или споразум које су агитатори из народа наметнули суверенима, или, на крају, уставе дароване у проблематичним околностима као средство за смиривање олује. Сматрамо да наше време захтева, и то одлучно, да се владе, а посебно оне које су прошле кроз револуционарне кризе, добровољно обавежу да владају на тачно одређеним основама и у чврсто утврђеним облицима... Слобода је неопходна, она чак и мора бити успостављена у тачно одређеним границама, пошто се све на свету заснива ни на чему другом него на принципима поретка.” Ове речи нису биле реторика. У мају 1820. коначна верзија документа, која је предлагала успостављање дводомног законодавног Парламента у Русији и нову административну поделу (на 10 области са локалним скупштинама-парламентима), послата је у Санкт Петербург.

Метернихова немачка политика без подршке Русије више није била тако успешна. Свенемачка конференција одржана у Бечу од 25. новембра 1819. до 15. маја 1820. окончана је усвајањем документа којим се потврђује устав Немачке конфедерације из 1815. године и одредбе да се њиме ни на који начин не може умањити

суверенитет монарха који су били на челу држава чланица Уније, укључујући и њихово право да дају уставе својим поданицима. Страхови од могућности револуционарних преврата потврђени су 1820. Шпански краљ Фердинанд VII је припремао експедицију против својих побуњених прекоморских поданика у Америци, који су фактички стекли независност током Наполеонових ратова. Шпанија је била разорена, експедиција која се спремала била је непопуларна, као и сам монарх, који је прекршио обећање да ће донети устав обећан Шпанцима 1812. године. Дана 1. јануара 1820. године, експедициони корпус окупљен у близини Кадиза побунио се под вођством генерала Р. Ријега.[127] У року од два месеца, цела Шпанија је устала, а 7. марта 1820. краљ је одобрио устав обећан још 1812. године и расписао изборе за скупштине и Кортес. Они су 9. јула били окупљени и кренули у акцију, методично уништавајући стари систем заснован на привилегијама. Иступајући против краљевског деспотизма, револуционари су се, међутим, битно разишли у ставовима о даљем деловању, што је одмах довело до унутрашњих политичких сукоба. Војна револуција у Шпанији одјекнула је у Француској 13. фебруара 1820. убиством војводе од Берија.[128] 2. јула 1820. у Напуљу је почела војна револуција, њен краљ је био приморан да усвоји устав. Немири су почели и у северној Италији. У августу 1820. у Португалији је почео устанак, сличан шпанском по узроцима и програму.

Револуције које су почеле 1820. у Шпанији и Напуљској краљевини довеле су до сазивања следећег

[127] Рафаел дел Ријего и Нуњез (1784–1823), шпански генерал и присталица либералног устава, промовисан у фелдмаршала од стране Кортеса 1822, ухваћен је током француске интервенције и 7. новембра 1823. обешен у Мадриду.

[128] Шарл Фердинанд, војвода од Берија (1778–1820), млађи син грофа д'Артоа.

конгреса Свете алијансе. Иницијатор састанка била је Аустрија, чији је канцелар кнез Метерних страховао од слабљења утицаја Хабзбурга у северној Италији. Конгрес је одржан у Тропауу (данашња Опава у Чешкој) октобра-децембра 1820. и Лајбаху (данашња Љубљана, Словенија) јануара-марта 1821. Руски опуномоћеници на конгресима били су Неселроде и Каподистрија. Њихов утицај је очигледно био ослабио. Године 1820. дошло је до нагле промене у императоровим ставовима, који је био потпуно разочаран либералним идеалима своје младости. Пошто је мирно дочекао вест о почетку шпанске револуције, Александар је са очигледним негодовањем гледао како процеси започети доношењем устава измичу контроли и у Шпанији и у Напуљу и доводе до хаоса грађанског рата и јачање радикалних елемената. Вест да су напуљски карбонари у својим прокламацијама објавили да имају подршку руског монарха, просто га је шокирала.

По Метерниху, почетком августа 1820. Александар I му је дословно рекао следеће: „Од 1814. грешим у погледу јавног расположења; оно што сам мислио да је исправно, данас сматрам погрешним. Направио сам много зла, али покушаћу да то поправим". Император није одједном почео да гаји симпатије према апсолутизму и реакцији, већ је све више био склон размишљању о неминовности јачања свога ауторитета и наметању својих замисли. До јесени су се таква осећања само појачала. Важну улогу у томе одиграли су и немири у Санкт Петербургу 16–18. октобра 1820, бунт војника Семјоновског пука личне царске гарде, којим је командовао сам император. Доведени до побуне малтретирањем свог команданта пука, два дана су одбијали да послушају било кога. Као резултат тога, пук је разоружан под претњом употребе оружја и читав послат у

Петропавловску тврђаву-затвор. Александар I је добио вест о овим догађајима док је био у Лајбаху.

И пољска политика цара нашла се у ћорсокаку. Пољски Сејм, окупљен 1820. године, одбацио је скоро све предлоге закона које је влада предложила након низа веома оштрих говора опозиције. Александар је дошао до закључка да се устав из 1815, на који је гледао као на експеримент, показао неуспешним. Како се није крунисао у Варшави, а самим тим није се ни заклео на Уставу који је он сам поклонио Царству, император је задржао право да га опозове или измени. До 1825. Сејм није сазван, а низ одредби усвојених противно уставу ограничавало је право јавности да присуствује, а штампи да прати састанке Сејма, осим у свечаним данима његовог затварања и отварања. Све је то створило веома напету ситуацију у царству, нагомилало се незадовољство са чијим последицама је морао да се суочи Николај I. Промене у ставовима и расположењима императора одразиле су се и на спољну политику.

Аустрија, Пруска и Русија потписале су 19. новембра 1820. у Тропауу протокол у коме је писало: „Државе које су део Европске уније, које су претрпеле промене у свом унутрашњем устројству као резултат побуне, и које представљају претњу за друге државе, тиме престају да буду саставни део поменуте уније и остаће изван ње, све док њихово унутрашње стање не буде гаранција законитог поретка и безбедности.” Након тога, прокламован је следећи принцип деловања: „Ако државе у којима се такве промене дешавају, у другим земљама изазову страх од непосредне опасности у њиховом блиском суседству и ако савезничке силе буду у позицији да имају озбиљан и благотворан утицај на њих, искористиће то да их врате у оквире савеза, најпре мирним средствима, а потом и принудом путем силе, ако би употреба ове силе била неизбежна.” Тако је про-

глашено право на сузбијање револуционарних устанака у било којој земљи без позива њене владе. Француска и Енглеска су одбиле да признају овај „принцип интервенције", али нису протествовале против њега.

У односу на краљевину Две Сицилије, већ је у протоколу од 19. новембра одлучено да њу заузму аустријске трупе, без обзира да ли су „мирна средства" била успешна. Било је само питање да ли ће окупација бити прихваћена мирно или не. У Напуљ је послато писмо којим је његов монарх обавештен о овој одлуци. У јануару 1821. у Лајбаху се појавио краљ Напуља кога су његови поданици ослободили након што се заклео на верност уставу и оставио свог сина Франциска као регента у краљевству.[129] Одмах је прекршио заклетву и апеловао на учеснике конгреса са захтевом за интервенцију. Напуљски Бурбони изазвали су у Александру I осећање најјачег презира, али је он сматрао да је неопходно угушити револуцију. Као резултат тога, Напуљска краљевина је у марту 1821. окупирана од стране аустријских трупа. На инсистирање Александра I, протокол је обезбедио сувереност ове државе и могућност да њен краљ донесе устав, што Фердинанд IV Бурбон никада није учинио. Краљевина је започела масовна погубљења револуционара и оних за које се сумњало да су њихови симпатизери.

Након похода Аустријанаца на југ Италије, почели су немири на северу полуострва, у краљевини Пијемонт. 12. марта 1821. револуционари су заузели Торино, краљ Виторио Емануеле I[130] био је приморан да абдицира, регент, принц Карл-Алберт[131] приморан је да

[129] Фрањо I (1770–1830), краљ Две Сицилије (1825–1830).

[130] Виторио Емануеле I (1759–1824), краљ Сардиније, војвода од Савоја, Пијемонта и Аосте (1802–1821).

[131] Карл Алберт (1798–1849), краљ Сардиније, војвода од Савоја, Пијемонта и Аосте (1831–1849).

донесе устав. Успех је био кратког даха, Аустријанци су били довољно јаки да успешно оперишу и на југу и на северу Апенина. Њихове трупе су 8. априла ушле у Торино и заузеле Пијемонт. Нови краљ Карл-Феликс,[132] који је на престо дошао захваљујући аустријским бајонетима, закључио је споразум са Бечом који је продужио окупацију до 1823. У јеку италијанске кризе, у Лајбах је стигла вест о почетку грчког устанка. Још током Бечког конгреса, Грци су покушавали да скрену пажњу његовим учесницима на своју судбину – поред Каподистрија, у томе су учествовала и браћа Ипсиланти[133] и Александар Стурдза,[134] који је предао предлог Александру I о обнови

[132] Карл Феликс (1765–1831), краљ Сардиније, војвода од Савоје, Пијемонта и Аосте (1821–1831).

[133] Принчеви Ипсиланти, деца кнеза Константина: Александар (1792, Цариград – 1828), помоћни ађутант императора (1816), генерал-мајор руске војске (1817), изгубио руку код Дрездена 1813, 1821. предводио грчки устанак, побегао на територију Аустрије, где је био затворен до 1827. године, умро је у Бечу 1828. године; Дмитриј (1793–1832), у руској служби, активно је учествовао у грчком устанку, 1822. године изабран је за председника Законодавног тела. 1828. командовао војском источне Грчке у време кад је Каподистрија био председник Грчке; Георгиј (1795–1846) – штабни капетан Коњичке гарде; Николај (1796–1833) – 1818. ађутант генерала Н.Н. Рајевског. Учесник грчког устанка. Године 1821. избачен је из руске службе, после пораза устанка побегао у Аустрију, где је ухапшен. Умро је убрзо након што је пуштен.

[134] Стурдза Александар Скарлатович (1791–1854) – дипломата, писац о политичким и верским питањима, родом из племићке молдавске бојарске породице, рођен је у Јашију, 1791. године, након склапања Јашког мира, његов отац, као присталица Русије, био је принуђен да напусти Молдавију и да се почетком 1792. пресели у Русију. Стурдза је одгајан и школован код куће, високо образовање је стекао на неколико универзитета у Немачкој. Године 1809. примљен је у Министарство иностраних дела као чиновник. Године 1811. – драгоман (преводилац). Говорио је руски, молдавски, грчки, латински, француски и

Грчке, а император се према тој идеји односио благонаклоно, али је став Аустрије и Енглеске тада искључио могућност покретања грчког питања. Сада, под вођством кнеза Александра Ипсилантија, помоћног ађутантног Александра I, учесника рата 1812. године и иностраних похода руске војске, избио је устанак. Принц је припадао старој и богатој грчкој породици.[135]

Грчки устанак 1821. и његов утицај на спољну политику Александра I. Ћорсокак.

Немири су почели у вазалним поседима Османског царства – подунавским кнежевинама Молдавији и Влашкој, где је султан на престо, после 1711. и 1716. године поставио фанариотске Грке као противтежу локалном феудалном племству – бојарима. У извесној мери на то је утицао Прутски поход Петра I и прелазак на руску страну молдавског владара Дми-

немачки. Године 1812. – секретар и преводилац код главног команданта Дунавске војске П.В. Чичагова. 1814. – службеник посланства у Бечу. Године 1815. – секретар И.А. Каподистриа. Године 1816. – у Министарству народне просвете кнеза А.Н. Голицина. Године 1818. са царем Александром I на Конгресу у Ахену, израдио је пројекат смањења аутономије универзитета у Немачкој који су, по њему, уместо да буду ћелије хришћанске државе, постали легла револуционарног духа и атеизма. 1820. године – на конгресу у Лајбаху, током Руско-турског рата 1828–29. шеф теренске канцеларије министра иностраних послова, после Једренског мира – у пензији. Живео у Одеси.

135 Његов отац, кнез Константин (1760–1816), велики драгоман (преводилац) Порте (1796–1799), сукцесивно је био владар Молдавије (1799–1802) и Влашке (1802–1806), припремао је заверу за ослобођење Грчке. Године 1806, као ревносни присталица Русије, изгубио је власт и побегао у Кијев, што је довело до погубљење његовог оца, кнеза Александра Ипсилантија (1726–1807), великог драгомана Порте 1774, владара Влашке (1774–1782; 1796–1797) и Молдавије (1786–1788).

трија Кантемира.[136] Од 1711. до 1821. године 11 фана-

[136] Кантемир Дмитриј Константинович (1673–1723), молдавски и руски државник, писац, историчар, филозоф, сенатор (1721), тајни саветник (1722). После смрти његовог оца (1693), бојари су га изабрали за владара Молдавије, али услед интрига влашког владара Константина Бранковане, султан није одобрио његову кандидатуру. Кантемир одлази у Истанбул, где остаје до 1710. године (са кратким паузама) као представник молдавског владара на султановом двору. Године 1697. учествовао је у бици код Зенте (сада – Сента, на реци Тиси), која се завршила поразом турске војске од аустријских трупа. Успоставио је пријатељске односе са познатим турским научником Саади ефендијом, амбасадорима Русије (П.А. Толстој), Холандије (Ј. Колије), Француске (Ц. Фериол). Године 1710. постављен је за владара Молдавије са обавезом да припреми молдавску војску за рат са Русијом, изгради мостове и прелазе преко Дунава, уреди зимовнике за остатке шведске војске Карла XII поражене код Полтаве, мотри на Бранкована, који је у Порти био осумњичен за издају. Кантемир је, тежећи ослобођењу Молдавије од османског јарма, послао у Русију тајног посланика Стефана Луку, који је са Петром I ступио у преговоре о заједничкој борби са Турском. Године 1711, уз учешће Кантемира, састављен је нацрт уговора о добровољном уласку Молдавије у Русију, и то као аутономне области, о успостављању наследне монархије Кантемира на њеној територији и др. У августу 1711. године добио је титулу Најсветлијег кнеза, земље и имања, кућу у Москви и годишњу пензију од 6.000 рубаља. Од 1713. године, након смрти своје жене, живео је у Москви, где је одржавао контакте са Феофаном Прокоповичем, В.Н. Татишчевом, кнезом А. М. Черкаским, кнезом И.Ј. Трубецким, Б.П. Шереметјевим. Ангажовао је писца И.И. Иљинског као секретара и васпитача своје деце. Научни радови Кантемира стекли су европску славу. Године 1714. изабран је за члана Берлинске академије наука. Године 1719. оженио се кнегињом А.И. Трубецком (сам Петар I држао је венчану круну над главом). Преселивши се са породицом у Санкт Петербург, постао је саветник суверена за источна питања и један од најближих сарадника цара. У персијском походу 1722. био је задужен за државну канцеларију. На иницијативу Кантемира организована је посебна штампарија са арапским писмом у којој је објављен апел Петра I народима Кавказа и Персије. У паузама између ратова, пре-

риотских породица дало је 74 владара у кнежевинама, са просечним трајањем једне владавине од 2,5 године. Владари су најчешће били представници неколико родова: Маврокордато, Раковица, Гика, Сутсо, Мурузи, Маврогени, Караџа, Ипсиланти. Владавина фанариота, који су првенствено били заинтересовани да се докопају и одрже на власти, била је праћена бројним злоупотребама и била је веома тешка за локално становништво. По правилу су долазили и одржавали се на престолу господара захваљујући миту, а на земље којима су владали гледали су као на извор личног богаћења. Упркос сталном ризику да буду смењени, владарски престо је пружао могућност за брзо богаћење. Просечна „вредност" молдавског престола средином 18. века процењена је на приближно 30.000 златних фунти, а влашког на 45.000. У то време, годишња наплата пореза у Молдавији износила је 180.000 златних фунти, а 300.000 у Влашкој.

Син и унук таквих владара био је принц А.К. Ипсиланти, који је имао разлога да лично не воли Турке који су погубили његовог деду. Устанак је припремала тајна организација „Филики Хетериа" („Друштво пријатеља"), коју је 1814. године основао Николај Скуфас,

дузео је низ географских, историјских, археолошких студија, прикупио материјале о историји Дагестана, проучавао древне споменике Дербента. Кантемир је познат као аутор филозофских, историјских и филолошких дела. 1723. године, због болести, вратио се на своје породично имање Дмитровку. Сахрањен је у московском новогрчком манастиру; 1935. године, на захтев румунске владе, његови остаци су пренети у Јаши.

Године 1711. Николај Маврокордато је постављен уместо Д. Кантемира и са њим је почела владавина фанариота у Молдавији. Владар Влашке Константин Бранковано (1688–1714), који није подржавао Петра I, такође је био сумњив Турцима, па је 1714. свргнут, одведен у Цариград и погубљен заједно са породицом. Иста судбина задесила је његовог наследника и братанца Стефана III Кантакузена (1714–1716), након чега су фанариоти почели да владају у Влашкој.

чиновник трговачке куће у Одеси, која је имала доста присталица у грчким заједницама у градовима руског црноморског региона. Паралелно са њом постојало је и „Филомузос Хетериа" („Друштво муза"), које је уживало покровитељство и великодушне бенефиције цара Александра I. Ово друго удружење је основано ради ширења образовања. Филики Хетериа је успоставило везе и са Карађорђем који је живео у Бесарабији.

Године 1812–1813. Турска је, искористивши повољне прилике, зверски угушила Први српски устанак. Мрачно време је наступило за Србију. 1804. године само на територији Београдског пашалука живело је око 400 хиљада људи, пре гушења устанка број становника на овој територији достигао је 700 хиљада. 1813. године, бежећи од покоља, Србију је напустило око 100 хиљада људи, а око 100 хиљада одведено у ропство. На тргу испод београдске тврђаве Калемегдан у октобру 1813. дневно се продавало око 1.800 људи, углавном жена и деце. Тек 20 година касније становништво Србије достигло је ниво из 1813. И вођа устанка је био принуђен да напусти земљу. Карађорђе се склонио у Русију. Средњовековна зверства Турака нису могла да обезбеде мир на изнова освојеној територији. Ту је априла 1815. године почео други устанак, који је предводио Милош Обреновић,[137] од Турака признат као „баш-кнез", тј. врховни старешина Србије, који је добио право убирања пореза. Са лажним пасошем, Карађорђе је септембра 1817. сти-

[137] Милош Обреновић I (1780–1860) – учесник Првог српског устанка и вођа II српског устанка (1815), оснивач династије Обреновића, 1815–1839 и 1858–1860. – Кнез Србије је после гушења 1. устанка остао у Србији и сарађивао са турским властима. У хатишерифима султана 1830, 1833. и 1838. године био признат за аутономног и наследног кнеза Србије. Године 1839. био је приморан да напусти престо, остављајући власт синовима Милану и Михаилу. Живео је у добровољном избеглиштву у Влашкој и Бечу. 1858. одлуком Скупштине позван је у Србију.

гао у Србију. Обреновић је започео преговоре са Турцима, а осим тога, плашио се и конкуренције Карђорђа и турских репресија. Стога је „баш-кнез" наредио убиство свог бившег команданта, а његову главу послао на поклон султану.

Разочарани у планове о заједничкој акцији са Србима, грчки завереници су наставили да се спремају за самосталну акцију. Године 1818. Николај Ипсиланти се придружио Друштву пријатеља, а за њим и његова браћа. Хетеристи су 1820. одлучили да предузму акцију против Турака, искористивши раскол између султана и Али-паше,[138] практично независног владара Епира, Тесалије и Мореје. Вођство Филики Хетерије је понуђено Каподистрији, а након што је он одбио, јер је био уверен да устанак неће подржати Русија и да ће само довести до бескорисног крвопролића – Александру Ипсилантију. 31. марта 1820. године проглашен је за генерала-ефора, тј. чувар „врховне власти". Под изговором побољшања здравља, у јулу 1820. године кнез је отишао на југ Русије, у Одесу.

[138] Али паша Тепелин (1744–1822), „Лав из Јањине", потекао је из утицајне, али осиромашене албанске породице из Тепелине (јужна Албанија). У младости је био пљачкаш и убица, најамник код неких локалних паша. 1788. именован је за пашу Јањине (северна Грчка). Лукав, властољубив и суров владар, успео је да искористи кризу у Османском царству да створи сопствену полунезависну државу, чије су границе обухватале значајан део Албаније, Македоније, Епира, Тесалије и Мореје – територија са популацијом до 1,5 милиона људи. Године 1803. победио је њему непријатељско племе албанских хришћана Сулиоте. Међутим, настојао је да одржи добре односе са грчком заједницом, покровитељ је грчке школе и цркве. Створио је своју војску и морнарицу, ступио у односе са представницима Енглеске и Француске. Махмуд II је 1819. именовао Али Јанинског за пашу Румелије и, искористивши његово одбијање да се покори султану, започео је рат, током којег је Али Тепелин поражен и убијен 5. фебуара 1822. године.

13. јануара 1821. умире Александар Суцо (1818–1821), владар Влашке. Готово одмах је у кнежевини почео устанак Тодора Владимирескуа. Дошао је из Мале Влашке, добровољно се пријавио да учествује у руско-турском рату и одликован орденом Светог Владимира 4. степена. Владимиреску је уживао велики углед, под Суцом је служио као чувар реда у једном од округа и формирао је одреде пандура да би заштитио локално становништво и трговину од одреда јаничара и разбојника који су преплавили територију кнежевина. Окупивши око 4 хиљаде људи, Владимиреску је најпре изјавио да жели да заштити Влахе од злостављања владара и бојара. Није осећао симпатије према фанариотима, и у почетку је његов покрет прогласио лојалност султану и потребу да се врати принцип постављања Молдаваца и Влаха на државни престо. У ствари, био је и против Турака и против Грка.

У кнежевини је у то време био само један мали турски гарнизон (у Браилову – 700 људи), на десној обали Дунава турске тврђаве су практично биле практично пусте, гарнизони су послати у рат са Али-пашом. Хетеристи су се надали да ће успети да успоставе сарадњу са Владимирескуом. Александар Ипсиланти је 22. фебруара у униформи руског генерала, у пратњи свог брата Георгија, прешао залеђени Прут и ушао у Јаши, где је 24. фебруара издао проглас у коме је уверавао хришћане да ће велика „северна сила" подржати устанак. Његове сопствене снаге су у то време износиле само 800 људи, од чега 600 грчких добровољаца и 200 плаћеника регрутованих на југу Русије, који су себе називали „Козаци". У Јашију се Ипсиланти понашао крајње арогантно према локалним бојарима, изнуђујући средства од трговаца и банкара под претњом силе. Претње су деловале и зато што је већ првог дана по уласку у град, по наређењу кнеза, ухапшено и потом погубљено 50 турских трговаца.

Истовремено, кнез Александар је послао два писма – руском императору и грофу Каподистрији, молећи помоћ за „ствар грчке слободе". Ова вест је изненадила Александра I у Лајбаху. Дошла је истог дана када су аустријске трупе поразиле карбонаре у Напуљу. Учесници конгреса, а пре свих Метерних, почели су да сумњају да Русија стоји иза ових догађаја. Аустријски канцелар се плашио да у тренутку када је Аустрија заузета у Италији, неће моћи да омете планове руског императора да реши источно питање у своју корист. У ствари, таквих планова није било. Александар I је осудио грчку револуцију, а већ је 9. (21) марта 1821. године званично објављено да кнежеви Ипсиланти више нису у руској служби и забрањен им је повратак у Русију.

Истог дана кад је император објавио те одлуке, Каподистрији је послао следеће писмо: „Може ли неки народ устати, ускрснути и стећи независност мрачним путевима завере? Император није тога мнења. Како се усуђујете да обећавате становницима кнежевине подршку велике државе? Нећете добити никакву помоћ, ни директну ни индиректну од Императора, јер, понављамо да је недостојно срамним и злочиначким поступцима тајног друштва поткопавати темеље Турског царства... Ни ви ни ваша браћа нисте више у руској служби и никада нећете добити дозволу да се вратите у Русију." Изасланик у Турској, барон Г.А. Строганов[139] био је задужен да о свим овим мерама обавести Порту. То је требало да му помогне и да утиче на турске власти да се спречи масакр мирног хришћанског ста-

[139] Строганов Григориј Александрович (1770–1857), барон, приликом крунисања цара Николаја I 1826. године добио је титулу грофа, у дипломатској служби од новембра 1804. опуномоћени министар у Шпанији (1805–1810), изванредни министар представник у Шведској (1812–1816), 1816–1821. – у Турској, активни тајни саветник, октобра 1827. – члан Државног савета.

новништва. „Дај Порти до знања", писао је император Строганову у рескрипту од 31. марта 1821. године, „да ми моја начела никада неће дозволити да подстичем побуну, а нека, с друге стране, жртве текућих догађаја добију Вашу помоћ ..., када се та несрећа обруши на народ са којим смо везани светим везама исте вере."

Грчки устанак је од самог почетка показао све особености народноослободилачког покрета на традиционално империјалном простору, где националне државе никада или готово никада нису постојале. Говорећи о независности Грчке, револуционари су пре свега мислили на наслеђе Византије, која никако није била национална држава. Као резултат тога, само су их Грци подржали. Остали хришћански народи Балкана уопште нису делили националне снове Грка. Апелујући на верско јединство православног света, Ипсиланти је желео да га искористи у интересу нове Хеладе. Његови слабо дисциплиновани одреди добровољаца нарасли су на 7.395 људи, хранили су се на рачун локалног становништва, у ствари, то је била пљачка и изнуда, што није допринело расту подршке хетеристима у кнежевинама. Ипсилантијеви одреди су 28. марта ушли у Букурешт, али се показало да нема праве сарадње. Пуна подршка Владимирескуа, који је повећао број својих присталица на 6 хиљада људи, није добијена. У то време, одреди Видинског, Силистријског и Рушчук паше кренули су у офанзиву на Малу Влашку и Молдавију са три стране. Турци су 13. маја заузели Галат, 17. маја – Букурешт. Хетеристи су 23. маја успели да на превару ухвате Владимирескуа који је дошао да преговора и погубили су га као турског савезника (мачевима исечен на смрт). 29. маја, код Скуљана, главне снаге револуционара су поражене. Хетеристи су 7. јуна доживели коначан пораз.

Део побуњеничких одреда је побегао, део је изгинуо. Ипсиланти је 9. јуна са својом браћом Георгијем

и Николајем побегао у Аустрију, где је био затворен у тврђави. Дан пре бекства, издао је последњу наредбу: „Војници! Не, не желим да скрнавим то поштено, свето име називајући вас тако. Кукавичко људско стадо! Ваше издаје и подмукла дела приморавају ме да одем. Од сада су све везе између мене и вас прекинуте. Стид ће ми остати дубоко у души јер сам вас уопште предводио. Прекршили сте заклетве, издали Бога и отаџбину, издали сте ме у тренутку када сам маштао да ћу или победити или погинути славно заједно са вама. И зато – ја одох. А ви идите Турцима, исти сте и ви и они, исте вредности и идеале делите." Устанак у Молдавији је сурово угушен. Његова последица за режим власти у кнежевинама била је да су на престоле владара почели да постављају представнике локалних кланова. За владара Молдавије је постављен велики логотет Јован Стурдза, представник локалне бојарске породице, који је владао од 1822. до 1828. године, за владара Влашке је постављен Александар Гика, који је такође владао до почетка руско-турског рата.

Приликом гушења устанка у кнежинама, Турци су покренули репресије против православног свештенства и православног становништва. Према турским законима, за њихове поступке био је одговоран цариградски патријарх Григорије I лично,[140] као погла-

[140] Григорије V (1746–1821) – три пута је долазио Патријаршијски престо: 1797–1799; 1806–1808; 1819–1821 Турци су га погубили током Васкршњег погрома грчке заједнице 1821. Тело патријарха је предато јеврејској општини на скрнављење, а после изругивања бачено у море. Посмртни остаци Патријарха су тајно превезени у Одесу на броду „Св. Мартин" под британском заставом са грчком посадом, где су сахрањени 19. (31) јуна 1821. године у грчкој цркви Свете Тројице. За сахрану је из Москве посебно послата патријаршијска одежда и мирта са крстом, која је припадала Његовој Светости Патријарху Никону (1652–1658). Године 1871. канонизован је као свети мученик,

вар православне заједнице – „рум-милет-баши”.[141] Он је одмах по избијању устанка анатемисао његове учеснике и позвао их да положе оружје пред својим добротвором – Високом Отоманском портом. Текст пастирског апела послат је митрополиту Влашке да буде јавно објављен, али покушај да се прочита у цркви био је осујећен. Устанак, угушен у подунавским кнежевинама, поново је почео, али сад већ у континенталној Грчкој, у Морији, тј. на Пелопонеском полуострву. Овде је ситуација била суштински другачија од Влашке и Молдавије. Пре свега, ову територију су насељавали углавном Грци. Њихов национални и верски конфликт са Турцима имао је и власнички подтекст. 40.000 Турака који су у то време живели на Пелопонезу поседовало је 3 милиона стрема[142] земље погодне за пољопривреду, док је 360.000 Грка поседовало само 1,5 милиона стрема такве земље. Након почетка немира и првих оштрих акција локалних турских власти на терену, поглавари грчких заједница окупили су се код епископа Триполице (савремени Триполис, Грчка) Германа како би разговарали о актуелној ситуацији. Сазнавши за то, турске власти су их позвале на преговоре. У страху да не дође до још једне „сече кнезова” или да не буду узети за таоце, чланови већа су радије дигли устанак.

25. марта (6. априла) 1821. године, брат патријарха, епископ триполитски, подигао је барјак са симболом

а исте године, на захтев грчке владе, мошти Светог Григорија су пренете из Одесе у Атину. 1821. и 1871. године, приликом сахрањивања и приликом преноса моштију свештеномученика код цркве дошло је до погрома јеврејске заједнице у Одеси.

141 Руми, тј. Римљани, Византинци – тако су Турци првобитно називали своје православне поданике, уједињене у посебан „милет”, тј. верску заједницу на чијем је челу био цариградски патријарх.

142 Стрема је локална јединица површине, једнака 1000 квадратних метара.

крста на њему и сам стао на чело побуњеника. Непосредна реакција на ово био је погром у Цариграду. Ситуација у главном граду Османског царства била је изузетно компликована, чак и средином 19. века муслимани су чинили само 44% њеног становништва, док је проценат етничких Турака био још мањи. Устанак је изазвао страх који је довео до погрома. Ствари су отишле толико далеко да је 10. (22) априла 1821. године, на Васкрс, Григорије V, заједно са 5 епископа, био обешен на капији своје резиденције у Фанару. Погубљење Григорија V праћено је низом погрома православних цркава и убистава архијереја и свештеника широм Порте.

Као резултат тога, устанак је почео да се брзо шири, проширивши се не само на Пелопонезу, већ и на значајан део острва грчког архипелага. Јонска острва су била главни центар подршке побуњеницима. Током периода континенталне блокаде и током владавине Али-паше Јањинског, који је настојао да створи сопствену флоту, број бродова у власништву грчких трговаца се нагло повећао. Трговина и шверц са једном или другом страном доносили су знатне приходе, да би се заштитили од француских патролних бродова и алжирских пирата, било им је дозвољено да наоружају бродове. Тако су до 1813. Грци поседовали 615 бродова, чија је укупна тонажа достигла 153.580 тона, наоружаних са 5.878 топова различитог калибра. Од самог почетка, устанак је водила флота која није имала централну команду, није се одликовала високом дисциплином, али је ипак активно деловала против турске флоте у близини Дарданела. Турци су затворили мореуз за руске бродове, чији су значајан део посада чинили Грци из Русије. Султан се плашио да ће се оружје и потребе за војску кришом превозити под руском заставом.

Затварање мореуза је одмах утицало на руски извоз житарица. Године 1821. опао је за 30% у односу на 1820.

годину, 1822. године – за 47%. Русија није могла мирно да трпи ове поступке Османлија који су нарушавали њене трговачке интересе и угрожавали њен ауторитет на Балкану. Гроф Каподистрија је, враћајући се из Лајбаха у Санкт Петербург, више пута, али безуспешно, покушавао да убеди императора да је неопходно да одлучно подржи Грке. Њихова борба је настављена јуна 1821. на Пелопонезу, где ју је предводио Димитри Ипсиланти. Догађаји у Цариграду су значајно утицали на императора. Неселроде је послао руским дипломатама у иностранству званичну оцену онога што се догодило: „Тело једног од првих пастира Грчке Цркве на Истоку било је подвргнуто најмонструознијем скрнављењу. Сама вера је згажена у блато, већина цркава је уништена...” 7. јула 1821. султану је уручен руски ултиматум којим се захтева да се обезбеди слобода хришћанског обреда, да се заштите цркве, обнови нормалан режим управљања подунавским кнежевинама, тј. да се одатле повуку турске трупе. 15. јула барон Г.А. Строганов је објавио прекид дипломатских односа са Турском и убрзо је руска мисија повучена из Цариграда.

Александар I ипак се није осмелио да ојача овај демарш мобилизацијом и концентрисањем трупа, а камоли конкретним војним акцијама. Положај Русије био је веома тежак. Почетком 20-их година XIX века, државна благајна била је скоро празна. Значајан део укупног прихода државе чинила је емисија обвезница. Као резултат тога, вредност папирног новца била је стабилно ниска, дуг за асигнације је износио 595 милиона рубаља, а могућност иностраних зајмова под прихватљивим условима је била искључена. Једини могући излаз било је смањење државне потрошње, чији су значајан део и даље чинили издаци за војску (видети табелу 1):

Табела 1

Година	Потрошња војске	Општи приходи	Трошкови
1820.	197.770.936 руб	671.123.103 руб	499.804.038 руб
1821.	182.339.010 руб	624.609.187 руб	482.319.278 руб
1822.	185.889.354 руб	592.444.269 руб	456.021.194 руб
1823.	195.555.909 руб	599.398.853 руб	479.148.143 руб
1824.	157.235.876 руб	528.060.411 руб	417.026.919 руб
1825.	155.202.151 руб	529.714.234 руб	413.459.842 руб

Осим тога, Петербург није био сигуран да његове акције у Турској неће изазвати негативну реакцију Аустрије, Енглеске и Француске. Александар I се 11. јуна обратио писмом аустријском цару, у коме је тврдио да криза може имати само два исхода: или потпуно уништење Грка, или пораз Турака. У оба случаја биће то проблем за европску политику. Не разматрајући разлоге који су изазвали устанак, Александар је Францу I поставио питање: „Може ли Русија равнодушно гледати на чињеницу да се народ исте вере, уз свечану заклетву стављен под њену заштиту, предаје на потпуно истребљење, без прављења разлике између невиних и кривих?" Међутим, није било позитивног одговора на то. Метернихов став о грчком питању није се променио. „Свака подршка проблему", написао је он 24. августа 1821, „познатом као грчко питање, све док остане на несигурном тлу на које су побуњеници поставили грчко питање, послужиће као почетак неизбежне катастрофе". Каслери је у потпуности подржавао султана и у писмима Александру I наглашавао да покушаји успостављања реда у Отоманском цар-

ству спољним мешањем могу довести до јачања револуционарног покрета у Европи. Зато је Александар био приморан да се ограничи на дипломатске протесте, позиве савезницима из Алијансе Петорице да их подрже и на финансијску подршку избеглицама које су бежале од прогона у Русију. За откуп Грка претворених у робове прикупљено је 700 хиљада рубаља (500 хиљада приватних донација, 200 хиљада из императорових средстава).

У међувремену, у јануару 1822. побуњеници су прогласили независност Грчке, а у лето те године постигли су прве значајније војне успехе у Мореји. Уверивши се да његов план неће бити прихваћен, Каподистрија је почетком августа 1822. године узео одсуство на неодређено време и отишао из Санкт Петербурга у Емс, а затим у Швајцарску. До 1827. живео је у околини Женеве, подржавајући грчки покрет. Огромну улогу у томе је и даље имала црква, у којој је дошло до политичког раскола. Григоријев наследник и султанов штићеник, патријарх Јевгеније II,[143] поново је позвао стадо у име Светога Духа на послушност „нашем највеликодушнијем владару". Одговор на ово било је писмо 28 епископа и око 1.000 свештеника којим је проглашена независност Грчке. Патријарх Анфимије III,[144] који је наследио Јевгенија 1822. године, такође је позивао побуњенике на послушност, али ни њега нису хтели да слушају. Последњи покушај ове врсте учинио је 1828. године патријарх Агафангел I,[145] са чијим се изаслаником Каподистрија састао. Гроф је одбио било какве преговоре о повратку под турску власт, али је од патријарха затражио лични благослов (као резултат

[143] Јевгеније II (1780–1822) – цариградски патријарх 1821–1822.

[144] Анфимије III (17??–1842) – цариградски патријарх 1822–1824.

[145] Агафангел I (17??–1832) – цариградски патријарх 1826–1830.

тога, у Грчкој су 1833. уведене аутокефалност и синодална управа, које је Цариградска патријаршија признала тек 1850. године).

Русија је покушала да организује координисане акције Европе којима би извршила притисак на Турску у циљу решавања грчког питања. Александар I је у свом рескрипту од 5. (17) фебруара 1822. рекао: „Не желим рат... Али ако је још могуће спречити рат, онда само разговором са Турцима, у име Европе, и то достојанствено. Није поента да се Турска претвори у европску силу, већ да се натера да врати на место у међународном поретку које је имала у марту прошле године." Император је предложио да у име „општег савеза" руске трупе заузму подунавске кнежевине и предложио да савезници подрже ову меру опозивом својих посланика из Цариграда. Овај предлог није подржан. У октобру-децембру 1822. године у Верони (Италија) је одржан последњи конгрес Свете алијансе, коме су, поред бројних дипломата и италијанских монарха, присуствовали Александар I, Франц I и Фридрих Вилхелм III. Између осталог, разговарало се о грчком и шпанском језику, о судбини некадашњих поседа Шпаније у Латинској Америци. Шпанија је, под уставном владом, све више тонула у хаос, а Кортес је био још мање склон слободи латиноамеричких колонија него краљевска влада пре 1820. А сада су Шпанци имали потешкоћа да задрже бар део Мексика под контролом, и повратак колонија под власт Мадрида више није био могућ без велике војне експедиције, за коју сама Шпанија није била способна.

У Бразилу је, уз сагласност краља Жоаоа VI, проглашено царство на чијем челу је био син овог монарха, Педро I.[146] Због отпора Енглеске и Сједињених Држава,

[146] Педро I (1798–1834), цар Бразила (1822–1831).

чланице Свете алијансе су биле принуђене да одустану од интервенције у Америци, али су продужени рокови аустријске окупације Сардиније и Напуља. 1. децембра 1822. потписан је споразум о војној интервенцији Француске у Шпанији, априла 1823. француска војска од 100.000 војника на челу са војводом од Ангулема[147] послата је у Шпанију и у мају је ушла у Мадрид. Овога пута француска интервенција није наишла на већи отпор, у Шпанији је већ био у току грађански рат између присталица краља и Кортеса, а уставна власт није имала савезнике ван земље на које би се могла ослонити. 1. октобра 1823. револуција је свуда угушена, власт Фердинанда VII је обновљена у целој земљи. Почео је масакр побеђених, који није могао да се заустави ни залагањем војводе од Ангулема. Апсолутна власт краља је обновљена у Португалу, али Жоао VI је то успео ослањајући се само на снагу својих присталица.

Александар I није добио подршку у грчком питању на конгресу у Верони – Метерних се плашио да ће се идеја националног ослобођења, ако Грци успеју, пре или касније проширити на земље Аустријског царства и захтевао је да се грчки покрет третира као побуна поданика против легитимног суверена. Султана је активно подржавала и Енглеска, чији је министар спољних послова лорд Каселри страховао да ће се у случају победе побуњеника у Мореузу повећати утицај Русије. Руски представници предложили су план за обнављање руско-турских односа заснован на примирју у Грчкој, повлачењу турских трупа из подунавских кнежевина и укидању ограничења руске пловидбе и трговине. То би било могуће уз активну подршку савезника, али су се представници других сила ограничили на уопштена обећања подршке том плану.

147 Луј-Антоан, војвода од Ангулема (1775–1844), други син грофа д'Артоа, од 1824 – дофен (последњи је носио ову титулу), после 1830 – вођа војалистичке емиграције под именом Луј XIX.

У међувремену, поступци Турака, а пре свега монструозни масакр на острву Хиос у пролеће 1822. године, изазвали су пораст негодовања у Европи и Енглеској. Острво су освојили Турци 1566. године и од тада је уживало значајне погодности у самоуправи и опорезивању. Почетком 20-их година XIX века, то је била просперитетна област са популацијом од око 120 хиљада људи. Реакција острвљана на масакр патријарха у Цариграду и погроме православних цркава који су уследили, наравно, била је негативна, међутим, нису журили да се придруже устанку на Пелопонезу. Устаничке ескадриле су се више пута приближавале острву и покушавале да подигну становништво на устанак против Турака, али нису имале много успеха. Локални паша је узео за таоце представнике најбогатијих и најутицајнијих грчких породица и држао их као гаранцију лојалности хришћанске заједнице. Побуњеници су били огорчени на житеље Хиоса и замерали су им што су издали заједничку ствар. Ипак, присуство грчке флоте око Хиоса изазвало је забринутост код султана, који је послао казнену експедицију на острво. У априлу 1822. године на Хиосу је поклано око 23 хиљаде људи, а око 43 хиљаде људи је продато у ропство, острво је опустело.

Таква политика османских власти није нимало ојачала њен положај, већ је, напротив, служила интересима побуњеника. 25. марта 1823, лорд Џорџ Канинг[148], који је преузео британско министарство

[148] Џорџ Канинг (1770–1827), британски државник и дипломата. Члан Доњег дома од 1793, 1796–1799. – заменик министра иностраних послова, 1799–1801, 1804–1806 и 1816–1820. обављао различите државне функције, 1807–1809. – министар иностраних послова, 1809–1814 – један од вођа опозиције, 1814–1816. – амбасадор у Португалу, 1821. – британски представник на конгресу у Лајбаху, 1822–1827. – министар иностраних послова и председавајући Доњег дома, 1827. – председник владе.

иностраних послова након Кеслеријеве смрти 1822, признао је Грке као страну у рату. Ово је de facto значило признање Грчке, британске власти на Јонским острвима почеле су отворено да подржавају побуњенике. У јулу 1824. добили су зајам од 800 хиљада фунти (Краљевина Грчка је успела да врати овај дуг тек 1890. године). Примање солидне новчане помоћи допринело је стварању темеља регуларне побуњеничке војске, коју су до тада представљале искључиво милиције „клефта" (разбојника) и „арматола" (наоружани људи). Русија је губила иницијативу у заштити султанових православних поданика. Године 1823–1824. Александар I је више пута покушао да је врати. Руска дипломатија је предложила заједничку акцију великих сила са пројектом широке аутономије копнене Грчке и острва Архипелага, по узору на подунавске кнежевине, уз повлачење турских трупа и уз гаранције европских држава. Овај план није одговарао ниједној од страна у сукобу, а и није постигнута сагласност о заједничким мерама принуде према Турској.

У међувремену, ситуација на Балкану се стално погоршавала. Рат је доспео у ћорсокак. Грци нису могли да напредују даље од Пелопонеза, а Турци нису могли да се пробију на полуострво. Међу вођама побуњеничких милиција, оријентисаних на Русију, Енглеску и Француску, почела је борба за власт која је попримила форму грађанског рата. У међувремену, на захтев султана, у помоћ су му притекле трупе његовог вазала, египатског паше Мехмеда Алија. Египћани су започели активне операције за сузбијање грчког устанка. Египатска војска је обучавана од стране француских инструктора и имала је солидно војно искуство – 1818. године окончала је тежак рат на Арапском полуострву, скршивши отпор вехабија. За подршку у акцијама против грчких побуњеника, Мехмеду Алију је

обећан пашалук у Мореји. Његов син Ибрахим-паша[149] са корпусом од 17.000 војника 1825. године потпуно је сломио отпор побуњеника на острву Крит, након чега је 24. фебруара 1825. искрцао у Мореји 4.000 пешака и 500 коњаника. Грчка флота није предузела ништа да спречи овај десант. Побуњеници се нису одликовали високом дисциплином, морнари су тражили исплату плата које су касниле 1–2 месеца и привремени одлазак бродова са посадама кући, на острва. Искористивши ово, Египћани су превезли Ибрахиму још 6.000 пешака и 500 коњаника.

У том тренутку, редовна грчка војска, коју су обучавали француски, италијански и енглески инструктори, није прелазила 4 хиљаде људи, била је знатно инфериорнија у односу на непријатеља. Побуњеничке милиције, прилично ефикасне у партизанским операцијама, нису могле успешно да се одупру бројнијем и добро обученом непријатељу. Утицало је и одсуство јединствене команде, карактеристично за овакве одреде. Осим тога, Грци су у почетку очигледно потцењивали Египћане, сматрајући их слабим противником, као што су то били Турци. Наоружани и обучени по европском узору, ветерани Ибрахим-паше одмах су демонстрирали своју предност. Египатска војска је убрзо након искрцавања, већ у мају 1825. године, заузела Наварино (савремени Пилос) и масакрирала тамошње становништво. Након тога, главна побуњеничка тврђава Мисолунги је опкољена. Криза устанка, која је угрозила

[149] Ибрахим-паша (1789–1848) – син Мехмеда Алија, рођен је у Кавали. По именовању свог оца, египатски Вали је послат као талац у Турску, по повратку се пре свега доказао на војном пољу, у Горњем Египту, а 1816–1818. – у Арабији, где је завршио рат са вехабијама. Учествовао у гушењу грчког устанка и два турско-египатска рата. Наследио је очев престо свега на неколико месеци, умро је новембра 1848.

сам опстанак грчког становништва у Европи, криза настојања да се са осталим силама организује заједничка акција ради њихове заштите, све је то довело до тога да је у последњим месецима свог живота, Александар I одлучио да се припреми за самосталне акције и отишао је на инспекцијско путовање на југ Русије. 19. новембра 1825. умро је у Таганрогу.

ПОГЛАВЉЕ II

ВЛАДАВИНА ЦАРА НИКОЛАЈА I (1825–1855)

Императорови први кораци, припрема за решавање грчког питања.

Скоро одмах по ступању на престо, наследник Александра I започео је активне преговоре са Енглеском и Француском о грчком питању. Ово последње није изненађујуће. Истрага декабриста показала је Николају Павловичу колико је у широј јавности била непопуларна политика његовог старијег брата на коју се гледало као на игнорисање интереса словенских народа и православних Грка у име Свете алијансе. У ствари, Александрова политика је већ увелико припремила прелазак на нови курс у источном питању. Сам Николај је у Светој алијанси видео пре свега инструмент за борбу против револуционарних покрета у Европи, не проширујући тај концепт на Отоманско царство, и одбијајући да грчке побуњенике посматра за револуционаре. „Мој брат", одмах је изјавио император, „завештао ми је изузетно важне задатке, а најважнији од свих јесте: источно питање... Ако сви моји савезници не буду имали исто мишљење и не буду савесно тежили истом циљу – брзом решењу тог проблема, онда ћу бити приморан да га преузмем на себе и урадим сам..."

У марту 1826. Турској је постављен руски ултиматум – да повуче трупе из Подунавских кнежевина, да

врати аутономију Србији, да ослободи српске посланике послате на преговоре у Цариград 1821. и тамо заточене као таоце, да настави руско-турске преговоре о контроверзним питањима. Дато је 6 недеља за испуњавање услова. 22. априла, пре истека ултиматума, Турци су пристали да прихвате неке руске захтеве: српски представници су ослобођени, дато је наређење за евакуацију војске из кнежевина. Припремајући се за рат, Николај I је, пре свега, настојао да нормализује односе са Енглеском, која је активно јачала своје позиције у Грчкој и Турској. 2. (14) марта 1826. војвода од Велингтона стигао је у Санкт Петербург. Канинг и Николај I су се добро разумели. Позиција шефа британског Форин офиса није била лака, његову политику о грчком питању критиковали су конзервативци. Један од најистакнутијих торијевских вођа био је Велингтон, за кога су Грци били побуњеници који су подигли оружје против свог монарха. С друге стране, „гвоздени војвода" је руског императора видео као најважнији ослонац европског конзервативизма и стога је био спреман да му изађе у сусрет само у једном – нудећи посредовање у руско-турским преговорима.

Николај I, након што је од самог почетка јасно разграничио руско-турске односе и грчко питање, заузео је став који је за Велингтона био сасвим прихватљив. Следећи императоров корак био је уступак – пристанак на посредовање Енглеске, али Канингов представник није разумео значење ограде уз коју је дата сагласност на тај уступак. 23. марта (4. априла) 1826. А.У. Велингтон, К.В. Неселроде и Х.А. фон Ливен[150] су потписали

[150] Фон Ливен Кристофер (Кристофер Хајнрих) Андрејевич (1774–1838), руски војсковођа и државник, дипломата. Барон, генерал-ађутант (1798), гроф (1799), генерал пешадије (1819), пресветли принц (1826). Од 1779. био је у војној служби, каптенармус у артиљерији (фр. capitaine d'armes, подофицирски чин), штик-јункер (у 18. веку нижи чин у артиљерији, ранг заставни-

Петербуршки протокол, према којем је Грчка требало да добије аутономију на основу вазалног односа према Порти. Границе будуће државе требало је накнадно да буду одређене посебним споразумом. Параграф 3 протокола је садржао можда најважнију одредбу потписаног документа: у случају да Турска одбије посредништво Велике Британије у спровођењу предложеног програма, свака од уговорних страна може деловати „заједнички или појединачно". Ово је развезало руке Русији. Николај I је постигао значајан успех, потпуно променивши однос снага великих сила у источном питању. Протокол је предвиђао могућност да му се придруже и друге силе, али су Пруска и Аустрија то одбиле.

У међувремену, у Турској је сазревала нова унутрашња политичка криза. У мају 1826, уз помоћ Египћана, султан Махмуд II је почео да формира нову

ка у пешадији) (1789), 1790. учествовао у Руско-шведском рату, унапређен у заставника и прекомандован у гарду Семјоновског пука, 1795. године постављен је за пуковског ађутанта. Године 1794. у саставу аустријских трупа учествовао је у рату против Француза. Потпуковник Владимирских драгуна, тада Тулског мускетарског пука, учествовао је и истакао се у Персијском походу (1796), помоћни ађутант (1797), 1798 прескочио чин пуковника и бригадира, унапређен у генерал-мајора и постао генерал-ађутант. Од 1798. године био је начелник Војног логора императора Павла I, 1799. године, заједно са браћом, добио је титулу грофа Руског царства за подвиге и заслуге. Задржао је место начелника Војне логорске канцеларије у време Александра I, одиграо је значајну улогу у војним реформама овог монарха, учествовао и истакао се у бици код Аустерлица, одликован Орденом Светог Георгија 3. степена. Био је уз императора приликом потписивања Тилзитског мира, генерал-лајтнант (1807), почетком 1808. на захтев А.А. Аракчејева је пребачен у Министарство спољних послова, са чином генерал-лајтнанта. Амбасадор у Пруској (1809–1812), активно и успешно организовао антифранцуске снаге у Пруској и Немачкој; пресветли принц (1826), повереник Престолонаследника, великог кнеза Александра Николајевича.

војску по европском узору, по узору на „низам-и-џедида” свог претходника Селима III. Овај подухват поново је изазвао незадовољство јаничара, који су 14. јуна 1826. покушали да изведу државни удар. Ово је била последња побуна јаничара, следећег дана трупе нове војске и артиљерци су дефинитивно угушили ову побуну. Неуспех побуне у Цариграду завршио се, по наређењу Махмуда II, масовним истребљењем јаничара у престоници Османског царства (око 6 хиљада људи) и провинцијама (око 18 хиљада људи). У ствари, један део турске војске уништио је други, али Петербург није био у прилици да искористи ову ситуацију у своју корист. У лето 1826. спољнополитичка ситуација Русије нагло се закомпликовала.

Руско-персијски рат 1826–1828. и њен утицај на спољну политику Царства

Шах Персије Фетх-Али и престолонаследник Абас-Мирза дуго су се припремали за освету. Уз помоћ британских стручњака реформисана је војска и основане војне мануфактуре. Техеран је 1821. добио прилику да своје реформе тестира у пракси. Током немира у Јужном Азербејџану, Персија је оптужила турске власти да подржавају побуњенике од којих су већина били Турци или Курди. Пошто су ови последњи углавном били номади, а значајан део турско-персијске границе у овом периоду није био тачно одређен (у ствари, граница као таква једноставно није постојала, јер је одређена споразумом из 1639. године, објављеном у два примерка, која су се у много чему разликовала), стално су се јављали проблеми. Они су постали узрок персијско-турског рата. Године 1821. Абас-Мирзина војска је извршила инвазију на суседну територију и нанела пораз бројнијим турским снагама код Ерзерума. Није било даљих озбиљнијих сукоба, а

1823. у истом граду је склопљен мир на припципу status quo ante bellum, што је у тој ситуацији био добитак за Персију и што је повећало њен ауторитет у региону. Наравно, тај рат је Техерану дао осећај самопоуздања.

Добивши вест о устанку декабриста, шах и његов наследник су сматрали да је повољан тренутак за освету већ дошао. У пролеће 1826, припремајући се за рат са Турском и примивши вести о могућој акцији Персије, Николај I послао је генерала кнеза А.С. Меншикова[151] у Техеран. Задатак му је био да наговори

[151] Меншиков Александар Сергејевич (1787–1869), руски војсковођа и државник, дипломата, Његово Преосвештенство Кнез, 1805. служио је у Колегијуму иностраних послова као питомац, исте године распоређен у мисију у Берлину, коморски јункер (1806.), 1807. додељен мисији у Лондону, потпоручник (1809), прешао у гарду. Артиљеријски батаљон, од 1810. године учествовао је у Руско-турском рату 1806–1812. на Балканском полуострву, истакао се приликом опсаде Силистрије, Журжева и Шумле, јуриша на Рушчук и заузимања Никопоља, помоћни ађутант (1811), поручник (1812), прекомандован у гардијски Преображенски пук, учествовао је и истакао се у Отаџбинском рату 1812, штабни капетан (1812), капетан (1813), унапређен у пуковника за заслуге код Кулма (1813), учествовао је и истакао се у бици код Лајпцига, у јуришу на Париз, где је рањен. Директор Канцеларије начелника Генералштаба Његовог Царског Величанства (1816), унапређен у генерал-мајора и распоређен у пратњу Њ.И.В. (1816), генерал-ађутант (1817), 1816–1818. у пратњи Александра I на путовањима у иностранство, привремено обављајући дужност генерал-интенданта Главног штаба Њ.И.В. 1818–1819, почасни члан Војно-научног комитета Генералштаба (1819), са Александром I путовао је по Русији 1819, а на конгресима Свете алијансе у Тропау и Лајбаху и Верони, од 1823 год. На служби у Министарству иностраних послова, 1824. је отпуштен из службе „због личних разлога", 1826. је враћен у службу са чином генерал-мајора и послан у Персију на преговоре, након прекида дипломатских односа ухапшен је и задржан у Јереванској тврђави, потом је пуштен и учествовао у Руско-персијском рату, након чега се вратио у Санкт Петербург, 1826. поново постављен за генерал-ађутанта, 1828. годи-

шаха да се уздржи од напада, али руска мисија није успела да стигне до главног града Персије пре почетка непријатељстава и фактички су постали заробљеници. Двоструку игру у том тренутку водила је британска дипломатија. Британски посланик, плашећи се пораза и могућег продора Русије према Индији, био је против рата, али његова упозорења нису послушана. Ипак, када

не – контраадмирал, в.д. команданта Штаба морнарице, члан Комитета министара, постављен за шефа десантног одреда за опсаду Анапе, потукао је Турке под овом тврђавом, након чега ју је заузео, унапређен у вицеадмирала, именован за команданта Штаба морнарице, постављен за командантом јединица за напад на Варну, у опсади тврђаве тешко рањен топовским ђулетом у обе ноге и напустио борбу ради лечења, члан Државног савета (1830), командовао је активним ескадроном Балтичке флоте, 1831. постављен је за финског генерал-губернатора и команданта трупа у Финској уз напуштање других функција, 1833. пратио императора Николаја I током путовања у Минхенгрец, унапређен у адмирала, 1834. послат у дипломатску мисију у Стокхолм, 1835. пратио је Николаја I на састанак са аустријским императором у Теплицама, 1836. постављен је за министра поморства, остављајући остале положаје, постављен је за начелника Староингерманландског пешадијског пука, 1838. пратио је императора на путовању у Стокхолм, 1839. је постављен за члана Азијског комитета, учествовао у свим тајним комитетима о сељачком питању, 1848. постављен је за председника посебног Комитета за разматрање послова цензуре и штампе, изванредног посланика у Цариграду 1853. године, по повратку је командовао трупама на Криму као командант корпуса, 1854. године постављен је за главног команданта копнених и поморских снага на Криму са правима главнокомандујућег армије и напуштањем других дужности. Године 1855. разрешен је руковођења министарством и других положаја, остајући члан Државног савета и генерал-ађутант, након чега је постављен за војног генерал-губернатора Кронштата са правима главног команданта војске у ратно време и командантом свих копнених и поморских снага у Кронштату, након закључења Париског мира разрешен те дужности, али остаје члан Државног савета и генерал-ађутант. Године 1864. прекомандован је у 1. Артиљеријску гардијску бригаду.

су Персијанци започели рат 16. (28) јула 1826. године, британски војни стручњаци нису напустили њихову војску. 40 хиљада Абас-Мирзиних војника извршило је инвазију на Карабах, опколило Шушу, чији је гарнизон издржао 40-дневну опсаду и одбранио тврђаву. У исто време, Персијанци су заузели Јелисаветопољ (савремена Ганџа, Азербејџан) и угрозили Тифлис, центар руске администрације на Кавказу.

Криза је превазиђена тек у септембру 1826. 3. (15) септембра ген. Кнез В.Г. Мадатов[152] је поразио претходницу персијске војске код Шамхора и ослободио Јелисаветпољ 5. (17) септембра. Абас-Мирза је био принуђен да прекине опсаду Шуше и крене са главним снагама према Мадатову. 10. (22) септембра у руске трупе је стигао нови командант, генерал И.Ф. Паскевич,[153] који

[152] Мадатов (Мекхрабенц Ростон Ђукијевич) Валеријан Григоријевич (1782–1829), кнез, генерал-лајтнант (1826), руски војсковођа, пореклом од јерменских принчева Карабашког каната. Од 1797. у војној служби. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1806–1812. на Балканском полуострву, у Отаџбинском рату 1812. године, у походима 1813. и 1814. године. Године 1814. унапређен је у чин генерал-мајора, учествовао је у другом походу на Француску 1815. Године 1816. прекомандован је у Посебни кавкаски корпус, учествовао је и истакао се у биткама са горштацима. Године 1826. унапређен је у генерал-лајтнант за заслуге у биткама са Персијанцима код Шамхора и Јелисаветпоља, 1828. пребачен је на Балкански фронт руско-турског рата, истакао се у биткама са Турцима, умро је након склапање Једренског мира.

[153] Паскевич Иван Фјодорович (1782–1856), истакнути руски командант, државник. Генерал-ађутант (1824), гроф од Јеревана (1828), генерал фелдмаршал (1829), пресветли принц Варшавски (1831). Племић Полтавске губерније, ђак пажевског корпуса, 1799. године уписан је као паж-камор при двору императора Павла I, 1800. прекомандован је, са чином потпоручника, у гардијски Преображенски пук и постављен је за помоћног ађутанта. Учествовао је и истакао се у руско-турском рату 1806–1812, 1809. унапређен је у пуковника, 1810. – у генерал-мајора, херој Отаџбинског рата 1812. године, истакао се у биткама

је фактички заменио А.П. Јермолова, који није уживао поверење цара (званично, Јермолов је смењен тек 29. (10.) априла 1827. године, пре тога је Паскевич званично био само посматрач). Дана 13. (25) септембра руска војска (8 хиљада људи, 24 оруђа) поразила је армију Абаса-Мирзе која је бројала 50.000 војника, код Јелисаветопоља. Приближно половину трупа престолонаследника – 24 батаљона – чинила је пешадија коју су обучили Европљани, и која је деловала уз подршку 26 топова и 40 малих пољских оруђа. Персијанци су изгубили 2 хиљаде убијених и 1 хиљаду заробљених,

---

код Смоленска, Бородина, Малојарославца, Вјазме, Красног, 1813. – у биткама код Луцена, Бауцена, Дрездена и Лајпцига, унапређен у генерал-лајтнанта, учествовао у опсади Хамбурга. 1814. командовао је 2. гренадирском дивизијом, учествовао у биткама код Лаона, Арси-сур-Оба и Париза. Године 1817–1819. командовао 2. гардијском пешадијском дивизијом, 1819–1821. Служио код Великог Кнеза Михаила Павловича, 1821–1825. командовао 1. гардијском пешадијском дивизијом, где је под његовом командом служио Велики Кнез Николај Павлович, који га је целог живота називао својим „оцем-командантом". Године 1825–1826. командовао 1. пешадијским корпусом, унапређен у генерала пешадије и постављен за команданта трупа Посебног кавкаског корпуса, заменио је А.П. Јермолова, учествовао у Руско-персијском рату 1826–1828, за потписивање Туркменчајског мира добио је титулу грофа уз додатак почасног префикса – „Јеревански". Током Руско-турског рата 1828–1829. командовао руским трупама на Кавкаско-малоазијском фронту. На крају рата унапређен је у генерал-фелдмаршала. Године 1831. постављен је за главнокомандујућег армије која је деловала против пољских устаника, а приликом јуришања на Варшаву ђуле га је погодило у лево раме. По завршетку похода одликован је титулом најсветлијег принца са додатком почасног префикса – „Варшавског", постављен је за вицекраља Царства Пољског. Од 1833. служио је као генерални инспектор пешадије. 1849. командовао је војском која је имала за циљ гушење револуције у Мађарској. Током Кримског рата био је главнокомандујући Дунавске војске, контузован током опсаде Силистрије, напустио војску ради лечења у Јашију, а потом у Варшави, где је и умро.

2 топа и 4 заставе. Руски губици су били релативно мали – 12 официра и 185 војника. Абас-Мирза је био приморан да се повуче иза Аракса.

Привремени неуспеси почетне фазе неочекиваног рата са Персијом приморали су Николаја I да не форсира решавање грчког проблема. Турска, после уништења јаничара, још није завршила формирање нове војске и такође није била спремна за рат. Као резултат тога, 7. октобра 1826. године, у Акерману (савремени Белгород-Дњестровски, Одеска област), потписана је руско-турска конвенција којом су потврђене одредбе Букурештанског мира из 1812. године, права трговачког бродарства на Мореузима и мања спорна гранична питања решена су у корист Русије (делта Дунава). У Молдавији и Влашкој је одобрен избор владара на 7 година из редова локалних бојара на општем сабору, „дивану", који би затим одобрио султан, право руског посланика и конзула да издаје указе владарима успостављених кнежевина „како у погледу спровођења основних закона тако и у погледу очувања других права и привилегија ових земаља".

У пролеће 1827. иницијатива у Закавказју је коначно прешла на страну руских трупа – оне су заузеле целу источну Јерменију, са изузетком опкољене тврђаве Јереван. 8. јуна заузет је Ечмиадзин, 26. јуна – Нахичеван. Абас-Мирзина војска је 5. јула поражена код Џеван-Булака, а 7. јула заузета је тврђава Абас-Абад. Ови успеси су омогућили Паскевичу да врати своје главне снаге и 28. септембра отпочне озбиљну опсаду Јеревана 1. (13.) октобра 1827. године тврђава је заузета, након чега су војне операције пребачене у Јужни Азербејџан. Табриз је 14. октобра заузет без борбе – пут за Техеран је био отворен. Признајући свој војни пораз, Персија је кренула у мировне преговоре. 22. фебруара 1828. у селу Туркманчај код Табриза, Паскевич и Абас-Мирза су потписали мировни уговор, по коме су потврђени сви услови Гулистанског мира из 1813. Поред

тога, Персија је признала прелазак у власништво Русије дела од каспијске обале до реке Астаре, Источне Јерменије (Јеревански и Нахичевански канати), Аракс је постао граница између држава. Успостављени су конзуларни односи, члан 8 уговора признао је Абас-Мирзу за наследника шаховог престола (последњи члан уговора је био од посебног значаја за принца, његовом старијем брату је одузето право на престо, пошто му је мајка била робиња (у Фетх-Алијевом харему било је 1.500 жена, сам принц је имао 17 синова).[154]

Персија је била дужна да плати 10 куруртумана (20 милиона рубаља у сребру) одштете. На последњем услову је посебно инсистирао Грибоједов,[155] који је сматрао да „тражећи новац одузимамо непријатељу средства да нам науди на дуже време". Да би то платила, шахова влада је пошла на увођење ванредних пореза, што је изазвало пораст антируског расположења. Према споразуму, Јерменима који живе у Персији било је дозвољено да се преселе у Руско царство (од 1828. до 1831. отишло је око 100 хиљада људи, а до 1851. – још 200 хиљада људи). Међу онима који су се усудили да искористе ово право били су евнух шаховог харема и неколико робиња који су побегли из харема зета Шаха Алајар Кана. Бегунци су се склонили у руску амбасаду, а министар-посланик А.С. Грибоједов је категорички

[154] Абас-Мирза је умро годину дана пре свог оца, али син Абас-Мирзе Мохамеда (1810–1848) постао је Фетх-Алијев наследник 1835. године.

[155] Грибоједов Александар Сергејевич (1795–1829), писац, песник, композитор и дипломата. Од 1817. – у служби Колегијума иностраних послова, 1818–1821. – секретар руске дипломатске мисије у Персији, 1821–1826. – секретар за инострана питања вицекраља Кавказа, 1826–1828. – шеф дипломатске канцеларије вицекраља, учествовао је у закључивању Туркманчајског уговора, маја 1828. послат је у Техеран као министар-посланик.

одбио да прекрши право на азил без Неселродеовог наређења. Због тога је 30. јануара (11. фебруара) 1829. гомила фанатика напала зграду руског посланства у Техерану. Персијске трупе нису учиниле ништа да га заштите. По наређењу Грибоједова, козаци су отворили ватру, један од нападача је убијен. Један персијски савременик догађаја касније се присећао: „... људи су подигли мртваца и носили га по граду, а затим су га однели свештеницима-мулама, који су без оклевања дозволили људима да униште руску мисију." Грибоједов је убијен, као и 37 чланова мисије, козаци, слуге и 15 Персијанаца. Само је секретар мисије, И.С. Малцов,[156] који је тог дана ловио ван града, остао жив захваљујући пукој срећи. Персијска влада казнила је више од 1.000 људи, син Абас-Мирзе, принц Хозрев-Мирза, стигао је у Санкт Петербург јула 1829. како би се извинио. Не желећи да ратује и у Закавказју и са Турском и са Персијом, Николај I је прешао преко овог инцидента.

Стање ствари у Грчкој

Завршетак последњег Руско-персијског рата допринео је стварању повољног амбијента за интензивирање решавања грчког питања. 22. априла 1826. године, после годину дана опсаде, Ибрахим-паша је заузео Мисолунги, а након ове тврђаве је опседнута Атина. Априла 1827. И.А. Каподистрија је изабран за владара Грчке, то јест за председника њене владе. Пре одласка у отаџбину посетио је Санкт Петербург и Највишим указом од 13. јула 1827. године отпуштен је из руске службе. Египатске и турске трупе заузеле су Атину 5. јуна 1827. и већи део полуострва Мореја. Дошао је најкритичнији период устанка. 6. јула 1827.

[156] Малцов Иван Сергејевич (1807–1880), руски дипломата, 1829. први секретар руске мисије у Персији.

представници Русије, Енглеске и Француске потписали су Лондонску конвенцију. Као основа послужио је Петербуршки протокол. Три силе су султану понудиле своје посредовање за помирење са побуњеницима под следећим условима: аутономија Грчке са плаћањем годишњег трибута Турској, самоуправа локалних власти, са правом Цариграда да учествује у њиховом формирању, правом грчког становништва да откупи турску имовину на својој територији (тако је требало да се одвоје Турци од Грка без имовинских губитака цивилног становништва). Оно што је било ново је дефиниција мера принуде ако Турска не прихвати посредовање у року од месец дана. Наведени су у тајном додатном чланку: успоставити трговинске односе са Грцима и именовати им конзуле, опозвати амбасадоре из турске престонице и, ако ове мере не дају резултате, дати одговарајућа упутства адмиралима који су командовали ескадрама у водама Леванта (савремени Либан и Израел). До тренутка потписивања конвенције, руска ескадра под командом адм. Д.Н. Сењавина из Кронштата је већ била две недеље на мору. У Портсмуту је из састава издвојен одред контраадмирала Л.П. Хејдена[157] за

[157] Фон Хејден (Лудвиг Сигисмунд Јакоб) Логин Петрович (1772–1850) – руски поморац, родом из Холандије, гроф, адмирал (1833). Од 1795 – у руској војној служби у чину потпоручника, 1799. учествовао је у акцијама против Француза у Италији, 1808–1809. – учествовао и истакао се у Руско-шведском рату, 1810. узео руско држављанство, 1813. учествовао у блокади Данцига, 1817. унапређен у контраадмирала, јула-септембра 1827. довео ескадру Балтичкефлоте у Средоземно море, заједно са енглеском и француском ескадром учествовао у бици код Наварина, унапређен у вицеадмирала, одликован Орденом Светог Георгија 3. класе, Француским Орденом Светог Лудовика 1. класе, Британским Орденом Бани 2. класе. Током Руско-турског рата 1828–1829. командовао ескадром у Сре-

операције у Средоземном мору – 4 ратна брода, 4 фрегате и 1 бриг.

Захтеве Лондонске конвенције Порта је одбацила, штавише, њене трупе су наставиле офанзиву уз подршку Египћана. Успеси турско-египатских трупа били су праћени масовним уништавањем хришћанског становништва. Хиљаде преживелих послати су као робови у Египат. Након тога, на југозападну обалу Пелопонеза упућена је англо-француско-руска ескадра од 27 бродова под командом вицеадмирала Е. Кодрингтона,[158] која је требало да заустави масакр и спречи

доземном мору, извршио блокаду Дарданела. Године 1833. унапређен је у адмирала, од 1834. – војног гувернера Ревел, од 1838. – команданта луке Ревел, напуштајући своју ранију позицију.

158 Едвард Кодрингтон (1770–1851) – британски адмирал. Почео је да служи у Краљевској морнарици 1783. као мичман, 1793. је унапређен у поручника, служио је под командом адмирала лорда Хауа, Бридпорта и Колингвуда, истакао се у ратовима против револуционарне Француске. Учествовао је и истакао се у блокади Кадиза 1805–1806, у бици код Трафалгара, у експедицији на Шелду 1809, у одбрани Кадиза 1810. 1812–1813. командовао је ескадром која је деловала код обала Шпаније. Године 1813. унапређен је у пуковника Краљевских маринаца, 1814. у контраадмирала. Учествовао је у рату са Сједињеним Државама 1814–1815, истакао се у заузимању Вашингтона и уништавању америчке флоте код Пенобскота, освајању Александрије, експедицији на Бостон и нападу на Њу Орлеанс. Године 1821. унапређен је у вицеадмирала. Од 1826. до 1828. године командовао је Медитеранском ескадром, командовао је комбинованим ескадрама Енглеске, Француске и Русије у Наварину. За последњу битку одликован је Великим крстом Ордена Бане, Орденом Легије части, Светог Георгија Победоносца, Спаситеља (Грчка). Позван у Енглеску јула 1828. године, 1831. командовао је одредом за обуку флоте у Ламаншу. 1837. унапређен је у адмирала, 1832–1840. – члан Доњег дома, 1839–1842. – командант базе у Портсмуту.

извоз робова. Кодрингтонов положај је био двосмислен – упутства његове властите владе забрањивала су му војне акције, а и француски официри су служили на египатским бродовима. Адмирал је покушао да започне преговоре, али су Турци убили преговарача и пуцали на његове бродове. Као резултат тога, савезници су почели да делују и 20. октобра 1827. уништили су 66 турских и египатских бродова у заливу Наварино.

Реакција на ову победу у Великој Британији била је изузетно негативна. Кодрингтон, који је после битке одмах отпловио на Малту, морао је пред јавношћу своје земље да се оправдава за оно што се догодило. После Наварина, однос снага у Егејском мору се драматично променио у корист побуњеника. Каподистрија се искрцао 6. јануара 1828. у луци града Науплион (Пелопонез), чиме је добио прилику да организује централизовану владу под својим вођством. У пролеће 1828. британска ескадра се вратила на обале Мореје и тројица адмирала су отпочела преговоре о евакуацији египатских трупа, на шта Ибрахим-паша није пристао без наређења свог оца. Кодрингтон је деловао као посредник, 25. јула 1828. предао је команду над ескадром, али је успео да обезбеди постизање споразума са Мехмедом Алијем, који је потписан у Александрији 6. августа 1828. Убрзо након тога француске трупе су почеле да се искрцавају у Мореји, и готово без икаквог отпора су за месец дана заузеле полуострво. 1. октобра 1828. године, блокиран од стране савезничке флоте и француских експедиционих снага, Ибрахим-паша је био приморан да потпише предају, дозвољено му је да напусти Грчку и отплови у Египат.

Руско-турски рат 1828–1829. и његове последице

Пораз на мору није натерао Турску на уступке, а изасланици три савезничке силе напустили су њену

престоницу. Чеони ветар је задржао брод на коме је био руски амбасадор А.И. Рибопјер[159] испред Бујук-Дереа до 18. децембра 1827. године и он је био сведок насилних акција против руских трговаца и бродова у турској престоници и околини. У децембру је издат бајан-наме (декрет) султана који позива на џихад – свети рат против неверника, а пре свега против Руса. Раскинути су Акерманска конвенција и сви раније склопљени споразуми са Русијом. Све је то чинило рат неизбежним. 14. (26) априла 1828. Николај I потписао је манифест којим се објављује рат Турској. Док није почео рат, позиција Аустрије је остала нејасна, њена неутралност никако није била загарантована. Аустријске трупе концентрисале су се у Трансилванији и Николај I је био принуђен да команданту Јужне армије, фелдмаршалу П.Х. Витгенштејну изда следећа тајна наређења: 1) ако аустријске трупе покушају да зауставе дејства руске војске у подунавским кнежевинама, онда их је Витгенштајн мора позвати на повлачење; 2) ако се не повуку, онда је руска војска морала да настави даље; 3) ако Аустријанци пруже отпор, онда им треба одговорити силом, разоружати их и послати их назад преко аустријске границе. О овим наређењима је 9. (21) децембра 1827. године обавештен и руски посланик у Бечу.

У првом случају (ако би се Аустријанци повукли) морао је да изрази захвалност Бечком двору на разумевању, у другом – да изрази чуђење руске владе понашањем аустријских трупа, у трећем – да изјави да оно што се догодило јесте равно објави рата Русији, на шта је она спремна, али што се може избећи повлачењем аустријских трупа и обавезом да се не мешају у рат. Међутим, до тога није дошло. Четири дана након

[159] Рибопијер Александар Иванович (1781–1865), руски дипломата, амбасадор у Турској (1824–127 и 1829–1831), у Прусији (1831–1839).

почетка руско-турског рата, у Беч је упућен званичан захтев – да ли цар Франц I признаје као легитиман рат Русије против Турске. На аудијенцији 24. маја 1828. уверавао је руског посланика да ће Аустрија задржати строгу неутралност, додајући: „Али немојте ме питати да ли признајем овај рат као праведан? По савести, не могу оправдати погром у Наварину, који је изазвао прави рат." Сада је све зависило само од тога како ће се завршити рат који је почео. Војне операције су вођене на Балкану, у Закавказју, на Црном и Средоземном мору, где је наставила да делује ескадра Балтичке флоте под командом вицеадмирала Л.П. Хејдена.

Главни театар војних операција било је Дунавско-балканско ратиште, где су 92 хиљаде војника руске армије, под командом фелдмаршала принца П.Х. Витгенштајн 25. априла (7. маја) 1828. прешли реку Прут и брзо заузели подунавске кнежевине у којима практично није било турских трупа. План руске команде израдио је И.И. Дибич[160] и заснивао се на идеји о завршетка рата

[160] Дибич, од 1829. Дибич-Забалкански (Јохан Фридрих Карл Антон) Иван Иванович (1785–1831) – руски војсковођа, од шлеских племића, генерал-ађутант (1818), гроф (1827), генерал-фелдмаршал (1829). Син генерал-мајора барона И.И. фон Дибича унд Нардена, који је 1798. прешао у руску службу. Завршио је са одликом кадетски корпус у Берлину, након чега је 1801. године уписан као заставник гардијског Семјоновског пука. Истакао се код Аустерлица, у походу 1807. против Француза, и одликован Орденом Светог Георгија 4. степена. 19. септембра 1810. са чином потпуковника преведен је у пратњу Његовог императорског величанства у интендантско одељење, 15. септембра 1811. унапређен је у потпуковника. Током Отаџбинског рата 1812. – главни интендант штаба Првог посебног пешадијског корпуса, учествовао је и истакао се у биткама код Чашника, Смољана, Березине. Децембра 1812. потписао је Таурогенску конвенцију са ген. Г. Јорком. Од пролећа 1813. генерал-интендант штаба савезничких армија, истакао се у биткама код Дрездена, Кулма и Лајпцига. 8. октобра 1813. унапређен у генерал-поручника. Године 1814. учествовао је у биткама код

једним ударом. Његов недостатак је био потцењивање способности непријатеља – за рат су додељена само 3 пешадијска и 1 коњички корпус. Пошто је један пешадијски корпус требало да заузме Молдавију и Влашку, а један – да опседне тврђаву Браилов, тако је за операције иза Дунава остао само један корпус. Малобројне руске трупе су распршене. Истина, већ у априлу 1828. године гардијски корпус је послат на Балкан, али је тамо стигао тек у августу. Пошто су подунавске кнежевине биле разорене, руска војска се могла снабдевати само из Бесарабије и Одесе, и то углавном морским путем. Сходно томе, и Дибичев план је полазио од потребе да се креће дуж обале – он је предложио да се акције пренесу на Добруџу, и да се, након заузимања Варне, преселе преко Балкана до Једрена, одакле би било могуће угрозити Цариград.

Турци су успели да концентришу око 150 хиљада људи на Дунаву, а око 50 хиљада људи у правцу Кав-

Бриен-ле-Шатоа, Монмираје, активно је подржавао идеју похода на Париз, након чега је одликован Орденом Светог Александра Невског. Од 30. априла 1815. начелник штаба 1. армије учествовао је у 2. походу на Француску. 6. јуна 1818. унапређен у генерал-ађутанта, пратио је императора на путовањима по земљи и иностранству. Од 30. августа 1823. – члан Државног савета, од 6. априла 1824. – начелник Генералштаба Његовог императорског величанства. Био је присутан када је умро император Александар I у Таганрогу. 22. августа 1826. унапређен у генерала пешадије. 25. јуна 1827. године добио је титулу грофа. У Руско-турском рату 1828–1829. заменио Витгенштајна на месту главнокомандујућег, извојевао низ победа, обезбедио пролаз војске преко Балкана и заузимање Једрена, за шта је одликован Орденом Светог Георгија 1. реда и почасним префиксом презимена – „Забалкански". 22. септембра 1829. унапређен је у генерал-фелдмаршала. После револуције 1830. у Француској, преговарао је у Берлину о могућности заједничке интервенције. Од 1. децембра 1830. године, главнокомандујући војске у Царству Пољском, преминуо је 29. маја 1831. од колере у селу Клешево код Пултуска.

каз-Мала Азија. Квалитет ових трупа био је хетероген – укључивале су и на брзину обучене нове трупе и милиције, при чему је проценат ових последњих био посебно висок у Малој Азији. Турска команда је направила главни план за одбрану дуж Дунава, чије су средиште биле тврђаве у доњем току реке дуж њене десне обале, непосредно на путу кретања руских трупа. Дана 7. (19) маја 1828. године, цар Николај I стигао је у Дунавску армију. 27. маја (8. јуна) у рејону Исакчи, уз подршку Дунавске флотиле, руске трупе су прешле на турску обалу и заузеле Добруџу. Мочварна, ретко насељена, практично лишена здравих извора воде, Добруџа је постала легло заразних болести, а пре свега колере, која је постала страшни непријатељ руских трупа које су опседале турска утврђења. До 20. јуна (2. јула) 1828. године заузете су дунавске тврђаве првог ешалона, осим Силистрије, део турске војске је поражен код Базарџика (данашњи Добрич, Бугарска). Међутим, Турци су успели да развуку ратна дејства и нанесу значајне губитке руској војсци.

Главне непријатељске снаге, око 40 хиљада људи, под командом великог везира Хусеин-паше, окупљени у утврђеном логору код Шумле (данашњи Шумен, Бугарска), на боку руске војске, иза које је била Силистрија, а испред – добро утврђена Варна. Витгенштејн је одлучио да не ризикује и повукао је своје главне снаге – око 35 хиљада људи према Шумлу и блокирао везиров логор. Руски главнокомандујући није могао да га заузме на јуриш или опсадом, његова војска је била бројно инфериорна у односу на непријатеља, а осим тога, била је и слабо снабдевена. Варна није заузета, одреди турске нерегуларне коњице деловали су у позадини руске војске против њених транспортних конвоја. Још раније, глад је изазвала масовни помор коња

руске коњице, а она није могла да обезбеди ни заштиту за своје комуникације. Витгенштејн је одбио две турске контраофанзиве, али на овој позицији није могао да рачуна на успех. Код Силистрије 9.000 руских војника и официра са 28 пољских топова није могло у потпуности да блокира тврђаву са својим гарнизоном од 20.000 људи, коме су се приближила појачања из Рушчука. Ситуација је била критична.

То је донекле олакшано деловањем Црноморске флоте. Дана 8. (20) јуна његови бродови под командом адмирала А.С. Грејга[161] допловили су до Варне. Руска ескадра, која се састојала од 6 ратних бродова, 3 фрегате и 2 брода за бомбардовање, напала је и уништила значајан део турске транспортне флотиле стациониране у луци. Поред тога, заробљено је 14 помоћних турских бродова, након чега је Грејг успоставио поморску блокаду тврђаве. Због тога Турци нису могли да користе ову луку за снабдевање својих трупа. Поход 1828.

[161] Грејг Алексеј Самојлович (1775–1845), руски поморски официр, син адмирала С.Г. Грејга (1735–1788). У флоту је уписан као подофицир 1775. године због очевих заслуга, по налогу императорке Катарине II. Године 1785–1788 и 1789–1796. служио као добровољац у британској морнарици, учествовао и истакао се у ратовима са наполеоновском Француском, у руско-турском рату 1806–1812. Године 1805. унапређен је у контраадмирала, командовао је десантом приликом заузимања острва Тенедос и Лемнос, у биткама на Дарданелима и Атосу, од 1808. до 1812. године– у пензији. Године 1813. унапређен је у вицеадмирала, командовао је поморском блокадом Данцига, 1816–1833. – командант Црноморске флоте и лука, војни губернатор Николајева и Севастопоља. Командовао је флотом у Руско-турском рату 1828–1829, за заузимање Анапске тврђаве 1828. унапређен је у адмирала, за заузимање Варне одликован орденом Светог Георгија 2. класе. Од 1830. био је председник Комитета за унапређење флоте. Члан Државног савета (1833). Године 1834–1839. предводио је Комитет за изградњу Пулковске опсерваторије.

био је успешан само на Кавказу, где је 12. (24.) јуна 1828. ген. А.О. Меншиков, након 40-дневне опсаде, заузео тврђаву Анапу, заробивши 4 хиљаде људи, заробиши 83 топа и 29 застава. Убрзо након тога, Меншиковљев одред је превезен морем у близину Варне, да блокира тврђаву са копна. 14. (26) јуна главне снаге Кавкаског корпуса под командом Паскевича прешле су границу са Турском. 23. јуна (5. јула) 1828. гарнизон Карса је капитулирао, Ардаган, Поти и Бајазет су заузети, након чега су трупе повучене у зимовнике у Грузији.

Средином августа 1828. године на Дунав је стигао гардијски корпус, а за њим II пешадијски корпус. Ово је омогућило руској команди да изврши рокаде – трупе које су блокирале Силистрију послате су код Шумле да појачају Витгенштејна, њихово место је заузео II пешадијски корпус, гарда је отишла код Варне, где су, доласком појачања, руске трупе прешле из блокаде на опсаду. Дана 29. септембра (11. октобра) 1828. ова тврђава је капитулирала, предало се 6 хиљада војника, заробљена су 162 оруђа. Николај I је 2. (14) октобра напустио балканску армију, кренувши из Варне морем у Одесу. Витгенштејн је 3. (15) октобра почео да се из Шумле повлачи у Силистрију, гоњен турском коњицом. 14. (26) октобра, на рођендан своје мајке и 10 дана пре њене смрти, цар је стигао у Санкт Петербург. Пошто прва офанзива није успела, његово присуство у престоници било је крајње неопходно – поново се повећао значај спољнополитичке подршке војним операцијама на Балкану.

Део руске војске повучен је преко Дунава у зимовнике, део је остао у приморској Бугарској. Дунав се заледио и опсада Силистрије је прекинута. У таквим околностима било је немогуће рачунати на дипломатски успех. „Шта политика може да уради", изјавио је Неселроде у октобарском меморандуму из 1828, „када

је околности на које не може да утиче и које она није у стању да сакрије поништавају њене напоре и планиране циљеве?" Русија је и даље била угрожена позицијом Аустрије која је постајала све мање неутрална. Аустријске трупе су се концентрисале у Трансилванији и на руској граници. Неселроде је предложио да се делује енергично: „Док Аустрија мобилише војску, наша је већ спремна; док она уговара зајмове, ми смо већ обезбедили средства довољна чак и за два рата, и оног дана када јасно видимо доказе о непријатељским намерама, онда право на одбрану од неправедног напада даће нам и право да га предупредимо и ми ћемо то и урадити." На Балкану је био потребан одлучујући војни успех, био је потребан нови план акције, и крајем октобра 1828. Дибич га је предложио. Заснован је на идеји преласка главних снага руске армије преко Балканског планинског ланца, уз истовремене акције флоте ради блокаде Босфора и Дарданела. Витгенштејн је 9. (21.) фебруара 1829. поднео оставку и овај пут је његов творац сам почео да спроводи свој план. Нови врховни командант на Дунаву постао је генерал-ађутант гроф И.И. Дибич, његов начелник штаба – генерал-ађутант К.Ф. фон Тол.[162] Црномор-

[162] Фон Тол (Карл Вилхелм) Карл Фјодорович (1777–1842), гроф (1829), генерал-ађутант (1823), генерал пешадије (1826), из племића естландске провинције, васпитаван у 1. кадетском корпусу, још тада приметио га је и одабрао начелник корпуса М.И. Кутузов. Године 1796. уписан је са чином поручника у пратњу Његовог императорског величанства у интендантски одсек, учествовао је и истакао се у италијанском и швајцарском походу, у ратовима са Француском 1805, у Руско-турском рату 1806–1812, у Отаџбинском рату 1812, на крају истог унапређен у генерал-мајора, у походу 1813 (унапређен у генерал-лајтнанта) и 1814, присуствовао је Бечком конгресу, од 1815. – генерал-интендант у Генералштабу Његовог императорског величанства, један од оснивача Генералштабне службе у Русији

ска флота је 4. (16) фебруара заузела тврђаву Сизопољ (данашњи Сизопол, Бугарска), где је била постављена главна база за снабдевање руске војске. Тако је на левом крилу подунавске војске настао ланац упоришта која су могла да обезбеде снабдевање за време похода на престоницу Османског царства.

Паскевич је такође интензивирао своје припреме за продор дубоко у азијску Турску. Планирао је да организује диверзију на Трабзон снагама флоте и формирао је милиције у транскавкаским поседима Русије. У то време стигла је вест о трагичним догађајима који су се одиграли у Техерану 30. јануара (11. фебруара) 1829. Паскевич је за сигуран продор дубоко у Турску морао да буде уверен да се рат са Персијом неће поново распламсати. И поред свега тога, успео је да одбије покушај Турака да пређу у контраофанзиву и победио их је 4. (16) марта 1829. код Ахалциха, након чега је и сам почео да се креће ка Ерзеруму. Принц Абас-Мирза, страхујући од могућег рата, после још једне Паскевичове победе, тајно му је послао свог изасланика, тражећи савет. Као одговор, Паскевич је послао свог аћутанта са писмом кнезу у Техеран, у коме је искрено изнео своје виђење ситуације.

Главнокомандујући је написао: „Ваше Височанство ме пита шта да ради у тешким околностима предстојећег раскида са Русијом? Пажљиво размотрите положај у коме се налазите ви и провинције које су вам

– 1823. постављен је за начелника корпуса картографа и топографа, учествовао у гушењу устанка 14. децембра 1825, начелник штаба Дунавске армије, за успехе код Шумле 1829. године добио је титулу грофа и одликован Орденом Светог Георгија 2. реда, од 1830. године – члан Државног савета, учествовао и истакао се у гушењу пољског устанка 1830–1831, командовао трупама приликом освајања Варшаве, од 1833. – главни управник државне службе за путеве и јавна здања.

дате на управу. Његова Висост шах жели да започне рат. Претпоставимо да испуњавањем владарске воље свог оца, и због сплетки иза кулиса од стране ваше браће, започнете рат. Сада не можете сакупити више од 60.000 војника из целе државе. Наше провинције на персијској страни, уистину, у овом тренутку, нису довољно заштићене; тамошње трупе остале су само у тврђавама. У јуну месецу можете извршити инвазију на небрањено подручје; можете га разорити, али нећете заузети тврђаве, јер Ваше Височанство добро зна да Руси не предају тврђаве; имамо довољно залиха. Дакле, ваш напредак ће се зауставити близу границе. Наравно, нећете се усудити да идете даље, јер не би било безбедно оставити неосвојене тврђаве у позадини. Са моје стране: ја, у међувремену, сакупљам 25.000 војника на турским границама; идем против Турака, разбијем их код Саганлуга, заузмем Ерзурум и у октобру, када су планине покривене снегом и нећете имати никакву комуникацију са сераскером, скрећем преко Бајазета према Хоју, у Табриз. У ово време, то јест у јесен, трупе шаха и ваше браће се разилазе у своје провинције. Остаћете са својим азербејџанским трупама (тј. из иранског Азербејџана – А.О.). Ја ћу освојити Азербејџан и никада га више нећете добити, а без тога Ваше Височанство не може наследити престо. Неће проћи ни годину дана, а може се десити да династије Каџар више ни не буде. Поновиће се оно што се десило у прошлом рату... Целокупно ваше политичко постојање је у нашим рукама; сва ваша нада је у Русију: само она може да вас збаци; само она може да вас подржи. Ако Ваше Височанство жели да сазна моје мишљење, онда ћу са свом искреношћу рећи да нема другог начина да се искупите за жалосну трагедију, него да тражите опроштај од мог Великог Суверена за нечувени поступак техеранске руље. Најбољи начин да то урадите је да

ми пошаљете једног од ваше браће или сина у Тифлис, па да као ваш посланик крене у Санкт Петербург. Узимам на себе да подржим такав поступак мојим заступништвом код Престола Најузвишенијег Монарха”

Био је то храбар и исправан дипломатски корак, Русија је била гарант преноса шаховог престола на Абас-Мирзу, и тешко да би се неко други од Каџара усудио да пошаље свог наследника Николају I после погрома руске амбасаде. 13. (25.) априла 1829. Паскевичево писмо је примио Абас-Мирза, након чега је руско-персијски рат, који је изгледао неизбежан, скинут са дневног реда. Криза у Азији је превазиђена. Дана 10. (22) маја у Тифлис је стигао син Абас-Мирзе, принц Хозрев-Мирза. Руска војска је могла да настави офанзиву. На Дунаву се ситуација такође развијала повољно за Русију. У априлу 1829. већи део руске војске поново је прешао Дунав и концентрисао се у Добруџи. Дибич је започео нови поход 7. (19) маја са другом опсадом Силистрије. Немајући никакву жељу да јуриша на турске тврђаве нити да се провлачи између њих, он се надао да ће извући турску војску из утврђеног логора у Шумли и разбити је на отвореном пољу. Крајем маја велики везир Решид-паша напустио је Шумлу и кренуо ка Варни. Његово кретање зауставио је мали руски одред испред Провода.

Дибич је одмах кренуо са 30 хиљада војника и 152 оруђа у позадину турске војске и одсекао је од Шумле. Везир је био приморан да се врати, али руска војска је већ стајала на његовом путу код Кулевча. 30. маја (11. јуна) 1829. Турци су поражени код Кулевча, битка је била изузетно тешка, Турци су упорно јуришали на руске положаје и у почетку су били успешни против наше претходнице, али су ипак одбијени. Артиљерија, вешто постављена и вођена од стране фон Тола, деловала је изузетно добро. 40.000 војника турске армије је

бежало, руска коњица их је гонила 10 км од поља боја, губици су им били око 2.000 заробљених, 43 оруђа (од 56), 6 застава, цела комора и до 5.000 погинулих. Њени остаци су се пробијали стазама преко палнине Балкан и бежали даље. Руска војска је изгубила 32 официра и 1.239 војника погинулих, 2 генерал-мајора, 29 официра и 1.009 војника је рањено. Победа код Кулевча потпуно је променила ситуацију на Балкану.

Везир више није имао довољно војске да угрози руски гарнизон у Варни или да помогне Силистрији. Предала се 18. (30.) јуна 1829. после 44-дневне опсаде. Заробљено је 10 хиљада војника, 253 оруђа, 80 застава, бродови турске Дунавске флоте. Везир је сакупио све што је било могуће у Шумли, празнећи гарнизоне северне и источне Бугарске, укључујући и оне јединице које су браниле превоје на Балкану. Дибич је управо то желео, показујући спремност да поново, као 1828. године, крене на утврђен логор и опколи га. У ствари, један пешадијски корпус је послат у Шумлу, а три друга су издвојена за прелаз преко планине Балкан. Положаји у позадини су били обезбеђени, као и главне базе за снабдевање дуж обале. Ови успеси су омогућили Дибичу да 2. (14.) јула 1829. године пребаци војску преко Балканског ланца. Покрет се одвијао планинским путевима, који су се сматрали непроходним за трупе са артиљеријом и комором. Дана 10. (22.) јула завршен је прелазак главног Балканског превоја. Предњи одреди руске војске су 13. (25) јула стигли до Бургаског залива, где их је већ чекала Црноморска флота.

Пошто није могао да заустави Русе, или да напусти Шумлу, велики везир је издвојио два одреда из своје армије – 12 и 20 хиљада за пресретање руских колона, док је сам остао у Шумли са гарнизоном од 15 хиљада војника. 13. (26) јула и 31. (12) августа ови одреди су поражени код Јамбола и Сливне. Дибичев и Толов план

је сјајно изведен. Дибич је с друге стране планине Балкан имао 25.000 људи, од којих је 12.000 и 110 топова издвојио за поход на Једрене под својом командом. Почео је 2. (14) августа, а већ 8. (20) августа 1829. град је заузет. Гарнизон од 10.000 војника и 2.000 припадника милиција нису ни покушали да пруже отпор и оставили су 58 топова на положајима у близини града. Уз све ове успехе, Дибичев положај ипак није био лак – његова војска је била незнатна и у сваком случају сасвим недовољно бројна за активна дејства у правцу Цариграда, тим пре што је претила опасност турског противудара из Босне или Македоније. Парадокс ситуације је био да заузимање овог града није било део императорових планова, али се мир могао постићи само стварањем мање или више стварне претње за турску престоницу. Знатан део Дибичеве војске погодиле су колера и разне врсте грозница. За кампању је морао да издвоји до половине снага које су му биле на располагању.

У јуну 1829. године Николај I, док је био у Берлину, обратио се Фридриху Вилхелму III са захтевом за посредовање у мировним преговорима. Овај је послао свог генерал-ађутанта Ф.К. фон Муфлинга.[163] Долазак пру-

[163] Фридрих Карл Фердинанд фон Муфлинг (1775–1851) – барон, фелдмаршал генерал (1847), пруски војни и државни посленик, војни писац (псеудоним – Карл фон Вајс), у војној служби од 1799, учествовао у рату са Француском 1806, након пораза Пруске, ступио у државну службу војводе од Вајмара. 1813. вратио се у армију, истакао се као изванредан организатор, у периоду између окупације Париза и повратка Наполеона, играо је улогу начелника штаба М.Б. Барклаја де Толија. У кампањи 1815. – пруски представник у штабу А. Велингтона, после Ватерлоа и свргавања Наполеона, неколико месеци је служио као војни гувернер Париза. Године 1821. постављен је на место начелника Генералштаба, укључен је од стране краља Фридриха Вилхелма III у решавање низа дипломатских задатака, укључујући и улогу посредника између Русије и Турске 1829. Године 1838–1847. – гувернер Берлина, напустио је ову функцију из здравствених разлога.

ског генерала поклопио се са новим приближавањем руских трупа најближим прилазима Цариграду, које су заузеле положаје на обали Егејског и Мраморног мора. Махмуд II се плашио за судбину своје престонице, што је створило повољан амбијент за почетак мировних преговора. Дана 2. (14) септембра 1829. године генерал-ађутант гроф А.Ф. Орлов[164] и тајни саветник гроф

[164] Орлов Алексеј Фјодорович (1786–1861), руски војни и државни посленик, дипломата, гроф (1825), кнез (1856), генерал-ађутант (1821), коњички генерал (1833), члан Државног савета (1836). Ванбрачни син грофа Ф.Г. Орлова коме је, на захтев оца, Катарина II признала право племства и презиме Орлов за њега и његовог брата. Основно образовање стекао је код куће а потом у приватном интернату у Санкт Петербургу. Године 1801. ступио је у службу Колегијума иностраних послова, 1804. је прешао на службу у гардијски Хусарски пук, као корнет. Године 1805. и 1806–1807. учествовао у ратовима са Француском, истакао се у бици код Аустерлица, за шта је награђен златним оружјем, учествовао у биткама код Хајлзберга и Фридланда. Године 1809. – штабни капетан, прекомандован у гардијски Коњички пук. Учествовао и истакао се у рату 1812. у саставу гардијског Коњичког пука, у биткама код Витебска, Смоленска, Бородина (задобио 7 рана, остао у борби), код Красног. Године 1813–1814. – ађутант великог кнеза Константина Павловича, учествовао је и истакао се у иностраним походима руске војске, у биткама код Лузена, Бауцена, Кулма, Дрездена, Бријена, Троа, Фершампенуаза, заузимању Париза. Официр-ађутант (1814), генерал-мајор (1817), командант гардијског Коњичког пука (1819), генерал-ађутант (1821), активно је суделовао у гушењу устанка декабриста, лично је предводио коњску гарду против побуњеника, за шта је награђен титулом грофа (1825); поред тога, император Николај I је помиловао брата Алексеја Орлова – Михаила, који је био прогнан на породично имање у Калушкој губернији, а од 1821. добио је право да живи у Москви. Учествовао је у Руско-турском рату 1828–1829. на Балканском полуострву командовао посебним одредом, затим 1. коњичко-гренадирском дивизијом. Генерал-потпуковник, одликован златном сабљом са дијамантима (1829). Шеф руске делегације при потписивању Једренског уговора (1829), након чега је до маја 1830. био ванредни изасланик у Турској, одиграо

Ф.П. фон дер Пален[165] на руској страни, а Мехмед-Садик-ефенди и Абдул-Кадир-бег – на турској страни – потписали су мировни уговор у палати Ески-Сарај у Једрену.. Ипак, у Малој Азији, непријатељства су и даље настављена. 9. октобра 1829, тј. 25 дана након склапања

је значајну улогу у враћању 6 пограничних нахија Србији, који су раније били одузети из састава аутономне кнежевине после 1813. Учествовао је у организовању гушења пољског устанка 1831, у гушењу „буне због колере" у Санкт Петербургу и устанка новгородских војних насељеника 1831. Године 1832. император га је послао у Пруску, Холандију и Велику Британију да води преговоре о белгијско-холандском питању. Године 1833. послат је у Цариград на преговоре са Махмудом II, закључио Ункијар-Искелиски уговор, по повратку у Русију је унапређен у коњичког генерала и свечано примљен од императора у Красном Селу на постројавању јединица Гардијског корпуса. Исте године пратио је императора у Аустрију, учествовао у изради и потписивању Минхенских договора. Године 1835. поново је послат у Беч да потврди Минхенске уговоре. Године 1836. именован је за члана Државног савета, од 1837. пратио је императора на путовању по Русији и иностранству, 1839. заменио је преминулог принца фон Ливена као тутор царевића Александра Николајевича, пратио га на путовањима по Русији и иностранству. Командант Царског штаба, начелник Посебног корпуса жандармерије и шеф III одсека Канцеларије Његовог императорског величанства (1845–1856). Године 1852. пратио је императора на путовању у Пруску и Аустрију, учествовао у преговорима у Олмуцку. Први представник Русије на Париском конгресу (1856), кнез (1856), председник Државног савета и Комитета министара (1856–1860)

165 Фон дер Пален Фјодор Петрович (1780–1863), гроф, руски државник и дипломата, активни тајни саветник, члан Државног савета (1832). Школовао се код куће, ступио је у војну службу у Коњички гардијски пук, коју је убрзо напустио својом вољом, бирајући дипломатску каријеру. Усавршавао се у Швајцарској, Француској и Енглеској. Амбасадор у САД (1809–1811), у Португалу (са резиденцијом у Рио де Жанеиру, 1811–1815), у Баварској (1815–1822), два пута био генерал-губернатор Новоросије (1830–1831), учестовао у припреми Једренског мира.

мира, Паскевич је поразио Турке код Бајбурта. Убрзо је и на овај фронт стигла вест да је рат завршен. Рат је коштао Русију 120 милиона сребрних рубаља и око 80 хиљада живота војника и официра.

Према условима Једренског уговора, Русији су припали ушће Дунава са суседним острвима, црноморска обала Кавказа од ушћа реке Кубан до северне границе Аџарије, тврђаве Ахалцих и Ахалкалаки. Турска је признала присаједињење Русији Западне и Источне Грузије, Менгрелије и Источне Јерменије. Турска се обавезала да ће платити 10 милиона холандских дуката за компензацију војних трошкова Русије и 1,25 милиона дуката за надокнаду штете коју је претрпела руска трговина. Потврђена је аутономија Молдавије и Влашке, чији су владари сада морали бити бирани не на 7 година, већ доживотно. Пре исплате одштете, кнежевине и тврђаву Силистрију заузеле су руске трупе. За нову управу Молдавије и Влашке у Јашију и Букурешту, посебан комитет којим је председавао генерал-ађутант гроф П.Д. Кисељов написао је Основни устав који је Порта одобрила 1831. Овај документ је заправо поставио темеље за нову државност кнежевина. Ојачана је руском окупацијом, која је трајала до 1834. По одласку руских трупа, Александар Гика (1834–1842)[166] у Влашкој, а у Молдавија – Михаил Стурдза (1834–1849) постављени су за владаре, по препоруци Кисељова.[167]

Уговором је потврђена аутономија Србије, чиме се султан у року од месец дана обавезао да врати 6 раније

[166] Гика Александар (1795–1859) – из молдавске бојарске породице албанског порекла, која је дала неколико владара. Године 1842, то је довело до формирања опозиције против њега и Порта га је сменила у корист Григорија Бибеска. После Кримског рата поново је владао Влашком 1856–1859.

[167] Стурдза Михаил Григоријевич (1795–1884), током руске окупације кнежевина – министар финансија под П.Д. Киселевом.

одузетих нахија (29. августа 1830. султан је издао ферман којим је потврдио аутономију кнежевине и признао Милоша Обреновића за њеног владара. Зависност од Турске сведен на годишњу исплату харача – 2,3 милиона пијастри, муслиманско становништво је дужно да прода своја имања и напусти Србију, где је остало само 6 тврђава са турским гарнизонима). На инсистирање Дибича, који није веровао Турцима, евакуација Једрена је условљена објављивањем султановог хатишерифа о српском питању. Грчка је постала вазална држава Турске, а зависност је била ограничена на плаћање 1,5 милиона пијастра годишњег данка. Године 1830. Грчка је проглашена потпуно независном државом на челу са хришћанским монархом из династије која није владала ни у једној од великих сила.Турска је учинила уступке након што је цар Николај I смањио износ одштете за 1 милион дуката. Убрзо је избио грађански рат у ослобођеној Грчкој. Каподистрија је покушао да створи ефикасан административни апарат у земљи, да спроведе аграрну реформу – да део државне земље подели учесницима у рату за независност, борио се против корупције, пирата и свемоћи устаничких вођа који никоме нису хтеле да се покоре. Тиме је стекао значајан број непријатеља, од којих су се неки ослањали на Енглеску, а неки на Француску.

Представници Лондона и Париза активно су подржавали своје присталице, плашећи се да би јачање Каподистрије изазвало раст утицаја русофила у новој држави. Дана 29. септембра (9. октобра) 1831. у Нафплију су Каподистрија убили његови политички противници из клана Мавромихалис, који је он желео да потчини својој власти. Чињеница да су амбициозне устаничке вође у рату за независност имале своје одреде и слабост државних структура, а пре

свега армије, довела је до крваве анархије. Дана 7. маја 1832, баварски принц Отон Вителсбах[168] је изабран за краља Хелена а Грчка је постала краљевина. Уз споразум о њеном признању, нова држава је добила зајам од 60 милиона франака, чији су гаранти биле велике силе. Нови краљ је 6. фебруара 1833. стигао у земљу, у пратњи одреда од 4.000 баварских гардиста, што је била гаранција почетка релативно мирне владавине (1838. ова мала најамничка војска, плаћана из грчке државне благајне, је распуштена).

Револуција 1830. и почетак пољског устанка

Међутим, и након решења тако дуготрајног и тешког проблема, миран период у спољнополитичким пословима трајао је кратко. У Француској је 26. јула 1830. избила револуција. Већ 29. јула Париз је био у рукама побуњеника, Шарл X[169] био је приморан да бежи, а 2. августа 1830. абдицирао је у корист свог унука, војводе од Бордоа.[170] Револуција је на дуже време завр-

[168] Отон I Грчки (1833–1862), 1833–1843. владао је као апсолутни монарх, 3. септембра 1843, под присилом војног гарнизона Атине и масовних демонстрација, донео је устав. 10. октобра 1862. Под притиском истих снага је абдицирао.

[169] Шарл X (1757–1836), брат краља Луја XVIII, до 1824 – гроф д'Артоа, 1789 протеран из Француске од свог старијег брата Луја XVI, у егзилу постаје један од вођа војалиста, учествује у ратовима против револуционарне Француске, након рестаурације предводи ултраројалистичку странку. Године 1824–1830. краљ Француске.

[170] Шарл X абдицирао је првобитно у корист свог сина војводе Луја-Антоана од Ангулема, али је „владавина" Луја XIX трајала око 20 минута и он је уступио престо свом братанцу Анри Шарлу Фердинанду Мари Диједонеу, војводи од Бордоа (1820–1883), који је у егзилу постао вођа и идол ројалиста под именом гроф де Шамбор.

шила са руско-француским политичким зближавањем. Три недеље пре избијања револуције, Француска је кренула у освајање Алжира, што није могло да се неодрази негативно на француско-енглеске и француско-турске односе. Алжир се сматрао вазалним поседом Турске, а Лондон је традиционално био крајње сумњичав према покушајима Париза да ојача своју позицију ван француске обале на Медитерану. Британски Адмиралитет страховао је да ће линија која повезује два најважнија утврђења британске флоте – Гибралтар и Малту – бити угрожена. Међутим, са почетком револуције ови проблеми су пали у други план.

Николај I је оштро осудио Јулску револуцију 1830. и није журио да призна „краља барикада" Луја-Филипа од Орлеана.[171] Император је признао нови поредак у Француској тек у октобру 1830. године, после Енглеске, Пруске и Аустрије, а и тада – само de facto. У Санкт Петербургу није разматрано питање војне акције против Француске, али се разговарало о могућим мерама за заједничку одбрану европског поретка у случају агресивних акција из Париза. Када је августа 1830. почела револуција у Белгији, која је од 1815. припадала Краљевини Холандији, император је предложио земљама потписницама договора из 1814. и 1815. године да угуше овај устанак не би ли се зауставило ширење револуције у Европи. Постојала је бојазан, и то не само у Русији, од могућности да се франкофонска Белгија припоји Француској, што би је значајно ојачало. Од извесног значаја била је чињеница да је Николајева сестра, Ана Павловна, била супруга наследника холандског престола. Ипак, питање нарушавања легитимног поретка власти у Европи остало је главни про-

[171] Луј-Филип (1773–1850), краљ Француске 1830–1848, син Луја-Филипа Жозефа, војводе од Орлеана (1747–1793), који је током Француске револуције узео име Филип Егалит.

блем за императора. За разлику од револуције у Паризу, за коју је, према Николају I, била одговорна краљевска власт, у Бриселу је отворено тријумфовао принцип револуционарног насиља против закона. „Признали смо чињеницу белгијске независности", писао је император, „пошто ју је признао и сам краљ Холандије..."

Пре него што је белгијски проблем решен, почеле су припреме за могуће ангажовање војске Царства Пољског и 1. руске армије стациониране у Пољској. Међутим, тамо се спремала војна револуција, организациони центри су била тајна друштва, у којима је било понајвише младих официра. Године 1826, велики кнез Константин Павлович[172] постао је гувернер Цар-

[172] Константин Павлович (1779–1831) – 2. син императора Павла I, велики кнез, царевић (од 1799). Одгајан је заједно са великим кнезом Александром Павловичем под надзором Катарине II, прошао је војну обуку у Гатчинским трупама свог оца. Од 1795. – начелник Петроградског гренадирског пука. Године 1796. оженио се принцезом Јулијаном-Хенријетом-Улриком од Кобурга (Ана Фјодоровна у православљу), брак је био несрећан и без деце, она је 1801. напустила Русију. Године 1796. постављен је за начелника гардијског Измаиловског пука, 1797. – генерални инспектор коњице, 1798. – главни командант кадетског корпуса. Године 1799. учествовао је у италијанској и швајцарској кампањи А.В. Суворова. Године 1801–1804. на челу комисије за реформу војске. Учествовао је у бици код Аустерлица 1806–1807. командовао је гардом, после Фридланда залагао за мир са Француском, учествовао у преговорима у Тилзиту и Ерфурту. Учествовао је у првој етапи Отаџбинског рата 1812. године, залагао се за неопходност склапања мира са Наполеоном, послат је из војске у Санкт Петербург, а из престонице у Твер. У војску се вратио крајем 1812. Учествовао и истакао се у бици код Дрездена и Фер Шампеноаза. Заједно са Александром I учествовао је у свечаном уласку савезничких трупа у Париз. Учествовао је у раду Бечког конгреса и у другом походу на Француску 1815. године, 1815. постављен је за главнокомандујућег пољске војске, руководио њеном реформом и модернизацијом наоружања, скоро стално живео у Варшави и заправо је био владар Царства. Године 1820, након

ства Пољског, заменивши преминулог генерала Јозефа Зајончека.[173] Николај I, наследивши уставну владавину од свог старијег брата, покушао је да следи одредбе устава из 1815. године и програмски говор Александра I у вези са пољском политиком, који је одржао

званичног раскида првог брака, ступио је у морганатски брак са грофицом Јоаном Грудзинском, која је добила титулу кнегиње Лович, и одрекао се престола у корист свог млађег брата, великог кнеза Николаја Павловича. Одликовао се раздражљивим и неуравнотеженим карактером, хировито комбинујући способност да показује симпатије према Пољацима и презир према уставу из 1815. Током устанка 1830–1831. оптужен за симпатије према Пољацима и уклоњен из армије. 15. јуна 1831. умро од колере на путу за Минск.

173 Зајончек Јозеф (1752–1826) – пољски и руски војсковођа и државник, генерал пешадије руске армије (1815), кнез (1818). Године 1768–1772. у чину потпоручника учествовао у рату против Барске конфедерације. Године 1774. унапређен је у капетана и убрзо се придружио руској војсци, учествовао у Руско-турском рату 1787–1791, борио се код Очакова, 1788. је унапређен у пуковника. Године 1792. под командом генерала Ј. Пољатовског борио се против руских трупа у Пољској, унапређен је у генерал-мајора, 1794. унапређен у генерал-поручника, учествовао у устанку Т. Кошћушка, након чијег заробљавања је водио одбрану предграђа Праг у Варшави, који су заузели трупе А.В. Суворова. После пораза је емигрирао, 1797. ступио у француску војску са чином бригадног генерала. Учествовао је у египатској експедицији Наполеона, 1802. унапређен је у дивизијског генерала, служио у Италији, од 1805. – у штабу „Велике армије", 1807. командовао је 3. пољском легијом. Учествовао и истакао се у Француско-аустријском рату 1809, од 1810 – командовао је 1. војном округом у Варшави, учествовао у кампањи 1812, командовао дивизијом, рањен код Смоленска и Березине, где је изгубио ногу, остављен у Вилну, где је 10. децембра 1812. био заробљен. Године 1814. вратио се у Варшаву и поново ступио у руску службу. 27. новембра 1815. године постављен је за намесника Царства Пољског са титулом вицекраља,, заправо је био потчињен великом кнезу Константину Павловичу, 1818. године је уздигнут на кнежевско достојанство Царства Пољског.

на отварању Сејма у Варшави 15. марту 1818: „Поносан на славу моје Отаџбине, хтео сам да она ту славу још и увећа. И заиста, Русија је, после страшног рата, узвративши добром на зло по правилима хришћанског морала, пружила вама руке за братски загрљај, и од свих награда које јој је дала победа, више је волела да изабере изузетну част – да обнови храбри и достојанствени народ". Пољска индустрија добила је повољне услове за улазак на руско тржиште. Општа царска царинска повеља из 1822. била је протекционистичка. Император је значајно повећао увозне дажбине на робу из иностранства, приход од тога порастао је 2,5 пута – са 11 милиона рубаља на 26 милиона сребрних рубаља. Године 1826. Царству Пољском је одобрена изузетно повољна царинска тарифа, што је допринело успону локалне индустрије памука. Сировине Царства и Империје увозиле су се без царине, производи од сопствених сировина – за царину од највише 1% вредности робе, за производе од страних сировина плаћала се царина од највише 3%. Као резултат тога, главни предмет пољске прерађивачке индустрије – памучне тканине – опорезован је са 3%, док су исти руски производи опорезовани – са 15%.

У Русији је живело 54,5% свих Пољака (у Аустрији – 28,95%, у Прусији – 17,05%), у односу на укупно становништва империје они су чинили 6%. Већина их је, наравно, живела у границама тзв. „конгресне Пољске" или Царства Пољског, чија је популација брзо расла – са 2,7 милиона 1815. на 4 милиона 1830. Скоро 2 пута, са 80 хиљада на 150 хиљада, порасло је за исто време и становништво Варшаве. Пољаци су чинили 73% становништва Царства, док је у исто време само 6% њих живело у Деснообалној Украјини, а 5% у Белорусији и Литванији. Николај је на сваки могући начин показивао своју наклоност према Пољацима. У Руско-турском

рату није користио пољску војску. Император је 1. (13) октобра 1828. године, после заузимања Варне, поклонио Варшави 12 тешких заробљених турских топова. 10. новембра 1444. године пољски краљ Владислав III[174] погинуо је у крсташком рату у бици код Варне, а Николај I, као нови пољски краљ, сматрао је такав поклон знаком симболичне накнаде за Јагелонову смрт. Током устанка, ови топови из варшавских утврђења поново ће пуцати на руске трупе.

Дана 12. (24) маја 1829. године, у сали Сената Варшавског замка, Николај I је крунисан за краља Пољске (Александар I то никада није учинио). Николај је 16. (28) маја 1830. присуствовао отварању, а 16. (28) јуна исте године – затварању Сејма. Али никакви уступци и знаци пажње нису могли да задовоље пољске револуционаре, који су сањали да обнове Rzeczpospolita Polska у границама 1772. У ноћи са 17. на 18. (са 29. на 30.) новембра 1830. године почео је устанак у Варшави, центар устанка је била школа за војне питомце. Повод за почетак устанка била је припрема за мобилизацију армије за могући поход на Белгију. Варшавски гарнизон се састојао од пољских (10 хиљада војника са 18 топова) и руских (7 хиљада војника и 20 топова) јединица. Већ првог дана убијени су министар војске, начелник Генералштаба, командант пешадијског корпуса, начелник школе војних питомаца – 8 пољских генерала који су једини остали верни Заклетви. То је побуњеницима олакшало да поведу за собом војнике.

После кратких уличних борби, Константин Павлович је повукао Руски гарнизон ван града заједно са 4 хиљаде пољских војника и официра и 4 оруђа. То су биле трупе које су остале верне Заклетви и команди.

[174] Владислав III (1424–1444), краљ Пољске од 1434, краљ Угарске од 1440, погинуо је у бици са Турцима код Варне.

Константин Павлович је 3. децембра одлучио да повуче руске трупе иза Буга, тј. изван граница Царства, и издао писмену дозволу Пољацима који су га пратили да се врате „својима". Овим екстравагантним чином довео је у врло деликатан положај војнике и старешине ових јединица, а посебно пет генерала, који су по повратку међу„своје" били скоро линчовани од стране руље. 5. децембра власт у Царству прешла је на диктатора ген. И. Хлопицког,[175] 20. децембра Сејм га је потврдио у том звању, и он проглашава националну револуцију. 21. децембра, диктатор је послао делегацију Николају I, на челу са потпуковником Ф.И. Вилежинским,[176] који је требало да изнесе следеће предлоге побуњеника њиховом краљу и императору целе Русије: 1) строго поштовање Устава из 1815; 2) општа амнестија; 3) присаједињење Царству Пољском Деснообалне Украјине, Белорусије и Литваније; 4) као жеља изнет је предлог да се он сагласи са пољском окупацијом аустријске Галиције.

Наравно, то је био самоубилачки програм. Побуњеници су очигледно намеравали да преговарају са Русијом са позиције силе, коју су прецењивали. У време мира, број пољских трупа био је 35 хиљада вој-

[175] Хлопицки Јосиф (1172–1857) – бивши официр Наполеонове војске, са чином генерала учествовао је у кампањи 1812. године, 1815. је добио место команданта дивизије војске Царства Пољског, после 1831. – у егзилу.

[176] Вилежински Тадеј (Тадеуш) Јосифович (1794–1844) – бивши официр Наполеонове војске, учествовао је у кампањи 1812. као добровољац, изгубио десну руку приликом повлачења, унапређен у потпоручника, 1815. вратио се у део Пољске под руском влашћу. У војсци царства Пољског до 1830. године дослужио је до чина потпуковника. На почетку устанка, ген. Хлопицки је, након сусрета са Николајем I, унапређен у царевог помоћног ађутанта, и као такав се вратио у Варшаву, и више није учествовао у устанку. После 1831. пензионисан је и живео у руској Пољској.

ника и 106 топова, до почетка устанка, као резултат већ започете мобилизације, нарастао је на 80 хиљада људи и 150 топова. Пошто је у Царству Пољском остало на снази Наполеоново законодавство, по којем је извршено ослобођење сељака, формирање пољске војске одвијало се на бази опште војне обавезе,[177] војни рок је био ограничен на 8 година, што је омогућавало мобилизацију, брзо и значајно повећање броја војника, значајан број наполеонских ветерана давао је наду да ће командни кадар бити попуњен властитим официрима и подофицирима са борбеним искуством. Побуњеници су рачунали и на подршку Литванског корпуса, стационираног у Литванији и Белорусији, који је бројао 40 хиљада војника и 100 топова. Није јасно на чему су се заснивале ове наде, будући да се радило о једном од обичних пешадијских корпуса руске армије, у којем је, наравно, било и официра пољског порекла.

Код значајног дела руског друштва почетак војне побуне у Варшави изазвао је збуњеност. Вилежински се, на путу за Санкт Петербург, састао са генерал-ађутантом А.Х. Бенкендорфом.[178] „Не сумњам да је било раз-

[177] Регрутација – систем служења војног рока, први пут уведен у Француској 1798. године, који је предвиђао могућност селективног позивања на војну службу. По закону од 5. септембра 1798. године, сви грађани мушког пола од 20 до 25 година били су подељени у 5 старосних класа, који подлежу регрутацији по реду, почевши од „млађег" разреда. Број војних обвезника одређен је уредбом владе, тј. од самог почетка није се позивала читава „класу". Осим тога, са спискова су искључена лица која нису подлегла регрутацији из здравствених разлога, једини хранитељи, државни чиновници, свештеници, студенти, ожењени (бенефиција је важила до 1809. године). Од 1803. године у мирно време је било могуће унајмити „заменика". Одређене категорије регрута су могле да плате уместо да служе војску.

[178] Бенкендорф Александар (Константин Александар Карл Вилхелм) Христофорович (1783–1844) – руски војсковођа и

лога за незадовољство", рекао је изасланику Хлопицког, „али то вам ипак не даје за право да дижете револуцију, посебно ако упоредите друге освојене области Пољске са положајем Пољака у Царству. Погледајте, на пример, Галицију, зар она није у горем положају од вас? Она нема народну владу, нема устав, нема своју војску, нема администрацију, нема националност (мисли се на државу –

политичар, литвански племић, генерал-ађутант (1819), почасни члан Петроградске академије наука (1827), коњички генерал (1829), гроф (1832)). У службу је ступио 1798. као подофицир Семјоновског пука, исте године је унапређен у заставника и одређен за помоћног ађутанта императора Павла I. Године 1803. учествовао је у борбама на Кавказу, 1804. учествовао је у заузимању тврђаве Ганџа. Учествовао у рату 1806–1807, за истицање у борби 1807. унапређен је у пуковника. 1809. добровољно се пријавио у молдавску војску, истакао се у бици код Рушчука 1811. Учествовао и истакао се у Отаџбинском рату 1812, 16. септембра 1812. унапређен је у генерал-мајора. Након што су Французи напустили Москву, он је неко време био командант града. Учествовао је и истакао се у иностраним походима руске војске 1813–1814, командујући летећим коњичким одредом. Од 29. августа 1814. – командант 2. бригаде 1. копљаничке дивизије, од 9. априла 1816. – начелник 2. драгунске дивизије, од 18. марта 1819. – начелник штаба Посебног гардијског корпуса, 20. септембра 1821. унапређен у генерал-потпуковника. Учесник у гушењу устанака 14. децембра 1825. на Сенатском тргу, члан Истражне комисије и Врховног кривичног суда у суђењу декабристима. Почетком 1826. разрадио је и предочио цару Николају I пројекат за организацију „више полиције". 25. јула 1826. године постављен је за начелника Посебног корпуса жандарма, команданта Царског штаба и начелника III одељења личне канцеларије Његовог Царског Величанства. Од децембра 1826. – сенатор. Учествовао и истакао се у руско-турском рату 1828–1829, 21. априла 1829. унапређен у коњичког генерала. Године 1832. уздигнут је у грофовско достојанство. Одликован орденима Светог Георгија 3. класе, Светог Андреја Првозваног, Светог Владимира I класе, Светог Александра Невског са дијамантима Свете Ане I класе са дијамантима, Светог Јована Јерусалимског, војним орденима Пруске, Шведске, Баварске, Сакс Вајмар, руским, британским и холандским златним оружјем.

А.О.), чак ни свој језик (мисли се на државну управу – А.О.), а поред тога та земља је високо опорезована. И Велико војводство Познањ, које, наравно, не ужива исте предности и благостање као Царство Пољско са политичког и економског становишта. Коначно, упоредите се са Литванијом, са Волином и другим бившим пољским крајевима под руском влашћу; каква је огромна разлика између њих и вас у сваком погледу." Бенкендорф је прилично прецизно описао директне последице политике Александра I, која је створила повољније услове за пораженог непријатеља него за властите провинције Руске империје. Наравно, ни Аустрија ни Пруска нису чиниле такве уступке бившим Наполеоновим лојалним савезницима.

Руско-пољски рат 1831. и његове последице

30. децембра, Вилежински се састао са Николајем I, који је, наравно, одбио предлоге Хлопицког. Још раније, у Манифесту, издатом 12. (24) децембра 1830. године, император је недвосмислено прогласио „националну револуцију" „подлом издајом". Предлози „национал-револуционара" били су већ познати императору, који је на њих реаговао на следећи начин: „... гомила лакомислених људи, иако већ у страху од скоре казне, усуђује се да сања тријумф и постављају Нама, њиховом легитимном Суверену, услове. Народе Русије! Ви знате да ћемо их са огорчењем одбацити." Николај је позвао побуњену пољску војску да се окупи у Плоцку и добровољно потчини легитимној власти. „Након првог пуцња из топа с ваше стране", упозорио је император, „ја више нисам одговоран ни за шта." 6. јануара 1831. Вилежински се вратио у Варшаву, где је понуда амнестије са руске стране изазвала буру негодовања. 18. јануара формирана је влада на челу са кнезом А.

Чарториским, а 13. (25.) јануара Сејм је усвојио акт о детронизацији Романових, истовремено ослобађајући Пољаке од Заклетве не само у Царству Пољском, већ и у „источним војводствима", односно некадашњим поседима Rzeczpospolita Polska, који су после поделе Пољске припали Руској империји.

Поништавајући династичку унију, Сејм је поништио и одредбе устава из 1815, гарантоване одлукама Бечког конгреса. У новонасталој ситуацији више се није радило ни о каквом дијалогу између побуњеника и њиховог монарха о тумачењу појединих права представничког тела и круне, већ о две државе које су имале само једно заједничко – границу, коју је Варшава јасно настојала да помери на исток. Штавише, она није крила своје ратоборне планове према друга два своја суседа, који су имали првокласне војске. Тако се пољски устанак, који је почео као војна побуна, претворио у руско-пољски рат, у којем су Беч и Берлин безусловно подржали Санкт Петербург потписивањем споразума против Пољака. Пошто је обећање Александра I да ће својим пољским поданицима дати устав било део Бечког споразума из 1815. године, ово је поставило терен за правне спекулације и покушаје да се интервенише на страни побуњеника, које су предузеле Велика Британија и Француска у јулу. 1831. С обзиром на природу деловања револуционарне владе, може се рећи да су англо-француско посредовање осујетили сами Пољаци.

Николај I је категорички одбио предлоге Лондона и Париза за посредовање. Занимљиво је приметити да ни сам император није одобравао присаједињење Царства Пољског Русији 1815. године, а после гушења побуне, чак је разговарао и о могућности да се лева обала Висле припоји Аустрији и Пруској, задржавши титулу „краља Пољске" (како би се избегла могућност да се она у будућности потражује), али је касније одустао од овог

пројекта. За сузбијање побуне формирана је армија која се састојала од 5 пешадијских и 2 коњичка корпуса – 183 хиљаде војника и 664 оруђа – предвођена фелдмаршалом грофом И.И. Дибич-Забалканским, коме је поред тога била поверена управа Гродњенске, Виленске, Минске, Подолске, Волинске губерније и Бјалисточке области, где је проглашено ратно стање. Не желећи да чека долазак свих ових снага, Дибич је са војском од 80.000 војника пожурио у поход на Буг – границу Царства Пољског. До 18. (30.) јануара 1831. његова армија је нарасла до 114 хиљада људи, а Дибич је прешао границу са 80 хиљада војника.

Укупан број пољских трупа до тада је већ износио од 130 до 140 хиљада војника, од чега је 60 хиљада војника било добро обучено, наоружано и опремљено, и могли су да се користе као редовна војска. Остатку пољских трупа било је потребно време за организовање и обуку. Главнокомандујући је планирао да у источном делу Царства Пољског, изван варшавских утврђења, порази најспремније јединице непријатеља и једним одлучујућим ударцем оконча рат. Рана југовина и кише учиниле су да малобројни путеви којима је војска могла да се креће у мочварном и шумовитом подручју између Буга и Висле буду практично непроходни. Стога је војска кренула у поход са мањим залихама и лаком артиљеријом, са залихама хране за 15 дана, сточне хране – за 12 дана, без опсадне артиљерије. У почетку, Дибичев план је спроведен прилично успешно, упркос одлучном, херојском отпору Пољака, који су остварили низ појединачних победа. Војна насеља, која је, у случају похода на Европу, требало да буду резерва 1. руске армије и војске Царства Пољског, постала су први ешалон руске војске у походу на Пољску. Прве борбе су показале низак ниво њихове обучености.

Пољским трупама је претило да буду одсечене од Варшаве и Висле и брзо су се повукле ка својој престоници. 7. (19) фебруара 1831. године код села Грохово, 8 километара од Прага, предграђа Варшаве на левој обали Висле, догодио се први већи сукоб две армије. Пољаци, предвођени генерал-мајором кнезом М. Радзивилом,[179] покушали су да униште два руска корпуса, један по један, али су одбијени уз значајне губитке. Сутрадан су већ успели да одбију руски напад на положај Грохов. Дибич је одмах повукао своје главне снаге овамо и поново је напао 13. (25.) фебруара. Битка код Грохова била је изузетно жестока, главне борбе су се водиле за доминантну позицију – Ољхова Рошча, која је неколико пута мењала власника. После трећег контранапада Пољака, Дибич је лично повео 3. гренадирску дивизију у напад и заузео Ољхову Рошчу. Пољска војска је почела да се повлачи ка Прагу, гоњена руском коњицом. Непријатељ се повлачио у савршеном реду, а највећи губитке нису им нанели напади коњице, већ артиљеријска ватра којом је командовао ген. К. фон Толема по пољским трупама нагомиланим на прила-

[179] Михаил Гедеон Радзивил (1778–1850), кнез, пољски војсковођа и државник. Године 1792–1794. студирао на Универзитету у Гетингену, 1796–1797. служио на двору цара Павла I, 1807. ступио у 2. пољску легију са чином пуковника, истакао се при опсади Гдањска, заробио је коморе императора Наполеона I, од 1808. у војсци Великог војводства Варшаве, 1811. унапређен у бригадног генерала. Године 1812. учествовао је у походу на Русију, учествовао у борбама на територији Курландске губерније, након закључења Таурогенског споразума повукао се у Гдањск, учествовао у његовој одбрани. 1814. године био је заробљен након капитулације овог града. Године 1815. отпуштен је са правом да носи униформу генерал-мајора. Од 1822. – сенатор царства Пољског. Године 1830–1831. – члан владе побуњеника и главнокомандујући пољске армије од 20. јануара до 26. фебруара 1831, пензионисан после Грохова, касније заробљен, до 1836. држан је у Јарослављу, затим добија дозволу да се врати у Варшаву.

зима Прагу. На крају дана њихови губици су износили око 12 хиљада војника убијених, рањених и заробљених и 3 оруђа. Губици руских трупа износили су 8 хиљада људи. Пољаци су успели да задрже прашка утврђења и кријући се иза њих повуку главни део своје војске преко Висле.

Дибич није могао да развије овај успех. Пошто није имао опсадну артиљерију, није се усудио да јуриша на прашка утврђења, јер је војска кренула у поход са минималним резервама, пољској артиљерији остало је само 5 хиљада ђулади. Није било могуће прећи Вислу на другом месту и напасти Варшаву – није било одговарајућих мостова, а непоуздан лед је искључивао могућност изградње понтонског прелаза. Поред тога, нови командант пољске војске, бригадни генерал Ј. Скржињецки,[180] послао је корпус од 15.000 војника на челу са генерал-мајором Ј. Дверницким[181] да блокира Волињ. Дибич је одлучио да се повуче како би се повезао са својим транспортима, очистио позадину од партизанских одреда и елиминисао претњу са бока од напада Дверницког. Дверници је успео да потисне прву линију генерал-лајтнанта барона К.А. фон Кројца,[182] који се полако

[180] Јан Скржињецки (1787–1860), официр Наполеонове војске 1812–1815, после 1831. у егзилу у Белгији.

[181] Јозеф Дверницки (1779–1857), 1812–1814. – официр Наполеонове војске, од 1826. – генерал-мајор војске Царства Пољског, 1830–1831. командовао 3. пољском дивизијом, од 1831. у избеглиштву.

[182] Фон Кројц (Ципријан Гвалберт) Ципријан Антонович (1777–1850), руски војсковођа, барон (од 1839 – гроф), коњички генерал (1831), курландски племић, почео војну службу у пољској војци, био је ађутант краља Станислава – Августа Поњатовског, од 1801. – у руској војној служби, пуковник. Учествовао је и истакао се у ратовима са Француском 1805. и 1806–1807. године, 1807. године, тешко рањен, био је заробљен. Године 1808. постављен је за команданта Сумског хусарског пука, 1808–1809. бранио обалу Балтика од могућег напада британске

повлачио, надајући се да ће измамити Пољаке што даље од Висле и чак их пустио да уђу у Лублин, након чега је напао град и поразио Пољаке 27. фебруара (11. марта) 1831. године. Одсечен од Висле, Дверницки се склонио у тврђаву Замостје, а фон Толем је издвојио јединицу да га ту задржи и контролише његове акције.

VI пешадијски корпус генерал-ађутанта барона фон Розена[183] остао је у близини Прага да осматра и прикрива маневар руске војске. Ово је одлучио да искористи Скржињецки, који је окупио до 40 хиљада људи и

флоте. Учествовао је и истакао се у Отаџбинском рату 1812. године, унапређен је у чин генерал-мајора, учествовао је и истакао се у иностраним походима руске војске, 1814. био је генерал-губернатор Кнежевине Шлезвиг, 1824. је унапређен у генерал-лајтнанта, учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1828–1829, командовао 4. коњичком дивизијом, учествовао и истакао се у кампањи 1830–1831, командовао V резервним коњичким корпусом, за заслуге 1831. унапређен у генерала коњице, 1821 –1835 командовао је II пешадијским корпусом.

183 Фон Росен Григориј Владимирович (1782–1841), руски војсковођа и државник, барон, генерал-ађутант (1818), генерал пешадије (1826), из племића естонске губерније, од 1789. у војној служби, учествовао је и истакао се у ратовима са Француска 1805. и 1806–1807, одликован Орденом Светог Георгија 4. класе, у Руско-шведском рату 1808–1809, унапређен у генерал-мајора, у Отаџбинском рату 1812. командовао је 1. бригадом 1. гардијске пешадијске дивизије (гардијски Преображенски и Семеновски пук), истакао се код Бородина и Красног, 1813. истакао се код Луцена, Кулма и Лајпцига, унапређен у генерал-лајтнанта, у кампањи 1814. стигао је до Париза, 1815–1826. командовао 20. пешадијском, 1. гардијском и 15. пешадијском дивизијом, 1818. постао је генерал-ађутант, 1826. унапређен је у генерала пешадије и постављен за команданта 1. пешадијског корпуса, 1827. – командант Посебног литванијског корпуса, учествовао истакао се у кампањи 1830–1831, одликован Орденом Светог Георгија 2. степена. 1831–1837, командант трупа Посебног кавкаског корпуса и главни управник цивилних и граничних послова у Грузији, Јерменији и Кавкаском региону, пензионисан 1837. године, именован за члана Државног савета и сенатора.

19. (31) марта напао 18.000 војника руског корпуса код Дембевељке и нанео му велике губитке – 2.500 убијених и рањених, око 3 хиљаде заробљеника, 5 застава и 10 топова. Пољаци су изгубили само 2 хиљаде људи. Фон Розен се полако повлачио Брестским путем до Седлеца, где се 31. марта (12. априла) сусрео са појачањем које је предводио Дибич. Ови успеси су у великој мери охрабрили побуњенике и њихове присталице у Литванији, где је морао бити послат део Дибичевих резерви. И поред тога руски главнокомандујући је планирао да крене у офанзиву од Седлеца, али је заустављен по императоровом наређењу, који му је наредио да сачека долазак гардијског корпуса. Рат се отегао – у руској позадини беснела је колера, чија је епидемија почела по повратку војске са Балканског полуострва. Талас немира због колере захватио је земљу, од којих је најопаснији био устанак војних насељеника Новгородске губерније.

Пољаци су покушали да то искористе, покушавајући да устанак прошире ван граница Царства Пољског. Скржињецки је послао део својих снага да заобиђу руску војску преко Буга, у правцу Минска, али их је 14. (26) априла поразио корпус генерал-ађутанта грофа П.П. фон дер Палена[184] и одбацио их назад. Дверницки,

[184] Фон дер Пален Петар Петрович (1777–1864), руски војсковођа и државник, гроф, коњички генерал (1827), генерал-ађутант (1827). Од 1792. био је у војној служби, учествовао у Персијском походу 1796. године, сјајно се истакао у рату са Француском 1806–1807, одликован орденом Светог Георгија 4. и 3. реда, учествовао и истакао се у биткама прве етапе Отаџбинског рата 1812, напустио војску због болести, унапређен у генерал-лајтнанта. Вратио се у службу 1813. године, учествовао и истакао се у походима 1813–1814, одликован Орденом Светог Георгија 2. степена за јуриш на Париз. Године 1815–1823. командовао је резервним коњичким корпусом, 1823–1827. – пензионисан, 1827. враћен у службу, унапређен у генерала коњице и постављен за

који је напустио утврђења Замостје, такође је постао активнији. Међутим, већина становништва Волинске губерније га није подржала, а 7. (19) априла га је поразио фон Кројц, и изгубио је око 6 хиљада људи, укључујући 2 хиљаде заробљеника. Дана 15. (27.) априла Дверницком је нанет последњи пораз, након чега се повукао на аустријску границу и прешао у Галицију, где су Аустријанци разоружали остатке његовог корпуса – око 4 хиљаде људи. Устаницима је очајнички био потребан војни успех да подигну морал становништва, па је Скржињецки покушао да искористи раштрканост руских снага и поново удари на изоловани корпус – то је требало да буду гардисти који се приближавају граници. Нема сумње да би победа над руском гардом имала далекосежне последице и, можда, инспирисала Француску и Велику Британију да активно подрже побуњенике.

У ноћи са 4. на 5. (са 16. на 17. мај) Скржињецки је повео 20 хиљада људи, прешао Буг и почео да потискује претходницу Гардијског корпуса. Сазнавши за ово, Дибич је одмах кренуо ка Бугу, надајући се да ће пресећи одступницу Скржињецком и 10. (22) маја поразио је одред који је чувао прелаз. 14. (26) маја две руске дивизије – 15 хиљада људи. – потукле су Скржињецког код Остролеке. Изгубивши 7.100 убијених и рањених, 2.100 заробљених и 3 оруђа, журно се повукао. Руски губици су износили око 4 хиљаде убијених и рањених. Вилна, Гродно и Минска губернија потпуно су очишћене од побуњеника. Дибич је поново концен-

генерал-ађутанта и команданта 1. пешадијског корпуса. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1828–1829. и у походу на Пољску 1830–1831. Године 1834. смењен је са места команданта корпуса, постављен за члана Државног савета и члана Војног савета. Године 1835–1841. – амбасадор у Француској, 1841–1862. – председник Комитета за рањенике.

трисао снаге у Седлицама за напад на Варшаву. Колера је и даље беснела у његовој позадини, од које су губици били вишеструко већи од оних које су трупе претрпеле у борби. Период од 1827. до 1831. године је био најтежи за регрутацију трупа у првој половини 19. века. Док су од 1826. до 1851. г. у активној војци просечни борбени губици и смрти од болести износили у просеку 43.723 људи годишње, 1829. године само од болести умрло је 89.977 људи, а 1831. је донела рекордно високе губитке – 113.655 људи, или 1/7 целе војске. Епидемија је однела животе не само обичних војника. У ноћи 30. (12.) маја 1831. године од ње је преминуо фелдмаршал гроф И.И. фон Дибич, а 15. (27) јуна – Велики кнез Константин.

За новог врховног команданта 4. (16) јуна постављен је фелдмаршал гроф И.Ф. Паскевич-Јеревански, позван у априлу из Тифлиса. Стигао је паробродом, искрцавши се на обалу у пруском Мемелу, и већ 13. (26) јуна преузео је команду у Пултуску, где је затекао војску од 44 хиљаде људи. Преосталих 92 хиљаде распоређено је дуж граница побуњеног Царства и обезбеђивало је мир у западним провинцијама. Главни део пољске војске концентрисан је у области Варшаве, одакле је Скржињецки непрестано нападао изоловане јединице руске војске, враћајући се, у случају опасности, у сигурност утврђења. Паскевич је, по доласку појачања, одлучио заврши рат који се отегао походом на Варшаву. Руска војска је 4–7. (16–19) јула прешла Вислу у рејону Осека и кренула у правцу Ловича, града удаљеног 12 км од Варшаве. Истовремено, руске трупе из Лублина и Седлеца почеле су да напредују ка главном граду Пољске. Сејм је 3. (15) августа именовао новог врховног команданта – генерала Дембинског, Круковецки је постао нови шеф пољске владе. Дана 6. (18.) августа Варшаву са њеним гарнизоном од 39.000 људи и 224 оруђа опколила је руска армија од 85.000 војника и 339 топова.

Побуњеници су били осуђени на пораз, а по наређењу цара, Паскевич је опкољенима упутио апел Николаја I, који им је последњи пут понудио амнестију, уз добровољну предају оружја и покорност. Овај предлог је одбијен. Дембински је рачунао на дуготрајан отпор иза три реда утврђења града. Ујутру 25. августа (6. септембра) отпочео је јуриш на Варшаву, а после подне кључни положаји пољске одбране били су у рукама наше војске. У рано јутро 26. августа (7. септембра) пољска влада је послала Паскевичу понуду да се почну преговори, али их је фелдмаршал одбио. Гарнизону је постављен ултиматум – предаја у подне или јуриш. Пошто у договорено време није стигао никакав одговор, битка је настављена. Једно по једно, утврђења су прелазила у руке Руса, а 26. августа (7. септембра) 1831. увече, на годишњицу Бородинске битке, Варшава је капитулирала. Пољаци су имали губитке од 7.800 убијених и рањених, 3.000 заробљених, 132 оруђа, јуриш је коштао руску војску 10 хиљада убијених и рањених. Паскевич је наредио да се остаци пољске војске повуку у Плоцк, где ће бити разоружани. За успешан напад на пољску престоницу, добио је титулу кнеза и постао пресветли кнез Варшавски.

Међутим, побуњеничка војска је, прешавши реку Нарев, прекинула примирје и одбила да се повинује наредби. За новог команданта изабран је генерал Рибински који је планирао да покрене народни рат и пребаци војне операције у Литванију и Украјину. Била је то очигледна авантура коју чак ни пољско сељаштво, уморно од рата, није хтело да подржи. У септембру је изоловани пољски корпус, стациониран у горњем току Висле, разбијен и присиљен да се повуче на територију Аустрије, где је разоружан, према договору са Берлином и Бечом руске трупе су заузеле територију Краковске републике. 16. (28) септембра почела је офан-

зива на Рибинском, он се брзо повукао према пруској граници, 23. септембра (4. октобра) 20 хиљада људи – остаци пољске војске – прешли су границу ове државе и положили оружје. 25. септембра (6. октобра) предала се тврђава Модлин, преименована у Новогеоргијевск, 9. (21.) октобра се предало Замостје.

Тиме су разбијени последњи џепови организованог отпора. Оружје пољских јединица интернираних у Аустрији и Пруској враћено је Русији, али је већина устаника изабрала одлазак у егзил, чији је центар била Француска и резиденција кнеза Адама Чарторијског у Паризу – хотел Ламбер. Од 1831. Русија поседује „конгресну Пољску" по праву мача, а не по међународном споразуму. Да би учврстио власт над освојеном земљом, император је одлучио да задржи структуру Ратне војске стациониране на територији Царства – у њеном саставу су били I, II, III пешадијски корпус, Гренадирски корпус, III и IV резервни коњички корпус. Поред тога, у састав 1. армије укључена су још три пешадијска и два коњичка корпуса. Овако значајна концентрација војске омогућавала је и да се обезбеди контрола над руском Пољском, а и да се створи довољно јака војна база за поход у Европу, ако за то буде потребе. У Варшави и Модлину (убрзо преименованом у Новогеоргијевск), почела је изградња тврђава, које је требало да послуже и као ослонац армији у случају сукоба са суседним државама и да ојачају снагу руске војске ако се устанак понови. Касније ће им бити придодата нова тврђава Ивангород.

Међутим, руска владавина никако није била сведена само на репресију. Николај I је издао Манифест о опроштају Царству Пољском, влада империје је током године извршила замену новчаница у апоенима од једног злота, које су у великим коли-

чинама издавали побуњеници, и тако исплатила њихове дугове становништву. До почетка 1832. године, чиновницима, као и војницима и официрима који су положили оружје, исплаћивана је плата (од 2 до 5 злота дневно за официре, у зависности од чина, и 15 гроша за војнике), под условом да положе Заклетва и поштују наређења власти (ова одредба се односила само на учеснике Руско-пољског рата 1831, који је уследио након одлуке Сејма да детронизује Романове, али се није односила на организаторе и учеснике побуне 1830. у Варшави, који су сматрани криминалцима и политичким преступницима). У Варшави, граду који је капитулирао пред претњом коњичког јуриша, накупила се знатна количина пропагандне литературе, памфлета, гравура, објављених по налогу побуњеничких влада – све је то заплењено и спаљено, али књижарима је надокнађена штета у износу од 41.348 злота.

Паскевич је постављен за гувернера Варшаве. Император је укинуо устав из 1815. године, 14. (26. фебруара) 1832. године ступио је на снагу „Органски статут" који је сачувао назив Царство Пољско, која је проглашена неодвојивим делом Руског царства. Круна царства проглашена је наследном у руској императорској породици. Статут је гарантовао слободу вероисповести за све хришћанске конфесије, задржао царинску аутономију, посебан положај Пољске банке и режим управе нешто другачији од остатка империје, али је потпуно уништио државну аутономију која је постојала 1815–1830. Године 1832. емигрантска централа је покушала да покрене герилски рат. Овај покушај је био неуспешан – сељаци су властима потказивали емисаре побуњеника, за шта су добијали награду од 500 злота. У Пољској је уведена војна управа.

Савез северних монархија и Ункијар-Искелеси

Након пољских догађаја, дошло је до зближавања Русије, Аустрије и Пруске, које је било засновано на жељи да се сачувају постојећа конзервативна државна уређења и однос снага у Европи. Три северне монархије заузеле су чврст став о питању белгијско-холандске границе, Пруска и Аустрија су мобилисале војску 1830–1831. и осигурале своје границе са руском Пољском. У априлу 1830. године, чак и пре почетка револуције у Европи, дошло је до извесног побољшања у руско-турским односима – Николај I је пристао да смањи одштету за још 2 милиона дуката. Русија је генерално била заинтересована за стабилност у Мореузима и, последично, за побољшање односа са Турском.

Развој јужноруских степа и Новорусије (савремени Крим, Одеска и Херсонска област, Украјина), који је био посебно брз након анексије Крима 1783. године, довео је до наглог раста пољопривредне производње у јужној Русији, што се одмах одразило на извоз житарица изван граница империје. Од средине 18. века порастао је 30 пута, од почетка 80-их година 5–6 пута: од 400 хиљада четвртина до 2.250 хиљада четвртина, од чега је више од милион четвртина пшеница узгајана на југу Русије. Од 20-их година 19. века руски извоз из црноморских лука, углавном пољопривредни, претекао је одговарајуће показатеље балтичких лука. Од 1826. до 1851. године из њих је извезено 56.415.036 четвртина, а из ових других 30.536.070 четвртина. Истовремено, највећи део руске пшенице је извезен из црноморских лука, а показатељи овог извоза су у сталном порасту. Године 1824–1831. из Одесе, главне руске трговачке луке на Црном мору, годишње се извозило у просеку 865.921 четвртина жита, 1832–1840. – 1.029.706 четвртина, 1841–1846. – 1.371.024 четвртине, 1847–1852. –

2,034,696 четвртина. Стога Петербург није могао а да не обрати посебну пажњу на „источно питање".

Египатски паша Мехмед-Али, изгубивши флоту у Наварину, задржао је Крит као надокнаду, али никада није добио дамаски пашалук обећан за учешће у борби против грчких побуњеника. Године 1828–1829. није помогао султану у рату против Русије. Мехмед Али је уместо тога одлучио да своја средства усмери на обнову морнарице, јачање војске, финансија и административног апарата. У јесен 1831. подигао је устанак против султана. Формални разлог за почетак рата било је одбијање Истанбула да плати дуг паше од Акре и да спречи усељавање египатских поданика у Сирију. Узрок рата била је жеља Мехмеда Алија да створи независну арапску државу са центром у Египту. Његова војска и морнарица су обучаване уз помоћ француских инструктора, број редовних египатских трупа премашио је 70 хиљада људи, а Турци су имали – 45 хиљада људи. Турска флота је имала 29 бродова, од којих 6 линијских и 7 фрегата, египатска 17, од којих 4 линијска и 7 фрегата. Супериорност у квалитету била је у потпуности на страни Египћана, њима је командовао талентовани син бунтовног придошлице из Албаније – Ибрахим-паша.

Крајем 1831. египатска војска од 32 хиљаде, подржана од 4–5 хиљада наоружаних бедуина, прешла је Синај и опколила Акру. У мају 1832. Ибрахим-паша је заузео Акру и брзо се кретао према северу. 15. јуна заузео је Дамаск, 31. јула – Александрету (савремени Искандерун, Турска). Турска флота се склонила на острва грчког архипелага, превласт на мору је била потпуно на страни Египћана. Најважнији успех Ибрахим-паше била је битка код Коње. 21. децембра 1832. године поражена је турска армија од 30.000 војника и са 92 оруђа. Турска војска је изгубила 10 хиљада војника

који су заробљени, у руке Египћана пало је 40 топова. Укупни губици војске Ибрахим-паше износили су само 1,5 хиљада људи, а велики везир је заробљен. Тако су египатске трупе окупирале Палестину, Сирију и продрле у срце Анадолије. Деморалисана резерва турске војске – око 25 хиљада људи, која је била стационирана у близини Брусе, очигледно није могла да задржи напредовање 50.000 војника египатске армије. Вести из Турске изазвале су негодовање у Санкт Петербургу. Није им се допала могућност да добију новог, снажног суседа. „Освајање Турске од стране Мехмед Али-паше", рекао је Неселроде на састанку са министром војним, „могло би, са доласком нове личности на турски престо, оживети нове снаге у овом царству које слаби и одвући нашу пажњу и снагу од европских послова, па је стога Господар посебно посвећен опстанку султана на престолу који се љуља."

Није било много тога чиме се могло помоћи султану да се одржи на власти, на аудијенцији 3. (16) октобра 1832. генерал-ађутант Н.Н. Муравјов,[185] који је иза-

[185] Муравјов-Карски Николај Николајевич, (1794–1866), руски војсковођа и државник, генерал-ађутант (1832), генерал пешадије (1853), гроф Карски (1855). Године 1811, после испита, примљен је у пратњу Његовог Императорског Величанства као интендант, учествовао је и истакао се у рату 1812. и иностраним походима руске војске. Године 1814–1816. – у саставу гардијског генералштаба, 1816. године био је у мисији А.П. Јермолова у Персији, а затим је служио као главни интендант Кавкаског посебног корпуса. Године 1819. послат је као члан посланства у Хиву и Бухару. Пуковник (1820), од 1822 – командант 7. карабињерског пука, на чијем је челу учествовао у рату са Персијом 1826. године. Године 1827. постављен је за начелника штаба Посебног кавкаског корпуса. У Руско-турском рату 1828–1829. командовао је Кавкаском резервном гренадирском бригадом, истакао се у заузимању Карса и Ахалциха, за шта је одликован орденом Светог Ђорђа 4. и 3. класе. За победе код Каинлија и Бејбурта награђен је златним мачем. Године 1830.

бран за изасланика у Турској и Египту, добио је упутства од свог монарха: „... Нисам хтео да шаљем трупе и желео бих да се њихова свађа заврши... Цео овај рат није ништа друго до последица бунтовног духа који је овладао данашњом Европом, а посебно Француском. Само освајање Алжира је акција лудих глава који су убедили јадног Шарла X да то учини. Сада су додатно проширили свој утицај и покренули египатски рат. Освајањем Цариграда имаћемо у суседству гнездо свих луталица, људи без корена и отаџбине, протераних из свих добро уређених друштава. Ови људи не могу да мирују; они сада окружују Мехмед Али-пашу, попуњавају његову флоту и војску. Неопходно је показати Мој

опозван је са Кавказа, и постављен за команданта гренадирске бригаде. Године 1831. учествовао је у гушењу пољског устанка, истакао се приликом јуриша на Варшаву, награђен златним оружјем, унапређен у генерал-потпуковника и постављен за начелника 24. пешадијске дивизије. Године 1832. упућен је у специјалну мисију у Турску и Египат, постављен је за команданта руских експедиционих снага на Босфору, а по повратку је добио чин генерал-ађутанта. Начелник штаба 1. армије (1834), командант 5. пешадијског корпуса (1835), поднео је императору Николају I белешку „О узроцима дезертерства и мерама за исправљање недостатака у војсци", због које је пао у немилост императора и морао да поднесе оставку 1837. Године 1848. вратио се у службу, постављен је за начелника резервног батаљона III, IV и V пешадијског корпуса, затим је био у служби код министра војске. Крајем 1848. постављен је за команданта Гренадирског корпуса. Генерал пешадије (1853), командант посебног Кавкаског корпуса, намесник Кавказа (1854–1856), 1855. присилио је тврђаву Карс на предају, одликован Орденом Светог Ђорђа 2. реда, додељена му је титула грофа Руског царства, 1856. разрешен дужности и именован за члана Државног савета. Током рата, као намесник, управљао је локалним финансијама, исплатио је 500 хиљада рубаља дуга који је остао након његових претходника и предао 1 милион рубаља у злату у благајну. Године 1858. постављен је за шефа комисије за истраживање проневера током Кримског рата. Од 1861. био је начелник Самогитског гренадирског пука.

значај у дешавањима на Истоку." 9. (21) децембра 1832. Н.Н. Муравјев стигао је у Цариград. Са собом је донео понуду о помоћи коју је предао султану 23. децембра 1832. (4. јануара 1833.), након чега је отпловио у Александрију Мехмеду Али-паши са захтевом да прекине војна дејства на копну и на мору. Муравјовљева мисија, строго говорећи, није била посредничка, пошто Николај I није сматрао прикладним да се понаша као посредник између султана и његовог вазала. Императоров изасланик је покушао да испуни главни задатак, наиме „... да што више улије самопоуздања турском султану, а страха египатском паши..."

То је било тешко постићи, јер је султан био обузет страхом, а паша је био сигуран у своју снагу. Вест о поразу код Коње стигла је у турску престоницу одмах по доласку руског генерала. У Малој Азији, око Цариграда, према прорачуну сераскира (турског министра војске), Турци су имали око 28 хиљада људи под оружјем, али они су били скоро бескорисни. „У Николмидији је било окупљено неколико слабих пукова", сећао се Муравјов, „Кјутај до краја рата није више био освојен, поражена војска се у групама и појединачно пребацивала у Европу преко Босфора, а већи део преко Хелеспонта. Све је то било последица слабости, небриге и спорости турске власти, у то време паралисане страхом. У међувремену, према подацима којима је располагао изасланик руског цара, под командом Ибрахим-паше било је 40.800 војника. Средином јануара 1833. египатски бродови су се појавили на улазу у Дарданеле, турска флота се склонила на Мраморно море.

Османском царству је претио распад, султан се обратио европским силама за помоћ. Интереси Пруске су у то време били прилично удаљени од Истока. Аустрија се, као и увек, уплашила пораста руског утицаја у Турској, али је пре свега била заинтересована

за одржавање стабилности у Италији, где је после 1830. поново дошло до оживљавања револуционарног покрета, који је поново угушен од стране аустријских трупа. Француска је индиректно подржала Египат у овом сукобу, а поред тога, Луј Филип још није сматрао своју позицију довољно снажном. Његову моћ угрожавали су и легитимисти, чији је центар био Праг, где се настанио Шарл X, и републиканци. Априла 1832, удовица војводе од Берија[186] искрцала се у Марсеју, планирајући да се докопа Вандеје и Бретање и тамо подигне устанак. Овај покушај је пропао, али је 5–6. јуна исте године у Паризу избио устанак присталица републике, који је војска тешком муком угушила.

У овој ситуацији Цариград је могао да рачуна само на Велику Британију. Међутим, ова земља, и поред тога што никако није била заинтересована за даље јачање француског утицаја у северној Африци, а тим пре на Леванту, није могла одмах да се умеша у Турско-египатски рат. У либералној влади Греја и парламенту било је спорова о низу питања унутрашње политике у Енглеској. Конзервативна опозиција се активно одупирала реформи гласања спроведеној у јуну 1832. Немири су се проширили у народу – војска је коришћена за смиривање аграрних немира, спаљен је центар Бристола, уништен је замак Нотингем, у Лондону је гомила гађала камењем поворку краљице Аделаиде,[187] војвода од Велингтона умало да страда, једва су га војници спасили. Флота „господарице мора" била је једним делом ангажована код Фокландских острва и код обале Бел-

[186] Каролина-Фердинанда-Луиз (1798–1870), војвоткиња од Берија, мајка грофа де Шамбора, најстарија ћерка Франциска I, краља Две Сицилије.

[187] Аделаида од Сакс-Кобурга и Мајнингена (1792–1849), од 1818. супруга принца Вилијама (1765–1837), 1830–1837. – краља Вилијама IV.

гије, како би се силом потврдили захтеви око питања будућих граница ове земље и њеног статуса неутралне државе.

Белгијска обала и ко ће бити владар – то су била питања од виталног значаја за Енглеску. Ујак будуће краљице Викторије, Леополд,[188] постао је краљ Белгијанаца,[189] а Лондон није желео да његова владавина почне губитком Антверпена, где су се налазиле холандске трупе. Дана 9. августа 1832, Леополд I се мудро оженио ћерком Луја Филипа[190] и од енглеске марионете се претворио у фигуру коју подржавају и Енглеска и Француска. Француски краљ очигледно није био вољан да ризикује на Истоку, где је могућност сукоба крупних размера била велика, поготово што је наставио да ратује у Алжиру. С друге стране, нова династија није могла да дозволи пад међународног престижа Француске, и Луј Филип је новембра 1832. послао 50.000 војника у Антверпен да подржи Леополда I. 23. децембра холандски гарнизон се предао, а у јануару 1833. Французи су напустили Белгију. Британска флота и француска војска допринеле су превазилажењу белгијске кризе у мају 1833. Ни Француска ни Енглеска, као ни било која друга држава, нису биле довољно јаке да интервенишу на више страна исторемено.

188 Георг Кристијан Фридрих од Сакс-Кобург-Залфелда (1790–1856), белгијски краљ Леополд I (1831–1865), 1808–1809 и 1813. био у руској војној служби, 1830. одрекао се грчког престола, изабран је за краља Белгије 1831. године.

189 Викторија Александрина (1819–1901), сестричина Џорџа IV и Вилијама IV, краљица Викторија Уједињеног Краљевства (1837–1901), царица Индије (1876–1901). Њена мајка, Марија-Луиза-Викторија од Сакс-Кобурга (1785–1861), била је сестра краља Леополда.

190 Принцеза Луиз-Марија Терезија Шарлота Изабела Орлеанска (1812–1850).

У међувремену, мисија Муравјова у Египту се одвијала успешно, а Мехмед-Али је генерално пристао да иде на помирење без претераних захтева према султану. У јануару 1833, после извесног оклевања, Махмуд II се обратио Русији за помоћ. 8 (20) фебруара 1833. године ескадра Црноморске флоте – 4 ратна брода, 3 фрегате, корвета и бриг – под командом контраадмирала М.П. Лазарева[191] ушла је у залив Бујук-Дере на

[191] Лазарев Михаил Петрович (1788–1851), истакнути руски поморски командант, истраживач Антарктика, генерал-ађутант (1833), адмирал (1843). Године 1803. завршио је Морнарички кадетски корпус, послат као добровољац на обуку у Британску морнарицу, где је 1804–1808. пловио по Тихом и Атлантском океану, Средоземном мору. Служио је у балтичкој и црноморској флоти, учествовао у Руско-шведском рату 1808–1809. и Отаџбинском рату 1812. Са бригантина „Феникс" 1813. искрцао је трупе у Данцигу. Године 1813–1816. капетан брода „Суворов" руско-америчке експедиције, обавио кружно путовање од Кронштата до Аљаске и назад. Открио је атол назван по А.В. Суворову (Маршалска острва у Тихом океану). Године 1819–1821. командовао је шкуном „Мирни", помоћник адмирала Ф.Ф. Белингсхаусена у експедицији на Јужни Антарктик, учествовао је у открићу Антактиде и многих острва. Године 1822–1825. на челу одреда који су чиниле фрегата „Крајсер" под његовом командом и шкуна „Ладога" (под командом потпоручника А.П. Лазарева), трећи пут је отпловио од Кронштата до обала Северне и Јужне Америке и назад. Спровео опсежна истраживања у Атлантском и Тихом океану у области метеорологије, етнографије итд. Командант бојног брода „Азов" (од 1826), 1827. године – начелник штаба ескадриле контраадмирала Л.П. Хајдена, која је деловала на Медитерану, учествовао је и истакао се у бици код Наварина, унапређен у контраадмирала. До 1829. учествовао је у блокади Дарданела, у лето 1830. преузео је команду над руском ескадрилом од 10 бродова, коју је довео у Кронштат без пристајања у стране луке. Члан Одбора за поморско образовање (1831–1832). Од 1832. био је начелник штаба Црноморске флоте, децембра 1832. преузео је команду над ескадроном намењеном за помоћ Турској, у фебруару-јуну 1833. командовао је једном од руских ескадрила на Босфору и у Мраморном мору. 1833. – вицеадмирал, генерал-ађутант и

Босфору. На бродовима није било десантних трупе и, ако би било неопходно, тешко да би могла да спречи Египћане да уђу у Босфор, али је само њено присуство умирило становнике Цариграда – султан више није морао да се плаши устанка у корист Ибрахим-паша и Мехмед Алија. Француски амбасадор, вицеадмирал Русин,[192] сугерисао је султану да тражи да се руски бродови повуку, гарантујући притисак на Египћане, али су 15. (27. фебруара) 1833. године Ибрахим-пашине трупе ушле у Смирну (данашњи Измир, Турска). Њихов боравак је био краткотрајан због заједничког протеста конзула Великих Сила. Египћани су се после неколико дана повукли, али је Француска изгубила поверење Турака. Султану је била потребна сила која би му гарантовала заштиту од агресије. Учинио је демонстративан гест према Русији – у част руске ескадре, у цариградској ковници у присуству Лазарева исковане су златне и сребрне медаље за официре и морнаре.

У Цариград су 23. марта (5. априла) 1833. стигла 2 транспорта са истуреним ешалоном руског десанта, а

вршилац дужности главног команданта Црноморске флоте и лука, војни гувернер Николајева и Севастопоља, 1834. је званично именован на ове дужности. Године 1836–1840. водио је пет десантних операција против горштака на кавкаској обали Црног мора. Под Лазаревим су први парни бродови са гвозденим труповима наоружани топовима за бомбардовање ушли у састав Црноморске флоте, основан је Адмиралитет у Севастопољу, изграђен суви док, радионице за поправке, обалске батерије, основана Поморска библиотека. Лазарев је створио школу која је наставила традиције најбољих руских поморских команданата, из ње су изишли адмирали П.С. Нахимов, В.А. Корнилов, В.И. Истомин, Г.И. Бутаков.

192 Албин-Реин Русин (1781–1854), барон, адмирал (1840), француски дипломата и поморац, члан Академије наука (1830), вицеадмирал (1831), француски племић (1832), амбасадор у Турској (1832–1839)), 1840. и 1843. године министар поморства.

сутрадан остали бродови са главним снагама. Десант од 10.000 војника искрцао се на обалу и сместио се на азијској страни обале у долини Ункјар-Искелеси. „Јединице које су извеле десант", сећао се Муравјов, „нису биле сасвим способне за борбу, а посебно не за маршеве. Састојале су се од новоформираних пукова, попуњених највећим делом исцрпљеним регрутима, не малим бројем проблематичних људи који су послати да служе у војсци јер су били скитнице. Када су ове трупе послате из Одесе, најбољи људи су били на одсуству, а батаљони су попуњени људима из резерве који су, као и обично, искористили прилику да покажу своју најгору страну... Ови војници су углавном били слабо образовани. Већину официра чинили су млади и неискусни људи. Начелници су мало познавали своје потчињене, и обрнуто, потчињени се нису навикли на претпостављене." Другим речима, радило се о јединицама којима је још требало времена да се обуче и припреме за борбу, али је само њихово присуство имало великог ефекта. Ибрахим-паша није размишљао о нападу, а руски десант је добио прилику да се припреми и за одбрану и за офанзиву. Убрзо нико није сумњао у њихову способност да се упусте и у најтежу борбу. С друге стране, руска окупациона војска у дунавским кнежевинама, која је бројала 30 хиљада људи, стављена је у пуну приправност. Ако буде неопходно, она је могла је крене форсираним маршем ка Цариграду.

Интервенција Русије допринела је прекиду рата, а раст руског утицаја у Османском царству узнемирио је Енглеску и Француску које су одмах предузеле енергичне мере. Русин је тражио да султан отвори Мореузе за француску флоту, али су Турци категорички одбили да учине уступке земљи која је подржавала Мехмеда Алија, а када је француска фрегата покушала да на силу уђе у Дарданеле, обалска артиљерија је запуцала и нате-

рала је на повлачење. Већ 8. априла у Кјутахији је потписан турско-египатски споразум по коме је Мехмед-Али прихватио статус султановог вазала, а заузврат су под његову контролу прешле Сирија, Палестина и Киликија са центром у Адани. Султан није хтео да потврди ово последње и 11. (23) априла руски бродови су поново ушли у Босфор. Десант у Ункијар-Искелесију појачан је са још 5 хиљада људи. Египћани се нису усуђивали да наставе офанзиву а 3. маја султан је попустио пред њиховим захтевима. У Цариград је 24. априла (6. маја) стигао генерал-ађутант гроф А.Ф. Орлов, постављен за опуномоћеног амбасадора и команданта руских копнених и поморских снага на Босфору. Успео је да натера Ибрахим-пашу да пристане на повлачење својих трупа иза планине Таурус, под надзором руског официра. Тек 13. (25) јуна мала енглеска ескадрила од три ратна брода приближила се острву Тенедос. Али криза је већ била окончана. 24. јуна (6. јула) 1833. султан је добио вест да су египатске трупе напустиле Анадолију. Турско-египатска криза је превазиђена дејствима руске дипломатије и демонстрацијом руске снаге. Њен представник у Цариграду је водио преговоре са султаном. „Турке треба миловати једном руком, а другом показати песницу", писао је Орлов у Санкт Петербург.

Одмах по добијању вести о египатском повлачењу, без икаквих предуслова, почела је евакуација руског десантног одреда. И пре његовог завршетка, А.Ф. Орлов је од Махмуда добио сагласност о склапању руско-турског одбрамбеног савеза. Орлов је покушао да то заврши до 25. јуна – императоровог рођендана. 26. јуна (8. јула) 1833. године потписан је споразум у Ункијар-Искелесију. Према споразуму, у наредних 8 година, Русија и Турска су биле у обавези, ако се укаже потреба, да једна другој пружају војну помоћ. Утврђене су околности, време пружања помоћи,

услови за боравак руских трупа и флоте на територији и у водама Османског царства. Од највеће важности је био тајни анекс, према којем је Русија одустајала од војног присуства у Турској, али се заузврат Турска обавезала да ће „предузимати само активности у корист Царског руског двора затварањем мореуза Дарданела, односно неће дозвољавати страним ратним бродовима да уђу у исти под било којим изговором". Два дана касније, руска флота са трупама на броду отпловила је за Севастопољ.

Уговор је био тријумф политике „слабих суседа" која је затворила Црно море за стране флоте. Већ су успеси Русије у ратовима са Турском и Персијом били изузетно узнемирујући за Лондон, 1828. године први пут је тамо објављена књига о опасности од руске инвазије на Индију. Ункјар-Исклесијски уговор је појачао ове страхове. Енглеска и Француска су на њега реаговале изузетно оштро – њихове ескадриле су послате у Дарданеле, а у октобру 1833. британски и француски отправник послова предали су руској влади ноте у којима је Петербург упозорен да ће у случају оружане интервенције Русије у унутрашњим пословима Турске, Лондон и Париз деловати „као да дотични споразум не постоји". Неселроде им је одговорио нотом да ће Русија поштовати споразум, понашајући се као да њихове ноте не постоје. После пољског устанка, ово је већ било друго удруживање Француске и Велике Британије против Русије, а овога пута отворено непријатељско.

Источна криза је допринела процесу приближавања између Русије, Пруске и Аустрије. Отопљавање односа између Беча и Санкт Петербурга почело је током пољског устанка, а сада се указала прилика да се превазиђу стари проблеми. У августу и септембру 1833. Николај I се сусрео са Фридрихом Вилхелмом III и Францом I. Према мемоарима Метерниха, током пре-

говора између њега и Николаја I одиграо се веома значајан дијалог. На императорово питање шта канцелар аустријског царства мисли о „болеснику", тј. о Османском царству, одговорио је: „Да ли ми се Ваше Величанство обраћа као лекару или као наследнику?" После тога разговор о наслеђу није настављен. Ипак, резултат ових сусрета и преговора било је потписивање од стране Неселродеа и Метерниха 6. (18) септембра 1833. руско-аустријског споразума у граду Минхенгрецу (савремено Мнихово Храдиште у Чешкој Републици). Предвиђено је заједничко деловање обе државе у случају понављања кризе у Турској, у циљу њеног очувања под влашћу постојеће династије. Осим тога, у тајном додатку је истицана потреба заједничких руско-аустријских акција у случају да се постојећи поредак у Османском царству ипак сруши. Даље, други споразум потписан 7. (19) септембра предвиђао је међусобне гаранције пољских поседа Беча и Санкт Петербурга, војну помоћ у случају побуне и изручење политичких злочинаца.

Гроф Неселроде је после Минхенгреца отишао у Берлин, где је уследио сличан споразум са Пруском о пољском питању, а 3. (15) октобра 1833. године закључен је руско-аустријско-пруски уговор. Сваком од монарха гарантована је подршка од других потписника уговора у случају унутрашње или спољашње опасности. Посебан члан, јасно уперен против Француске, предвиђао је да „у случају да је потребна материјална помоћ једног од три двора, аустријског, пруског и руског, и ако би било која сила хтела да се томе супротстави силом оружја, онда би ова три двора сматрала сваку непријатељску акцију предузету у ту сврху као да је уперена против сваког од њих. У том случају ће предузети најбрже и најефикасније мере да одбију такав напад." Пруска, Аустрија и Русија обавестиле су

француску владу о овом уговору, на који је одговор био савез Енглеске, Француске, Шпаније и Португалије, закључен 22. априла 1834. године.

Неселродеов преглед ситуације императору за 1833. годину напомиње да је током протекле године руска политика себи поставила два циља: 1) одржати status quo на истоку; 2) стварање система превенције револуција на Западу. Ови циљеви су постигнути и тако је Русија изашла из опасне изолације и конфронтације са Енглеском и Француском на истоку, али је Европа била подељена између савеза поморских сила и табора северних континенталних монархија. У овом другом, Николај I је желео да добије подршку за источну политику Русије, због чега је био спреман да учини значајне уступке савезницима и покаже монархистичку солидарност. Година 1835. била је прилично бурна. После смрти Франца I Аустријског и ступања на престо Фердинанда I,[193] уследио је састанак три монарха у Теплицама (савремена Чешка) и заједнички маневри руских и пруских трупа у Калишу, у част годишњице битке код Кулма (29. септембар 1813). Ситуација је била прилично бременита опасностима – руски монарх је морао да стрепи због пољских револуционара који су намеравали да га убију, што га је приморало да одустане од планова да са собом поведе свог наследника, будућег цара Александра II. У јулу 1835. године, Николај I је први пут саставио текст свог тестамента, који је почео речима које су говориле о томе колико је држао до обавеза које му намеће његов положај: „Сину мом, Господару Императору Александру Николајевичу. Знаш, драги Саша, да је моја намера била да те поведем са собом у Калиш – да загрлиш, можда последњи пут, твог деду, пречасног краља (пруског краља – А.О). Али неопходна мера предострожности ме је лишила

[193] Фердинанд I (1793–1875), аустријски император (1835–1848).

ове среће, и на моју утеху видео сам да сте добровољно принели ову жртву зарад обавезе коју вам ваш положај намеће. Ова иста најсветија дужност намеће ми обавезу да, растајући се од вас, размишљам о будућности. Само Свемогући Бог зна шта ме чека, па иако се, полажући сву наду само у Њега, не плашим претњи својих непријатеља, морам, ипак, да размишљам о могућности остварења злих намера. Ако то буде Воља Божија, покори јој се кротко, и не мисли на мене, мисли на Русију, и у бризи о њој тражи утеху тузи својој."

До атентата није дошло, а маневри су демонстрирали јединство Санкт Петербурга, Берлина и Беча. Након њиховог завршетка, октобра 1835. године, у Прагу је одржан састанак Николаја I и Фердинанда I. Резултат је био тајни споразум од 2. (14) октобра 1835. о питању слободног града Кракова, који је постао центар пољског националног покрета. Одлучено је да се град укључи у аустријски царински систем и да га привремено заузму савезничке трупе, пошто Краковски Сенат није могао или није хтео да организује протеривање политичких емиграната. Подршка Беча и Берлина била је тим потребнија што Велика Британија није крила жељу да ревидира Ункјар-Искелески уговор, а почев од 30-их година XIX века, нагло се повећао обим англо-француског извоза у Турску. Губећи битку на пољу трговине и финансија, Русија је овде у мирнодопским временима могла да штити своје интересе искључиво политичким мерама.

Погоршање руско-британских односа у источном Медитерану и афера „Виксен"

Руска политика и стратегија су се суочиле са још једним задатком – успостављањем стварне контроле над црноморском обалом Кавказа која је по условима

Једренског уговора припала Русији. Британци и Французи, сами или преко турских шверцера, снабдевали су оружјем и муницијом, сољу, хлебом итд. горштаке који су се супротставили Русији. Тешки услови пловидбе, обалска линија са бројним малим заливима – све је то допринело успеху транспорта малим једрењацима. Император Николај I је 4. марта 1832. издао наредбу за црноморске војне крстарице, у којој је писало: „Да би се руска земља сачувала од уношења заразе и спречило снабдевање планинских народа војним залихама, војне крстарице ће дозволити иностранy трговину бродовима дуж источне обале Црног мора само до две луке – Анап и Редут-Кале, које имају карантин и царину...". Турска влада је обавештена да ће после 8. априла 1832. сваки страни брод „са недозвољеном робом" у обалним водама Западног Кавказа бити конфискован.

За то је било неопходно ојачати Црноморску флоту. Николај I је, за разлику од свог претходника, посебну пажњу посветио развоју руске флоте. Готово одмах по ступању на престо, 31. децембра 1825. (12. јануара 1826), основао је Комитет за изградњу морнарице. У главној одлуци Комитета изнето је мишљење цара: „Русија треба да буде трећа најмоћнија поморска сила, после Енглеске и Француске, и да буде јача од свих мањих поморских сила заједно. Бројно стање Црноморске флоте 1826. било је без промена у односу на 1803. годину: 21 ратни брод, 8 фрегата и малих бродова. Балтичка флота имала је 27 ратних бродова, 22 фрегате, 159 топовњача, 25 помоћних и транспортних бродова, 80 малих бродова, 8 парних бродова. Међутим, ове планове није било могуће спровести одмах, финансијски проблеми изазвани ратом са Турском и пољском побуном то нису дозволили. Због тога је 1834. године Црноморска флота имала један ратни брод са 120 топова, један са 110 топова, 8 са 84 топа, 2 линијска

брода са 74 топа, 9 фрегата са 60 и 44 топа. Квалитет ових бродова није био врхунски, већина их је изграђена пре 1830. године.

26. маја 1835. године, цар Николај I одобрио је нови планирани састав Црноморске флоте. Требало је да има 69 бродова: 3 линијска брода са 120 топова, 12 са 84 топа; 4 фрегате са 60 топова, 3 са 44 топа; 5 корвета; 10 бригантина; 6 шкуна; 4 транспортна брода; 2 војна пароброда. Реализација овог програма заправо би поново створила моћну руску флоту на Црном мору, али је захтевала значајна капитална улагања. Цена ратног брода са три палубе била је 2,5 милиона рубаља, двопалубног – 1,9 милиона рубаља, фрегате са 60 топова – 1,4 милиона рубаља. Један од иницијатора овог програма био је адмирал М.П. Лазарев. 21. септембра 1836. године, према Највишој уредби, уследило је издвајање 6 милиона рубаља „да се Црноморска флота комплетира", од новца добијеног као обештећења од Турске. 2 милиона рубаља од ових средстава отишло је на изградњу новог Адмиралитета у Севастопољу и изградњу обалних утврђења, 4 милиона – на бродоградњу.

Ове мере су биле утолико потребније што је британска влада категорички одбијала да призна право Русије да спроведе блокаду црноморске обале Кавказа и да ограничи принцип слободне трговине у овој области. Године 1835. ген. Н.Н. Муравјову је наређено да припреми план за десантну операцију на Босфору. Његов избор није био случајан – после мисије код султана и египатског паше, генерал је заслужено важио за стручњака у овој области. Операцију је требало да изведу снаге V пешадијског корпуса у следећим случајевима: 1) заузимање Дарданела од стране Британаца, претња Цариграду и султанов апел Русији за помоћ на основу постојећег уговора; 2) пристанак Турске на окупацију Босфора од стране Британаца; 3) савез Тур-

ске са Великом Британијом и инвазија комбиноване англо-турске флоте у Црном мору. У првом случају, 15. пешадијска дивизија стационирана на Криму требало је да се искрца у области Босфора. Постојало је искуство у таквом транспорту трупа и на основу њега планирано је да се у Севастопољу формирају складишта муниције и тромесечне залихе хране за корпус, а поред тога и да се ангажују и трговачки бродови за помоћ флоти у Црном мору. Успех ове операције није довођен у сумњу. У другом случају, десант је требало да се искрца што ближе горњем делу теснаца и ту се укопа до доласка појачања, а у трећем случају ток догађаја зависио је од ситуације на мору. Руске трупе би тада прешле у одбрану своје обале и почеле припреме за марш на Босфор копном, преко Бугарске.

Ови планови из 1835. остали су на папиру, али од 1836. године руске поморске патроле црноморском обалом Кавказа постале су регуларне, бродови су пловили и лети и зими. У новембру 1836. године, руски војни бригантин „Ајакс" задржао је британску шкуну „Виксен" у области Суџук-Кале (Новоросијск) са товаром соли коју су руске власти раније прогласиле војним материјалом и војним кријумчарењем. Према руским подацима, до хапшења је на обалу већ било истоварено 8 топова, око 800 фунти барута и значајна количина оружја. Ову пловидбу је организовао први секретар британске амбасаде у Цариграду Дејвид Екарт,[194]

[194] Давид Екарт (1805–1877) – Британски дипломата шкотског порекла, студирао на колеџу Сент Џон (Оксфорд), стигао је у Грчку са групом енглеских добровољаца 1827. године да помогне побуњеницима, служио је на фрегати Хелас, био је тешко рањен, током рата потпуно променио своје ставове и почео да саосећа са Турцима. Године 1831. постављен је за службеника у Британској амбасади у Турској, 1833. је опозван, али је 1835. враћен у амбасаду, сад већ као секретар. Један од најистакнутијих русофоба у Британији, уживао је покровитељство краља

постављен на ову функцију почетком 1835. године уз пуну подршку амбасадора лорда Џона Понсонбија.[195] У организовању ове провокације, поред британске амбасаде у Турској, учествовала је и пољска емиграција у лику А. Чарториског. У случају успешне мисије „Виксена", британске дипломате би добиле доказ да Русија de facto не контролише црноморску обалу Кавказа, а у случају неуспеха – изазвале би сукоб између Русије и Велике Британије. Власнику шкуне је наложено да плови право у Суџук-Кале, где је сусрет са руским патролним бродовима био готово неизбежан, саветовано му је да ни у ком случају не избегава такав сусрет. Штавише, од Уркварта је добио уверавање да ће, ако га зауставе руски бродови, Русији бити објављен рат.

Шкуна је заплењена и укључена у састав Црноморске флоте, њена посада је о државном трошку послата у Цариград. Након тога, како су и очекивали организатори провокације, дошло је до наглог погоршања руско-британских односа. У британском парламенту конзервативна опозиција је поставила питање међународног статуса Черкесије, одлучно не признајући Турској право да уступи територију која никада није припадала Русији, као ни право Русије да је поседује. Поступци руских власти виђени су као самовоља, Парламент је захтевао да се мир одржи кроз претњу ратом

Вилијама IV (1830–1837), залагао се за активну помоћ горштацима Кавказа у борби против Русије. 1837. поново је опозван из Цариграда. Године 1847. изабран је у Доњи дом, где се почетком 50-их противио спољној политици Х.Ц. Палмерстона у целини, а био је и против британске интервенције у руско-турском рату, сматрајући да су Турци сасвим способни да га воде без савезника.

[195] Џон Понсонби (1711–1855), виконт, лорд (1806), од 1809 – у дипломатској служби. Амбасадор у Буенос Ајресу (1826), Рио де Жанеиру (1830), Бриселу (1830), Цариграду (1832), Бечу (1846–1851).

и да се слободна трговина у Црном мору обезбеди присуством британске морнарице. Русији је експлицитно запрећено употребом силе, а Николај I је на вест из Лондона реаговао речима: „Ово је рат! Ужасан рат!". Император је наредио да се војска и морнарица доведу у стање највише приправности, а Црноморска флота да буде спремна да превезе армијски корпус на Босфор у року од 24 сата по добијању наређења. У фебруару 1837. године, руско војно министарство је поново почело да разматра своје планове за искрцавање 5. пешадијског корпуса, донесене 1835. године.

Међутим, ова криза је окончана до априла 1837. Лондон није могао да нађе савезника за сукоб са Русијом. Француска није желела да ризикује учешћем у рату за слободу пловидбе код обале Черкесије, тим пре што су се у то време француски и енглески интереси све више сукобљавали у северној Африци, Турској и Шпанији. Аустрија је то још мање желела. Канцелар Дунавске монархије, кнез Метерних, у почетку је заузео двосмислен став, надајући се да ће играти улогу посредника у преговорима између Русије и Енглеске. Међутим, пошто је Николај I одбио његову понуду и пошто се уверио да је рат мало вероватан, саветовао је руског отправника послова Русије у Бечу, кнеза Горчакова,[196] да заузме оштар став према захтевима Лондона.

[196] Горчаков Александар Михајлович (1798–1883), Пресветли кнез (од 1871), руски дипломата и државник. Завршио је Царскосељски лицеј. Од 1817. године у дипломатској служби, титуларни саветник, служио је под командом грофа И.А. Каподистрије, коморски јункер (1819). За време Тропау-Лајбахског и Веронског конгреса Свете алијансе био је у пратњи цара Александра I, 1822. постављен је за првог секретара посланства у Лондону, дворског саветника (1824), дворски коморника ЊИВ. (1828), 1828–1841. – службеник дипломатских представништава у Лондону, Риму, Берлину, Фиренци, Бечу. Државни саветник (1834), вршилац дужности

„Када бечки кабинет," обавестио је Горчаков свог цара, „саветује да се покаже одлучност, онда нема праве опасности". Са таквим ставом аустријске дипломатије, Цариград такође није желео да ризикује рат. Турски политичари су схватали да ће се, у датим околностима, англо-руски рат неизбежно водити на њиховој територији, а таква перспектива није им се нимало допадала.

Тако је на крају у званичном одговору владе и либералне странке на захтев конзервативаца у британском парламенту, речено да је Русија, према Цариградској конвенцији из 1783. године, признала Черкесију као део Отоманског царства, што никада нико није оспорио и, следствено томе, прелазак ове територије под власт Санкт Петербурга по члану 4. Једренског уговора је сасвим легалан. Британски министар спољних послова Хенри Палмерстон[197] је истовремено рекао да британска влада негира да Черкесија припада Русији de facto, али не оспорава власт Санкт Петербурга над Анапом, Потијем и Суџук-Калеом, где се догодила заплена британског брода. Обе стране су задржале своје ставове о питању трговачке пловидбе у овој области Црног мора, али су избегле даљи развој инцидента у отворени сукоб. Ипак, инцидент са „Виксеном" је по

државног саветника (1838). Године 1841–1850. – посланик у Штутгарту, тајни саветник (1846), 1850–1854. – специјални изасланик у немачком парламенту у Франкфурту на Мајни, 1854–1856. – управник амбасаде, а потом и амбасадор у Бечу, учествовао је на Бечкој конференцији 1855. Активни тајни саветник (1856). Министар иностраних дела 1856–1882, вицеканцелар (1862), канцелар (1867).

197 Хенри Џон Темпл Палмерстон (1784–1865), виконт, британски државник и дипломата. Године 1809–1828. – министар војни, 1830–1834, 1835–1841. и 1846–1851. – министар иностраних дела, 1855–1858. и 1859–1865. – премијер, доследни противник Русије, играо је активну улогу у покретању Кримског рата, учествовао на Париском конгресу.

први пут показао могућност сукоба између Лондона и Санкт Петербурга у региону Црног мора.

Погоршање руско-британских односа у Персији, Авганистану и Централној Азији

Крај 30-их – почетак 40-их година XIX века обележен је погоршањем руско-енглеских односа не само у источном Медитерану, већ и у Персији, Авганистану и Херату. Ривалство је попримало веома оштре форме, а понекад је долазило и до посредног, индиректног сукоба. Суочена са англо-француским савезом, а без могућности да директно угрози британске позиције у Европи и на Блиском истоку, руска дипломатија је могла да створи претњу британским поседима у Индији, тим пре што су околности томе погодовале. Дуготрајна борба између ривалских династија у Авганистану окончана је 1826. победом Дост-Мохамеда Кана,[198] који је био веома сумњичав према властима Британске Индије, где се склонио његов ривал Шах-Шуџа,[199] збачен још 1810. године од стране свог старијег брата и који никада није престао да сплеткари и кује завере не би ли повратио престо. У кнежевини Херат, која се налази на раскрсници најважнијих трговачких путева који повезују Централну Азију са Индијом, владао је Шах-Шуџин синовац. И Авганистан и Персија су с већим или мањим правом полагали право на Херат, што ни на који начин није одговарало замислима Лондона, који је кнежевину сматрао најважнијим положајем у систему прве линије одбране прилаза Индији.

[198] Дост Мухамед Кан (1793–1863), емир Авганистана 1826–1839, 1843–1863.

[199] Шах-Шуџа или Шуџа-Мирза (1780–1842), емир Авганистана 1803–1810, 1839–1842.

У априлу 1836. у Оренбург је стигао амбасадор Дост-Мохамеда Хаџи-Хусеин-Али. По препоруци генералног гувернера В.А. Перовског,[200] септембра исте године, примио га је директор азијског одељења К.К. Родофиникин.[201] Став руског Министарства спољ-

[200] Перовски Василиј Алексејевич (1795–1857), руски војсковођа и државник, генерал-ађутант (1833), генерал коњице (1843), члан Државног савета (1845), гроф (1855). Ванбрачни син грофа А.К. Разумовског, који је добио племство са презименом по имену наследног села Перово код Москве. Добио је кућно образовање, студирао на Московском универзитету, Академију за штабне официре, завршио је 1811. године са чином заставника. У саставу 2. Западне армије учествовао је и истакао се у рату 1812. године, рањен у Бородинској бици, заробљен при повлачењу руских трупа из Москве, побегао из заробљеништва 1814. Исте године распоређен у гардијски генералштаб, служио у гардијском Ловачком, а затим у Измаиловском пуку. Од 1818 – ађутант великог кнеза Николаја Павловича (будућег цара Николаја I). За време устанка декабриста био је у императоровој служби, унапређен у помоћног ађутанта. У чину пуковника учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1828–1829, истакао се приликом јуриша на тврђаву Анапа, одликован орденима Светог Георгија 4. класе, Свете Ане 1. степена, унапређен у генерал-мајора (1828). Пребачен на Балкан, тешко рањен током опсаде Варне. Године 1833. унапређен је у генерал-потпуковника и постављен за војног гувернера Оренбурга и команданта Посебног Оренбуршког корпуса. После неуспеха зимске кампање 1839–1840. у Хиви, поднео оставку, 1842. разрешен дужности, 1843. унапређен је у генерала коњице, 1845. именован је за члана Државног савета, 1847. – за члана Савета Адмиралитета. Године 1851. постављен је за генералног губернатора Оренбуршке и Самарске губерније, 1853. је припремио поход на тврђаву Ак-Мечет и лично је командовао при њеном заузимању, након чега је формирао линију Сир-Дарија и Аралску војну флоту. Године 1855. Добио је титулу грофа, 1856. године одликован је дијамантским знацима Ордена Светог Андреја Првозваног. Године 1857. због болести је разрешен дужности и пензионисан.

[201] Родофиникин Константин Константинович (1760–1838) – руски дипломата, од 1803. у служби Колегијума иностраних

них послова је био да се створи савез владара Кабула, Херата и Кандахара под влашћу персијског шаха. У децембру 1836. овај план је одобрио император, након чега је поручник И.В. Виткевич, ађутант генерал-губернатора Оренбурга, послат у Кабул. Виткевич[202] је два пута посетио двор Дост-Мохамед-кана, 1837. и 1838. године и понудио емиру склапање савеза са Русијом. Истовремено са овим преговорима, Техеран је поново покушао да заузме Херат.

У периоду од 1829. до 1832. Абас-Мирза је више пута покушавао да заузме град, а умро је 9. (21) октобра у Машхаду током последње кампање. Претензије персијских власти према Херату изузетно је болно доживљавала Велика Британија, која је у њима видела припреме за спровођење плана освајања Индије. Принчев син, шах Мухамед, покушао је да следи очев при-

послова, 1805. – дипломатски агент у ратној армији, 1807. упућен у Србију ради остваривања координисаних акција руских трупа и српских устаника против Турске, 1809. напустио Србију и прешао у Букурешт, учествовао у преговорима са Турцима при склапању примирја и Букурештанског мира. Године 1819–1837. – директор азијског одељења Министарства иностраних послова, од 1832. – сенатор, од 1833. – члан Савета Министарства иностраних послова, од 1838. – члан Државног савета. У одсуству министра више пута је руководио министарством.

202 Виткевич Иван (Јан) Викторович (1809–1839) – пољски племић, студирао је у Варшавском кадетском корпусу. Са 17 година, „због непромишљених поступака", учешћа у формирању тајног друштва, протеран је у Оренбург као редов по налогу гувернера Царства Пољског, великог кнеза Константина Павловича. У изгнанству је изучавао персијски и бројне локалне турске језике. 1832. унапређен је у заставника и послат у дипломатску мисију у Авганистан, 1835. у трговачку мисију у Бухару, по повратку је унапређен у поручника, 1839. вратио се у Санкт Петербург, где је извршио самоубиство, претходно уништивши своје списе.

мер 1836. године, али његова војска није ни стигла до града. Руски амбасадор у Персији гроф И.О. Симонич је,[203] у принципу, одобравао планове за освајање Херата, али га није подржао, сматрајући да млади шах и његов старатељ нису у потпуности способни да командују војском. Симонич је убеђивао Мухамеда да одустане од кампање и да за почетак доведе у ред стање у својој земљи, а посебно њене финансије.

Али шах није послушао ове савете, одлучивши да понови покушај свог оца и започне своју владавину војним успесима. У јулу 1837. године 25.000 персијских пешака, 9.000 коњаника са 60 топова кренуло је у поход и 11. новембра 1837. године стигло пред овај велики град, по локалним мерилима (имао је скоро 60.000 становника). У августу 1837. године, током путовања по Кавказу и Закавказу, император Николај I се састао у Јеревану са престолонаследником Персије Насрединoм[204] и гувернером иранског Азербејџана. Руска политика у овом региону полазила је од жеље да се Пер-

[203] Симонич Иван Осипович (1792–1851), руски дипломата, гроф, рођен је у граду Шибенику (Далмација), 1809. године, након преласка Илирије (Далмације) под власт Француске, регрутован је у француску војску, 1812. са чином капетана учествовао је у походу на Русију, где је био заробљен. 1814. године, када је Илирија враћена Аустрији, узима руско држављанство и са чином мајора одлази да служи на Кавказу. Истакао се у Руско-турском и Руско-персијском рату. Године 1829. по препоруци И.Ф. Паскевича је унапређен у чин генерал-мајора 1832–1838. – опуномоћени министар у Персији, допринео је мирном преносу власти на Мохамед Шаха. Опозван после „хератског скандала". 1833–1851. био је као командант Варшавске тврђаве, 1849. године, током мађарског похода, био је командант војне полиције Паскевичеве армије.

[204] Насредин (1831–1896) – Шах Персије 1848–1896, последње деценије његове владавине обележиле су значајан пораст страног, углавном енглеског и руског утицаја, што је довело до пораста незадовољства и његовог убиства.

сија види као уједињена и стабилна држава, пожељно у савезу са владарима авганистанских земаља, што би гарантовало стабилност и препреку ширењу британског утицаја. Између осталог, разговарало се о судбини батаљона руских и пољских дезертера (око 500 људи) који су били у персијској служби. Персијска страна се обавезала да их изручи Русији.

Реализација овог обећања изазвала је много проблема. „Руски батаљон", као борбено најспремнији део персијске војске, већ је био код Херата, и тамо су послати генерал-мајор гроф И.О. Симонич и капетан И.Ф. Бларамберг,[205] који је у шахов штаб стигао у марту 1838. Лош квалитет артиљерије, скоро потпуни недо-

[205] Бларамберг Иван (Јохан) Фјодорович (1800–1878) – руски војсковођа, генерал-потпуковник (1862) – рођен је у Франкфурту на Мајни, студирао на Универзитету у Хесену, 1823. преселио се у Русију, 1824. је примио руско држављанство, у 1825–1826. студирао је на институту за војне саобраћајне инжењере, по дипломирању је унапређен у заставника, 1827. – у потпоручника, 1828–1829. служио у позадинским службама Дунавске војске, априла 1830. пребачен је на Кавказ, учествовао је и истакао се у борбама са горштацима на Черкеској војној граници, одликован орденом Светог Владимира 4. ст. и златним оружјем, 1832. унапређен је у штабног капетана, 1832–1833. проводи топографски опис Кавказа, одликован орденом Светог Станислава 3. класе, 1836. године унапређен у чин капетана, заједно са И.О. Симоничем послат у Херат, 1838. примљен је за члана Руског географског друштва, служио је у Оренбургу, 1852. је унапређен у генерал-мајора. Године 1863. био је управник Војнотопографског одељења Главне управе Генералштаба, 1866. начелник Војнотопографског одељења Генералштаба и начелник Корпуса војних топографа. Године 1867, због болести, послат је на одсуство уз ослобађање од дужности. Године 1869. именован је за члана Војнонаучног комитета Генералштаба. Године 1869. био је члан Комисије за расподелу примања при Војном министарству, од 1870. године пензионисан због болести, последње године провео на имању Чоргун код Севастопоља.

статак дисциплине, слабо снабдевање – све је то било узрок да девет и по месеци опсаде Хората, у којој се у то време налазио Енглез Е. Потингер,[206] није дало резултат. Мухамед се обратио руском амбасадору са молбом да помогне у изради плана за опсаду. Ово је преузео на себе Бларамберг, који је сматрао да „сама кампања и опсада која је уследила нису ништа друго до горка сатира о вештини ратовања и смешна пародија основних правила опсаде". Нацрт плана је предложен шаху и он га је прихватио, али ни његов аутор ни руски амбасадор нису водили његову имплементацију, радило се и даље без система, и, према Симоничу, „...овакво стање могло би трајати годинама, без икаквог напретка".

Присуство руске војске у близини Хората узнемирило је британске власти у Индији и уверило Лондон у његове најгоре страхове о плановима Петербурга за Индију. Оптужбе да су Руси организовали поход и предводили опсаду биле су потпуно неосноване. У таквом случају тешко да би на опкољену тврђаву био послат топограф, пре би то био артиљерац или војни инжењер. Ипак, позивајући се на претњу својим поседима у Индији, Лондон се одлучио да демонстрира своју војну моћ. Британска флота је 19. јуна 1838. искрцала трупе на острво Карг у Персијском заливу, које се налази близу иранске обале. 30. јула британски амбасадор је стигао у шахов штаб код Хората. Сазнавши за искрцавање, шах је одмах наредио повлачење и прекид опсаде. 28. августа опсада је завршена. Био је то први покушај дипломатије топовњача у региону и завршио се потпуним успехом. Што се тиче „руског батаљона", по повратку из похода на Хорат, упућен је у Русију, где је стигао 1839. године. Дезертери су, према претходном

[206] Потингер Елдред (1811–1843), „херој Хората", поручник англо-индијске армије. Приликом повлачења из Кабула 1842. узет је као талац и умро је у заточеништву.

договору, амнестирани, Пољацима је дозвољен повратак у домовину, Руси су насељени на Кубан са правима Козака.

Успех у Персији подстакао је Лондон, тачније Калкуту, која је била прилично аутономна у решавању таквих питања, као центар британске администрације у Индији, да га развије. Резултат ће бити тај да политика која је имала за циљ да обезбеди одбрану Индије, сама доведе до озбиљног подривања британске власти у региону.

1. октобра 1838. године, под изговором враћања на власт легитимног емира, почео је Први англо-авганистански рат. Англо-индијска армија од 30.000 војника деловала је изузетно успешно. Дана 25. априла 1839. године, Кандахар је заузет без борбе, најјача цитадела Газни заузета је јуришом уз огромне губитке за браниоце. Дост-Мохамед је 2. августа 1839. побегао из Кабула на север земље. Његови покушаји да организује отпор су били неуспешни, па се 3. новембра 1840. предао Енглезима, који су га, из предострожности, депортовали у Индију. Шах-Шуџа је постављен на престо, половина британских трупа се вратила у Индију, а половина је стационирана у гарнизонима у Авганистану, земљу којом је фактички владао британски представник у Кабулу.

Ове победе британске дипломатије и наоружања натерале су Русију да брани сопствени ауторитет, што је у овом региону значило демонстрације силе. Треба напоменути да су такве акције остављале јак утисак не само на номаде који су живели од пљачкања трговачких каравана и погранична села, већ и на пирате који су нападали рибаре у Каспијском мору. Робови су били главни плен ове врсте делатности, а Хива је била главни центар трговине робљем. Поновљени покушаји да се ступи у преговоре са хивским каном и постигне

споразум о окончању трговине робљем били су неуспешни. Године 1824. у Бухару је послат велики трговачки караван са пратњом од 625 војника и 2 топа. Блокиран у безводним степама од стране више хиљада Хиванаца, био је приморан да се повуче, остављајући за собом робу (власништво државе у вредности од 290 хиљада рубаља, приватна имовина 547 хиљада рубаља). Као одговор на то, крајем децембра 1824. године, један одред од 2.310 војника послат је у извиђачки поход на Хиву, са 2 топа и под командом пуковника Ф.Ф. вон Берга.[207] Из похода су се вратили 4. (16) марта, након

[207] Фон Берг Фјодор Фјодорович (1793–1874), истакнути руски војсковођа и државник, дипломата, генерал-фелдмаршал (1865), гроф (1856). Ливонски племић, 1812. године напустио је Универзитет у Дорпату, где је студирао, и добровољно се пријавио у војску као јункер. Истакао се у борбама око Риге и унапређен у заставника, почетком 1813 – бори се у партизанским одредима, истакао се у заузимању Кенигсберга, активно учествовао у борбама са Французима, од 10. августа до 5. септембра 1813. учествовао у 14 битака, истакао се код Бауцена и Лајпцига, 1814. – капетан, прекомандован у Генералштаб Гарде, истакао се у биткама код Бријена, Ножанта, Фер-Шампеноаза и у заузимању Париза. Године 1820. колешки саветник и неко време служио је као дипломатски службеник у руским амбасадама у Минхену, Риму и Напуљу, добио је чин активног државног саветника и звање коморника. Боравак у иностранству искористио је за теренско истраживање поља битака у Италији и Швајцарској и саставио је војно-статистички опис Турске. Године 1822. добио је налог са Највишег места да пацификује Киргиско-Каисатске степе, 1823–1825. водио извиђачке походе у степи, искористио прилику за етнографско и економско проучавање региона. Године 1826. унапређен је у чин генерал-мајора, уписан у пратњу Његовог Царског Величанства, пре почетка Руско-турског рата 1828–1829. – био у саставу амбасаде у Турској, избијањем рата постављен је за генерал-интенданта 2. армије. Посебно се истакао у заузимању Браилова, организовању преласка преко Дунава, опсади Силистрије, биткама код Шумле. Истовремено, под његовим руководством, извршено је картографско снимање североисточног дела Бугарске, састављена

што су прошли све до Аралског мора, извршивши уз пут низ топографских премеравања и казнених експедиција, и изазвали панику у Хиви. Берг је у борбама изгубио само 20 војника а 42 су умрла од болести.

Упркос делимичном успеху овог и неколико других похода у степу, они, наравно, нису могли да зауставе нападе. Именован 1833. за генералног губернатора Оренбурга, генерал-мајор В.А. Перовски је одлучио да стане на крај овом злу. Још 1836. године, као одговор на пљачке руских каравана, предложио је хапшење трговаца из Хиве и конфисковање њихове робе. Приведена су 572 Хиванца са робом вредном 1,4 милиона рубаља. За издржавање заточеника, ризница је издвајала 25

карта кориштена је за војне операције. Године 1829–1830. под његовим руководством извршено је картографско снимање подунавских кнежевина и североисточног дела Балканског ланца. Године 1831. учествовао је и истакао се у гушењу пољског устанка, истакао се у заузимању варшавског предграђа Вола, учествовао у преговорима који су довели до предаје града и војске, унапређен у генерал-потпуковника и постављен за генерал-интенданта ратне армије, 1843. унапређен је у пешадијског генерала, постављен је за генерал-интенданта Главног генералштаба Његовог Царског Величанства. На овој дужности је био до 1863. године, под његовим вођством 1845–1867. обављен је рад на војно-топографском премеру Русије и почело је објављивање војно-статистичких описа њених покрајина. Године 1849. обављао је дипломатске мисије у Бечу и Берлину у припремама за поход на Угарску, од почетка похода био је код аустријског цара ради обезбеђења комуникације између аустријске и руске команде. Године 1853–1856. командовао трупама у губернији Естланд, затим је именован за финског генералног гувернера и главног команданта трупа које се налазе у Финској. 1856. године, на дан крунисања цара Александра II, добио је титулу грофа Великог војводства Финске, 1863. именован за вицекраља Царства Пољског, одлучним и суровим акцијама допринео је гушење устанка 1863–1864, 1865. унапређен у генерал-фелдмаршала, 1873. потписао руско-немачки војни споразум, којим су постављени темељи савеза три цара.

копејки дневно (сасвим довољно за исхрану затвореника). Почетком 1839. године Хиванци су заробили око 150 руских рибара, на шта је Перовски предложио поход на Хивански каганат како би спречио пљачке и довео кана у „дипломатску зависност" од Русије. Вице-канцелар Неселроде и министар војни Чернишев[208] противили су се кампањи, али је Перовски убедио цара

[208] Чернишев Александар Иванович (1785–1857), гроф (1826), кнез (1841), Пресветли кнез (1849), војсковођа и државник, коњички генерал (1827), генерал ађутант (1812). Пријављен за војну службу од рођења, приликом крунисања цара Александра I уписан је у коморске пажеве, 1802. године прекомандован је за корнета у гардијски Коњички пук, унапређен у поручника 1804, учествовао је и истакао се у рату са Француском 1805, 1806–1807, штабни капетан (1806), 1808, приликом путовања код цара Наполеона I са писмом Александра I прикупио драгоцене обавештајне подаке, током аустро-француског рата 1809. био је у Наполеоновој војсци код Асперна и Ваграма, одликован Орденом Легије части, помоћни ађутант, капетан (1809), пуковник (1810), в.д. војног аташеа у Паризу (1810–1812), организује руску обавештајну мрежу у Министарству рата Француске, уживао пуно поверење Александра I, у пролеће 1812. преговарао са шведским престолонаследником Карлом-Јоханом, учествовао и истакао се у Отаџбинском рату 1812, командовао је партизанским одредом, генерал-мајор, генерал-ађутант (1812), за победу над Французима код Мариенвердера 31. децембра 1812. одликован је Орденом Светог Георгија 3. класе, 1813. учествује у заузимању Берлин, истакао се у заузимању Линебурга, 1814. – за јуриш на Соасон унапређен у генерал-потпуковника, учествовао у другом походу на Француску 1815. године, пратио Александра I на путовањима у Велику Британију и на Бечком конгресу. Од 1819. – члан, а од 1821. до 1835. – председник Комитета за организацију Донске војске, од 1821. – начелник Одељења лаке гардијске коњице, члан Истражне комисије о случају декабриста (1826), сенатор (1827), помоћник начелника Главног генералштаба, вршилац дужности министра рата, коњички генерал (1827), министар војни (1832–1852), председник Државног савета министарског комитета (1848–1856), од 1852. почасни председник Војне академије, 1856. – због здравствених разлога разрешен свих дужности.

да му да одобрење, а да он лично преузима сву одговорност на себе. У марту 1839. план похода је разматран и одобрен на Посебном комитету, а 12. (24) марта добио је Највише одобрење.

За поход је издвојено 1,7 милиона рубаља, у почетку је требало да буде маскиран као научна експедиција која истражује Аралско море. Прецизно је одређено време када требе да почне: „Да се одложи сам поход до краја енглеске кампање у Авганистану, како би резултат или утисак од наших акција у Централној Азији имао већу тежину и како би Енглеска сопственим освајањима лишила себе права да прозива нашу власт тражећи објашњења и оправдање наших поступака; али ни у ком случају поход не треба одлагати касније од пролећа 1840. године." Децембар је изабран као право време да се крене у поход, пошто су се пустиње које окружују каганат током лета сматрале непроходним за велике групе људи. Бергово искуство је говорило у прилог успеха таквог похода и 14–17. (26–29) новембра 1839, одред Перовског је почео да напушта Оренбург, једна колона дневно. 5.325 војника и официра, са 22 топа и 4 ракетна лансера, у пратњи конвоја од преко 11.000 товарних камила, кренуло је у пустињу. Желећи да буде потпуно припремљен за све могуће потешкоће и проблеме, Перовски је претоварио своје трупе – поред муниције (само патрона за пушке је било – 1,2 милиона), носио је залихе хране за 6 месеци. Било је скоро немогуће хранити такву масу животиња, а било је и изузетно тешко управљати њом.

Зима 1840. била је изузетно хладна, са снежним падавинама раније него обично. Као резултат тога, исхрана камила на пашњацима је постала немогућа, почеле су да крепавају, болести међу људима су такође нанеле знатну штету одреду. Перовски је 1. (13) фебруара 1840. наредио да се одред, који је продро 670 км у

степу, врати. 8. (20) јуна 1840. последње јединице које су штитиле одступницу, вратиле су се у Оренбург. Укупно се из степа вратило мање од 2 хиљаде људи и мање од 1500 камила. Генерално неуспешна, ова кампања ипак је имала ефекта. Британске власти су кану одмах послале капетана Ричмонда Шекспира,[209] који је кана наговорио да ослободи 416 руских робова и изда декрет по којем ће се таква трговина од сада кажњавати смрћу. 17. августа 1840. године, караван са ослобођеним робовима под стражом је упућен у Оренбург. Британци су се плашили да ће следећи пут кампања бити боље припремљена и желели су да уклоне узроке који су је изазвали. Као одговор на акције кана, по наређењу Перовског, 600 Хиванаца је ослобођено у Оренбургу и Астрахану, а 3. новембра 1840. Шекспира је примио лично Николај I, који је захвалио енглеском официру за мисију у Хиви. Период озбиљне конфронтације између Русије и Енглеске на Блиском истоку се завршавао баш у правом тренутку.

Други турско-египатски рат и његове последице

Сукоб интереса великих сила, а пре свега између Париза и Лондона, поново се испољио током Другог турско-египатског рата 1839–1841. Британски односи са Мехмедом-Алијем традиционално су били далеко од пријатељских, још од 1805. године. Египатски паша је виђен као партнер Француске на Блиском истоку и настојали су да спрече ширење његове власти. Године 1838. Мехмед-Али, који није одустао од својих планова за стварање уједињене арапске државе, покушао је да заузме Аден, али пре него што је египатска војска стигла

[209] Сер Ричмонд Кембел Шекспир (1812–1861) – официр англо-индијске војске, умро је у чину пуковника.

до тамо, Британци су се искрцали у град. Палмерстон је изјавио да ће се свака даља акција Египћана сматрати претњом британским поседима, па су Египћани закључили да им је најпаметније да се одрекну својих права на контролу над Аденским мореузом. Ови догађаји, као и вест да у Сирији расте незадовољство египатском влашћу, веома су охрабрили султана Махмуда II, који се од 1833. припремао за освету реформисањем војске и морнарице.

Међутим, чак и реформисана турска војска била је јадан призор. Снабдевање је било лоше, недостатак лекара довео је до тога да су од пролећа 1838. до пролећа 1839. Турци изгубили око трећине војника окупљених на египатским границама – 40 хиљада људи. Недостатак је надокнађен ванредним регрутовањем локалног становништва из околине. Током маршева и дугих логоровања војници су масовно дезертирали. 23. децембра 1838. године, страни консултант, капетан Г. фон Молтке, који је био са војском на граници са египатским поседима,[210] забележио је: „Паша плаћа 250 пијастара за сваког ухваћеног дезертера; према његовим речима, од октобра је већ платио 100.000 пијастара. Сваког дана срећем два-три јадника, руку везаних иза леђа, који покорно пуштају неког Курда да их вуче за собом везане дебелим конопцем. Размере припрема за рат чиниле су очигледном његову неминовност."

[210] Хелмут-Карл-Берхард фон Молтке (1800–1891), гроф (1870), генерал-фелдмаршал (1871), истакнути пруски и немачки војни теоретичар и војсковођа, рођен је у Мекленбург-Шверину, од 1819. – служио у данској војсци, 1822. ступио у Пруску војску у чину поручника, војни саветник у Турској (1835–1839), начелник Великог генералштаба (1857–1888), руководио планирањем ратова 1864, 1866. и 1870–1871, у последња два рата водио је војне операције пруске и пруско-немачке војске. Члан Рајхстага (1871–1891).

„Током седам година", писао је Молтке 12. априла 1839, „овде је регрутовано и сахрањено најмање 50.000 регрута, 100 милиона је потрошено улудо, уништена је жетва у читавим провинцијама, а све то само зато што је и непријатељ имао исте такве губитке." Свако ко је изблиза посматрао ово стање и имао очи да види, неминовно је морао доћи до закључка да ова status quo ситуација може, сва је прилика, да потраје од пролећа до јесени, или од јесени до пролећа, али да ће после тога интервенција европских сила или насилно решење питања бити неизбежно. Прво се није десило, тако да је врло брзо дошло до овог другог. Одлучивши се за рат, Порта је концентрисала три корпуса у Малој Азији, укупно до 70.000 људи (говорим о стварној цифри, јер је званична била много већа). Ове трупе су се састојале од редифа, тј. милиција које су чинили нови регрути које је за неколико недеља требало обучити, од официра који су постављани преко протекције и који не знају ништа о својој професији, и од активног састава армије који такође чине регрути. Смртност у војсци била је таква да смо за време боравка овде због болести изгубили половину укупног броја војника. Попуњавање трупа новим људством пало је готово искључиво на Курдистан. Сељаци су бежали у планине где су их гонили псима, а ухваћени, често права деца и инвалиди, довођени су на зборна места везаних руку, вучени дугачким ужетом. Ови војници који нису разумели ни језик својих официра, морали су да буду стално третирани као затвореници. Логор сваког пука био је окружен густим ланцем стражара; често су и сами стражари користили прву прилику да дезертирају".

Са овом војском султан је одлучио да ратује против ветерана Мехмед-Алија и Ибрахим-паше. У априлу 1839. турске трупе су почеле да продиру у Сирију, која је била

под влашћу Мехмед-Алија, али је рат објављен тек 7. јуна. Већ 21. јуна 1839. турске трупе су поражене у првој бици код Незиба (северна Сирија). Током битке, турски официри су скоро сасвим изгубили контролу над својим војницима, те су се они разбежали. После четири дана, Молтке је сумирао: „Ово повлачење нас је коштало пет шестина целе војске и, поред тога, целокупне артиљерије; милиција се скоро сва разбежала кућама." Логор, комора, артиљерија и 9 хиљада заробљеника пали су у руке Египћана, 1. јула турска флота – 19 бродова – прешла је на страну Мехмед-Алија. Тако су Турци за нешто више од недељу дана изгубили војску, морнарицу, а убрзо и султана. Махмуд II је умро пре него што је стигла вест о поразима, а нови султан Абдул Меџид I[211] био је спреман на нове уступке. Мехмед-Али је претендовао на улогу регента 16-годишњем султану, односно, желео је да постане стварни владар читавог Османског царства. Хитан састанак Дивана 27. јула 1939. понудио је египатском паши Египат, Сирију и Арабију као наследне поседе, али су Русија, Енглеска, Аустрија и Пруска стали на страну султана. Изолована је остала заштитница египатског паше – Француска.

Да би дао основу за интервенцију великих сила, Абдул-Меџид је 3. новембра 1839. године потписао хатишериф (рескрипт) у палати Ђул-хану, проглашавајући почетак благотворне реформе („танзимат-и хајрије"). Један од иницијатора ове политике био је Решид паша.[212] Ђулхански хатишериф је имао три главне одредбе које је требало да потпуно про-

[211] Абдул Меџид (1823–1861), владао 1839–1861.

[212] Решид-паша (1802–1862), турски државник и дипломата, амбасадор у Француској (1834–1838; 1840), посланик у Енглеској (1838–1839), министар иностраних послова (1839), од 1846. шест пута у служби великог везира.

мене положај султанових поданика: 1) неприкосновеност живота, части и имовине, без обзира на конфесионалну припадност; 2) законски регулисана праведна расподела и наплата пореза, укидање система откупа; 3) законски регулисано служење војног рока и утврђивање ограниченог периода његовог трајања. Наравно, ове мере су биле објективно неопходне за модернизацију турског система власти, али након превазилажења египатске кризе, „Танзиматска ера" је ушла у период стагнације све до Кримског рата. Ипак, хатишериф је послужио као аргумент за оружану интервенцију у кризи и Великој Британији и Аустрији, које су, под разним изговорима, браниле принцип територијалног интегритета Отоманског царства.

Као услов да се придружи новонасталој антиегипатској коалицији, Париз је тражио сагласност великих сила да се Сирија припоји Египту. Јачање Француске на путевима који воде ка Индији није био део планова Лондона, па је 15. (27) јула 1840. склопљен споразум између Русије, Аустрије, Енглеске, Пруске и Турске, по којем је требало да Египћани врате флоту Турцима и повуку своје трупе из Сирије, Палестине, са Арапског полуострва и острва Крит. За узврат, Египат и Источни Судан су проглашени наследним поседима, а пашалук Акра – доживотним поседом Мехмед-Алија, који је прихватио да буде султанов вазал и да сви уговори Отоманског царства са другим државама важе и на територији Египта. Велике силе су се сложиле да изврше дипломатски и, по потреби, војни притисак на Египат и гарантовале заштиту Отоманског царства од напада из Египта. Споразум је предвиђао да увођење ратних бродова у Мореузе ради спровођења овог последњег услова неће поништити принцип њиховог затварања за стране ратне бродове. У ствари, ова клаузула је суштински поништила одредбу уговора из Ункјар-Искелесија,

али је Николај I био спреман да учини такав уступак у замену за изолацију Париза и стварање британско-руског савеза.

Мехмед-Али, подстакнут од Француске, одбио је да прихвати ове услове, а Аустрија и Енглеска су ушле у рат на страни Турске. 10. септембра 1840. године англо-аустријска ескадра под командом адмирала Ч. Нејпир[213] бомбардовала је Бејрут, а 24. септембра – Саид. Савезници су побуњеницима у Сирији поделили око 20 хиљада пушака, који су лако успели да пресеку снабдевање војске Ибрахим-паше поморским путем из Египта. Ескадра Нејпира искрцала је турске трупе у градовима на левантској обали, 4. новембра је заузета најважнија тачка на путу за Египат, Акра. Мехмед-Али је поражен, његове наде да ће му Француска послати помоћ нису се остварилe. Француска је у том тренутку већ била у озбиљној кризи, 15. октобра 1840. године изведен је неуспешан атентат на Луја Филипа, чија је влада била на удару најжешћих критика због своје неуспешне спољне политике. Ибрахим-паша се нашао између Турака, устанака у позадини и савезничке ескадре на Средоземном мору. У Сирији му је претила опасност да се нађе у клопци, па се он са остацима своје

[213] Нејпир Чарлс (1786–1860), адмирал, гроф да Сао Висенте, у служби британске морнарице од 1800, учествовао је у Наполеоновим ратовима, у рату са САД 1812. Учествовао је у грађанском рату у Португалу 1831, командовао лојалистичком флотом на страни принцезе Марије да Глорије (1809–1853, 1834–53 – португалске краљице Марије II), 5. јула 1833. поразио флоту претендента дон Мигела код рта Сан Винсет, 1834. одбранио Лисабон, краљица га је наградила титулом грофа. 1836. вратио се да служи у британској морнарици, 1839–40. – заменик команданта Медитеранске ескадриле, учествовао у операцијама против Египта. Године 1847–1849. – командант Каналске ескадриле, у фебруару 1854. постављен је за команданта Балтичке ескадриле, након одбијања да нападне утврђења Кронштата, разрешен је дужности.

војске (25 хиљада од првобитних 90 хиљада) крајем децембра 1840. повукао према Суецу. Још раније, 27. новембра 1840. године, египатски паша је потписао споразум о враћању флоте Турској. Била је то капитулација, али је Мехмед-Али ипак задржао наследну власт над Египтом, коју је султан признао 12. јануара 1841. (ферман је издат тек 1. јула 1841).

Турско-египатска криза је завршена, а њена непосредна последица било је значајно интензивирање француских војних напора у Алжиру. У децембру 1840, ген. Т.Р. Бижо[214] је, након неуспеха средином 30-их година, започео систематско освајање територија које су лежале изван уског обалног појаса. За Луја Филипа војни успеси представљали су једини могући начин да се сачува ауторитет његове владе. Британци су то доживели као провокацију на коју се мора одговорити. Ипак, план Николаја I да искористи руско-енглеско зближавање, до кога је дошло током египатске кризе, за јачање својих позиција у Мореузима, није се остварио. Други Лондонски споразум, потписан 13. јула 1841. године, овога пута уз учешће Француске, регулисао је режим пловидбе у

214 Томас-Робер Бижо, маркиз де ла Пиконери (1784–1849), маршал Француске (1843), војвода д'Исли (1844), у војсци Наполеона I од 1804, од редова напредовао до пуковника (1814), прешао на страну Бурбона за време прве рестаурације, писао песме у славу „белог љиљана", али је током „сто дана" издао и прешао код Наполеона, током друге рестаурације је деградиран, 1823. понудио је свој мач Бурбонима, али је одбијен и прешао је на страну либерала, активно је подржао револуцију 1830. Године 1831. је враћен у војну службу и унапређен у генерал-мајора, 1833. командант тврђаве Бли у којој је била затворена војвоткиња од Берија, истакнута личност у Алжирском рату, 1836. За успехе на фронту унапређен у генерал-поручника, генерал-губернатор Алжира 1840–1847, 1844. поразио главне снаге Алжираца на реци Исли, током година његове управе окончано је освајање и почела колонизација ове земље. Главнокомандујући Алпске војске (1848), посланик у Законодавној скупштини (1849).

Мореузима, они су затворени за пролаз ратних бродова. Русија не само да је изгубила своју привилеговану позицију у том региону, штавише, Црно море је лишено статуса затвореног мора приобалских држава, чак су државе које не излазе на то море добиле преседан да успоставе контролу над уласком и изласком из њега. Споразуми су били успех за британску дипломатију, једина предност коју је руска политика могла да извуче из кризе био је раскид француско-британског савеза, који се коначно догодио за време либералне владе лорда Роберта Пила.[215]

У прегледу руске политике за 20. годишњицу владавине Николаја I, који је саставио Неселроде 1850. године, речено је: „Ункјар-Искелески уговор, против којег су Француска и Енглеска узалуд протестовале, наизглед је био поништен, али је у суштини заувек сачуван у другом облику. Новим актом, који је заменио овај уговор и који су признале све државе, забрањен је улазак страних ратних бродова у Дарданеле и тиме смо осигурани од сваког будућег напада са мора. Конфликт на истоку у овом периоду имао је као једну од најважнијих последица по нас, распад англо-француског савеза, тако непријатељског према нашим политичким интересима, тако погубног за конзервативне владе." Неселроде је погрешио, распад савеза се показао краткотрајним, а принцип затварања Мореуза за војне бродове, ако је и штитио црноморске обале Русије, био је то само у време мира, а у време рата, „нови уговор" је био бескористан. Лондон више није имао Париз за савезника, али није изгубио могућност да делује.

Тријумф британске политике био је у сенци помало неочекиваног завршетка рата у Авганистану. Дру-

[215] Роберт Пил (1788–1850), британски државник, од 1809 – члан Доњег дома, лидер Конзервативне странке, премијер 1834–1835 и 1841–1846, 1835. спровео је реформу која је резултирала стварање модерног полицијског система.

гог новембра почео је устанак у Кабулу, британски гарнизон је блокиран у тврђави Бала Хисар. Пошто нису могли да издрже дужу опсаду и без наде у помоћ споља, Британци су били принуђени да склопе споразум са побуњеницима. Пошто су предали тврђаву, артиљерију, државну благајну и свог штићеника Шах-Шуџа, 1. јануара 1842. напустили су тврђаву и кренули према Британској Индији. Авганистанци су их напали на планинским превојима и масакрирали колону од 16 хиљада људи, од којих су само 4.500 били војници. Само једна особа је чудом успела да побегне. Успешно започет 1838, рат се завршио катастрофом. Као одговор, организована је казнена експедиција, која је стигла до Кабула 15. септембра 1842. Авганистанци нису бранили град, а он је спаљен, тврђаву Бала Хисар и наткривену градску пијацу – ремек-дело средњовековне архитектуре – британски минери минирали су и дигли у ваздух, након чега је 12. октобра 1842. британска војска напустила земљу. Године 1843. Дост Мохамед се вратио у Авганистан.

Покушаји руско-британског зближавања, повратак старим обрасцима

Погоршање англо-француских односа због даљег ширења француског присуства у северној Африци дало је Николају I наду да ће успети да постигне споразум са Енглеском у случају распада Османског царства. У септембру 1841. нову британску владу предводили су конзервативци, са Робертом Пилом као вођом. Форин офис је поверен Ц. Абердину,[216] који је насле-

[216] Џорџ Хамилтон Гордон Абердин (1784–1860), гроф, британски државник и дипломата. Од 1801. – члан Дома лордова. Године 1813–1814. – амбасадор у Аустрији, учествовао је у изради Шо-

дио Палмерстона. Пре Руско-турског рата 1828–1829. Абердин се сматрао присталицом Канинга и његове политике руско-британског зближавања у Источном питању. У марту 1844. уследио је званичан позив императору да посети Енглеску. Његова посета је трајала од 31. маја до 9. јуна 1844. године. Николај I је имао низ сусрета са краљицом Викторијом, принцем-супругом Албертом,[217] Р. Пилом, Ц. Абердином, Х.Ц. Палмерстоном, А.В. Велингтоном, током којих је покушао да покрене проблем наслеђа „болесника", како су тада звали Турску. Нудио је формулу „Мореузи за Египат". Пил је избегао да одговори на предлог руског императора, наговештавајући да Лондон није заинтересован за територијално проширење својих поседа на рачун турског наслеђа, него да им је битнији слободан пут до Индије преко Египта. У ствари, на то је и рачунао Николај I, да ће Лондон наставити да се супротставља Паризу у Египту. Енглеска страна је избегла закључивање формалног споразума са Русијом, међутим, формално није одбила руски предлог.

То је оставило наду да је могућ наставак дијалога и потенцијална сарадња са Великом Британијом, што, како се тада чинило, није било потребно формализовати пре следећег заоштравања Источног питања. Санкт Петербург је појачао контакте са Лондоном, настављајући да одржава дијалог, чак и ако тај дијалог није доносио конкретне резултате. Године 1844. и 1845.

монског уговора и Париског мировног уговора. Године 1828–1830 и 1841–1846. – министар иностраних дела, 1834–1835. – министар војске и министар колонија, 1852–1855. – премијер. Године 1855. поднео је оставку због општег незадовољства његовом владом услед војних неуспеха у Кримском рату.

217 Франц Карл Август Алберт Емануел од Сакс-Кобург-Готе (1819–1861), од 1840 – супруг краљице Викторије и принц-супруг.

год Велики кнез Константин Николајевич[218] је посетио Енглеску, 1845. године – К.В. Неселроде. Међутим, до руско-британског зближавања није дошло, штавише, нова влада лорда Расела[219] је обновила савез са Француском 1846. године. С друге стране, исте године поново се појавио разлог за ново зближавање између Санкт Петербурга, Берлина и Беча, око пољског питања.

У Кракову је 21. фебруара 1846. године почео пољски устанак чије су вође за крајњи циљ овог устанка прогласиле обнову Пољске у границама из 1772. године,

218 Константин Николајевич (1827–1892), велики кнез, други син цара Николаја I, уписан у гарду по рођењу, у Измаиловски пук, постављен је за команданта Грузијског гренадирског и Пољског 3. граничарског пука. Године 1831. постављен је за генерал-адмирала и команданта Гардијске посаде, од 1834. – у поморској служби, официр палубе, више пута пловио по Балтичком, Белом и Црном мору, потпоручник (1840), поручник (1843), штабни капетан и капетан (1844), капетан 1. класе (1846), контраадмирал (1848), учествовао у походу на Мађарску 1849, вицеадмирал (1853), привремено руководио поморским министарством 1851 и 1853–1855, учествовао 1854. у припреми Кронштата за одбрану од могућег напада англо-француске флоте, 1855. године, са чином генерал-адмирала, постављен је за начелника флоте и министарства поморства, руководио припремама Кронштата за одбрану, адмирал (1855), 1862. постављен је за вицекраља у Царству Пољском и главнокомандујућег свих трупа које се налазе у Царству. По избијању устанка 1863. напустио је Варшаву и побегао у Петербург, смењен је са положаја вицекраља, поверено му је руковођење морнарицом, 1887. командант ескадре од 11 бродова за дејства у Средоземном мору, али флота је остала у домаћим водама. Године 1881. разрешен је дужности председника Државног савета (од 1865) и главнокомандујућег флоте, остаје члан Државног савета.

219 Џон Расел (1792–1878), лорд, 1. гроф од Расела, британски државник, од 1834. вођа либерала у парламенту. Дипломирао на Универзитету у Единбургу, члан Доњег дома од 1813, активни присталица парламентарне реформе 1832, премијер (1845–1851), министар иностраних послова (1859–1865), премијер (1865–1866), после 1866. повукао се из политике.

а први корак им је био ширење устанка на аустријску покрајину Источну Галицију са центром у Лембергу (савремени Лавов, Украјина), за који су желели да постану главна база устанка. Аустријске власти су се веома плашиле немира у Галицији, где је пољско племство имало значајан и утицајан положај. Будући да нису били сигурни да ће моћи да се изборе са устанком ако он почне, Аустријанци су одлучили да искористе класно-конфесионалне противречности које су постојале у покрајини. Сељаштво, претежно русинско, православно или унијатско, суштински је било против пољског и католичког племства. У источној Галицији започињу аграрни немири са јасно израженом етноконфесионалном оријентацијом. „Хлопи" су нападали „панове", који су од својих сељака бежали не само у Краков, већ и на руску територију, под заштиту императорске руске власти.

Николај I је зато одлучио да пошаље руске трупе у Краков, а већ 19. фебруара (3. марта) 1846. године биле су пред градом. Желећи да избегне непотребно крвопролиће, команда је издала следећи проглас: „Становници града Кракова! Моћна руска војска долази да врати нарушени мир у вашем граду. Одмах је примите у своје зидине како би она могла да заштити невине. Свако ко положи оружје биће поштеђен. Смрт чека оне који буду заробљени с оружјем у руци, а сам град ће, ако пружи отпор, бити очишћен огњем и мачем." 3. марта трупе су ушле у град, побуњеници су побегли без борбе. Убрзо су аустријске, а затим и пруске трупе ушле у град. У Кракову је уведена војна управа којом су руководили Аустријанци. Коначно припајање ове најважније стратешке тачке (која покрива тзв. „Бохемски коридор", тј. пролаз између Карпата и Татра) Аустрији догодило се 3. (15. априла) 1846. године, када је потписан одговарајући руско-аустријски споразум, а малобројна руска војска – 2 батаљона, 2 стотине нерегуларне коњице и 2 коњичка

топа – напустила је Краков. У таквим околностима се руска дипломатија суочила са догађајима из 1848–1849, током којих су, према Палмерстону, Русија и Велика Британија остале једине „стабилне" државе.

Револуција 1848–1849. и њене последице

Фебруара 1848. у Паризу је избила револуција. Вест о свргавању Луја Филипа, којег је Николај I сматрао узурпатором, није потресла императора, али се плашио ширења револуционарних идеја ван граница Француске, тј. у државама у којима су реваншистичке идеје освете за пораз и окупацију биле веома популарне. Дакле, револуција као унутрашња ствар Француске није изазвала нарочито оштру реакцију у Санкт Петербургу, али су се тамо плашили њеног ширења ван Републике. Ови страхови противника револуције били су јаки колико и наде њених присталица, пре свега у Италији и Пољској, да ће добити војну помоћ од француских револуционара. Дана 7. (19) фебруара 1848. године Николај I је, као одговор на захтев аустријске владе, објавио да ће у случају рата са Сардинијом, коју би подржала Француска, „све наше снаге бити спремне да вас подрже". Међутим, пре него што се то догоди, руска влада није желела да буде увучена у сукобе у Италији. Настојала је да сачува своје снаге за случај да дође до проблема у Пољској или у Немачкој. У фебруару 1848. цар је мобилисао 420 хиљада војника, а 14. (26) марта 1848. године издао је манифест пун претњи „бунтовницима", који се завршавао речима: „Бог је с нама! Разумејте јазици и покорјајтесја, јако с нами Бог!" Два дана раније, Ламартин,[220] који је био на челу француског

[220] Алфонс де Ламартин (1790–1869), француски песник, дипломата, 1848. године био је на челу Министарства иностраних послова.

министарства спољних послова, изјавио је да „проглашење Француске републике не представља напад на било који постојећи облик власти". У првом спољнополитичком документу револуције није било ни речи о Пољској, иако је за време Луја Филипа Представнички дом то чинио сваке године. Раскид са традицијама прве револуције је јасно наглашен.

У свом одговору на поздрав пољске делегације, Ламартин је јасно рекао: „Волимо Пољску, волимо Италију, волимо све потлачене народе, али изнад свега волимо Француску." Француска није желела да провоцира Русију, а ни Русија није желела да буде испровоцирана и приморана да се умеша. Упркос недвосмислено негативном односу према догађајима у Паризу који су потресли Европу, цар Николај I је у априлу 1848. одустао од прекида дипломатских односа са Француском, а након што је генерал Кавењак[221] брутално угушио париски устанак, он му је честитао. Основни принцип руске политике тог времена био је принцип одржавања стабилности, посебно на периферији империје, а пре свега у областима одакле је национална револуција могла да се прошири на Царство Пољско. Ови страхови нису били неосновани.

[221] Луј Еуген Кавењак (1802–1857), француски војсковођа и политичар, од 1824. године у војној служби, учествовао је и истакао се у походу на Мореју 1828. године, 1830. године добија чин капетана, у потпуности је подржао револуцију, 1831. године као републиканац отпуштен из војске, 1832. враћен у војну службу, 1832–1848. учествовао и истакао се у рату у Алжиру, дивизијски генерал (1848), генерални гувернер Алжира (фебруар-мај 1848), министар војске (мај-јун 1848), шеф владе са диктаторским овлашћењима, 24–26. јуна 1848. брутално угушио социјалистички устанак у Паризу, 20. децембра 1848. изгубио председничке изборе од принца Наполеона. Кавењак је добио 1,5 милиона гласова, његов противкандидат је добио 5,5 милиона. Посланик у законодавној скупштини 1849–1851, 2. децембра 1851. ухапшен, убрзо пуштен и пензионисан.

Политичари старе генерације, који су преживели ратове са Наполеоном, очекивали су да ће револуција поново покушати да дигне главу и да ће њене армије поново кренути у напад. Пошто је примио вести о револуцији у Паризу, Метерних је 4. марта 1848. предложио Пруској да се поново успостави одбрамбени савез против могуће француске претње. 20. марта такав споразум је потписан је Бечу, али претња поретку успостављеном 1815. није дошла споља. 3. марта почела је Мађарска револуција, говором Шандора Петефија у Будимпешти.[222] 13. марта 1848. у Бечу су почели револуционарни немири, кнез Метерних је био приморан да поднесе оставку и побегне у Енглеску. 15. марта власт у Угарској прешла је у руке скупштине, а 22. марта формирана је влада Краљевине Угарске на челу са грофом Л. Бађањијем,[223] која је настојала да спроведе идеје националне револуције, тј. да створи независну унитарну националну државу, без формалног прекида веза са династијом Хабзбурга. Цар је 7. априла признао ову владу, а 11. априла и ново уставно устројство Угарске. Бађањијева влада објавила је програм реформи који је укључивао укидање свих феудалних привилегија и искључивих права. Аустријски царски двор је 17. маја био принуђен да напусти Беч, који је захватила револуција, и пресели се у Инзбрук.

Револуција је са собом донела не само реорганизацију политичког система постојећих држава, већ и претњу ратовима који ће променити политичку карту Европе. 18–19. марта 1848. у Берлину је почео уста-

222 Шандор (Александар) Петефи (1823–1849), истакнути мађарски песник, активни учесник револуције 1848–1849, ађутант генерала Ј. Бема, погинуо током борби против руских трупа.

223 Лајош Бађањи (1806–1849), гроф, мађарски аристократа, од 22. марта 1848. до 14. априла 1849. – председник владе Угарске, стрељан 6. октобра 1849. у Пешти.

нак, услед чега је Фридрих Вилхелм IV[224] био принуђен да испуни очево обећање, дато током Наполеонових ратова – Пруска је добила устав. Талас револуција захватио је и немачке државе. У јануару 1848. умро је дански краљ Кристијан VIII,[225] његов наследник Фредерик VII[226] је покушао да спроведе реформе у областима које су припадале његовој династији. Према његовом предлогу реформи, војводство Шлезвиг, са мешовитим немачко-данским становништвом, одвојено је од претежно немачког Холштајна и лишено аутономије. То је значило скоро потпуно спајање Шлезвига са Данском, што је изазвало протесте, а потом и устанак присталица немачке странке у војводствима уједињеним са Данском монархијом након смрти Петра III: актом од 14. (25) јула 1773. великог кнеза Павла Петровича, будућег цара Павла I, његова права на војводства су пренета на млађу лозу принчева куће Холштајн-Готорп.

У марту 1848, на предлог немачке савезне скупштине, Берлин је започео рат под изговором да штити права немачког становништва под влашћу данске круне. Против данске војске послате су Прва Пруска дивизија и Прва дивизија Немачког савеза. Пруске трупе су 10. априла прешле границу војводстава и до краја априла одатле протерале Данце, 2. маја ушли су на територију Јиланда, тј. територију Данске. Немачки савезни парламент је објавио да ће сакупити средстава за стварање флоте, као одговор на блокаду немачке обале од стране Данске. Није било времена за изградњу бродова и обуку посада, па је било планирано да се

[224] Фридрих Вилхелм IV (1795–1861), краљ Пруске (1840–1861).

[225] Кристијан VIII (1786–1848), краљ Данске, војвода од Шлезвиг-Холштајна (1839–1848).

[226] Фредерик VII (1808–1863), краљ Данске, војвода од Шлезвиг-Холштајна (1848–1863).

купе бродови и ангажују најамне посаде за хусарске акције. Да би решио проблем, Неселроде је први предложио поделу између Шлезвига и Данске по националном принципу. Овај предлог нису подржали ни Немци ни Данци, па је услед тога постојала опасност од даљег продора пруских и немачких трупа у Данску. У мају 1848. године 3. дивизија ратних бродова Балтичке флоте послата је да патролира покрај данске обале – 6 ратних бродова, фрегата, пароброд и бригантин под командом контраадмирала И.П. Јепанчина.[227] Задатак јој је био да демонстрира руску војну моћ, како би подржала Данце и спречила искрцавање немачких трупа на данска острва.

Ескадрила је била 4 месеца поред обала Данске и Немачке и повремено је деловала у сарадњи са шведском ескадрилом. Присуство руских бродова у овим водама данска јавност је одушевљено поздравила. У тешким тренуцима, руски адмирал је показао потпуну самоувереност, обративши се Фридриху VII речима: „Не бој се, краљу Данске, Јепанчин је с тобом!" Почетком августа, 3. дивизија Балтичке флоте била је замењена Првом, под командом вицеадмирала А.П. Лазарева[228] – 9 рат-

[227] Јепанчин Иван Петрович (1788–1875), руски адмирал (1856), од 1805 у поморској служби, официр палубе. Године 1827. у чину потпоручника командовао је фрегатом „Проворни", учествовао и истакао се у бици код Наварина. Године 1828–1830. командовао је ратним бродом „Александар Невски", крстарио грчким архипелагом, учествовао у блокади Дарданела. Контраадмирал (1838), командант 2. бригаде 1. поморске дивизије, 1846. – командант 3. поморске дивизије, вицеадмирал (1848), учествовао је и истакао се у данској експедицији, у време Кримског рата командовао је флотилом бродова на весла, одговорном за одбрану обале Финске од Бјеркеа до Абоа. Председник Поморског генералног савета (1855), адмирал (1856), председник Поморског суда (1867).

[228] Лазарев Андреј Петрович (1787–1849), руски поморски командант, вицеадмирал (1842), завршио је Морнарички кор-

них бродова, 2 фрегате и бригантин. Што се тиче флоте Немачког савеза, покушај њеног стварања завршио се неуспехом. Велика Британија је објавила да неће признати нову заставу на мору и да ће их третирати као пирате. Парламент је купљене бродове повукао у луке а 1853. продати су на аукцији у Хамбургу. У августу 1848. Николај I је поставио ултиматум Пруској да прекине рат са Данском око Шлезвиг-Холштајна. Пруска је била принуђена да пристане на овај захтев.

У међувремену, ситуација се нагло погоршала у Аустрији, чија је влада 1848. године била принуђена да се бори не само са револуционарним покретом унутар земље, већ и са Сардинијом, која је предводила италијански покрет за уједињење на северу Апенина. Аустријска влада је, из разлога финансијске природе, стално смањивала величину своје војске, укључујући и северну Италију. Године 1831. тамо су имали 104.500 војника, 1833. године – 75.000 војника, а 1846. – 49.297 војника, од којих се могла формирати армија за ратне операције не већа од 34.000 војника. Остали су били разбацани по гарнизонима. То су били најбоље војне јединице у царству, међутим, оне нису могле да изађу на крај са градским устанцима. Већ 15. јануара 1848.

пус 1804, 1806–1807. учествовао у борбама против Француза на Јадранском мору код обала Далмације. Године 1812–1814. – у саставу англо-руске ескадриле која је блокирала обалу Холандије. Године 1819. предводио је експедицију на бригантин „Нова земља” у Северном леденом океану, покушао да оплови архипелаг Нова земља, али је због великог леда и скорбута међу посадом био принуђен да се врати у Архангелск. Године 1822–1824. једрењаком „Ладога” опловио је свет како би испоручио терет за Руско-Америчку компанију. Касније је командовао бродовима Балтичке флоте, од 1825. – командант 12. поморске посаде, 1832. – командир 2. бригаде 2. поморске дивизије, затим 3. бригаде 1. дивизије, касније – командант 1. поморске дивизије.

фелдмаршал Ј. Радецки[229] сматрао је потребним да се обрати Италијанима са упозорењем: „Његово Величанство Император је одлучан да сачува Ломбардијско – Венецијанско краљевство од свих спољашњих и унутрашњих напада", додавши уз то да његова, тј. рука Радецког и даље чврсто држи сабљу.

17. марта вест о устанку у Бечу стигла је у Венецију, 18. марта – у Милано. Почео је дуго припремани устанак, који је народ масовно подржао. 22. марта Радецки је био приморан да напусти Милано, истог дана су Аустријанци напустили и Венецију. Ослабљени аустријски гарнизони, под вођством фелдмаршала Радецког, напустили су северне италијанске градове и склонили се у „четвороугао тврђава" – Вероне и Лењага на реци Адиђе и Пескаре и Мантове на реци Минћино – главних утврђења аустријске војске у северној Италији. Привремена влада, формирана у Милану, категорички је одбила предлог из Лондона да преговара са аустријском владом. Револуционарни Милано је изјавио да Аустрија треба да призна независност италијанских земаља без икаквих услова, и да то вреди за „целу аустријску Италију", у коју су револуционари укључили и Јужни Тирол са претежно немачким становништвом.

229 Јохан Јозеф Радецки вон Радец (1766–1858) – славни аустријски војсковођа, један од најпопуларнијих команданата аустријске војске, прозван „војнички отац", гроф, фелдмаршал (1836), од 1787. – у војној служби. Учествовао је у ратовима са Турском, Француском, ветеран ратова са Наполеоном, 1799. истакао се у биткама код Требије (потпуковник) и Нови (пуковник), 1805. За време марша на Улм унапређен је у генерал-мајора и премештен у Италију код надвојводе Карла. У чину фелдмаршала-лајтнанта учествовао је и истакао се у бици код Ваграма, начелник Главног генералштаба 1809–1812, 1829. унапређен је у коњичког генерала, 1834. постављен је за главнокомандујућег аустријске војске у Италији, 1836. унапређен је у чин фелдмаршала, 1848–1849. победио пијемонтску војску.

Краљ Карло Алберт од Пијемонта је 4. марта 1848. својим поданицима подарио устав. 23. марта објавио је рат Аустрији, а сутрадан је позвао италијанску нацију у борбу за ослобођење и уједињење. 25. марта сардинијска војска од 40.000 војника почела је да прелази границу. Побуњена Ломбардија (29. маја) и Венеција (4. јула) су се изјасниле за савез са Пијемонтом. Револуција се брзо развила у паниталијански покрет за стварање јединствене националне државе, ослобођене од стране доминације. Слоган овог покрета биле су речи „Италија ће то учинити сама", односно остариће свој циљ без иностране подршке. Пијемонтска војска, значајно појачана добровољцима из различитих италијанских држава, у почетку је постигла значајне успехе. Под притиском својих поданика, папа и напуљски краљ били су приморани да пруже војну помоћ Карлу Алберту. Сардинијске трупе су уз подршку револуционара ушле у Парму и Модену.

Положај Радецког је био тежак, револуција је захватила и његове мултинационалне трупе, пре свега јединице у којима су били Италијани и Мађари. Неки војници, па чак и официри су дезертирали. Међутим, 82-годишњи ветеран Наполеонових ратова брзо је учврстио своју позицију у четвороуглу тврђава, које се револуционарна војска није усудила да нападне. 24. јула 1848. победио је Италијане код Кустоце и убрзо потом код Милана. 6. августа италијанске трупе су биле принуђене да напусте овај град. Карл Алберт је 9. августа био принуђен да потпише примирје, Аустријанцима неопходно да би пребацили трупе на друге фронтове. Сардинијска војска је напустила Ломбардију. Једини центар револуције остала је Венеција, коју су опседали Аустријанци, а одбраном је руководио бивши командант напуљске војске

генерал Г. Пепе.[230] Град је капитулирао тек у јулу 1849. године.У лето 1848, фелдмаршал принц Виндишгрец,[231] један од најодлучнијих аустријских војних заповедника по питању тога да се револуција мора силом угушити, поново је преузео контролу над Прагом. 2. јуна овде се окупио Словенски конгрес, у почетку лојалан монархији, али су 12. јуна у граду почели сукоби са гарнизоном. 16. јуна устанак у Прагу је угушен.

Најопаснија за Хабзбуршко царство била је револуција у Угарској. Већ актом од 15. марта 1848. њеном становништву је дата слобода савести, народу одговорна влада, укључујући и обласне парламенте који су имали право да редовно заседају, али су у исто време све земље на које су полагале право вође револуције морале да остану у саставу Угарске. У међувремену су се над будућност народа који су насељавали ове области надвили црни облаци. Лајош Кошут[232] је са стра-

230 Гуљермо Пепе (1783–1855), италијански војсковођа и државник. Од 1809. – у војној служби у напуљским јединицама Наполеонове армије, учествовао у рату у Шпанији 1810–1813, унапређен у дивизијског генерала, активан учесник револуције 1820, главнокомандујући напуљске армије, после пораза – у егзилу у Француској, вратио се у Напуљ 1848, командовао одбраном Венеције 1848–1849, после пораза емигрирао у Пијемонт.

231 Алфред Кандид Фердинанд фон Виндишгрец (1787–1862), кнез, фелдмаршал (1833), аустријски војсковођа и државник. Од 1804. у војној служби, учесник ратова са Наполеоновом Француском. Од 1840. – командант Бохемијске армије, од почетка револуције 1848. залагао се за њено војно гушење, јуна 1848. угушио устанак у Прагу.

232 Лајош Кошут (1802–1894) – један од вођа мађарске револуције 1848–1849, припадник нижег племства лутеранске вере. До 1848. – адвокат и опозициони новинар, присталица независности Мађарске, од 28. септембра 1848. – министар финансија у влади Л. Бађањија, 14. априла 1849. постао је владар и фактички диктатор Мађарске републике, после пораза револуције емигрирао је у Турску, затим у САД, дуго живео у Енглеској.

ница свог листа „Пести Хирлап” („Пештанске вести”) позивао: „Морамо пожурити да мађаризујемо Хрвате, Румуне и Саксонце, иначе ћемо нестати”. Мађарски револуционари су, попут грчких и пољских, настојали да створе националну државу, али су је видели у границама историјске Мађарске – „земље круне Светог Иштвана”, које су, поред етничке Мађарске, обухватала Словачку (Горња Мађарска), Хрватску, Закарпатску Рус (Угоча), Војводину (Банат), Трансилванију. У овим областима Мађара је било мање од 50% (4,2 милиона од 10,5 милиона), а католика нешто више од 50% (5,6 милиона). Мађарско народно ослобођење донело је са собом претњу још већег националног угњетавања него што је било аустријско за Хрвате и Србе, Словаке, Русине (заједно – око 4,26 милиона), Влахе (1 милион), Немце (700 хиљада).

Мађарска национална револуција далеко од тога да је била ослободилачка револуција за све, она је водила борбу и са Хабзбурговцима и са овим народима, што ју је крајње ослабило и створило напету ситуацију на периферији државе коју је контролисала побуњеничка власт. Непосредно по избијању револуције у Угарској, регентско веће Хрватске изабрало је свог бана (гувернера) пуковника барона Јосипа Јелачића.[233] Служио је неколико година на Војној граници – посебном подручју на граници са Турском, насељеном Србима. Јелачић је био на гласу као храбар и одлучан официр, одан цару и одан идејама хрватског национализма. Пошто су се у овом периоду ове идеје првенствено супротстављале мађарском утицају, оне нису утицале на Јелачићеву популарност међу Србима-граничарима. Франц Јозеф га је 23. марта 1848. унапредио у фелдмаршала-лајтнанта и званично именовао за аустријског

[233] Јосип Јелачић де Бужим (1801–1859), барон, фелдмаршал-лајтнант (1848), аустријски војсковођа и политичар.

гувернера Хрватске, без одобрења Бађањијеве владе, која је Хрватску сматрала мађарском територијом. Нови бан је 19. априла захтевао од револуционарне Будимпеште признање Хрватске као „независне и равноправне са Угарском". Он је максимално искористио ситуацију да уједини јужне Словене против револуције, под заставом Хабзбурга. Уосталом, другог избора нису ни имали.

Делегација војвођанских Срба стигла је 8. априла 1848. у Братиславу да изнесе своје поздраве и захтеве мађарској револуционарној влади – да им призна права националне мањине – укључујући право на слободу вероисповести и основно образовање на матерњем језику. Кошут је одбио да призна та права Србима, а када су они наговестили да се са овим захтевима могу обратити и неком другом, запретио је: „Онда ће мач да пресуди". „Срби се никада нису плашили мача", одговорили су чланови делегације револуционару-ослободиоцу. Дана 13. маја у Карловцу (данашњи Сремски Карловци, Србија) састала се Српска народна скупштина која се изјаснила за аутономију словенских земаља под влашћу аустријског цара. Поред Срба, на њему су били делегати Хрвата, Чеха, Бугара, па чак и Пољака. Последњи су изгубили илузије представници влашког становништва Трансилваније. Они су 15. маја 1848. тражили сразмерну заступљеност у власти и једнака права унијатске и православне цркве са католичком, што је револуционарна власт одбила.

Јелачић је 18. маја расписао изборе за Хрватски сабор и позвао народ да се спреми за одбрану од Мађара. Почела је мобилизација трупа Војне крајине, која је постала окосница Јелачићеве војске. Убеђивао је цара Фердинанда и владу да је циљ мађарске револуције стварање независне државе. Гроф Бађањи је уверавао цара да му је лојалан као угарском краљу и, да би

сачувао угарску круну за Хабзбурговце, захтевао је да цар утиче на Јелачића, који му је био одан. Монарх је 8. јуна пренео на Министарство војске у Будимпешти право да командује свим трупама у земљама круне Светог Стефана, укључујући и Војну крајину. Фердинанд се 10. јуна, надајући се мирном решењу мађарске кризе, одлучио на уступке револуционарној влади, која је захтевала смену хрватског гувернера и посебним манифестом објавио је да он није више на том положају. Као одговор на то, Јелачић је у Аграму (савремени Загреб, Хрватска) окупио изабране посланике Сабора који су се такође залагали за борбу против револуционарне Угарске и потврдили његов избор за бана Хрватске, Словеније и Далмације.

Била је то политичка игра, император никако није хтео да изгуби Угарску, а Јелачић није хтео да јој се покори. У међувремену, Бађањијева влада је одлучила да војном силом уништи Србе у Банату (Војводина), који су прогласили аутономију. У јулу 1848. овај покушај је пропао, али је то одјекнуло у Хрватској, која је настојала да подржи Србе против заједничког непријатеља. У Војводини су настављене војне операције, које су и пријатеље и непријатеље мађарске револуције увериле у њену војну слабост. Дана 11. јула 1848. године, парламент је, под снажним притиском Кошута, изгласао зајмове за стварање националне мађарске војске од 200.000 људи – Хонведа. Њену окосницу требало је да чине делови царске војске, од 8. јуна стављени под команду револуционарне Будимпеште – 20 пешадијских батаљона, 10 хусарских пукова, 2 ердељска граничарска пука, 8 чета два италијанска пука и део чешког артиљеријског пука – укупно до 50.000 добро обучених војника и официра. Док је трајало формирање нове војске, Будимпешта се надала да ће уз помоћ старе решити проблеме на националној периферији.

Јелачић није веровао да ће она служити мађарској револуцији и пуцати на трупе под заставом Хабзбурга. У августу се цар вратио у Беч и 3. септембра 1848. вратио Јелачића на место хрватског бана, а Будимпешти је одузета јурисдикција над Крајином. Јелачић је 11. септембра објавио рат Фердинанду V, угарском краљу, у име Фердинанда V, краља Хрватске, и кренуо у офанзиву против мађарских револуционара на челу војске од 40.000 људи коју је сам окупио.

Јелачићева очекивања се нису остварила, осим италијанских и чешких јединица, регуларна војска је, иако не без оклевања, почела да пружа отпор крајишницима и хрватској милицији. Напад на мађарску престоницу није успео. Цар је послао свог представника у Пешту на преговоре, али га је у овом граду убила разјарена руља 27. септембра 1848. Два дана касније, пошто је примио вест о томе шта се догодило, Фердинанд је распустио угарски парламент. Истог дана, после првих успеха, Јелачић је морао да се повуче ка Братислави, практично летњиковцима на периферији Беча. Ту је добио наређење да се споји са трупама фелдмаршала принца А.К. вон Виндишгреца, које су стизале из Бохемије (данашња Чешка) и заједно уђу у престоницу царства. У престоници је 6. октобра избио устанак. Војници гарнизона одбили су да иду у Мађарску и угуше револуцију, а њих су подржали грађани. Царски двор је поново био приморан да напусти престоницу и склони се у Оломуц.

Дана 23. октобра 1848. године, 70.000 војника Виндишгреца и Јелачића, са око 200 топова, опколило је Беч и до 31. октобра сломили су отпор 40.000 војника који су бранила град, то су били војници градског гарнизона, национална гарда и револуционарна милиција. Виндишгрецова победа омогућила је цару да се врати у Беч. Дана 21. новембра, на чело владе постављен је при-

сталица чврсте руке, који је стигао из штаба Радецког, Виндишгрецов зет, кнез Шварценберг.[234] Кнез је био реалиста и сматрао је да је успостављање мира и реда главни задатак, па је поступао у складу са стањем на терену и захтевима тренутка, а не принципима легитимизма. Дана 2. децембра, Фердинанд I је био приморан да абдицира, престо је преузео осамнаестогодишњи Франц Јозеф I.[235] Поново успоставивши контролу над главним градом, нова аустријска влада је још увек била далеко од тога да поврати контролу над територијама којима је владала, а у великој мери – и није. После гушења устанка у Бечу, војска Виндишгреца и Јелачића, са појачањима (укупно око 130.000 војника), вратила се у Мађарску 16. децембра 1848. и заузела Пешту 5. јануара 1849. године, револуционарна влада се преселила у Дебрецин. Виндишгрец је 12. јануара, уверен у своју потпуну победу, упутио апел редовним јединицама војске под контролом револуционарне владе, у коме их позива да се врате под царску заставу.

Међутим, успеси Аустријанаца завршили су се заузимањем престонице. Виндишгрецу су почели да одузимају јединице да би се ојачале аустријске снаге у Италији и Немачкој. То је омогућило мађарској војсци под командом А. Ђенђеша[236] да крене у контраофанзиву, маја 1849. приморали су царске трупе на повлачење из Мађарске, 6. априла аустријски корпус је поражен код Ђенђеша. У Трансилванији су мађарске трупе

[234] Феликс-Лудвиг-Јохан-Фридрих да Шварценберг (1800–1852), кнез, аустријски војсковођа и политичар, генерал-мајор (1842), амбасадор у Напуљу (1846–1848), канцелар царства (1848–1852).

[235] Франц Јозеф I (1830–1916), цар Аустрије (1848–1866), цар Аустрије, краљ Угарске (1866–1916).

[236] Артур Ђерђеи (1818–1916), активни учесник револуције 1848–1849, генерал, успешно је командовао војском против Аустријанаца. После пораза, до 1867. године у затвору у Аустрији.

под командом генерала Ј. Бема[237] почеле да потискује јединице лојалне Бечу. 19. априла Бем је победио Аустријанце. 23. априла били су принуђени да напусте Пешту, Будим је опкољен и заузет после тронедељне опсаде. Већ крајем 1848. аустријска команда је почела да се обраћа Русији са молбама за помоћ. Њој су се придружили представници саксонске (тј. немачке), српске и влашке заједнице у Трансилванији, уплашени због могуће победе Бемових трупа које су незадрживо напредовале у овој провинцији. Трансилванија се граничила са окупираним подунавским кнежевинама, победа националне мађарске револуције могла је лако довести до немира међу влашким и молдавским становништвом кнежевина. Николај I дозволио је команданту руских трупа у кнежевинама ген. А.Н. Лидерсу[238]

[237] Јозеф Бем (1794–1850), пољски официр, учесник Наполеоновог похода на Русију 1812, активни учесник устанка 1830–1831, након чијег пораза је емигрирао и приступио партији „Хотел Ламбер", у 1846–1848. покушао да организује устанак у источној и западној Галицији. Септембра 1848. придружио се побуњеницима у Бечу, покушао да их организује и обучи. После пораза устанка у главном граду Аустрије, предводио је мађарску војску у Трансилванији, после пораза је побегао у Турску, примио ислам 1850. године и примљен у турску војску са чином дивизијског генерала, покушао да реформише арапску коњицу, умро је у Алепу.

[238] Лидерс Александар Николајевич (1790–1874), руски војсковођа, гроф (1862), генерал пешадије (1843), генерал-ађутант (1849). Од 1805 – у војној служби, заставник. Учествовао је у бици код Аустерлица, истакао се у Руско-турском рату 1806–1812, Отаџбинском рату 1812. и иностраним походима руске војске. Од 1823. – командант гардијског Ловачког пука, на чијем челу се истакао у руско-турском рату 1828–1829. Командовао је пешадијском бригадом током гушења пољске побуне 1830–1831, након чега је постављен за начелника штаба, а 1837. за команданта пешадијског корпуса. Од 1844. био је командант трупа у Северном и Нагорном Дагестану, успешно је деловао против Шамила, 1845.

да пошаљу два одреда у Трансилванију, и они су јануара 1849. заузели Германштат (савремени Сибиу, Румунија) и Кронштат (савремени Брашов, Румунија), а онда су се вратили назад.

Успеси мађарске револуције инспирисали су Карла Алберта, под снажним притиском присталица националне револуције, да прекине примирје од 9. августа 1848. Сардинијске трупе су 16. марта 1849. поново кренуле у офанзиву на Ломбардију, али овога пута Радецки није био неспреман и већ 23. марта их је поново победио на 45 км од Милана, код Новаре. Овај пораз је довео до тренутне абдикације Карла Алберта, а његов наследник Виторио Емануеле II[239] био је принуђен да 9. августа 1849. потпише мировни уговор на принципима status quo ante bellum и плати одштету од 65 милиона франака. Међутим, ове победе су приморале Аустријанце да задрже војску од 70.000 војника у северној Италији у време када су им ове трупе биле потребне

командовао је чеченским одредом у Даргинској експедицији. Од 1848. – командант трупа у Молдавији и Влашкој, у нестабилној ситуацији успео је да успостави добре односе између војске и локалног становништва. У мађарском походу 1849. командовао је 5. пешадијским корпусом који је деловао у Трансилванији. Са почетком Кримског рата командовао је одредом на доњем Дунаву, затим у јужном Буџаку. Од фебруара 1855. – главнокомандујући Јужне, од 28. децембра 1855. и Кримске армије, до окончања Кримског рата првенствено се бавио организовањем снабдевања и санитетске подршке трупа. После рата – командант V пешадијског корпуса, затим главнокомандујући 2. армије, од 1856. – на боловању, од 1861. – вршилац дужности гувернера у Царству Пољском и главнокомандујући 1. армије, током шетње у Варшави тешко рањен у неуспелом атентату који је извео побуњеник и дезертер из редова царске руске војске А.А. Потебни. Од 1862 – члан Државног савета.

239 Виторио Емануеле II (1820–1878), краљ Пијемонта, Савоја и Сардиније (1849–1861), краљ Италије (1861–1878).

у Угарској. Дана 14. априла 1849. године мађарски парламент, који се састао у Дебрецину, прогласио је потпуну независност Угарске и свргнуо династију Хабзбурговаца, Кошут је постао председник Мађарске Републике. У Хрватској, Словачкој, Трансилванији и Војводини водили су се непрестани крвави сукоби између мађарских револуционара и њихових противника. Аустријска војска је била значајна сила, обезбедила је обнову цареве власти на целој територији Подунавске монархије са изузетком Венеције и Мађарске, али није могла да гарантује брзу победу над хонведима. Понављање неуспешног похода на Пешту могло би да доведе до непредвидивих последица. Даљи развој ових догађаја могао би да створи дугорочну зону нестабилности на руским границама.

Петербург се, не без разлога, плашио да ће последице слома Аустрије довести до погоршања ситуације у Немачкој, Пољској и на Балкану. Револуција 1848. године у Влашкој довела је до протеривања владара Георгија Бибеска (1842–1848)[240] из Букурешта, где су након тога ушле турске трупе. Престо је изгубио и владар Молдавије Михаил Стурдза. У септембру 1848. године руске трупе су ушле у Влашку и Молдавију. Ништа мање него Русија, и Француска се такође плашила пропасти подунавске монархије. Настала празнина могла би довести до стварања уједињене Италије и Немачке, што се ни на

[240] Бибеско Георгије-Димитрије (1804–1873), одрастао је и школовао се у Француској. Године 1841. изабран је у парламент Влашке, вођа опозиције против Александра Гикија, 1842. године изабран је за владара Влашке. Налазећи се под покровитељством Русије, држао се француске оријентације. Године 1847. увео је искључиву употребу француског језика у високо образовање, јуна 1848. је смењен и отишао у Беч. 1857. – члан дивана Влашке, изјаснио се за уједињење са Молдавијом, након чега се повукао из политике. Умро у Паризу.

који начин није уклапало у планове Париза. Француска је 30. априла 1849. започела интервенцију против револуције у централној Италији. Њене трупе су поразиле одреде Ђ. Гарибалдија,[241] који је бранио Римску републику, проглашену у новембру 1848. Крајем јуна 1849. Французи су коначно победили републиканце и вратили папи световну власт. Готово истовремено са овим одвијали су се главни догађаји „Мађарског похода" руске војске. Он је пажљиво припреман и одвијао се у повољном спољнополитичком амбијенту.

Аустријска влада се 9. (21) априла 1849. године поново обратила Русији са молбом за помоћ. 19. априла (1. маја) 1849. године потписана је Балто-Лимански споразум између Русије и Турске, којом је решено питање будућности Подунавских кнежевина. Договорено је да наредних 7 година тамо буду руске и турске јединице (у ствари, ушле су почетком 1851. године). По одредбама споразума, локалним диванима је укинуто право избора владара, њихов рад је суспендован. Уведен је нови принцип – владаре је сада постављао султан уз сагласност Русије на 7 година, а у окупираним кнежевинама су стално били присутни „ванредни комесари" који су надгледали администрацију тих територија. Санкт Петербург је 26. априла (8. маја) 1849. званично признао Француску Републику. Истог дана Николај I је, после дугог оклевања, потписао Манифест „О сузбијању побуне у Угарској". Тако је руска дипломатија, излазећи у сусрет захтевима Беча, постигла побољшање односа и са Паризом и са Цариградом. Берлин није имао много симпатија према мађарским револуционарима, а изоловани Лондон, чак и да је хтео, није могао да утиче на развој ситуације. 29. маја (10. јуна)

[241] Ђузепе Гарибалди (1807–1882) – један од најистакнутијих лидера револуционарног демократског крила међу присталицама уједињења Италије.

1849. године у Варшави је потписан споразум који је регулисао питање финансирања ангажованих руских трупа, а Аустрија је то преузела на себе.

Аустријска војска под командом фелдмаршала-лајтнанта барона Гајнауа[242] бројала је око 120 хиљада војника. У Хрватској је Јелачић наставио да делује. На руско-аустријској граници налазила су се четири руска корпуса са 145 хиљада људи, који су чинили основу армије фелдмаршала И.Ф. Паскевича, на граници Трансилваније – Лидерсов корпус у чијем саставу је било 40 хиљада војника и који је требало да делује заједно са Аустријанцима. Побуњеничка војска је у строју имала 135 хиљада војника и 400 топова. Укупно је 175 хиљада војника и официра послато у рат против револуционарне власти. Њиховим доласком створена је руско-аустријска група од 260 хиљада војника и са 1200 топова. Пораз мађарске националне револуције постао је питање времена. 1. (13) августа 1849. најбоље јединице мађарске војске – 30 хиљада војника са 144 топа – под командом генерала Артура Ђерђеија су се предале у Вилагошу (савремена Румунија) руском III корпусу, којим је командовао ген. Ф.В. Ридигер. Остаци мађарске војске у Трансилванији су се предали Лидерсу 6. (18) августа. Крајем августа 1849. године руске трупе су повучене са граница Аустријског царства. Мађарски поход коштао је Русију 47,5 милиона рубаља, 708 погинулих, 10.885 умрлих од рана и болести и 2.447 рањених. Заробљеници и заплењено оружје враћени су аустријској влади под условом да буду амнестирани.

---

242 Јулије Јакоб Гајнау (1786–1853), аустријски војсковођа, барон, фелдмаршал-лајтнант (1847), син ландграфа Вилхелма IX од Хесен-Казела, од 1801 – у служби у аустријској војсци, истакао се у бици код Ваграма, у борбама у Италији 1813–1814, 1848. истакао се у бруталном гушењу револуције у Северној Италији, 1849. – у Мађарској, где је био војни командант до оставке 1850. године.

Пред Источну кризу

У таквим околностима Русија се суочила са следећом етапом Источне кризе. Турска се после гушења револуције 1848–1849. претворила у један од центара револуционарне емиграције, углавном мађарске (око 3600 људи) и пољске (око 800 људи). Пољска емиграција је средином 40-их година XIX века покушавала да искористи Цариград као базу за развој антируског покрета на Кавказу. Пољски емигрантски центар у Паризу, на чијем је челу био А. Чарториски, планирао је да у овом региону створи савез од разних елемената, укључујући горштаке, донске и кубанске козаке итд. Да би се то постигло, уз британску финансијску подршку, на црноморску обалу Кавказа су послати пољски емисари, који су имали задатак да наведу руске војнике пољског порекла на дезертерство и убеде представнике локалних народа да ће ускоро добити војну помоћ од Енглеске и Француске. Ове провокације су понекад, и то само у почетку, имале одређеног ефекта, али су се неизбежно завршавале неуспехом.

Беч и Санкт Петербург су 17. септембра 1849. тражили да султан изручи њихове бивше поданике. Овај захтев је изазвао негативне реакције јавног мнења у Европи и допринео је уједињењу Енглеске и Француске, које су послале своје ескадре у мореуз 7. октобра 1849. године. Истовремено са апелом упућеним Паризу и Лондону, султан је у Санкт Петербург послао свог специјалног изасланика Фуада-ефендију, чија је мисија протекла у веома повољним околностима за Турску. Беч је 6. октобра 1849. прекршио обећање о амнестији дато руској команди након капитулације у Вилагошу. Тог дана, по пресуди аустријског суда, погубљено је 13 генерала мађарске револуционарне војске. Гаинау је био огорчен условима предаје и почео је да их крши,

пре свега у односу на бивше официре царске војске који су прекршили војну заклетву. Војни суд је осудио 490 официра, 231 је осуђен на смрт, мада је значајан део казни преиначен у доживотни затвор. 114 цивила је осуђено на смрт, укључујући грофа Баћањија, 1.765 је било затворено.

Наравно, Николај I није нимало саосећао са мађарским револуционарима, али је био огорчен због кршења обећања датог Русији и 19. октобра 1849. године повукао је своје захтеве упућене Цариграду. Уверен у подршку Париза и Лондона, и у промену става Санкт Петербурга, султан је одбио и аустријске захтеве. Ипак, ова прича је схваћена пре свега као дипломатско повлачење Русије, мада она није остала изолована, и довела је до наглог погоршања имиџа Санкт Петербурга у европском, а пре свега британском јавном мнењу, где је Турска сада представљена као упориште либерализма, насупрот руској тиранији. Осим тога, први пут после револуције 1848–1849. Турска, Велика Британија и Француска су деловале заједно и прилично успешно, што је довело до веома озбиљних последица у блиској будућности.

После револуције 1848–1849. политички утицај Русије је значајно порастао. Дана 18. маја 1849. састала се немачка национална скупштина – Франкфуртски парламент, који су углавном чинили представници разних либералних партија. Он је заменио савезну скупштину и започео рад на нацрту општенемачког устава. Идеја о политичком уједињењу свих Немаца у једној држави постала је веома популарна у Немачкој. У марту 1849. усвојен је устав, али га ниједна немачка влада није прихватила. Франкфуртски парламент је 3. априла 1849. понудио царску круну пруском краљу, али је он ту понуду одбио. Дана 18. маја 1849. парламент је распуштен. Ипак, 1849–1850. Пруска је покушала да

организује унију 26 немачких држава, што је изазвало незадовољство у Бечу. У мају 1850. године, на самом почетку кризе, Пруска је почела мобилизацију.

Током француске окупације, након понижавајућих пораза код Јене и Ауерштата, Шарнгорст[243] и Гнејзенау[244] су створили војни систем који је омогућио Пру-

[243] Герхард-Јохан-Давид вон Шарнгрост (1755–1813), генерал-лајтнант (1813), истакнути пруски војсковођа и државник, од 1777. у служби у хановерској војсци, 1793. учествовао у акцијама против револуционарне Француске, од 1801. у Пруској служби, предавао артиљерију у берлинској војној школи, 1806–1807. начелник штаба Пруске војске, учествовао и истакао се у биткама код Ауерштата и Прусише-Ејлауа, генерал-мајор (1807), начелник Генералштаба, председник Комисије за реорганизацију војске, министар војни (1808), заједно са Гнајзенауом провео војну реформу, припремио увођење опште војне обавезе 1813, 1810. на инсистирање Наполеона I смењен је са места министра војног, али је задржао место начелника Генералног штаба. У септембру-октобру 1811. у име Фридриха Вилхелма III тајно путује у Русију, где преговара о могућим заједничким акцијама против Француске, 1813. поново је постављен за министра војног, руководи припремама војске за рат, почетком рата – начелник штаба Блихерове армије, 2. маја 1815. рањен топовским ђулетом у ногу код Лицена, отишао у Аустрију на преговоре са незалеченом раном, умро у Прагу.

[244] Август-Вилхелм-Антон фон Гнајзенау (1760–1831), гроф (1814), генерал-фелдмаршал (1825), истакнути пруски војсковођа и државник, син аустријског официра, од 1782 – служи у аустријској војсци, год. 1782–1786 учествовао на страни Британаца у акцијама против побуњених северноамеричких колонија, од 1786. – на служби у Пруској војсци. Године 1807. истакао се у одбрани тврђаве Колберг од Француза, 1807. године члан је комисије за реорганизацију војске, улога коју је имао у овом процесу довела је до тога да је смењен на захтев Наполеона I, постао један од вођа ослободилачке борбе немачког народа против Наполеонове власти. Године 1812 – агент Комитета за немачке послове у Лондону, настојао је да појача акције Велике Британије и Шведске против Француске, 1813. је враћен у пруску службу, генерал-мајор, 1813–1815. – генерал-интендант,

ској, која је имала 10 милиона становника 1812. године, да формира војску од 500 хиљада људи. Око 40 хиљада регрута у доби од 20 година сваке године је позивано на војну службу у трајању од 3 године, након чега су још 2 године били у резерви, а наредних 15 година у ландверу (од 1816. резервисти су били првих 7 година у ландверу првог позива, које би био активиран у ратно време и потом 7 година у другом, они би служили углавном у позадинској служби, гарнизонима итд).

Тако је Пруска имала армију од 200.000 војника у мирнодопско време, и 300.000 обучених резервиста у случају рата. Тај систем је створио велики број војника, али није решио проблем њиховог брзог и ефикасног коришћења, укључујући и брзу мобилизацију. Мирнодопска армија од 200.000 војника према плану мобилизације требало је да нарасте до 637.500. За 2 месеца Пруси су успели да мобилишу само 490.000 људи, мобилизација није успела, али је опасност од сукоба остала прилично озбиљна. Аустријска војска је била мобилисана још од 1848. године и бројала је 648 хиљада људи и 1.200 ратних оруђа. 8. новембра 1850. догодио се мали гранични инцидент у Хесену – погинула су 4 аустријска војника, Пруси су изгубили коња. Први пут после 72 године, Пруска и Аустрија размениле су ударце. У немачком спору Николај I је подржао Беч, у коме је после 1849. видео подршку за своју

а по погибији Шарнгроста – начелник штаба Блихерове армије, за заслуге у бици код Лајпцига унапређен у генерал-лајтнанта и награђен златним оружјем, носилац ордена Светог Георгија 3. степена, након заузимања Париза добио титулу грофа, 1815. извео маневар којим је пруска војска стигла на бојно поље код Ватерлоа, пешадијски генерал (1815), члан Државног савета Пруске (1817), главнокомандујући пруске војске (1830), 1831. водио акције посебног корпуса у Позену (савремени Познањ, Пољска) у циљу спречавања ширења пољског устанка у пруским земљама, умро од колере.

конзервативну политику, тим пре што је његов лични утицај на Франца Јозефа током овог периода био изузетно велики. 29. новембра 1850. године, уз посредовање Русије у Олмуцу (савремени Оломуц у Чешкој), потписан је аустро-пруски споразум. Пруска се сложила са обнављањем бечког система у Немачкој, проласком аустријских трупа у Хесен-Касел и Холштајн ради сузбијања револуционарних устанака. „Понижење у Олмуцу" у Немачкој је изазвало велико незадовољство руском политиком.

2. децембра 1851. принц Карл-Луј-Наполеон Бонапарта,[245] који је 20. децембра 1848. изабран за председника Француске, извео је државни удар којим је фактички успостављена његова лична диктатура, а тачно годину дана након тога се прогласио за цара Наполеона III. Николај I је у потпуности одобрио први догађај и категорички осудио други. Нервирао га је не само повратак ове династије, што је представљало кршење услова Бечког конгреса, већ и само име – Наполеон III, чиме је јасно нарушен принцип легитимизма – указивао је да је „Наполеон II", тј. војвода од Рајхштата био једини легитимни суверен после 1815, а остали су били узурпатори. Наравно, формално је Наполеон II заузимао трон од 22. јуна до 7. јула 1815. године, братанац Наполеона I једноставно се није могао звати ни Карл XI ни Луј XIX, јер би га то повезивало са Бурбонима, али ти аргументи нису били прихватљиви за Николаја I. Одбио је да користи фразу „Монарше, брате мој" у писмима Наполеону III, употребивши уместо тога израз „мој пријатељу", који је коришћен у случају обраћања не монарху, већ изабраном председнику. У ствари, то је било одбијање да се призна de jure Друго царство.

[245] Карл-Луј Наполеон Бонапарта (1808–1873), син Луја Бонапарте и Хортензије Богарно, председник Француске (1848–1852), цар Наполеон III (1852–1870). Умро је у егзилу у Енглеској.

Петербург је остао сам у овом демаршу, ни Беч ни Берлин нису подржали став Николаја I, иако су му претходно обећали да ће га подржати. Велика Британија је 6. децембра 1852. признала Наполеона III, након чега је уследило признање реда мањих држава, којима су се онда, додуше хладно, али ипак придружиле Пруска и Аустрија. Наполеон је руски демарш ублажио шалом: „Бог нам даје браћу, али ми сами бирамо пријатеље". Ипак, руско-француски односи су се нагло погоршали, и прва последица тог погоршања је био дипломатски сукоб две силе на Блиском истоку.

Источна криза

Повод за наредну етапу источне кризе био је спор око Светих места, покренут још 1850. године од стране Француске, која је захтевала да и католици имају приступ некима од њих, као што је већ било допуштено православној цркви, позивајући се на одредбе француско-турског уговора из 1740. У јануару 1852. објављен је султанов ферман, којим су католици, поред Грка и Јермена, као уступак Француској, добили кључ од пећине Христовог рођења у Витлејемском храму, као и нека друга права у Светој земљи. Николај I, који је генерално захтевао да се поштује status quo у Палестини, у почетку се сложио са овом одлуком, али је после тога османска влада учинила нове уступке Католичкој цркви. Француска није била задовољна делимичним уступцима, њен амбасадор у Отоманском царству, у знак протеста против јануарског фермана, напустио је Цариград и вратио се тамо августа 1852. на ратном броду „Шарлеман" са 90 топова. Француска је изричито запретила блокадом мореуза и прекршила одредбе Лондонске конвенције из 1841. године.

То више није било питање спора између конфесија – сад се радило о ауторитету држава које су им биле

покровитељице. То је пропраћено демонстрацијом војне силе Русије и Француске. 28. децембра 1852. (9. јануара 1853) Николај I се у разговору са британским амбасадором у Русији Сејмором[246] вратио на тему о којој је разговарао са Робертом Пилом 1844. године, поново предлажући Лондону поделу Турске. Подунавске кнежевине, Србија и Бугарска ће постати независне државе, али под руским протекторатом, Египат и Кандија (Крит) су понуђени Великој Британији, судбина Цариграда није тачно одређена, али император је дао до знања да не планира да заузме тај град и да неће дозволити да он припадне ни Британцима, ни Французима, ни Грцима. Ова понуда је одбијена на учтив, али увијен начин, тако да император то није разумео или није хтео да разуме. Илузија о могућем споразуму са Лондоном око Источног питања била је највећа погрешка Николаја I. Турска је заиста била „болесник" око кога су се окупили лекари и наследници. Међутим, први су понекад били више заинтересовани за наслеђе него за лечење, док други повремено не да нису пожуривали смрт пацијента, него су радили управо супротно. Велика Британија је трговала с Турском и уопште није била заинтересована за поделу „турског наслеђа".

Друга четвртина 19. века била је период наглог раста англо-турске трговине. Док су Пруска, Аустрија и Русија увеле заштитне царине, штитећи сопствено домаће тржиште од увоза јефтине британске робе

[246] Џорџ Хамилтон Сејмор (1791–1880), британски дипломата. 1817–1819. у дипломатској служби у Краљевини Холандији, 1819–1822. – у британском Форин офису, 1830–1835. – посланик у Великом војводству Тоскани, 1836–1842. – амбасадор у Белгији, 1846–1850. – у Португалу, 1851–1854. – у Русији. После прекида дипломатских односа, у повратку за Лондон преговарао је са Прусијом, покушавајући да је наговори да се прикључи савезу против Русије. Године 1855–1858. амбасадор у Аустрији.

(Русија је први пут увела заштитне царине 1822, а сукцесивно наставила ову царинску политику 1825, 1830, 1831, 1841. Царинска тарифа је тек 1850. постала повољнија за увоз индустријских производа), Турска је остала отворена за трговину. До 1850. године поданици ове државе куповали су више енглеске робе него становници италијанских држава, Француске, Русије или Аустрије. Док је 1825. године извоз енглеске робе у Отоманско царство износио 1.079.671 фунти, а увоз 1.207.172 фунте, 1852. године британски извоз у ову земљу је достигао 8.489.100 фунти, а увоз из ње 2.382 фунти. Пада у очи да је Лондон већ 1830. године много више извозио него увозио (2.745.723 фунти наспрам 1.726.065 фунти) и потом је стално повећавао позитивни салдо у својој корист.

Најважније питање за Лондон била је трговина житарицама. У периоду 1846–1850. Русија је извозила око 5% житарица пожњевених са својих поља. Углавном је то била пшеница високог квалитета. У руском извозу у овом периода, извоз житарица чинио је 35% и главни купац била је Енглеска (37%), затим немачке државе (11%) и Француска (10%). Године 1852. из Русије је у Енглеску извезено 957.000 четвртина (Четверть, рус. — *мера за запремину – 209,66 л, коришћена у Русији од 14. до 20. века за мерење житарица, крупа и брашна – Прим. прев.*) житарица (укључујући 706.000 четвртина пшенице). Истовремено, 1/3 до 1/4 свих житарица које је Енглеска увезла до 1850. године, увезено је из Турске. Главни извозници су биле подунавске кнежевине и Египат. Са ових територија је 1852. године увезено 1.875.000 четвртина житарица, при чему је увоз пшенице из подунавских кнежевина износио 200.000 четвртина. Године 1842. кроз мореуз је прошло 250 британских трговачких бродова, 1848. њихов број се повећао на 1.397, а 1852. на 1.741. До 1/3 све пловидбе Дунавом се такође одвијало

под британском заставом. У случају успостављања контроле над кнежевинама, Русија би почетком 50-их година 19. века контролисала више од 50% увоза пшенице у Велику Британију (706.000 + 200.000 четвртина, наспрам 400.000 четвртина из Пруске, 400.000 четвртина из САД, 35.000 четвртина из Канаде). Јасно да је Лондон настојао да то спречи.

Николај I је очигледно преценио свој утицај у Европи, не схватајући значај промена које су се десиле, између осталог, и због сталног раста моћи и утицаја Русије на овом континенту. Политичка конфронтација Француске и Велике Британије, тако карактеристична за средину и крај 18. века, углавном је окончана након Бечког конгреса. Русија је изгубила онај повољан положај који је раније имала, као држава на периферији, у сукобу између држава које се боре за превласт на мору и на копну. Раније је била пожељан савезник за скоро сваку коалицију која се стварала у Европи, сада је полагала право на примат и самим тим ујединила главне учеснике европског политичког концерта против себе. Николај I је ипак рачунао на то да ће англо-француски спорови на Блиском истоку, а пре свега у Сирији и Египту, искључити могућност политичког уједињења Лондона и Париза, и није очекивао непријатељску акцију Велике Британије.

То је, међутим, била колосална грешка, ништа мање него нада у савезништво на основу заједничког конзервативизма са Бечом и у подршку Аустрије, која је већ 1852. године „изневерила" императора приликом званичног признавања титуле императора Наполеону III. Министар спољних послова Аустријског царства гроф Буол,[247] који је на овој функцији заменио преминулог

[247] Карл-Фердинанд Буол фон Шауенштајн (1797–1865), гроф, аустријски државник, дипломата. Аташе аустријске мисије у Фи-

Шварценберга, категорички се противио било каквим плановима за јачање Русије на Балканском полуострву, сматрајући да би у том случају била угрожена и сама будућност Хабзбуршке империје. Аустријанци су се такође плашили да би Француска могла подржати краљевину Пијемонт у њеним плановима за уједињење Италије и тиме довести до избацивања Аустрије са севера Апенинског полуострва, које је осујетио фелдмаршал Радецки 1848. код Кустоце. Сам Буол, према речима његовог рођака и руског амбасадора у Бечу, барона П.К. Мајендорфа,[248] није заслуживао ни најмање поверење: „Мој шурак Буол је највећи политички кучкин син којег сам икада срео и већег сигурно нема на овом свету."

Почетком 1853. године Николај I шаље генерал-ађутанта кнеза А.С. Меншикова. Он је 16. (28) фебруара 1853. године на пароброду-фрегати „Громоносец" стигао у престоницу Турске. Меншиков је имао задатак да издејствује објављивање фермана о привилегијама православне цркве, посебном покровитељству Русије над православним становништвом Турске, као и да понуди султану закључивање одбрамбеног савеза против Француске. У преговорима које је изасланик руског цара водио са турским диплома-

ренци (1816), секретар амбасаде у Француској (1822), у Енглеској (1824), изасланик у Карлсруеу (1828), Дармштату (1831), Штутгарту (1838), Фиренци (1847), амбасадор у Русији (1848), у Енглеској (1851), министар иностраних послова (1852–1859).

248 Мајендорф Петар Казимирович (1796–1863), барон, руски дипломата. Од 1814. у дипломатској служби. Секретар руске мисије у Шпанији, саветник амбасаде у Аустрији, вршилац дужности отправника послова у Холандији (1821–1824), изасланик у Виртембергу (1832–1839), изасланик у Прусијој (1839–1850), учествовао је у припрема Олмуцовог споразума, амбасадор у Аустрији (1850–1854).

том Фуадом-ефендијом[249] од 4. (16) марта до 9. (21) маја 1853, Меншикову се накнадно, али врло активно, супротставио британски амбасадор лорд Стратфорд Канинг,[250] Николајев лични непријатељ, који му је одбио агреман[251] 1832. за његово именовање за амбасадора у Русији. Канинг је стигао у Цариград 5. априла и одмах се дао на посао, практично руководећи турском страном у преговорима. Француска флота је 23. марта 1853. испловила из Тулона према грчком архипелагу и неколико дана касније усидрила се у Саламинском заливу. Британци су у почетку одбили да пошаљу своју медитеранску ескадрилу са Малте за Французима, али су је ставили у стање високе приправности.

---

249 Фуад Мехмед паша (1814–1869), од 1834. у дипломатској служби, министар иностраних послова 1852–1853, 1855–1857, 1858–1861, 1865–1868. Године 1855. добио је титулу паше, велики везир 1862–1865.

250 Чарлс Стратфорд Канинг (1786–1880), виконт Редклиф (1852) – британски дипломата, од 1807. у служби у Форин офису, где је његова каријера започела под покровитељством његовог рођака Џорџа Канинга. Године 1808. и 1812. год – Отправник послова у Турској, обављао је послове успостављања дипломатских контаката између ове земље и Русије. Године 1812–1818. – Британски изасланик у Швајцарској, био је укључен у рад Бечког конгреса, 1819–1823. – изасланик у САД, 1824. постављен је за амбасадора у Турској, али је послат у Санкт Петербург на преговоре по питању граница у Северној Америци, 1825–1827. – посланик у Турској, 1825–1829 и 1831 – активно је учествовао у преговорима о грчком питању у Цариграду. Године 1831–1832. упућен у специјалну мисију у Шпанију, 1832. године именован је за амбасадора у Русији, али је Николај I одбио да га прихвати и није издао агреман. Године 1841–1846, 1848–1851 и 1853–1858. – водио британску амбасаду у Турској, имао значајан утицај на султана Абдул-Меџида, допринео избијању Кримског рата, од 1852. – члан Дома лордова.

251 Француски – споразум (сагласност) – сагласност владе државе пријема на именовање одређеног лица за дипломатског представника државе акредитације, тражена преко Министарства спољних послова.

Као резултат свега тога, Турци, осећајући и дипломатску и војну подршку Велике Британије и Француске, нису прихватили ниједан захтев Меншикова, чак ни када су били изнети у форми ултиматума. 9. (21) маја 1853. „Громоносац" је са целокупним особљем руске амбасаде испловио из Цариграда ка Одеси, а 31. маја енглеска ескадрила је упловила у залив Бесик на улазу у Дарданеле. Канинг је добио право, ако буде неопходно, да нареди њен улазак у мореуз. Француски бродови су убрзо кренули за Британцима. Лондон и Париз су се очигледно плашили руског искрцавања у Босфору – у јуну 1853. десантни одред састављен од 15.652 војника, 2.032 подофицира, 202 официра, 26 штабних официра, 5 генерала и са 16 тешких и 16 лаких топова припремао се у Севастопољу. Долазак англо-француске флоте искључио је могућност десантне операције око турске престонице. Николај I је 14. (26) јуна потписао Манифест „О упућивању руских трупа у Дунавске кнежевине". „Ми не идемо да освајамо; Русији то није потребно – речено је у њему. – Тражимо остварење праведног захтева, тако очигледно нарушеног. И у овом тренутку смо спремни да повучемо нашу војску ако се Османска Порта обавеже да свето поштује неприкосновеност Православне Цркве." 22. јуна (4. јула) 87 хиљада војника армије М.Д. Горчакова[252] је прешло Прут и брзо

[252] Горчаков Михаил Дмитријевич (1792–1861), кнез, од 1807. у војној служби, питомац, потпоручник (1807), 1808. учествовао је и истакао се у рату са Шведском, 1811. – са Персијом, потпоручник (1812) , истакао се у Отаџбинском рату 1812. и 1813. – код Бауцена, Дрездена и Лајпцига, 1814. је био у армији, али није учествовао у биткама, штабни капетан (1814), капетан (1816), пуковник (1817), прекомандован у Свиту ЊИВ-а у интендантску јединицу, генерал-мајор (1824), учествовао и истакао се у руско-турском рату 1828–1829. на Балканском полуострву, 1831. – у акцијама против пољских побуњеника, генерал-по-

заузело Молдавију и Влашку. Турска војска на Балкану бројала је око 145 хиљада војника. Она се полако кретала ка Дунаву, под командом Омер-паше.[253]

31. јула 1853. Велика Британија, Француска, Аустрија и Пруска усвојиле су у Бечу ревидирану ноту, која је представљала компромис између руских и турских позиција. Руска влада је пристала да прихвати овај документ под условом да се у њега не уносе никакве измене. Али Турска је, подстакнута Канингом, захтевала измену текста. Абдул-Меџид је 14. (26) септембра поставио ултиматум, захтевајући да се руска војска повуче из подунавских кнежевина, а 22. септембра (4. октобра) 1853. године, након што је руски главнокомандујући, генерал-ађутант кнез М.Д. Горчаков одбио

тпуковник (1831), после гушења побуне – генерал-губернатор Варшаве и начелник Генералштаба војске на терену, генерал артиљерије (1843), сенатор (1846), за време мађарског похода 1849 – начелник штаба Активне армије, у кампањи 1853–1854. против Турака командовао је армијом, 1855. постављен за главнокомандујућег војних и поморских снага на Криму, децембра 1855. разрешен дужности. Године 1856. именован је за члана Државног савета департмента за послове Царства Пољског, исте године постављен је за председника овог департмента и намесника ЊИВ у Пољској, након тога и за команданта 1. армије уз задржавање осталих положаја.

253 Михаило Латас (1806–1871), Србин, аустријски поданик који је приступио турској војсци и прешао на ислам под именом Омер. Године 1839. добио је чин пуковника, убрзо га је Абдул-Меџид, чији је војни васпитач био, поставио за бригадног генерала, пашу, гувернера Либана 1842, командовао је војском која је угушила устанке у Албанији (1843), Курдистану (1845), у Дунавским кнежевинама (1848), у Босни (1850–1851), у Кримском рату командовао је турским трупама на Дунаву, на Криму и Закавказју, министар без портфеља (1861), командовао је казненим експедицијама против Црногораца и Херцеговаца (1861–1862) и на Криту (1867).

да испуни овај захтев, уследио је прекид руско-турских односа. Турска је објавила рат Русији. 20. октобра (1. новембра) 1853. Николај I је потписао Манифест „О рату са Османском портом". Почео је Кримски рат.

Кримски рат, крај владавине императора Николаја

Од октобра 1853. до априла 1854. био је то руско-турски рат, који се традиционално водио у Закавказју, на Дунаву и на Црном мору. Први сукоби су били неуспешни за руску војску. 16. (28) октобра 1853. године око 5 хиљада Турака напало је караулу Св. Николе на руско-турској граници, где су биле 2 непотпуне чете са 2 оруђа. Након херојског отпора, караула је пала, а преживели, укључујући жене и децу, брутално побијени. Дана 21. октобра (2. новембра) 1853. Турци су прешли Дунав код Туртукаја и заузели Олтеницу, карантинско утврђење удаљено 50 врста од Букурешта. Покушај њиховог истеривања 23. октобра (4. новембра) одбијен је уз велике губитке. Међутим, турски успеси били су ограничени на ове мање чарке. Дана 14. (26) новембра, 18.000 турских војника је поражено код Ахалциха од 7.000 руских војника генерал-лајтнанта кнеза Андроникова[254]

[254] Адроников (Анроникашвили) Иван Малхазович (1798–1868), руски војсковођа, кнез, коњички генерал (1868), праунук картли-кахетинског краља Ираклија II и унук по мајци имеретског краља Соломона II. Од 1817 – у војној служби, питомац гардијског Коњичког пука. Године 1818. унапређен је у корнета. 1824. године, по сопственој жељи, премештен је у Њижњегородски драгунски пук на Кавказу. Учествовао је и истакао се у биткама код Јелисаветпоља (данашња Ганџа) и Џеван-Булаха током Руско-персијског рата 1828–1829. Учествовао је и истакао се током јуриша на Ахалкалаки, у бици код Ахалцихеа и заузимања Бајбурта током Руско-турског рата 1828–1829. Годи-

План кампање у садејству војске и морнарице био је подељен у 5 етапа: прелазак Дунава; опсада тврђаве Силистрије; утврђивање положаја у северном делу Бугарске, опсада и заузимање Варне; прелазак Балканског планинског венца; продор ка Једрену и Цариграду; заузимање дела Анадолије дуж Босфора и Дарданела. Разматрана је и могућност искрцавања на Босфору. Руска Црноморска флота уочи рата имала је у свом саставу: 2 ратна брода са по 120 топова; 11 са 84 топа; 8 фрегата; 14 пароброда – укупно 55 бродова који су могли да одједном превезу десант од 30 хиљада војника. Турска флота се састојала од: 1 ратног брода са 130 топова, 1 са 120 топова, 3 ратна брода са 84 топа, 1 са 70 топова, 6 фрегата са 60 и 44 топа; 2 корвете са 22 топа; 6 бригантина са 18 топова; 7 фрегата са 20 топова. И по квантитету и по квалитету надмоћ је била на страни Црноморске флоте.

На Црно море је послата турска ескадра која се састојала од 7 фрегата, 2 корвете, 2 брода и 2 транспортна брода. Углавном је имала задатак да патролира, пре свега у близини обале Кавказа. Користећи предност свог положаја, турски бродови су лако могли да избегну сукоб са руским ратним бродовима, а ако буде неопходно – да се склоне под окриље обалских батерија. Управо је то учинио турски адмирал Осман-паша увевши своје бродове у утврђену луку Синопа. Дана 18. (30) новембра 1853. године руска ескадрила од 6 ратних

не 1829–1830. – командант Њижњегородског драгунског пука. Током Кавкаског рата, учествовао је у походу против планинских племена у Лезгинској војној крајини 1837. године, предводио је казнену експедицију у Осетији 1840. године, истакао се у Дагестанској кампањи 1841. године, приликом јуриша на села Гергебил и Салти 1847. Године 1849–1856. – Тифлиски војни гувернер. Током Кримског рата извојевао је победе на реци Чорок, код Ахалцихеа, од 1856. у штабу главнокомандујућег Кавкаске армије.

бродова под командом вицеадмирала П.С. Нахимова[255]

[255] Нахимов Павел Степанович (1802–1855), истакнути руски поморски командант, херој одбране Севастопоља, адмирал (1855). Од 1815. оо 1818. у Поморском кадетском корпусу. Године 1817, као један од најбољих ученика пловио је на бригантину „Феникс" до Шведске и Данске. По завршетку обуке унапређен је у подофицира и прекомандован у 2. поморску посаду луке Санкт Петербург. Године 1822–1825. на броду „Крејсер" под командом М.П. Лазарева је, као официр палубе, опловила свет. Поручник, одликован орденом Светог Владимира (1825). Године 1826. прекомандован је на ратни брод „Азов", којим је командовао Лазарев. Године 1827. на истом броду пловио од Кронштата до Средоземног мора, учествовао и истакао се у Наваринској бици, командовао батеријом. Одликован је Орденом Светог Георгија 4. степена, унапређен у чин капетана-поручника (1827), 1828–1829. учествовао и истакао се у блокади Дарданела, августа 1828. Постављен за капетана заробљене турске корвете, која је добила име „Наварин". 1830. контраадмирал Лазарев је по повратку у Кронштат дао Нахимову оцену: „Одличан поморски капетан који зна све о своме позиву." Од 1831. капетан фрегате „Палада" Балтичке флоте. Године 1834. на захтев М.П. Лазарев је прекомандован у Црноморску флоту и постављен за капетана ратног брода Силистрија, који је претворио у пример за узор. Капетан 2. ранга (август 1834), капетан 1. ранга (децембар 1834). Године 1838–1839. лечио се у иностранству, 1840. године учествовао је у организацији десантних операција код Туапсе и Псезуапе на источној обали Црног мора. Одликован је Орденом Светог Владимира 3. степена (1842), 1844. помогао је са мора тврђави Головински да одбије нападе горштака. Контраадмирал, командант 1. бригаде 4. поморске дивизије Црноморске флоте, орден Свете Ане 1. класе за успех у обуци посаде (1845), вицеадмирал, командант 5. поморске дивизије (1852), 1853. г.– командант 1. ескадриле Црноморске флоте, у септембру превезао 13. пешадијску дивизију са Крима на Кавказ. Новембра 1853. је у бици код Синопе победио турску ескадрилу, за шта је одликован Орденом Светог Георгија 2. реда. У децембру 1853. постављен је за команданта ескадриле која је бранила Севастопољ. Након искрцавања савезника на Крим, заједно са вицеадмиралом В.А. Корниловом је организаовао одбрану Севастопоља, 11. (23) септембра 1854. постављен је за команданта одбране Јужне стране. Након смрти Корнилова, преузима

извојевала је одлучујућу победу у заливу Синопа. Нахимов је са 6 ратних бродова и 2 фрегате са 720 топова напао турске бродове који су имали 510 топова. Ову предност неутралисала је турска обалска батерија, што је искључивало могућност напада са мора. Нахимовљева наредба се завршавала речима: „Русија очекује славне подвиге од Црноморске флоте; на вама је да испуните очекивања." Током трочасовне битке, Осман-пашина ескадра је уништена. Само је једна парна фрегата избегла уништење, брзо напустивши бојно поље. Руска ескадра није изгубила ниједан брод. 19. новембар (1. децембар) 1853. – Анадолску армију од 20.000 турских војника поразиле су трупе Кавкаског корпуса (7 хиљада пешадинаца, 2.800 коњаника и 32 оруђа) под командом генерал-лајтнанта кнеза В.О. Бебутова[256] код Башка-

команду. Од фебруара 1855. – командант севастопољске луке и привремени војни гувернер града, марта 1855. унапређен у адмирала, 28. јуна 1855. смртно је рањен на Корниловском утврђењу Малаховог кургана, умро је 30. јуна исте године.

256 Бебутов Василиј Осипович (1790–1858), руски војсковођа и државник јерменског порекла, кнез, пешадијски генерал (1856), члан Државног савета (1858). Од 1809 – у војној служби, школовао се у 1. кадетском корпусу, учествовао у Руско-турском рату 1806–1812, у Отаџбинском рату 1812, од 1816. – ађутант генерала А.П. Јермолова, пратио га у амбасади у Персији, командант Мингрелског ловачког пука (1821), командант 2. бригаде 22. пешадијске дивизије (1825) и начелник Имеретије (1825–1827), генерал-мајор (1828), истакао се у Руско-турском рату 1828–1829. на Кавкаско-Малоазијском фронту, за заузимање тврђаве Ахалцих и њену одбрану као командант 2 батаљона који су је 2 недеље бранили од напада 20.000 турских војника, одликован је орденом Светог Георгија 4. класе. Начелник Јерменске области (1829–1842). Од 1838 – члан Савета Главне управе Закавкаске покрајине. Командант тврђаве Замостје 1842–1843, командант трупа у Северном и Нагорном Дагестану, више пута се истакао у биткама са горштацима, 1846. је победио имама Шамила код села Кутиши (одликован је Орденом Св. Георгија 3. класе). Године 1847–1853 и 1854–1858. – председник Савета

диклара, недалеко од Карса. Турци су изгубили логор, 24 оруђа и преко 6 хиљада људи. Ови порази, а посебно пораз турске флоте, изазвали су праву експлозију огорчења у Паризу и Лондону.

„Топовски пуцњи на Синопу", писао је Наполеон III Николају I, „болно су одјекнули у срцима свих оних који у Енглеској и Француској имају живо осећање националног достојанства". Француска и енглеска штампа назвале су победу руске флоте „масакром код Синопе". Наравно, масакр утврђења Светог Николе није изазвао изливе огорчење у европским новинама. Штавише, то је названо „ратним подвигом" турских трупа. Очигледну чињеницу да се водио рат, а да у деловању Црноморске флоте није било ничега што би било у супротности са ратним обичајима и законима, нико није ни желео да види. Николај I је одговорио француском императору следећим речима: „Од тренутка када је турској флоти одобрено да транспортује трупе, оружје и муницију до наших обала, да ли је неко веровао да ћемо ми мирно чекати резултат тих активности? Зар није требало претпоставити да ћемо учинити све да их спречимо? То је довело до Синопе; то је била неизбежна последица става који су заузеле обе државе (тј. Француска и Енглеска – А.О), и, наравно, овај догађај не би требало да их изненађује." Неспорна истинитост ових речи није ни узета у разматрање, пошто су Лондон и Париз већ били одлучили да се умешају у руско-турски рат и само им је било потребно било какво, макар и демагошко, морално оправдање за планиране акције. Шовини-

Главне управе и начелник цивилне управе Закавкаске покрајине. Од 1853. – командант корпуса стационираног на турској граници. 1853. победио је турску армију код Башкадиклара (одликован Орденом Светог Георгија Победоносца 2. класе), 1854. – код Курјук-Даре (одликован Орденом Светог Андреја Првозваног).

стичка осећања у Енглеској и Француској достигла су висок ниво, противници рата били су у мањини, штавише, оптуживали су их да су подмићени од Русије.

У ноћи 3. на 4. јануар 1854. године англо-француска ескадра је ушла у Црно море, 15. фебруара савезници су поставили ултиматум Русији о повлачењу из Подунавских кнежевина, на који нису добили одговор. Уследио је прекид дипломатских односа. У Беч је 28. јануара стигао генерал-ађутант гроф А.Ф. Орлов, са личним писмом Николаја I. Суптилан и тактичан дипломата какав је био, имао је задатак да придобије Франца Јозефа за сарадњу на Балкану. Петербург је понудио Бечу гаранцију за његове поседе, а заузврат је очекивао пријатељску неутралност у руско-турском рату. У случају распада Турске, предложен је заједнички руско-аустријски протекторат над оним државама које би се могле формирати на Балкану. Наде Николаја I у подршку Аустрије нису се остварили, његови предлози су одбијени. Орлов је 6. фебруара напустио Беч. Одмах по његовом одласку, 50 хиљада аустријских војника размештено је на аустријске границе са Подунавским кнежевинама. Била је то опасна претња с бока руској војсци која се налазила у Подунавским кнежевинама. Сада она није могла да крене у офанзиву дубоко на Балканско полуострво а да не ризикује да је Аустријанци одсеку од Русије. Николај I 9. (21) фебруара 1854. године, као одговор на непријатељске акције Енглеске и Француске, објављује манифест о прекиду дипломатских односа са овим земљама. У Цариграду је 12. марта потписан споразум о војном савезу између Турске, Енглеске и Француске, по коме су се Лондон и Париз обавезали да ће пружити војну помоћ Порти и повући своје трупе и флоту из њених поседа 40 дана након склапања мира. Руске трупе су 11. (23) марта прешле Дунав код Галца, одбивши покушаје Турака да их одбаце назад

у реку, а сутрадан су опколиле тврђаву Силистрију. Крајем месеца код Никопоља је уништена турска Дунавска флотила. 27. и 28. марта Британија и Француска су објавиле рат Русији. То је изазвало експлозију одушевљења у њиховим престоницама – јавно мнење је очекивало брзу и лаку победу. Спољнополитички положај Русији се стално погоршавао. После Беча, Берлин је такође одбио да потпише уговор о неутралности који је предложио Санкт Петербург. До краја марта 1854. Аустрија је повећала своју војску у Трансилванији на 150.000 људи.

Фридрих-Вилхелм IV очигледно није желео да буде увучен у сукоб на било који начин и на питање о његовом ставу према овом рату изјавио је да је неутралност Пруске суверена неутралност. Ипак, под одлучним притиском Аустрије, 20. априла 1854. пристао је на склапање офанзивног и одбрамбеног савеза са Бечом, по коме се Пруска обавезала да ће, ако буде потребно, окупити армију од 100.000 људи у року од 36 дана (1/3 – у Источној Пруској и 2/3 у Познању и код Бреслава), а ако буде неопходно – и да ће удвостручити ове снаге. Улагање Николаја I на Аустрију као лидера Немачке уније, из 1848–1849, није се оправдало. Берлин је од самог почетка одуговлачио са потписивањем овог уговора, а када је и пристао, изборио је увршталавање клаузуле која је много тога променила – уговор је ступао на снагу само ако би били погођени „свенемачки интереси". „Мој драги шурак", рекао је тада о пруском крању Николај I, „свако вече иде на спавање као Рус и свако јутро устаје као Енглез."

У руску војску која је опколила Силистрију 12. (24) априла стигао је генерал-фелдмаршал кнез И.Ф. Паскевич. Успех или неуспех у опсади ове тврђаве био је веома важан и за Русију и за њене противнике. Руска победа би била значајан морални успех, неопходан да

би се на самом почетку рата утицало на колебљиве владе неутралних држава. Осим тога, заузимање главне турске тврђаве на доњем Дунаву пре него што главне савезничке снаге стигну на Балкан драматично би побољшало положај руске војске. Међутим, Паскевич је био веома свестан опасности коју је представљала аустријска армија на граници са Подунавским кнежевинама и 23. априла је почео да повлачи трупе из Мале Влашке, где су лако могле бити одсечене ако би Аустрија ушла у рат.

Од самог почетка рата почела је да се осећа техничка заосталост Оружаних снага Русије, несразмер у индустријском и финансијском потенцијала Русије и њених удружених непријатеља. Већ 1853. финансијска ситуација у земљи се нагло погоршала. Приходи Царства износили су 227.471.501 рубље, а расходи – 336.298.884 рубаља. Тако је дефицит био једнак скоро половини државних прихода – 108.829.383 рубаља. Лавовски удео чинили су трошкови за војску – 98.540.438 рубаља, или 40% укупног прихода земље. Године 1854. приходи су били 242.380.000 рубаља, а расходи (укључујући ванбуџетске издатке) – 389.312.000 рубаља. Буџетски дефицит је повећан на 146.932.000 рубаља. Већина војних издатака Русије, наравно, одлазила је на армију. На пример, 1853. године за потребе Министарства војске потрошено је 82.533.764 рубаља, док је Министарство поморства добило 16.006.674 рубаља. Руска флота није имала никакву шансу да парира флотама водећих поморских држава тог времена.

Енглеска флота је пре рата имала 18 ратних једрењака и једрењака са елисама и 43 брода друге класе, француска – 12 и 17 таквих бродова. Надмоћ на мору је одмах прешла у руке савезнике. Посебно је импресивна била предност у бродовима на парни погон: само Британци су имали 12 ратних парних бродова, 5 пар-

них фрегата, 14 парних корвета, 4 парне шкуне. Списак пловила Балтичке флоте се састојао од 255 јединица, укључујући транспортне, мале и бродове на весла, 12 парних бродова и 11 парних фрегата, свих 25 ратних бродова флоте били су једрењаци, од којих је само један – „Русија" – имао 120 топова. Само 11 ратних бродова било је способно за дугу пловидбу ван Балтика – сви су били старе конструкције и нису били погодни за војне операције далеко од својих база.

Из тих разлога, савезници су успели да обезбеде одлучујућу надмоћ на главном попришту операција – Црном мору и Криму. Своје активности у источном Медитерану започели су пружањем подршке Турцима у сузбијању (углавном) грчких устанака у Епиру, Тесалији, Македонији и на Халкидикију. Да би потврдиле озбиљност својих намера, англо-француске снаге су успоставиле блокаду грчке обале и у мају 1854. заузеле луку Пирej, коју су држале до фебруара 1857. Контрола над прилазима Дарданелима била је неопходан услов за њихову слободно деловања иза Босфора. Истовремено, Енглеска и Француска су такође предузеле кораке да успоставе контролу над Зундом и Белтом, тј. данским мореузима.

11. марта 1854. на Балтик је послата ескадрила адмирала Ч. Нејпира која се састојала од 17 бродова. Првобитно је имала задатак да утиче на Данску, где су, наравно, била јака антиенглеска (после 1801. и 1807) и проруска (после 1848) расположења и да преузме иницијативу на Балтику док је његов северни део још увек био окован ледом и руски бродови у Свеаборгу и Кронштату нису могли да исплове на море. 10. (22) априла 1854. године, англо-француска ескадрила, која се састојала од 8 парних фрегата и једног ратног брода на пропелерски погон, бомбардовала је Одесу. Шест сати им се супротстављала само једна руска батерија од 4 топа, док их нису ућуткали. Након тога, савезници су

још 6 сати гађали трговачке бродове у луци, али нису смели да уђу у њу. Ово је била прва битка руских трупа са савезницима. 30. априла (12. маја) енглеска фрегата на парни погон „Тигар" поново се приближила Одеси. У магли, брод се насукао близу обале и брзо га је погодила новопристигла руска батерија, посада се предала.

Нејпирова ескадрила се 1. априла приближила Копенхагену, 21. априла – Штокхолму, где се Нејпир састао са шведским краљем Оскаром I.[257] Лондон је рачунао на могуће учешће ове државе у рату, јер је поседовала знатне поморске снаге – 10 ратних бродова, 16 фрегата и корвети, 14 пароброда и 328 чамаца са топовима. Нејпиру, чијим бродовима је недостајала обучена посада, јер су најискуснији морнари послати у Црно море, и који није имао бродове способне за пловидбу у плиткој води, за навигацију у опасним водама Финског и Ботничког залива, била је потребна помоћ, али је одбијен. „Ни ја ни мој народ не тежимо освајању", одговорио је шведски краљ британском адмиралу, „чак ни за освајањем Аландских острва, све док је неутралност Шведске осигурана." Савезнике је на Балтику чекало још једно разочарење – изјаловиле су се њихове наде да ће појава њихове флоте изазвати узлет антируског покрета у Финској. Показало се да је становништво Финске прилично лојално руској круни, а гранатирање обале, блокада која је зауставила поморску трговину и заплена рибарских бродова нису допринели популарности Британца и Француза.

У јуну 1854. Нејпиру су стигла појачања – 19 француских бродова, заједно са дивизијом ген. А. Бараге д'Илијеа.[258] Англо-француска ескадрила је у мају-јуну

[257] Оскар I (1799–1859), краљ Шведске (1844–1859).

[258] Ахил Бараге д'Илије (1795–1878), француски војсковођа, гроф, маршал (1854), син Наполеоновог генерала, учествовао у по-

предузела низ извиђачких акција код Свеаборга и Кронштата, уздржавајући се од озбиљних акција за које није била спремна. Своју превласт на мору и привремено присуство француске пешадије савезници су успели да искористе само када су напали Бомарзунд, 80% недовршену руску тврђаву на Аландским острвима, из које, из непознатих разлога, није повучен њен мали гарнизон – 2.175 војника. Савезници су 2. августа, уз подршку поморске артиљерије, почели да искрцавају трупе са 31 брода – око 11 хиљада људи. Уз бројчану надмоћ у артиљерији – око 800 према 112 – савезници су и по снази и по домету топова били у предности. 16. августа тврђава је напола порушена, залихе муниције су биле скоро исцрпљене. Барагу д'Илије је команданту, пуковнику Бодиску, поставио ултиматум – ако буду морали да га заузму силом, гарнизон ће бити потпуно уништен. Нашавши се у безизлазној ситуацији, Бодиско је капитулирао. Међутим, савезници су схватили бесмисленост ове победе са војне тачке гледишта и нису чекали зиму, када би руска војска могла да стигне до острва по леду. 14. септембра напустили су воде Аланда, а 27. септембра – Балтик. Највећи успех похода на Балтик 1854.

ходу на Русију 1812. у чину поручника, 1813. – ађутант маршала Мармона, изгубио леву руку у бици код Мекерна. Капетан (1815), учествовао у походу на Шпанију 1823–1825, у рату у Алжиру 1830 (пуковник), 1832–1836. Похађао високу војну школу у Сен-Сиру, генерал-мајор (1836), дивизијски генерал, гувернер Констана (1843), генерални инспектор пешадије (1847), командант Безансона (1848), 1853–1854. – на челу амбасаде у Цариграду, 1854. године командант експедиционог корпуса на Балтику, за заузимање Бомарзунда унапређен је у маршала и именован сенатором, 1859. командовао је I армијским корпусом, истакао се у бици код Солферина, после рата командовао је V армијским корпусом, 1870 – гувернер Париза, пружио је енергичан отпор пруским трупама. После рата председавао на суђењу маршалу Базину.

била је предаја руске тврђаве као демонстрација моћи англо-француских трупа, коју су Париз и Лондон искористили за јачање притиска на неутралне државе не би их ли привукли у коалицију.

Истовремено са Нејпировим акцијама у мају-јуну 1854. године, француске (око 40 хиљада војника) и енглеске (око 20 хиљада војника) експедиционе снаге су превезене у Варну. Концентрација савезничких трупа на Балкану одвијала се под веома повољним спољнополитичким околностима за њих. Аустријски министар спољних послова Буол је у кризној ситуацији пре свега покушао да одреди потенцијалног победника и зато није журио да се експлицитно придружи било којој од страна. Ипак, мобилизација аустријске војске је настављена, али сада је нових 90 хиљада војника размештено на руској граници – у Галицији и Буковини. У јуну 1854. Аустрија је закључила два нова споразума са Турском. Први јој је дао право да привремено окупира Албанију, Босну и Црну Гору. Другим је позвана да заузме Подунавске кнежевине. Након тога, Беч је захтевао од Русије да се повуче из Подунавских кнежевина, где су главне снаге руске војске биле везане у опсади Силистрије. За Беч то нису биле лаке одлуке. Франц Јозеф се одлучио на те кораке јер се надао да ће имати подршку чланица Немачког савеза, али се убрзо уверио у неоснованост својих калкулација.

Саксонија, Баварска, Виртемберг, Хановер, Хесен и Насау су се 27. јула придружиле аустријско-пруском офанзивно-одбрамбеном савезу од 20. априла 1854. године. Већина ових држава уопште није подржавала планове за рат против Русије и видела је претњу „свенемачким интересима” пре свега у Француској. Тако је пруска дипломатија, која је инсистирала на проширењу списка учесника споразума од 20. априла 1854. године, искључила могућност интервенције у рату због

Источног питања. Штавише, савез је био офанзиван само формално, али је обезбедио заштиту неутралности граница Немачког савеза, осујетивши планове да се део француске војске пребаци на Дунав преко територије немачких држава. Немачке државе нису хтеле да ратују са руским армијама да би спасиле Турску, поготово не на својој територији, а још мање су желели да поново виде француске војнике, које су памтили по злу још од времена стрица Наполеона III.

Аустријски император се одмах састао са руским амбасадором у Аустрији А.М. Горчаковом и изнео своју верзију о окупацији Дунавских кнежевина од стране његових трупа: „Верујте да овај догађај није диктиран никаквом непријатељском мишљу према вама, био сам изненађен вашим наглим повлачењем, плашио сам се анархије и турске инвазије која би била погубна за становништво, и сматрао сам својом људском дужношћу да присуством дела наше армије спречим ову двоструку несрећу. Међутим, пошто се само део ваших трупа повлачи из Влашке, ситуација се мења, и будите сигурни да ће још пре него стигнете кући, мојим генералима већ бити издато наређење да крећу даље и да се клоне Влашке док је ваша војска тамо."

Међутим, недоумице Аустрије су ускоро разрешене. 12. (24) јула 1854. Паскевич је прекинуо опсаду Силистрије, руске трупе су напустиле Влашку и Молдавију, а Аустријанци су полако и опрезно ушли у напуштене области. Аустријска дипломатија је овај корак објашњавала у Санкт Петербургу тиме да је то у интересу Русије, а у Паризу и Лондону да је то у интересу савезника. Буол се заправо надао да би се у будућности окупација кнежевина могла продужити и да ће оне бити припојене Аустрији. Као резултат аустријских акција, руска и савезничка војска су практично онемогућене да се сукобе на Балкану. Русија је била одсечена

од европске Турске, са изузетком мале области у доњем току Дунава, у мочварној Добруџи. Руска команда, која је добро познавала тај терен, није намеравала да га користи за вођење војних операција. Међутим, 5. августа, француски главнокомандујући, маршал Сен-Арно,[259] послао је дивизију у Добруџу у извиђачку експедицију, која је стигла до Кустенџија (данашња Констанца, Румунија) уз огроман број оболелих и умрлих – до 3,5 хиљада људи, и вративши се 13. августа 1854. морем у Варну, донела је колеру у савезнички логор.

У логору Варна, савезничке војске су претрпеле значајне губитке од болести, за кратко време је тамо умрло још око 3,5 хиљада људи. Сам логор је 22. августа скоро потпуно уништен у пожару – савезници су изгубили залихе одеће, обуће, хране, али су залихе муниције спасене. Ипак, задржали су могућност да они бирају време и место када ће започети планиране војне операције. Русија није могла да угрози територију Француске и Енглеске, па чак ни Балкан. Тиме је изгубила иницијативу у вођењу војних операција. Једина област где су руске трупе могле да имају иницијативу био је Транскавказ, али су тамо морали да рачунају на претњу из позадине. Према плановима савезника, 1854. године

[259] Жак Лероа де Сен-Арно (1801–1854), француски војсковођа, од 1817 – у војној служби, од 1827 – у пензији, 1831. вратио се у службу у чину поручника. Скандали и дугови натерали су га да оде у Алжир као капетан француске Легије странаца. Активно је учествовао у рату у Алжиру под командом маршала Бужоа, дослужио је до чина бригадног генерала, 1848. командовао је бригадом париског гарнизона, после победе принца Наполеона на изборима као могући вођа војног пуча поново је послат у Алжир, лета 1851. унапређен је у дивизијског генерала, учествовао у пучу 2. децембра 1851. године, 1852. године унапређен је у маршала Француске, постављен за министра војске, 1854. године је постављен за главног команданта француске армије у рату са Русијом. Умро 29. септембра 1854

требало је да се организује напад на Тифлис из три правца, из Карса, Батума и Бајазета.

У марту 1854. А. Чарториски је представио Палмерстону меморандум у коме га је уверавао да ће у случају напада на Тифлис сви народи од Каспијског до Црног мора устати против Русије. Предложено је да се побуњеници наоружају и ставе под команду Пољака који су служили на Кавказу, који ће масовно дезертирати из руске војске. Међутим, турска инвазија на Закавказје, супротно надањима неких политичара, није изазвала узлет „ослободилачке" борбе против Русије, већ обрнуто. Турске трупе су се овде, као и увек, истицале ниским степеном дисциплине, пљачкама и насиљем над цивилним становништвом и обновиле су праксу киднаповања људи за трговину робљем, заборављену под руском влашћу, пошто су Батум и Трабзон били у близини са својим пијацама робова. Наравно, хришћанско становништво Закавказја радије је остало верно Русији.

Што се тиче муслимана овог краја, као шиити, они ни пре нису били верски и културно везани за Турску. Савезничка дипломатија је од самог почетка улагала значајне напоре да укључи Персију у коалицију, али она је одлучила да не ризикује и закључила споразум о неутралности са Русијом 29. септембра 1854. године. Руководство Кавкаског жандармеријског округа је 1855. известило Санкт Петербург да је „већина муслиманског становништва изван Кавказа блиска Персији у вери и породичним везама; у овом рату са Турском нема разлога да се сумња да ли ће бити наклоњени и спремни да јој помогну; као шити... они не могу да деле непријатељске намере Турске, која припада сунитској секти, и спремни су да помогну нашим трупама." Савезничке ескадре заузеле су низ малих утврђења на црноморској обали Кавказа, које су претходно

напустили руски гарнизони, и тамо искрцале турске трупе. То је омогућило савезницима да успоставе контакте са черкеским племенима и разделе им оружје и муницију.

Међутим, пламене наде (посебно карактеристичне за Французе) да ће горштаци организовати бројне милиције које ће моћи да протерају руске трупе не само са Кавказа и из Закавказја, већ и да пренесу рат на доњи Дон и Крим, убрзо су се распршиле као дим. Савезници нису успели да успоставе ни добру сарадњу са Шамилом.[260] „Чини ми се", написао је Стратфорд-Кенинг, „да је Шамил фанатик и варварин, са којим ће не само нама, већ и Порти бити тешко да успостави било какав задовољавајући однос. Његов наиб у Черкезији – исти је такав." Уз потпуно међусобно неразумевање и неповерење, савезници, Турци и горштаци деловали су свако за себе. Турска војска је у пролеће и лето 1854. покушала да се пробије до Тифлиса, али је заустављена након заузимања Озургетија. Убрзо је протерана и одатле, руске трупе нанеле су јој тежак пораз код Кјурјук-Даре 24. јула (5. августа) 1854. и заузеле тврђаву Бајазит, угрозивши караванског пут Трабзон-Ерзерум-Тавриз. Након турског пораза, британска влада је именовала пуковника Вилијамса[261] као свог специјал-

[260] Шамил (1799–1871), од 1834. – имам Чеченије и Дагестана, под знамењем муридизма водио је борбу дела горштака Северног Кавказа против Русије, 1859. опкољен у планинском селу Гуниб, заробљен и прогнан са породицом у Калугу, заклео се на верност Русији, умро током хаџа у Медини.

[261] Вилијам Фенвик Вилијамс (1800–1883), британски војсковођа, баронет (1855), генерал (1868). Године 1825. почео је да служи у краљевској артиљерији у чину потпоручника. Године 1841, са чином капетана, служио је као инструктор у Цариградском арсеналу. 1847 – британски представник приликом потписивања Турско-персијског уговора у Ерзуруму, унапређен у чин старијег мајора. Године 1848. био је представник у турско-пер-

ног комесара војних јединица у Анадолији. Уз ретку марљивост и истрајност, почео је да припрема одбрану Карса и за кратко време је постигао значајне резултате. Успеси руских трупа праћени су слабљењем одбране у основним регионима где се водио Кавкаски рат, што Шамил није пропустио да искористи. У лето 1854. упао је у Грузију и заузео Цинандали, 60 км од Тифлиса.

На фону неубедљивих савезничких војних успеха, битно питање је било да ли ће успети да прошире коалицију у Европи и Азији. Значајно место у плановима Лондона и Париза заузимала је Аустрија, чији се став стално мењао у зависности од тока рата и расположења међу државама Немачког савеза, које и даље нису ни најмање биле склоне да подрже Беч у акцијама против Русије. Да би охрабрили бечке политичаре, савезници су им понудили званични офанзивни и дефанзивни савез, што је умногоме допринело да се Аустријанци одлуче. Мобилизација војске и њена концентрација на руској граници довели су финансије ове државе у лето 1854. године до скоро потпуног слома. До револуције 1848–49. аустријски војни расходи износили су око 50 милиона флорина годишње, за време револуције су се

сијском разграничењу, унапређен у потпуковника и одликован крстом Британије. Почетком Кримског рата унапређен је у чин пуковника британске војске и послат у турску анатолску армију, за одбрану Карса од султана је унапређен у ферикија (генерал-потпуковника турске војске). По повратку из руског заточеништва добио је баронетску титулу, чин генерал-мајора, Велики крст Легије части, Орден Британије, Орден Меџидије, Вилијамс је добио почасни мач од лондонске градске управе и почасни докторат Оксфорда (1855). Управник Вулвичског арсенала (1855), члан парламента (1856–1859), командант војних јединица у Канади (1859–1865), генерал-поручник (1864), генерал (1868), гувернер Нове Шкотске (до 1870), гувернер Гибралтара (1870–1876), управник Тауера (1881).

скоро удвостручили, а и после револуције су остали на истом нивоу. Али 1854. војни трошкови су порасли на 198.219.783 флорина, што је износило више од 42% аустријског државног буџета. Следеће године расходи су порасли на 211.002.721 флорина. Франц Јозеф је настојао да се ограничи на дипломатску сарадњу, и да по сваку цену избегне војни сукоб са Русијом. Представници Енглеске, Француске, Аустрије и Пруске потписали су 8. августа 1854. ноту о прелиминарним условима за мир, коју је Аустрија у име савезничких сила представила Санкт Петербургу.

„Четири тачке", које је требало да постану основа за будући мир, обухватале су следеће одредбе: 1) замена руског покровитељства над Подунавским кнежевинама на колективно – 5 држава; 2) слобода пловидбе Дунавом; 3) ревизија Лондонског споразума из 1841. у корист савезника; 4) замена руског покровитељства над православним султановим поданицима на колективне гаранције њихових права, које дају европске земље. Русија је одлучно одбила да прихвати све ове услове, сагласивши се са њима само као основом за преговоре о могућем примирју. Вест да је Николај I одбио да капитулира стигла је у Беч 1. септембра 1854. године и изазвала панику. Франц Јозеф је одмах потврдио да не жели да учествује у рату, а Енглеска и Француска су наставиле са војним операцијама. Париз и Лондон су себи поставили за циљ потпуно уништење руских поморских снага у Црном мору. Рат је сада представљао конфронтацију између политички изоловане Русије и коалиције поморских сила и Турске.

Војни напори Русије, принуђене да брани готово све своје европске границе, били су изузетно велики, тим пре што су неутралност Пруске, Шведске и посебно Аустрије гарантовале само руске армије

које су стајале на њиховим границама. Руска војска је била спремна за рат са Турском, али не и са свим великим европским државама у исто време. Њен највећи проблем био је недостатак обучених кадрова и стрељачког оружја. 1. јануара 1853. године у војсци је укупно било 2.716 генерала и официра и 968.382 нижих чинова. Током године мобилизацијом резервног састава бројно стање је повећано на 2.780 генерала и официра и 980.931 нижих чинова. Ово није било довољно да се заштите границе Русије. Само у региону Финског залива требало је концентрисати више од 270.000 војника. Веома је индикативна ситуација до које је дошло у самој престоници Империје. Због опасности од непријатељског напада на западне границе државе, у септембру 1854. гарда је премештена у провинцију Остесе и војну губернију Вилно. За одбрану главног града помоћу резервних и помоћних јединица, наређено је: „Формирати Гардијски резервни пешадијски корпус, који ће имати, уз Активни корпус, три резервне дивизије, подељене у 6 бригада и 12 резервних пукова." Приликом формирања резерве спајањем малог дела специјално за те потребе остављених искусних војника са новим регрутима, команда се суочила са огромним потешкоћама. Поред недостатка официрских кадрова, већ 1854. године показало се да нема довољно ни барута ни олова. За обуку у гађању, војницима је дељено: старом кадру барута за 10 и олова за 5 хитаца, а регрутима, како следи, по 15 и 8.

Утицала је и техничка заосталост Оружаних снага Русије, несразмер између индустријског и финансијског потенцијала Русије с једне и савезника с друге стране. У Европи није било војске потпуно наоружане пушкама са ужлебљеном цеви ни током Кримског рата, па ни првих година по његовом завршетку. У Француској је највећи део пешадије био наоружан „моделом

1777.", у Пруској је још увек била у употреби потсдамска мускета из приближно истог периода, енглеска армија је до Кримског рата највише користила пушку „Браун Бес" из 1730-их, коришћена је чак до Устанка Сепоја 1857–58. Војвода од Велингтона, који је био на челу британске армије од 1827. до 1852. године није сматрао потребним да мења било шта у војној машинерији коју је створио током рата са Наполеоном. Истина, око 1842. године у Енглеској почињу да модернизују наоружање, уводи се оружје са капислом уместо кремена, а од 1853. и карабини. Године 1851. нове, побољшане пушке почеле су да се уводе у наоружање британске војске, оне су могле да користе муницију типа Миње,[262] али већина јединица упућених на Крим их је добила непосредно пре укрцавања на бродове и могла је да их први пут испроба тек у транзитном логору на Малти. Слични процеси су се одвијали у свим армијама, укључујући и руску, и та модернизација је повећала брзину паљбе, али домет лаког наоружања није значајно повећан.

У принципу, у маневарском рату тог времена, који се базирао на брзом судару великих маса на бојном пољу, брзини ватре је придаван много већи значај. Пушке са ужлебљеном цеви које су се пуниле са предње стране биле су знатно инфериорније од старијих модела у погледу брзине паљбе, мада су имале већи домет. Русија је пред рат имала војника наору-

[262] Клод-Етјен Миње (1814–1879), официр француске војске, оружар. Године 1849. изумео је метак посебног типа, који је олакшао процес пуњења пушака с предње стране што је допринело побољшању првих пушака. Учесник ратних дејстава у Алжиру, начелник стрељачке школе у Винсену 1852–1859, пензионисан је 1859, 60-их година био директор фабрике оружја у Каиру, генерал египатске војске. Од 1869. – контролор у фабрици оружја у Ремингтону (САД).

жаних таквим пушкама скоро колико и лака пешадија Француске и Аустрије заједно. Али, савезници нису ни били заинтересовани за брзе маневре, за брзо сламање противничких линија одбране, за продор дубоко у Русију, у правцу њених најважнијих центара, где би могли да се суоче са проблемом развучених линија комуникације. Нико није био спреман да ризикује да понови судбину армије Наполеона I. Русији је наметнут рат на исцрпљивање, а томе је на руку ишла и географија.

7. септембра, после вишедневног боравка у луци Варна, енглески транспортни бродови, претоварени војницима, испловили су на море. Комора је остала на обали. Војници су морали сами да носе све што им је било неопходно. Британци су се 8. септембра састали са француском ескадром у заливу Балчик. Упркос потпуној надмоћи на мору, англо-француска флота се кретала споро, епидемија је узимала данак и на бродовима. Ујутро 14. септембра, савезници су се искрцали у рејону Јевпаторије. 14. септембра 1854. године, англо-француска флота, која се састојала од 360 пловила (укључујући 89 ратних бродова, од чега 50 пароброда са лопатицама и елисама), пристала је у Јевпаторији. Руска флота у Севастопољу била је скоро дупло мања од савезничке флоте – 14 ратних бродова, 7 фрегата, 2 бригантина, корвета и 11 паробродова са лопатицама. Супериорност савезника у квалитету бродова и њиховој брзини била је очита, команда Црноморске флоте је то имала у виду и њени бродови нису ни испловили из лука. Експедициони корпус је врло брзо нарастао до 62 хиљаде војника, циљ савезничке операције био је Севастопољ – главна база руске Црноморске флоте.

19. септембра савезници су почели да се крећу ка Севастопољу. Французи су послали своје најбоље

јединице, укључујући Винсенске стрелце и Зуаве – 32.000 војника и 72 топа; Енглези – гарду и најобученије јединице из Британије – 26.000 војника и 24 топа. Британци и Французи имали су у својим редовима 15.000 војника наоружаних пушкама – карабинима. Поред тога, на Крим се искрцало и 7.000 Турака. Савезници су искрцали укупно 65.000 војника и 96 топова. Њихова борбена способност била је ослабљена колером и одсуством коморе. Војници експедиционог корпуса су се, након што су испловили из Варне, хранили усољеном храном и кексима, стално су били жедни. „Војници су искрцани са тродневним следовањима у руксацима", присећа се учесник десанта, „али без шатора и било какве логорске опреме и залиха. Тако је ова храбра војска остала на непријатељској обали два дана и две ноћи без залиха воде, осим оне која падне са неба..." То је био један од разлога зашто се савезничка команда одлучила да маршира дуж обале, од једне реке до друге, уз подршку флоте на десном боку.

Дана 7. (19) септембра, одбрамбени положај на реци Алми, на правцу непријатељског напредовања, заузео је руски VI корпус под командом генерал-ађутанта Његовог Преосвештенства, кнеза А.С. Меншикова. Тај корпус је био нека врста регрутног депоа, раштрканог по целом полуострву и који се састојао од потпуно неискусних, углавном тек регрутованих војника. У Севастопољу је било око 20.000 људи у саставу бродских посада, од којих је приближно 5.000 стационирано на обали. Међутим, морнари нису били припремљени за борбена дејства на копну. У источном делу Крима било је још око 13.000 војника, али њих нису планирали да уведу у борбу. Руска команда се плашила за судбину Керча и Перекопа, губитак

ових тачака, уз доминацију англо-француске флоте на мору значио би да савезници преузимају контролу над полуострвом. Тако да друге јединице, осим VI корпуса, нису биле на располагању Мењшикову. Део његових пукова је убрзаним маршевима дошао до Алме. Фронт дугачак нешто више од 10 км (отприлике исто као и код Бородина) бранило је 34.000 војника, од чега 2.000 наоружаних карабинима, са 88 топова. Руске трупе су биле инфериорне у односу на непријатеља по броју, нивоу обучености и броју далекометног малокалибарског наоружања. Густина руске одбране била је мала, уз то је само 7 од 42 батаљона распоређено у резерву.

8. (20) септембра руске трупе на Алми су нападнуте од стране непријатеља. Меншиков је сматрао да је његов леви бок, поред ушћа реке и њених брдовитих обала, неосвојив и ту није распоредио трупе. На руске положаје најспремније за одбрану напали су Британци – Гардијска и Шкотска бригада под командом рођака краљице Викторије, војводе од Кембрица.[263] И Руси и Британци су се руководили тактиком наслеђеном из периода Наполеонових ратова, покушавајући да јуришају и боре се бајонетима, и претрпели су значајне губитке. У одлучујућем тренутку генерал П.Ф. Боске,[264] који је командовао дес-

[263] Принц Џорџ, војвода од Кембрица (1819–1904), од 1837. године, после краћег периода службе у хановерској војсци, прешао у британску армију, примљен са чином пуковника, 1852–1854. генерални инспектор коњице, 1854. постављен је за команданта 1. дивизије (Гардијска и Шкотска бригада), учествовао у првим биткама на Криму, главнокомандујући британске армије (1856–1895), фелдмаршал.

[264] Пјер Франсоа-Жозеф Боске (1810–1861), маршал Француске, сенатор (1856), у војној служби од 1833, учествовао и истакао се

ним боком француске војске, наредио је да се заузму небрањене узвисине. Користећи тактику развијену током рата у Алжиру, Французи су радије деловали ослањајући се на предност у ватреној моћи и нанели су велике губитке руској војсци. После битке која је трајала 6 сати, она је била принуђена да се повуче.

Повлачење се одвијало у савршеном реду, непријатељ се није усудио да крене за њима. Руска војска изгубила је 4 генерала, 193 официра, 5.511 војника, савезници су изгубили 171 официра и 3.163 војника. Као резултат битке на Алми, савезници су имали отворен пут према Севастопољу, али се нису усудили да напредују дубоко у Крим. После битке, Меншиков се повукао у Севастопољ, где је донео једину исправну одлуку и 22. септембра 1854. повукао своју армију према Бахчисарају, чиме је обезбедио комуникацију и снабдевање полуострва и онемогућио савезницима да их пресеку. С друге стране, Севастопољ се нашао у веома тешкој ситуацији, јер су утврђења – 13 батерија и тврђаве са 611 топова – грађена искључиво за одбрану од напада са мора. До искрцавања савезника, укупно наоружање копненог дела тврђаве није прелазило 150 топова, углавном средњег и малог калибра. На Малаховом кургану, кључном положају у одбрани града, постојала је само камена кула са 5 топова од 18 фунти. Северна страна, одакле се сада очекивао напад непријатеља, била је готово без икакве заштите. Севастопољски гарнизон се у то време састојао од 5 хиљада војника из различитих јединица, на северној страни је било још 12 хиљада војника. То је било недовољно да се одбије напад савезничке армије.

у рату у Алжиру, дивизијски генерал (1853), командовао је дивизијом у бици на реци Алми у Кримском рату, корпусом код Инкермана, тешко рањен приликом напада на Малахов курган.

Адмирали Корнилов,[265] Нахимов и Истомин,[266] који

265 Корнилов Владимир Алексејевич (1806–1854), руски поморски официр, вицеадмирал, генерал-ађутант (1852). Године 1823. завршио је Морнарички кадетски корпус и служио на бродовима Црноморске флоте. Године 1827. на бојном броду „Азов" под командом М.П. Лазарева учествовао и истакао се у Наваринској бици. Од 1834. командовао је бригантином „Темистокле" и корветом „Орест", од 1839. – ратним бродом „12 Апостола", организација службе на овом броду је истакнута као пример. Године 1840–1846. предводио искрцавање трупа на црноморској обали Кавказа. Године 1846. послат је у Велику Британију да надгледа изградњу парних фрегата за Црноморску флоту, проучавао британску организацију ратне флоте. Од 1849. – начелник штаба Црноморске флоте, од 1851. – фактички командовао флотом, написао низ приручника и упутстава, учествовао у изради Поморске повеље. Залагао се за наоружавање бродова модерном артиљеријом и замену једрењака бродовима на парни погон. Уочи Кримског рата одиграо је важну улогу у организовању пребацивања пешадијске дивизије морем на Кавказ, што је имало великог значаја у одбрани од турске офанзиве на Тифлис. У новембру 1853. године, одред парних фрегата под командом Корнилова учествовао је у првој бици бродова на парни погон у историји. Након што су се савезници искрцали на Крим, командовао је одбраном северне стране града (септембар 1854), а после битке на Алми фактички је руководио целокупном одбраном града. Током првог бомбардовања Севастопоља, смртно је рањен од топовског ђулета на Малаховом кургану. Последње речи Корнилова биле су „Браните Севастопољ!"

266 Истомин Владимир Иванович (1809–1855), руски поморски официр, контраадмирал (1853). Године 1827. завршио је Морнарички кадетски корпус, поморски кадет. Био је распоређен на бојни брод „Азов" под командом М.П. Лазарева. Учествовао је и истакао се у Наваринској бици (1827), унапређен у подофицира и одликован за заслуге Војним орденом („Георгијевски крст"). Године 1828–1829. учествовао је у операцијама против турске флоте у Средоземном мору, посебно у блокади Дарданела. Године 1836. прекомандован је у Црноморску флоту, 1837. унапређен је у поручника, а постављен је за капетана брода „Северна звезда". Године 1845–1850. служио је код гувернера Кавказа грофа М.С. Воронтсова. Од 1850. капетан ратног брода

су рукводили одбраном града, мобилисали су све снаге које су им биле на располагању, укључујући становништво, на изградњи утврђења на периферији Севастопоља, подигнутих за неколико дана. Изградњу утврђења водио је један од најбољих руских фортификатора тог времена – Е.И. вон Тотлебен.[267] 9. (21) септембра на улазу у луку потопљено је 5 старих ратних бродова и 2 фрегате, чиме је онемогућено да савезничка ескадра уплови у луку. Артиљерија и посаде су упућене на копнени

„Париз", истакао се у бици код Синопе, уништивши три брода и непријатељску обалску батерију, унапређен у контраадмирала. Са почетком одбране Севастопоља, командовао је четвртом дистанцом Малаховског Кургана, рањен и контузован остао на положају. Одликован Орденом Светог Георгија III степена. Погинуо од топовског ђулета на Камчатском брегу.

267 Фон Тотлебен Едуард Иванович (1818–1884), истакнути руски фортификатор, војсковођа, државник, гроф, генерал-ађутант (1855), генерал инжењерије (1869). Студирао је у Главној инжењеријској школи, коју је био приморан да напусти због болести срца, прекомандован у инжењеријску јединицу у Риги, 1840. године прекомандован у инжењеријски батаљон за обуку. Године 1848–1849. учествовао и истакао се у борбама на Кавказу. Године 1849 – ађутант инжењеријског генерала К.А. Шилдера, 1851. – инжењер у гарди, 1854. године учествовао је и истакао се у борбама на Дунаву, код Калафата и Силистрије, 1854–1855. руководио инжењеријским пословима током одбране Севастопоља, генерал-ађутант (1855), од 1859 – директор Инжењеријског одељења војног министарства, 1863–1877. – члан Генералног инспектората војних инжењера. 1873. био је члан Посебног савета за реорганизацији армије, 1874. руководио реорганизацијом инжењеријских јединица. 2. (14) септембра 1877. године позван је у Плевну, по доласку постављен за помоћника команданта Западног одреда Активне војске, од новембра 1877. године – командант опсаде Плевна, после предаје Осман-паше командовао је Рушчукским одредом, од априла 1878. до јануара 1879. командовао Активном армијом. Члан Државног савета, командант Одеског војног округа и одески генерал-губернатор (1879), од 1880. – командант Вилнског војног округа и генерал-губернатор Вилне.

фронт. Остали бродови су били постављени тако да су својом ватром могли да подрже одбрамбене положаје и остали су неоштећени све до заузимања Малаховог кургана од стране непријатеља. „Мора бити да Бог још није напустио Русију" – записао је тих дана Корнилов у свом дневнику. „Наравно, да је непријатељ кренуо на Севастопољ одмах после битке на Алми, лако би га заузео."

13. (25) септембра савезници су се појавили на Јужној страни града, али нису покушали да одмах нападну и заузму руску поморску базу. У ноћи 14. (26) септембра Корнилов је са Северне стране пребацио на Јужну скоро цео свој гарнизон – 11 батаљона. Изградња утврђења је завршена у присуству непријатељске војске. До 4. (16) октобра на бастионима копненог фронта било је већ 340 топова, углавном великог калибра. Савезници су 5. (17) октобра подвргли град првом артиљеријском бомбардовању са копна и мора, које није донело очекивани резултат. Посебно је успешно деловала руска обалска артиљерија – 2 британска и 6 француских бродова су тешко оштећени и повучени из борбе, због проправки су морали да буду одвучени у Цариград. А у Лондону и Паризу су управо од флоте очекивали да одигра пресудну улогу. За неуспех је окривљен британски вицеадмирал Ј. Дондас,[268] чије су одлуке оштро критико-

[268] Џејмс Витли Динс Дондас (1785–1862), британски поморски официр, од 1799. – у служби у морнарици. Учествовао је у ратовима против Наполеонове Француске на Медитерану, Атлантику и Балтику. Капетан фрегате „Тигар" 1815–1819, капетан ратног брода „Принц Регент" током крстарења поред обала Португала 1830–1832, командант ратног брода „Британија" 1836–1838, контраадмирал (1841), члан Адмиралитетског савета (1841; 1850), од 1850 – командант Средоземне ескадре, вицеадмирал (1852). Јануара 1855. предао је команду над ескадром свом заменику, вицеадмиралу Е. Лајонсу и вратио се у Енглеску, где је одликован Великим крстом Легије части и Орденом Мецидије 1. ранга. Адмирал (1857).

ване. На копну су дигнуте у ваздух 2 француске и 1 енглеска барутана, артиљеријски дуел су добили Руси, Англо-француска армија се није осмелила да јуриша на руска утврђења. Највећи губитак одбране гарнизона тог дана била је смрт адмирала Корнилова, који је смртно рањен од француског ђулета на Малаховом кургану. Интензивно бомбардовање је настављено још 6 дана, након чега су савезници били приморани да започну дуготрајну опсаду. Почела је херојска одбрана Севастопоља, која је трајала 11 месеци.

Положај савезничких војски није био сигуран, њихова команда је скоро одмах после неуспешног покушаја да заузме руску базу у првом налету, изгубила веру у своје снаге и напустила првобитне планове за продор у дубину полуострва. „Ми држимо само ону позицију на Криму", написао је главнокомандујући британске војске, генерал-поручник Лорд Раглан,[269] 23. октобра

[269] Фицрој Џејмс Хенри Сомерсет, лорд Раглан (1788–1855), британски војсковођа и државник. Од 1804. – у војној служби. Од 1808. – Велингтонов ађутант, учествовао и истакао се у рату са Наполеоновом Француском у Шпанији и Португалу, од 1811 – Велингтонов војни секретар, изгубио десну руку у бици код Ватерлоа, на крају похода на Француску, на Велингтонову препоруку постављен за ађутанта принца-регента, унапређен у чин пуковника. Од 1815. до 1818. године – секретар амбасаде у Француској, у Велингтоновој пратњи на конгрес у Верони, 1823. године упућен у Мадрид са задатком да помогне у превазилажењу уставне кризе пре почетка француске интервенције, мисија је завршена неуспехом. Године 1825. унапређен је у генерал-мајора, 1826. у Велингтоновој пратњи на преговорима у Санкт Петербургу, 1818–1820. и 1826–1829. биран у Доњи дом. Од 1827. – секретар за војску врховног команданта британске војске Велингтона (фактички – његов начелник штаба), обављао је ову функцију 25 година, на овој позицији је добио највеће похвале од Велингтона, 1838. је унапређен у чин генерал-лајтнанта, након Велингтонове смрти 1852. одликован је Великим крстом ордена Бани и постављен за главнокомандујућег војске. Године 1853, упркос годинама и потпуном

1854, „на којој стојимо". Дана 13. (25) октобра 1854. године, тачно недељу дана након почетка бомбардовања Севастопоља, руска војска је напала Балаклаву, главну британску базу за снабдевање. Прилазе бази бранила су 4 утврђења, у сваком је било по 250 Турака и 1 енглески артиљерац. Пошто нису имали поверења у своје турске савезнике, британска команда их је користила као радну снагу и за заштиту најмање угрожених, по њиховом мишљењу, позиција. Ујутро 25. октобра, после кратке артиљеријске припреме, ова утврђења напала је и заузела руска војска. Неки од турских војника су погинули у борби са Русима, а неки су, ширећи панику, побегли у луку, где су дочекани ватром и бајонетима Британаца који нису хтели да прихвате бегунце који су напустили утврђења и артиљерију. У критичном тренутку, Раглан је наредио својој коњици да изврши контранапад на руске трупе како би спасио своју артиљерију. Коњичка дивизија је претрпела значајне губитке још у Варни, а једина спремна за борбу јединица била је гардијска лака коњичка бригада. Командант дивизије, лорд Лукан,[270] и командант бригаде, лорд Кардиган,[271] били су рођаци и стари непријатељи. Лукан је

недостатку искуства у самосталном командовању трупама, постављен је за команданта армије која је послата у Турску. Преминуо је 28. јуна 1855. на Криму.

270 Џорџ Бингам, трећи гроф од Лукана (1800–1888), британски војсковођа. Од 1816. у војној служби, од 1826. – командант пука, од 1839. – гроф Лукан, пуковник (1841), генерал-мајор (1851), од 1853. – командант Гардијске коњичке дивизије, коњички генерал (1865), фелдмаршал (1887).

271 Џејмс Томас Бруденел, седми гроф од Кардигана (1797–1868), британски војсковођа и политичар, члан Доњег дома (1818–1829), од 1827. – у војној служби, генерал-мајор (1854), лично је предводио бригаду у јуришу у „долини смрти" код Балаклаве, генерални инспектор коњице (1855), генерал-лајтнант (1861).

примио Рагланово писано наређење и предао га Кардигану не разумевши наређење, не питајући команданта за појашњење и није подржао напад Кардиганове бригаде. Неспоразум у командовању довео је до тога да је јуриш лаке коњице резултирао великим губицима, иако је савезницима омогућио предах. Руске трупе су заробиле 11 топова, заставу и много малих трофеја, али нису заузеле Балаклаву.

Охрабрен овим успехом, Мењшиков је 24. октобра (5. новембра) 1854. кренуо у напад на Инкерман, што за савезнике више није било изненађење. Овога пута руска команда је имала за циљ да деблокира Севастопољ. Није успело, иако су у првој фази битке нанели озбиљан пораз Британцима, али Французи су им притекли у помоћ и зауставили руско напредовање. Координација руских трупа није била добра, па су савезници одбили ову офанзиву, уз значајне губитке за нападаче – рањено је и убијено 6 генерала, 256 официра и 10.467 војника руске армије, а на другој страни 9 генерала, 271 официр и 4.027 војника британске и француске армије, која је на крају успела да спречи покушај деблокаде руске тврђаве.

Дана 16. новембра 1854, под утиском резултата ове битке, Николај I је прихватио „четири услова" савезника, али Париз и Лондон су већ отишли предалеко да би могли себи да дозволе да повуку своје трупе са Крима не постигавши јасне и неспорне резултата. 2. децембра 1854. године, под притиском, који је веома личио на претњу ратом у Северној Италији, где су Французи могли да подрже Краљевину Обе Сардиније (Пијемонт) у њеним плановима да сврге аустријску власт, Аустрија је склопила савез са Енглеском и Француском. Беч, Париз и Лондон су се обавезали да ће заједнички бранити Подунавске кнежевине од могућег напада руских трупа и да ће преговарати са Русијом само на

основу „четири услова", и то само онако како их савезници интерпретирају. 1. јануара 1855. савезници су се обавезали да почну консултације о могућим мерама за постизање мира. У међувремену је дошло до прекида у активним ратним операцијама на Криму, и почела је прва зима опсаде, за коју је савезничка војска била потпуно неспремна.

Савезнички транспортни бродови који је требало да испоруче топлу, одећу тешко су оштећени у олуји 14. новембра 1854. У савезничком логору беснела је колера. Од јесени 1854. до пролећа 1855. г. њихове армије су претрпеле огромне губитке због болести, а од јесени 1855. болести се опет распламсала. Од 19. септембра 1854. до 28. септембра 1855. Британци су на Криму изгубили 239 официра и 3.323 војника убијених и умрлих од рана. Истовремено, 2.873 војника је умрло од смрзавања, 35 официра и 4.244 војника умрло је од колере, а 26 официра и 11.425 војника умрло је од других болести. У истом периоду од колере и тифуса умрло је око 63 хиљаде Француза, а њихови укупни губици износили су око 100.000 људи, тј. изгубљен је сваки трећи од укупног броја војника које је Париз послао на исток. Врхунац ових губитака био је у зиму 1855. и захваљујући значајном али закаснелом финансирању, санитарна ситуација британских трупа је побољшана у зиму 1856. Међутим, помоћ је каснила – одлично обучени професионалн војници британске армије су страдали од болести, а слабо обучена појачања нису могла да надокнаде ове губитке. Што се тиче Француза, код њих те разлике у квалитету војника није било.

Губици крајем 1854. и почетком 1855. донекле су надокнађени појавом новог савезника. 26. јануара 1855. Краљевина Обе Сардиније (Пијемонт) приступила је коалицији. Крајем 1852. Виторио Емануеле је имено-

вао грофа К. Кавура за премијера[272] – овај политичар, за разлику од свог краља, није веровао да ће „Italia fara da se" (тј. да ће се снаћи сама), а у својим плановима за уједињење полуострва планирао је да се ослони на подршку спољних сила, а пре свега – Француске, тим пре што влада Краљевине Обе Сицилије, која је била конзервативни alter ego Пијемонта на полуострву – није крила своје симпатије према Русији. Краљ Фердинанд II је чак забранио извоз робе која би се могла користити за снабдевање англо-француско-турске војске на Криму. Слање сардинијског корпуса на Крим омогућило је Кавуру да донекле поврати војни престиж краљевине, коју је Радецки потукао 1849. године, и да се нада пуноправном учешћу са великим силама на међународном мировном конгресу и стави италијанско питање на дневни ред. Сукоб великих сила око Источног питања занимао је Кавура само са становишта интереса уједињења Италије. 15.000 војника сардинијског корпуса (1/3 целокупне њихове армије) под вођством ген. Ламарморе[273] је донекле компензовала савезничке губитке, мада се нису истакли посебним успесима на бојном пољу, али нису били ни гори војници од Турака.

[272] Камило Бенсо Кавур (1810–1861), гроф, италијански дипломата и државник, активни учесник револуције 1848–1849. у Италији, 1850–1852. – министар пољопривреде, индустрије и трговине, министар финансија (1851–1852), председник владе Краљевине Сардиније (1852–1861, са паузом од 6 месеци 1859), 1861. – први председник владе Уједињеног Краљевства Италије.

[273] Алфонсо-Фереро де Ламармора (1804–1878), маркиз, италијански војсковођа и државник. Од 1828. у служби у војсци Сардиније, 1848. и 1849. неколико дана обављао дужност министра војске, за гушење устанка у Ђенови новембра 1849. унапређен је у генерал-лајтнанта, поново постављен за министра војске (1849–1859), главнокомандујући сардинијског корпуса у Кримском рату, премијер и министар иностраних послова 1864–1866.

Управо у кримском блату међу Сардинцима рођена је парола „Од ове глине биће направљена нова Италија".

Војне операције су вођене не само на Балтичком, Црном и Азовском мору, Закавказју и на Криму, већ и на Белом мору и на Тихом океану. 6. (18) јула 1854. две енглеске фрегате на парни погон са 60 топова – „Бриск" и „Миранда" пуцале су на Соловецки манастир. Неколико сати им је одговарала батерија са два стара топа од три фунте, које је опслуживао одред месних ратних инвалида. Пензионисани војници су успели да неколико пута погоде британске бродове, након чега су се они повукли даље од обале и послали чамац са емисарима да преговара о предаји. Пошто је захтев за предају категорички одбијен, следећег дана британски бродови су поновили бомбардовање са занемарљивим резултатима за тврђаву с почетка 17. века. Британци нису смели да се искрцају на Соловецко острво, иако су у манастиру, поред инвалида, били само монаси и ходочасници који су ишли у литији дуж манастирског зида, а од оружја – копља и хелебарде из времена цара Фјодора Ивановича.[274] Ескадрила се повукла, ограничавајући се на гранатирање и пљачку приобалних села и манастира на Белом мору који нису имали артиљеријску заштиту. Очигледно желећи да добије моралну надокнаду за срамни неуспех у нападу на Соловецки манастир, 23–24. августа 1854, фрегата „Миранда" је бомбардовала и спалила град Кола, чији се гарнизон састојао од 50 инвалида и наоружаних мештана, без артиљерије.

Много озбиљнији догађаји одиграли су се у Петропавловску-Камчатском, где су савезници послали 3 француске и 2 британске фрегате и 1 наоружани бри-

[274] Фјодор Иванович (1557–1598), најмлађи син Ивана IV Грозног и Анастасије Романовне, последњи цар из династије Рјурика, владао је 1584–1598.

тански паробод. Заједно су имали 214 топова и рачунали су на лаку победу над малим руским селом, што је у то време био Петропавловск. Срећом, ту је 2. јула стигла руска фрегата са 44 топа „Аурора", а за њом и фрегата „Диана" са 12 топова (били су на путовању око света, њихови команданти, још не знајући да је рат објављен, довели су своје бродове до једине руске луке у Тихом океану коју зими лед није блокирао) и „Двине" транспортног брода који је донео вест о избијању рата и 300 војника. Заједно са милицијом и постојећим војним снагама на Камчатки, у граду се окупило око 1.000 војника. Са морнарима под командом гувернера, контраадмирала В.С. Завојка,[275] у најкраћем могућем року саградили су утврђења на којима су постављени морнарички топови, део њих је скинут са руских бродова.

28. августа 1854. године, на хоризонту се појавила савезничка ескадра, неки од бродова су прво извијали скривајући се иза неутралне америчке заставе. 29. августа почело је прво гранатирање Петропавловска, које је настављено посебно жестоко од 30. августа до 1. сеп-

[275] Завојко Василиј Степанович (1810–1898), руски војсковођа, адмирал (1874), завршио је Морнарички кадетски корпус 1827, официр палубе (1827), учесник битке код Наварина, 1834–1839. два пута опловио свет до Камчатке и до западних обала Северне Америке, од 1840. служио у Руско-Америчкој компанији, начелник Охотске трговачке станице, инсистирао је на изградњи луке у заливу Ајан на обали Охотског мора и успоставио линије превоза до Иркутска. Од 1846. био је командант луке Ајан, од 1849. генерал-мајор, војни гувернер Камчатке и командант луке Петропавловск, допринео је привредном развоју региона. Током Кримског рата одбио је напад на Петропавловск надмоћнијих снага англо-француске ескадриле, 1855. године руководио је евакуацијом становништва, гарнизона и имовине луке на ушће реке Амур; постављен за начелника свих морских и копнених снага на ушћу реке Амур, руководио је изградњом луке Николаев. Од 1857. био је члан Поморског генералног аудиторијума.

тембра. Одбрана је нанела значајну штета савезничким бродовима, покушај искрцавања десанта је спречила пешадија, савезници су се повукли остављајући бројне трофеје на обали, укључујући и заставу пука Краљевских маринаца. Овај пораза је болно одјекнуо у Лондону и Паризу, па је друга и много јача ескадра послата је на Камчатку да спасе „част заставе". Предвиђајући то, 29. децембра 1854. године, генерал-губернатор Источног Сибира Н.Н. Муравјов[276] је наредио Завојку да евакуише град и уништи утврђења. Ово наређење је 3. марта 1855. примљено, а до 28. марта и извршено. Руски бродови су 5. априла напустили Авачински залив и 1. маја стигли у залив де-Кастри, а одатле су кренули према Николајевску на Амуру. 31. маја савезничка ескадрила која се састојала од 12 великих бродова приближила се Петропавловску и бомбардовала место где се налазио

[276] Муравјов Николај Николајевич (1809–1881), руски државник и дипломата, генерал-ађутант (1857), пешадијски генерал, гроф Амурски (1858). Године 1827. завршио обуку у Пажеском корпусу, заставник гардијског Финског пука, учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1828–1829. на Балканском полуострву, унапређен у чин потпоручника. Године 1831. учествовао је и истакао се у гушењу пољске побуне, одликован Орденом Светог Владимира 4. степена и награђен златним оружјем. 1833. дао је оставку и бавио се својим имањем. Године 1838. вратио се у војну службу, унапређен у мајора, послат на Кавказ. До 1844. учествовао је и истакао се у Кавкаском рату. Године 1841. унапређен је у чин генерал-мајора, 1844–1846. био на одмору. Војни и цивилни гувернер Туле (1846). Од 1847. губернатор Иркутска и Јенисеја, командант трупа Источног Сибира, вршилац дужности генерал-губернатора Источног Сибира. Генерал-лајтнант (1849), 1854. и 1855. године водио експедиције дуж Амура, коначно припојивши Амурску област Русији, генерал-ађутант (1857), 1858 закључио Ајгунски уговор са Кином, пешадијски генерал, гроф Амурски (1858). 1859. посетио је Јапан, 1860. поднео оставку, одликован Орденом Светог Владимира са мачевима, од 1861. био је члан Државног савета. Живео у иностранству, умро у Паризу.

град и оне положаје на којима су биле руске батерије. Тиме су окончане борбе у овом региону. Пошто нису имали поуздане мапе ушћа Амура, савезници се нису усудили да прођу Николајевску.

Севастопољ је остао главно поприште војних операција, од чије је одбране сада све зависило. И за Русију и за савезнике, исход опсаде тврђаве није више био само једна битка у рату, постао је ствар од много већег значаја. И Петербургу, и Паризу, и Лондону био је потребан успех да стабилизују унутрашњу ситуацију у земљи и учврсте ауторитет владе међу њеним поданицима. У Енглеској, као резултат оштрих критика стања у војсци и морнарици након прве кампање, Абердин је био принуђен да поднесе оставку на место премијера, и заменио га је Палмерстон. Једини већи успеси савезника у зиму 1854–1855. били су споразум са Аустријом и улазак у рат Пијемонта. У Бечу је 28. децембра 1854. године почела конференција амбасадора Енглеске, Француске и Русије, на којој је учествовао и министар иностраних послова Аустрије. Преговори о прелиминарним условима примирја били су тешки, а да би се ојачала руска позиција у преговорима, у Санкт Петербургу је одлучено да се интензивирају војне операције на Криму. 5. (17) фебруара 1855. под вођством генерала. С.А. Хруљова[277] почео је напад на Јевпаторију, где

[277] Хруљов Степан Александрович (1807–1870), руски војсковођа, генерал-лајтнант (1853). Завршио је 2. Петербуршки кадетски корпус (1825) и Тулску Александровску школу, након чега је распоређен као заставник у артиљерији. Године 1853. водио је артиљеријске и инжењеријске радове током опсаде тврђаве Ак-Мечет. Од почетка Кримског рата био је у Дунавској војсци, учествовао у опсади Силистрије и биткама код Журже, од децембра 1854. – учествовао у одбрани Севастопоља, командовао дивизијом. Од маја 1855. командант југоисточног одсека одбране града, од јуна – Корабељног одсека, укључујући и Малахов курган, више пута се истакао у одбијању непријатељских

су биле стациониране 2 турске дивизије. Напад је био неуспешан. Губици су били мали, али много важније је да је војна акција, усмерена на постизање не толико војног колико моралног, спољнополитичког циља, имала сасвим супротан ефект. 18. фебруара (1. марта) 1855. умро је цар Николај I, а на престо је ступио његов син Александар II.

напада, одликован је Орденом Светог Георгија 3. степена. Од 1856. – у штабу Главнокомандујућег Посебног Кавкаског корпуса, 1861–1862. – командант IIармијског корпуса, од 1862 – прекомандован у резерву из здравствених разлога.

ПОГЛАВЉЕ III

ВЛАДАВИНА ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II (1855–1881)

Крај Кримског рата, Париски мир

Око Севастопоља су и даље вођене свакодневне тешке позиционе борбе, 7. (19) марта 1855. на Малаховом кургану погинуо је контраадмирал В.И. Истомин. Преговори у Бечу су у застоју, Русија је одбила да прихвати захтеве савезника да ограничи своје поморске снаге у Црном мору. Сада су савезници одлучили да пређу у акцију како би својој дипломатији у главном граду Аустрије дали додатне адуте. Од 28. марта (9. априла) до 6. (18. априла) 1855. бомбардовали су Севастопољ, али ни они нису успели да стекну значајну предност. Неселроде је 29. марта (10. априла) у ноти упућеној руском амбасадору у Аустрији потврдио одбијање захтева савезника за ликвидацију Црноморске флоте. Горчаков је 4. (16) априла, примивши овај документ, одмах о томе обавестио Буола. Конференција амбасадора је завршила свој рад. У мају су француске резерве и сардинијски корпус од 15.000 војника почеле да пристижу на Крим.

Наполеон III, изнервиран дуготрајном опсадом, сменио је главнокомандујућег француске војске на Криму. Уместо генерала Ф. Канробера, постављен је генерал Ж. Пелисје. Добио је задатак да убрза завршетак опсаде, од чијег је успешног исхода зависила будућност владајућег

режима Другог царства. 25–26. маја, савезници су извршили јуриш на руске одбрамбене положаје. Французи су изгубили 5.554 војника, али су заузели одбрамбене положаје Камчатка, Волин и Селенгин, који су штитили прилазе Малаховом кургану, кључном утврђењу за одбрану Севастопоља. Губици Британаца били су много мањи – 693 људи, али нису имали много успеха. 13. (25.) маја савезници су бомбардовали Керч и после тешке битке заузели слабо утврђени град. 5. (17.) јуна 1855. године, савезници су поново почели да бомбардују Севастопољ, надајући се да ће га заузети следећег дана, 6. (18.) јуна, на 40. годишњицу битке код Ватерлоа.

Руски гарнизон од 75.000 војника имао је 549 топова на својим одбрамбеним позицијама. На другој страни било је 106.000 Француза, 45.000 Британаца, 15.000 Сардинаца и око 7.000 Турака. Савезници су имали 587 топова, али су имали знатно веће залихе граната за њих (3–4 пута). Јуриш су, наравно, предводили Французи, они су то платили и највећим губицима – 3.553 војника, Британци – 1.728 војника, руски губици су износили 783 војника убијених, 3.197 рањених и 850 контузованих. Савезници су имали највеће губитке за време јуриша, а наши – за време бомбардовања. Неуспех још једног покушаја заузимања Севастопоља изазвао је велику деморализацију међу савезницима. Аустрија, која се од 2. децембра 1854. непрестано приближава Лондону и Паризу, поново је почела да се колеба и избегава активну подршку антируској коалицији. Упоредо са покушајима да заузму Севастопољ, савезници су појачали своје акције на Балтику. Кампања из 1854. изазвала је велико разочарање у Енглеској, а за њен неуспех сматран је одговорним адмирал Нејпир. Године 1855, англо-француску ескадру послату на руске обале предводио је контраадмирал Ричард Дондас.

Овога пута савезничка ескадра је имала 70 великих бродова, потом је још појачана и достигла 101 брод. 16. (28) маја појавили су се англо-француски бродови на пучини испред Кронштата. Његова одбрана је била знатно побољшана, постављена су минска поља у мору. Приликом покушаја приближавања тврђави, четири енглеска брода су страдала од руских мина, након чега Дондас није више ризиковао и одустао је од планова да бомбардује тврђаве Кронштата. На пучини, британског адмирала је чекало још једно непријатно изненађење – руске топовњаче на парни погон. Од јесени 1854. године, под покровитељством великог кнеза Константина Николајевича, градња ових бродова, који су били посебно важни у акцијама у плиткој води, почела је углавном у приватним фабрикама. Укупно, до пролећа 1856. године, тј. за 1,5 годину, 75 таквих бродова је поринуто на Балтику. 302.785 војника било је концентрисано у губернијама Осте, Финској и у близини Санкт Петербурга са 436 топова, од чега су 89.000 војника били у мобилној резерви, ако дође до непријатељског десанта. Савезници се нису усудили да то ураде. 9–10. августа 1855. бомбардовали су Свеаборг, резултати напада су били веома скромни. Пошто није постигао никакав успех, Дондас је крајем августа 1855. почео да повлачи своје бродове са Балтика.

До средине лета 1855. савезници су појачали припреме за нови јуриш на Севастопољ, њихови положаји су се приближавали руској одбрани. Артиљеријска и пушчана паљба по нашим утврђењима је појачана. 28. јуна (10. јула), на Малаховом кургану, метком из пушке смртно је рањен у главу П.С. Нахимов. Два дана касније, не долазећи свести, адмирал је умро. Био је то ненадокнадив губитак за гарнизон тврђаве, смрт Нахимова оплакивала је сва Русија. Схватајући неизбежност одлучујуће битке за тврђаву и инспирисан вестима о

нападу одбијеном 6. (18) јуна, Александар II је захтевао од руског врховног команданта на Криму ген. М.Д. Горчакова да крене у одлучну офанзиву на положаје савезника у циљу деблокаде опкољеног града. 4. (16) августа 1855. године, на Црној реци, Британци и Французи су, користећи предност одбране на добро припремљеним положајима, одбили руски напад уз значајне губитке за наше трупе, скоро 10 хиљада људи. Укупни губици савезника нису били већи од 1.800 људи.

Тиме је одлучена судбина Севастопоља. Руски главнокомандујући више није веровао у могућност одбране града. Почеле су припреме за евакуацију Јужне стране. Одбивши Горчаковљеву офанзиву, савезници су 5. (17) августа започели ново, изузетно интензивно бомбардовање. Губици гарнизона кретали су се од 600 до 1.500 људи по дану, није било начина да се ти губици надокнаде. Руски артиљерци су почели да осећају недостатак барута и граната, док је снабдевање Британаца и Француза било много боље организовано. Само у једном дану 24. августа (5. септембра) савезници су на град испалили око 70 хиљада ђулади и око 16 хиљада бомби и граната. 27. августа (8. септембра), 349. дана опсаде и после шестог јуриша, Французи под командом генерала П. Макмахона[278] су заузели Малахов курган –

[278] Мари-Едме-Патрис-Морис Макмахон (1808–1893), француски војсковођа и државник, потомак ирских католичких племића који су се натурализовали у Француској 1749. и добили титулу маркиза. Завршио је колеџ Луја Великог и Академију Сен-Сир, 1827. – у војсци, учествовао у рату у Алжиру 1834–1854, од 1843. командовао Легијом странаца, дивизијски генерал (1852), учествовао у опсада Севастопоља, истакао се приликом заузимања Малаховог кургана 8. септембра 1855, сенатор (1856), у служби у Алжиру (1856–1859), учествовао и истакао се у сардинско-аустријском рату 1859, Маршал Француске, херцог од Маценте (1859), генерал-гувернер Алжира (1864–1870), предао се у Седану заједно са Рајнском војском, ослобођен маја 1871.

кључну позицију у руском одбрамбеном систему Севастопоља.

На дан напада, браниоци града изгубили су 12.913 људи, Французи – 7.561, Британци – 3.440 људи, а Италијани – 40 људи. Руске трупе су напустиле Јужну страну, након што су дигле у ваздух утврђења и преостале бродове. Преко залива су прешли плутајућим мостом од 19.00 27. августа (8. септембра) до 08.00 28. августа (9. септембра), непријатељ није наставио напредовање, а повлачење трупа је прошло готово без губитака. Градом су грмеле експлозије, а савезници су се плашили нових губитака у случају минских замки. „Земља се тресла и стењала од експлозија – присетио се један од руских официра. Густи облак дима и прашине надвио се над запаљеним градом. Час заглушујуће експлозије, час тупа тутњава одјекивали су уоколо. Пламен ватре осветлио је дугачак мост, са гомилом која се журно кретала; артиљерци су бацали своје топове у залив; последњи бродови Црноморске флоте су тонули у својим родним таласима." Французи и Британци су почели да улазе у Севастопољ тек 29. августа (10. септембра). Иако су британски и француски политичари дали машти на вољу описујући величину победе, ово је ипак био велики успех за коалицију. У порушеном Севастопољу, као у Москви 1812. године, почела је пљачка – пљачка рушевина. Француска пешадија је чак отворила и опљачкала гробове руских адмирала, а звоно Морнаричке катедрале Светог Николе однето је као трофеј и постављено у катедрали Нотр Дам (украдено звоно је председник Француске вратио 1913. године као доказ руско-француског пријатељство у новим спољнополитичким условима).

са делом војске, руководио је гушењем Париске комуне, председник Француске 1873–1879.

Последња акција коалиције био је напад на тврђаву Кинбурн – мало и старо утврђење које се налазило на падини на улазу у ушће Дњепра. Овде је по први пут у пракси тестирано 5 оклопних плутајућих батерија, изграђених по налогу Наполеона III. У почетку је требало да се користи у операцијама на Балтику, али су потом послате у Црно море. 15–16. октобра око 90 савезничких бродова гађало је Кинбурн са велике удаљености; 17. октобра француски бојни бродови су ушли у битку из непосредне близине, па је руска артиљерија била беспомоћна. Пошто је исцрпила могућности отпора, тврђава се предала. Пад Кинбурна није имао стварних последица; Британци и Французи се нису усудили да развију свој успех у правцу Николајева на Бугу. Савезници су и даље контролисали само положаје које су заузеле њихове трупе. Палмерстон је тражио да се рат настави, предлажући да се борбе пренесу на Балтик, и обећао је у овом случају да ће „исећи Русе" до октобра 1856. Ове јуначке позиве није подржао Наполеон III.

Британија је могла да повећа своје војне трошкове, да нареди изградњу стотина парних бродова, да снабде, на крају, своје експедиционе снаге у изобиљу шаторима, ћебадима, храном и муницијом, али није могла: 1) драматично повећати величину своје војске без значајних промена законодавства и напуштања система професионалне армије; 2) достићи предратни квалитет професионалне војске изгубљен током првог зимовања без значајнијег периода обуке; 3) да се рату са Русијом врати популарност првих дана, која је изгубљена због губитака на Криму. Џингоизам, енглески шовинистички национализам није више владао у народу, влада их је толико дуго убеђивала да је пад Севастопоља главни циљ рата, да Лондон више није могао да мобилише јавно мнење за наставак рата. У ствари, Палмерстон

је предложио да се рат са Русијом води „до последњег француског војника". У међувремену, борбеност Француске, под утицајем губитака, такође је значајно ослабила, а без француске војске било какве озбиљне акције су биле немогуће.

Победе савезника донекле је ублажило стање у Закавказу и Малој Азији. У лето 1855. године руске трупе су опколиле турску тврђаву Карс, што у почетку није сметало савезничкој команди. Планирала је да са турском војском из Абхазије нападне Тифлис и тако опколи руску војску у Малој Азији. У области Тифлиса требало је да се уједини са горштацима и избаци Русију из Закавказја. Блокада Карса је текла прилично успешно, знаци предстојеће глади су већ почели да се појављују у турској тврђави, али гувернер ген. Н.Н. Муравјов је, плашећи се претње с леђа јер се 2. (14) септембра корпус Омер-паше од 25.000 људи искрцао у Батумију, одлучио да убрза ток догађаја. Турски гарнизон Карс је 17. (29.) септембра 1855. одбио руски јуриш, уз велике губитке за нападаче – око 4,5 хиљада војника од укупно 20.000 војника. Овај успех, за који је у великој мери заслужан пуковник Вилијамс који је одлучно руководио одбраном и кога је султан унапредио у дивизијског генерала, изазвао је одушевљење у Цариграду, Паризу и Лондону. Турци су покушали да деблокирају Карс из правца Трабзона, где је почетком октобра искрцан турски корпус од 12.000 војника, али су руске трупе зауставиле његово кретање ка блокираној тврђави.

Турски главнокомандујући Омер-паша, пошто је добио вест о неуспешном нападу на Карс и појачањима која су савезници превезли морем, кренуо је у напад на Кутаис. Дана 25. октобра (6. новембра) 1855. године, на реци Ингури, његову војску од 36.000 људи са 40 топова дочекало је 9.000 руских војника и локална милиција, који су имали 28 топова. Командант руских трупа гене-

рал кнез Багратион-Мухрански није био сигуран у милицију и, после малих губитака, сматрао је да је најбоље да се повуче. Турци су 7. новембра заузели главни град Мингрелије, Зугдиди, али тамо нису наишли на очекивану срдачну добродошлицу, испоставило се да напад на Тифлис неће бити лак ударац по небрањеном боку Кавкаске армије. Становништво Грузије је узело оружје и помогло Русима. Што се тиче Черкеза, они су послали 11 коњаника у помоћ Омер-паши. Турци су били принуђени да се зауставе у Зугдидију. 15. (27.) новембра 1855. капитулирао је карски гарнизон од 16.000 људи. Убрзо се и Омер-паша повукао на обалу Црног мора. Био је то велики пораз за коалицију, „права срамота за савезнике", како је то назвала краљица Викторија.

Аустрија је 30. децембра 1855. (11. јануара 1856.) у договору са Савезницима предложила руској влади нацрт мировног уговора, и као одговор на примедбе на неке његове одредбе, захтевала усвајање овог документа уз претњу објаве рата. Дато је 6 дана за прихватање ултиматума. Русија се нашла у изузетно тешкој ситуацији, након дугог оклевања 4. (16. јануара) 1856. Александар II прихвата понуду Аустрије. Кримски рат је завршен поразом, али никако не дебаклом за Русе. Рат је демонстрирао неке прилично очигледне истине. Пре свега чињеницу да Русија, ма колико била јака, није могла да створи флоту по снази надмоћнију флотама две највеће поморске силе и армију која би могла да победи у рату са армијама коалиције Турске, Енглеске, Француске, а у перспективи – и Аустрије, од којих су две армије – француска и аустријска – спадале у категорију најјачих у Европи. Ипак, мобилизациони потенцијал створен за време цара Николаја I омогућио је да се, упркос губицима, створи колосална војска за 19. век. До 1. јануара 1856. године у активним трупама било је 824 генерала, 26.614 официра, 1.170.184 нижих

чинова, а у резервним јединицама 113 генерала, 7.763 официра, 572.158 нижих чинова. Заједно са милицијом стављено је под оружје 2,3 милиона људи, мирнодопска војска је повећана за више од 2,5 пута.

Тешко да је у Европи у то време постојала друга држава која би била у стању да издржи такву конфронтацију скоро 2 године, узимајући у обзир и неопходност да обуздава остале суседе (Шведску, Пруску, Персију) да се не прикључе непријатељској коалицији, концентрисањем снага на пријатељским и не баш пријатељским границама. Такође треба напоменути да је ово био јединствен рат, који је Русија успела да води не само без иједног савезника, већ и без великих иностраних кредита. Војни расходи зараћених страна, према прорачунима савремених истраживача, износили су (у милионима фунти током ратних година):

	1852	1853	1854	1855	1856
Русија	15,6	19,9	31,3	39,8	37,9
Француска	17,2	17,5	30,3	43,8	36,3
В. Британија	10,1	9,1	76,3	36,5	32,3
Турска	2,8	?	?	3,0	?
Сардинија	1,4	1,4	1,4	2,2	2,5

Године 1854. у Русији је у оптицају било 311 милиона рубаља кредитних записа, док је влада имала фонд од 123 милиона рубаља у драгоценим металима, што је омогућило одржавање курса папирне рубље al pari у односу на сребро. Након рата залихе драгоцених метала су пале на 119 милиона рубаља, а број кредитних записа порастао је на 780 милиона рубаља. Буџетски дефицити током ратних година износили су: 108,829 милиона рубаља (1853); 146,932 милиона рубаља (1854); 282,635 милиона рубаља (1855); 258,374 милиона рубаља (1856). Укупан износ војних дефи-

цита износио је 796,77 милиона рубаља. Реални приходи Империје су опадали и због раста заосталих обавеза. Године 1850. заостале обавезе су износиле 107,166 милиона рубаља, 1851. године – 110,496 милиона рубаља, 1852. – 125,35 милиона рубаља, 1853. – 130,352 милиона рубаља, 1854. – 135,352 милиона рубаља, 1854. – 135,496 милиона рубаља – 135,433 милиона рубаља, 1855. - 140,046 милиона рубаља. Држава је два пута, 1853. и 1855. године, била принуђена да се окрене страним зајмовима, успела је да од немачких банака добије 50 милиона рубаља са каматом од 5% годишње.

Али главни ресурси за вођење рата била су унутрашња задуживања. Влада је била принуђена да повећа издавање кредитних записа. Године 1853. Издато их је у износу од 10 милиона рубаља, 1854. године – 58.964.276 рубаља, 1855. године – већ за 215.101.501 рубаља. Тако је 1. (13) јануара 1856. године укупан износ спољних и унутрашњих дугова током ратних година износио је 533.273.782 рубаља. У међувремену, 1856. војни трошкови су износили 228.999.796 рубаља, а укупан износ расхода – 593.833.068 рубаља, упркос чињеници да је приход за исту годину износио 264.925.321 рубаља. До краја рата, укупан износ државног формалног дуга, укључујући предратна спољна задуживања и разне врсте унутрашњих дугова, достигао је фантастично високу суму од 1,5 милијарди сребрних рубаља. Ова мобилизација унутрашњих ресурса скупо је коштала земљу и изазвала финансијску кризу у првим годинама владавине Александра II. Али већ то што је била у стању да се толико задужује, говори нам да империје Николаја I није била толико слаба.

Краткорочно, главни победник у рату био је Наполеон III, који се осветио за 1812. и ојачао положај своје династије. Француска је постала један од главних кредитора Османске империје и гаранта разоружања Русије

у Црном мору. Међутим, 14 година касније овај систем ће се урушити заједно са својим творцем, а Турска ће одбити да плаћа државни дуг Француској. Рат, након његовог завршетка, није довео до спољнополитичког изоловања Русије, како је Лондон очекивао, није зауставио ширење њених поседа у Азији, на далеким прилазима Индији – напротив. Једина држава која је успела да има користи од Кримског рата и његових последица била је Пруска. Током рата, активно се бавила реекспортом руских пољопривредних производа у Енглеску, повећавши 1854. године извоз масти за скоро 5 пута, конопље – више од 10 пута, лана – више од 2,5 пута итд. Али све је то, наравно, апсолутно неупоредиво са последицама „неутралне неутралности" Берлина, која је поставила темеље руско-пруском зближавању 1864–1870. Године 1896. бивши савезници у Кримском рату прославили су четрдесетогодишњицу његовог завршетка. Један од најупечатљивијих и најдоследнијих противника Русије – лорд Роберт Сесил, трећи маркиз од Солсберија,[279] запањио је многе својом изјавом о Кримском рату у парламенту. Присећајући се 1854-1856, рекао је: „Кладили смо се на погрешног коња." За многе од оних који још увек гледају на ове догађаје кроз призму Лењинових оцена и дефиниција („Кримски рат је показао трулеж и немоћ кметске Русије."), таква оцена ће остати потпуно несхватљива. Заиста, Солзберијеве речи би звучале чудно да је рат показао сву трулеж и сву немоћ самодржавља, и ништа више.

[279] Роберт Артур Талбот Гаскоњ-Сесил (1830–1903), трећи маркиз од Солсберија (1868), британски државник и дипломата. Члан Доњег дома од 1853, члан Дома лордова од 1868. Министар за индијске послове 1866–1868. и 1874–1878. Учествовао на Цариградској конференцији изасланика 1876–1877, министар иностраних послова 1878–1880. и 1895–1900, активно учествовао у припреми и раду Берлинског конгреса, од 1881. вођа конзервативаца, премијер 1885–1886, 1886–1902, 1895–1900.

„Француска је издржала велику борбу; стајала је сама, као што је стајала тада и више пута после тога, против целе Европе, а то је велики подвиг. Ипак, може се рећи да, као што су Уједињене Провинције показале немогућност успешне борбе за једну націју, ма колико способну, али малобројну и територијално невелику земљу, ако се ослања само на спољне ресурсе, тако је Француска показала да се нација не може бескрајно ослањати само на себе, ма колико била бројна и ма колико велики били њени унутрашњи ресурси." Ове речи истакнутог америчког поморског теоретичара и историчара, контраадмирала Алфреда Махана,[280] посвећене тзв. Аугзбуршком рату[281] би се могле у потпуности применити и на други, Кримски, под условом да Француску (наравно, уз одређене корекције) замени Русија, а Уједињене Провинције Велика Британија. Ове корекције, уосталом, немају већи значај, јер се овај приступ показује као суштински исправан.

280 Алфред Тајер Махан (1840–1914), амерички поморски официр, аутор радова о поморској стратегији, изузетан теоретичар. Завршио је 2 курса на Универзитету Колумбија, након чега је уписао Поморску академију и дипломирао 1859, поручник (1861), учествовао у грађанском рату на страни северњака. Командир-потпоручник, командант (1872), капетан (1875). Године 1866. био је на челу Војно-поморског колеџа, 1887. његов студент је био будући председник САД Т. Рузвелт, 1889–1892. служио у навигацијском бироу, 1893. командовао оклопном крстарицом Чикаго, након чега се вратио на Војно-поморски колеџ, 1896. је отпуштен, 1906. године, заједно са свим морнаричким ветеранима који су имали чин капетана, унапређен у контра-адмирала.

281 Рат Француске са Аугзбуршком лигом или Рат за наследство Пфалца (1688–1697), у коме су се Свето римско царство немачког народа, Холандија, Енглеска, Шведска, Баварска и Саксонија ујединиле против ширења француских поседа у Немачкој. Француска је била принуђена да одустане од планова за проширење својих граница.

Бечка конференција је 20. јануара (1. фебруара) прописала протокол о конгресу делегата за склапање мира у Паризу. Савезничка дипломатија је уложила све напоре да припреми за себе плодно тло пре почетка преговора. Чак и током рата, султан је издао низ закона који су имали за циљ даљи развој Гулханског хатишерифа. Године 1855. укинут је харач – посебан порез који је наметнут немуслиманима, и омогућено им је да служе војску. Ова друга одредба имала је посебно значење, јер се ношење оружја традиционално сматрало искључивом привилегијом представника доминантне конфесије. Ови закони су примљени изузетно негативно. На свечаној церемонији објављивања новог курса, шеикул-ислам је практично одбио да да свој благослов овој политици („О Аллаху! Смилуј се Мухамедовом народу"). Муслиманска заједница је била незадовољна укидањем харача и није желела да дозволи Јеврејима, а посебно не хришћанима, да служе војску. Што се тиче ових првих, они уопште нису ни желели да служе у турској војсци, а православни хришћани – још мање, тим пре што је био у току рат са истоверном Русијом. Убрзо је пронађено решење кроз увођење „бедел-и аскерије" – откуп од служења војног рока, који је заправо заменио харач, јер су га користили првенствено немуслимани. 18. фебруара 1856. султанов рескрипт (хатихумајун) прогласио је равноправност хришћанских поданика Порте. Као наставак политике танзимата, овај рескрипт, који је султану наметнула савезничка дипломатија, формално је искључио потребу посебне заштите његових хришћанских поданика од било које стране државе.

12. (25.) фебруара 1856. почео је са радом Париски конгрес на коме су учествовале Енглеска, Француска, Сардинија, Турска, Аустрија, Пруска и Русија. Њени представници на конгресу били су гроф А.Ф. Орлов и

барон Ф.И. Брунов.[282] Успели су да искористе неслагања међу победницима и да на основу извесног зближавања са Француском постигну ублажавање услова мира. Победа коалиције била је очигледна, али је до планираног слома Русије било још далеко, па стога њени губици уопште нису били у складу са очекивањима савезника. Шеф британске делегације Џ. Кларендон[283] је изјавио: „Радије бих остао без своје десне руке него потписао овај уговор". Ипак, Париски мировни уговор је потписан на завршном састанку 18. (30) марта 1856. Састојао се од 35 чланова и конвенција приложених уз уговор о Мореузама, Аландским острвима и о броју руских и турских лаких ратних бродова на Црном мору.

Карс је враћен Турској у замену за Севастопољ и друге градове које су заузели савезници на Криму. Црно море је проглашено неутралним уз забрану Русији и Турској да имају арсенале и ратне бродове, са изузетком оних неопходних за патролну службу (6 бродова на парни погон запремине 800 тона и 4 друга од по 200 тона). Пловидба Дунавом је прешла под контролу међународних комисија, Русија се обавезала да неће градити утврђења на Аландским острвима у Бал-

[282] Брунов Филип Иванович (1797–1875), гроф, руски дипломата. Од 1818. – у дипломатској служби, учествовао је на конгресима у Лајбаху и Верони, 1839. је послат у специјалну мисију у Енглеску, 1840–1854. – изасланик у Лондону, учествовао на Лондонским конференцијама 1840, 1841. и 1843. године, 1849. потписао трговачки уговор између Енглеске и Русије, 1852. – Лондонски протокол, други опуномоћени на Париском конгресу, 1858–1860. – посланик, 1860–1874. – амбасадор у Енглеској, овлашћени на Лондонској конференцији 1871, од 1874 – у пензији.

[283] Џорџ Вилијам Фредерик Вилијес Кларендон (1800–1870), гроф, британски дипломата и државник, амбасадор у Шпанији (1833), члан Дома лордова (1838), лорд-чувар тајног печата (1839), министар трговине (1846), лорд-намесник Ирске (1847), министар иностраних послова (1853–1858).

тичком мору, део јужне Бесарабије припојен је Кнежевини Молдавији, Русија је изгубила монопол патроната над Дунавским кнежевинама, чија је аутономија, као и Србији, била гарантована уговором. Осим тога, уговор је садржао и помињање хатихумајуна из 1856. године, што је донекле чинило његове одредбе више обавезујућим за султана. Да би се заштитио нови политички поредак у Европи, у априлу 1856. потписан је споразум између Енглеске, Француске и Аустрије, који је гарантовао да ће Русија морати поштовати одредбе Париског мира („Кримски систем”).

Париз и Санкт Петербург: зближавање без поверења

15. (27) априла 1856. године, по склапању мира, гроф К.В. Неселроде је напустио руковођење Министарством иностраних послова, али је задржао положај државног канцелара. Нови министар спољних послова постао је кнез А.М. Горчаков, који је завршио Лицеј у Царском селу, а после Неселродеове смрти у априлу 1862. године постао је вицеканцелар. Програмски документ новог министра био је циркулар руским представницима на дворовима страних држава од 21. августа (2. септембра) 1856. године, у коме је писало: „Јединство са онима који су дуги низ година подржавали принципе који су обезбедили мир у Европи више од четврт века, сада не постоји у својој некадашњој снази: то се догодило мимо воље Императора. Околности су нам вратиле пуну слободу деловања. Суверен је одлучио да се првенствено посвети добру својих поданика и развоју унутрашњих снага земље, њима ће посветити сву своју активност, а на спољне послове само ако би то било од користи Русији. Онима који прекоревају Русију да се повлачи и ћути у време када се чине погрешна и непра-

ведна дела: „La Russie boude, dit-on. La Russie ne boude pas. La Russie se recueille".[284] Непосредним циљем на спољнополитичком пољу, Горчаков је сматрао укидање рестриктивних чланова из 1856. који се односе на суверена права Русије у Црном мору, главним средством за постизање овог циља – приближавање Француској као централној карици „Кримског система". Руско-француски дипломатски контакти, који су зачети током преговора у Паризу, настављени су 1856–1858, током посете опуномоћеног амбасадора Наполеона III, херцога К. Морнија,[285] на крунисање Александра II, и путовања великог кнеза Константина Николајевича у Париз. За амбасадора Русије у Француској постављен је за генерал-ађутанта гр. П.Д. Кисељов, присталица зближавања са овом земљом, у чијој престоници му је приређен веома срдачан дочек. „Од тренутка када ми је император поверио портфељ министра иностраних послова", писао је Горчаков Кисељову у мају 1857, „рекао сам себи да ће стални циљ мојих напора бити отклањање... двоструког дефекта Париског уговора. Повратити на Истоку положај који је у складу са нашим интересима, и осигурати да у одлучујућем тренутку добијемо свој део – то је принцип наше националне политике. У односу на то, све остало можемо сматрати споредним".

284 Кажу да се Русија дури. Русија се не дури. Русија се концентрише (фр.).

285 Шарл-Огист-Луј-Жозеф де Морни (1811–1865), херцог, француски државник, полубрат Наполеона III, 1834–1835. учествовао је и истакао се у рату у Алжиру, до 1848. заузима лојалан став у односу на режим Луја Филипа, након револуције улази у најужи круг принца Шарла-Луја Наполеона, један од активних учесника и организатора преврата 2. децембра 1851, министар унутрашњих послова од 2. дец. 1851. до 22. јануара 1852, члан Законодавне скупштине (од 1852), председник Законодавне скупштине (1854–1865). Године 1856. предводио је француску делегацију на крунисању Александра II.

25. септембра 1857. одржан је састанак руског и француског императора у Штутгарту, годину дана касније Александар II се састао са принцом Наполеоном[286] у Варшави. У Европи је створена врло специфична ситуација – две велике континенталне државе, Француска и Русија, биле су спутане одредбама конгреса – 1815. и 1856. године, које су потврдиле њихове војне поразе. Наполеон III је настојао да врати такозване „природне границе" Француске, тј. Алпе и Рајну, и претвори Друго царства у центар савеза романских народа. Од посебног значаја у његовим плановима било је потискивање Аустрије из Италије и политичка реорганизација Апенинског полуострва под окриљем Француске. Горчаков је очекивао да ће у замену за благонаклон став Санкт Петербурга према враћању Француске на границе које су постојале пре Бечког конгреса, Наполеон III пристати да се одрекне одредби из Париза, или, у најмању руку, олакша укидање његових рестриктивних чланова. Ово последње је било посебно важно, пошто је Горчаков сматрао да је неопходно без рата вратити сва права Русије у Црном мору. Руски министар спољних

[286] Наполеон-Жозеф-Шарл-Пол Бонапарта (1822–1891), принц, син Жерома Бонапарте, француски државник, до 1847. – у егзилу, члан Уставотворне скупштине (1848.) и Законодавне скупштине (1849.) – ватрени републиканац, после 2 дец. 1852. прихватио је титулу принца царске крви и наследника (до 1856.), сенатор, 1854. – дивизијски генерал, кратко време боравио на Криму, обављао разне дипломатске послове које му је поверио Наполеон III, министар Алжира и колонија (1858–1859), присталица уједињења Италије, командовао је корпусом у рату са Аустријом, последњих година Другог царства прешао је на страну либерала, после 1870. два пута је биран за члана генералног савета Корзике, 1872. протеран из Француске, учествовао у сплеткама у егзилу – борио се за место лидера бонапартистичке партије, а у време избора у Француској се изјаснио као републиканац да би могао да се врати и учествује у њима. 1886. последњи пут је протеран из Француске

послова је рекао да „тражи човека који би му помогао да поништи услове Париског уговора у погледу Црноморске флоте и границе Бесарабије, да га тражи и да ће га наћи".

За то време, Наполеон се спремао за нови рат. Француски планови за Апенинско полуострво били су сасвим очигледни. Посећујући Париз у мају 1857. године, велики војвода Константин је тачно идентификовао њихов циљ: учинити Италију независном од Аустрије, али не толико снажном да би у будућности могла без француског покровитељства. „Он жели", известио је велики војвода у писму свом брату императору, „да Италија буде италијанска и независна, али не јака, како никада не би могла да буде држава првог реда. Зато жели да, пошто протера Аустријанце, створи савез попут немачког, са папом на челу, као главним католичким епископом, дајући му сву формалну част, али не дајући му никакву власт. Он не жели да Француска осваја, знајући из стричевих примера колико је то опасно; већ жели заокруживање граница, то јест, другим речима, целу леву обале Рајне. Пошто су то поседи Пруске, он није против да јој надокнади овај губитак тако што ће је омогућити заокруживање унутар Немачке. Али за све ово, њему је, наравно, потребно да Немачка не буде превише јака и да га ми у томе не ометамо."

Неколико месеци после посете великог војводе, на састанку у Штутгарту, Александар II је, као одговор на помињање могућности аустро-француског рата у Италији, приметио да ради спасавања Хабзбуршког царства није спреман да понови 1849. годину. Ова почетна размена ставова постала је полазна тачка каснијег веома сложеног спољнополитичког процеса. Програми Санкт Петербурга и Париза били су потпуно неприхватљиви за сваку од страна, међутим, Француској је, са својим финансијама поткопаним Кримским

ратом и ослабљеном војском, био потребан савезник у случају рата са Аустријом, а Русији, која није имала намеру да ратује, био је потребан партнер међу великим силама да се извуче из послератне спољнополитичке изолације. Као резултат тога, 1857–1859. Париз и Санкт Петербург су се договорили да се консултују о питањима од „европског значаја", да делују заједно на Истоку и „међусобно се договоре" у случају распада Османске империје. Русија и Француска су се зближавале, расправљале о условима могућег савеза, али му се нису приближавале.

Међутим, такво руско-француско зближавање допринело је превазилажењу још једне кризе на Балкану – у Србији, где је настављена династичка борба Карађорђевића и Обреновића, и у Подунавским кнежевинама. Милош Обреновић, који је султановим ферманом 1830. године признат за кнеза, владао је кнежевином чврстом руком, што је изазивало све веће незадовољство његових поданика. Године 1835. Милош је био принуђен да прихвати устав, што је изазвало незадовољство у Аустрији, Турској и Русији. На захтев ових држава, Милош је ставио устав ван снаге и, нашавши се у ћорсокаку, абдицирао у корист свог старијег сина Милана.[287] Стари кнез је 15. јуна 1839. године напустио Србију. Владавина Милана је била неуспешна и није трајала дуго – тек нешто више од месец дана. Кнез Милан је 9. јула 1839. умро и власт је, после полугодишње кризе, припала његовом млађем брату Михаилу Обреновићу. [288] Он у том тренутку није био у стању да се носи са сложеним проблемима у Србији, па је у

[287] Милан Обреновић II (1819–1839), најстарији син кнеза Милоша, кнез Србије од 13. јуна до 9. јула 1839. године, ступио је на престо смртно болестан.

[288] Михаило Обреновић III (1823–1868), млађи син кнеза Милоша, кнез Србије 1840–1842. и 1860–1868.

јесен 1842. године био приморан да напусти земљу, препустивши престо свом супарнику из друге династије. Године 1842. Скупштина (парламент) кнежевине довела је на престо Александра Карађорђевића.[289] Покушавајући да не умеша Србију у револуцију 1848–1849. у Аустрији, када је читава земља очекивала да српски кнез поведе ослобађања јужних Словена од аустријске и угарске власти, изазвао је знатно незадовољство својих поданика. Незадовољство је још више порасло током Кримског рата, током којег је Србија остала неутрална. Крајем 1858. Скупштина је сменила српског кнеза Александра Карађорђевића и поново изабрала Милоша Обреновића за владара.

Претила је војна интервенција Аустрије и Турске. Још раније су почели сукоби Црногораца и Турака. Црна Гора је у првој половини 19. века остала мала планинска кнежевина, са око 120 хиљада становника, подељених на 36 племена. У кнежевини је било 240 села, престоница Цетиње је била више манастир средње величине него град, путева није било. У априлу 1858. османлијска армија од 20.000 војника је извршила инвазију на Црну Гору, али је већ 13. маја поражена код Грахова. Порта је пристала на обуставу непријатељстава, али је постигла међународно признање Црне Горе као дела њене територије. Француска и руска ескадрила упућене су на балканску обалу Јадрана. Као резултат усклађеног деловања Париза и Санкт Петербурга, српско и црногорско питање решено је мирним путем – султан је био принуђен да учини уступке и пристане на мирно решавање спорних граничних питања у корист Црне Горе и призна промену династије у Београду. После Милошеве смрти 1860. године, његов син Михаило је поново

[289] Александар Карађорђевић (1806–1885), син Карађорђа, кнез Србије 1842–1858, живео је у избеглиштву након протеривања из Србије.

постао кнез Србије. Руско-француско зближавање је такође допринело повлачењу аустријских и турских трупа из Подунавских кнежевина 1857. године, што је омогућило да се обнови њихова самоуправа и започне процес уједињења, што је посебно подржавао Наполеон III. Јануара 1859. одржани су избори владара у Молдавији и Влашкој. На оба престола изабран је пуковник Александар-Јоан Куза,[290] чиме су прекршене одредбе уговора из 1856. године, а Порта је, као изузетак, доделила кнезу Кузи двоструку инвеституру 23. децембра 1861. године.

Далеки исток у спољној политици Русије

У овом периоду руска дипломатија је постигла значајне успехе на Далеком истоку. Енглеска је 1839. покренула против Кине тзв. Опијумски рат, који је окончан потписивањем Нанкингског уговора 29. августа 1842. године, по коме је Пекинг пристао да Лондону препусти острво Сјанганг (Хонг Конг), прихватио да плати значајну одштету и отвори 5 лука за енглеску трговину – Сјамин (Амој), Фуџоу, Нинбо, Шангај и Ганџоу (Кантон), где су отворени британски конзулати. До тада затворено „Небеско царство" отворило се за британску трговину, укључујући и трговину опијумом. Овај уговор је био веома болан за Кину, која је пролазила кроз период акутне унутрашње кризе. Масовни продор странаца у земљу је само појачао кризу. Стога су кинеске власти тежиле, ако не да пониште, онда барем да саботирају споразуме из Нанкинга. Године 1856. у јужној Кини су убијени француски мисионари, Енглеска је искористила одбијање власти да проведе истрагу и

[290] Александар-Јоан Куза (1820–1873), активни учесник револуције 1848, владар уједињених Подунавских кнежевина (1859–1866), умро је у избеглиштву у Немачкој.

октобра 1856. започела Други опијумски рат. Француска јој се придружила 1857.

Русија је такође интензивирала своја дејства на Далеком истоку, али је радије користила мирнодопска средства, него ли војна. Поседи Кине и Русије овде нису били разграничени, што је стварало опасност да трећа сила заузме Сахалин или Приморје. Генерални гувернер Источног Сибира Н.Н. Муравјов у пролеће 1853. поднео је извештај Николају I у ком је предложио да се одлука о питању разграничења повери локалним властима. Овај предлог је почетком 1854. добио одобрење императора, који је наредио: „При том нека не заудара на барутни дим." Године 1854–1856. Муравјов је организовао пребацивање трупа дуж Амура да појача руске гарнизоне у доњем току ове реке и на обали Охотског мора. Акције на Амуру значајно су ојачале позицију Русије у региону, а након завршетка непријатељстава на Далеком истоку, Муравјов је у септембру 1855. започео преговоре са Кинезима. Генерал-губернатор је у почетку полазио од става да будућа граница између две државе треба да прође дуж Амура, чему се Пекинг у почетку одлучно противио.

Поред тога, током Кримског рата, у Јапан је послата мисија, на челу са вицеадмиралом грофом Е.В. Путјатином.[291] Тако је 7. фебруара 1855. у Симодоу потпи-

[291] Путјатин Јевфимије Васиљевич (1803–1883), гроф (1855), адмирал (1858), руски поморски официр, државник и дипломата. Године 1822. завршио је Морнарички кадетски корпус, подофицир, учествовао у експедицији Балтичке флоте у Средоземном мору, у бици код Наварина – на бојном броду „Азов" под командом капетана 1. ранга М.П. Лазарева, 1830. године – у блокади Дарданела. Поручник (1828), 1833. командовао је бродом „Памјат Евстафија", који је био у саставу руске ескадре послате да брани Цариград од египатских трупа. Капетан-поручник (1834), учествовао је и истакао се у борбама са горштацима приликом блокаде црноморске обале Кавказа. Капетан

сан први руско-јапански трговински уговор. Русија је добила третман најповлашћеније нације у трговини са Јапаном. Између две државе успостављен је „трајни мир и искрено пријатељство", њихови поданици су уживали покровитељство и заштиту власти, граница између држава повучена је између острва Итуруп и Уруп, при чему је прво припало Јапану, а друго и сва остала Курилска острва Русији. Острво Сахалин је проглашено заједничким поседом обе државе, а Јапан је отворио низ својих лука за руску трговину. У Итоу (савремени Токио) 19. августа 1858. године закључен је споразум којим су потврђени услови Симодског споразума и повећан број отворених јапанских лука за руске поданике, који су тамо добили право куповине и закупа зграда и земљишта. Уведена је ниска царина од 5% на главну робу која се увози из Русије у Јапан – дрво, угаљ, метале, оружје, парне машине итд. Високе царине су уведене само за алкохолна пића (35%). То су били веома повољни услови за Русију, пошто је у то време роба која се у Јапан увозила из Енглеске и Француске опорезована од 20-35%. Јапански поданици су такође добили право да слободно тргују у Русији. Ови споразуми на начелима равноправности између европске

2. класе (1838.), капетан 1. класе (1839.), 1841. – контраадмирал, 1842. водио дипломатску мисију у Техерану, обезбедио укидање ограничења руској трговини, након чега је учествовао у сузбијању туркменске пиратерије код персијске обале. Вице-адмирал (1851), 1852–1855. – начелник далекоисточне експедиције на фрегати „Палада", потписао је први руско-јапански уговор, 1856–1857. – Руски поморски агент у Великој Британији и Француској, 1857–1858. – руководио дипломатском мисијом у Кини, 1858–1861. – Руски поморски агент у Великој Британији, 1861. године – министар народног образовања, после студентских немира повезаних са увођењем „матрикула" (једна врста студентског индекса) – повукао се са места министра, члан Државног савета.

државе и једне азијске државе постигнути су на фону Другог опијумског рата.

Војне операције су у почетку вођене на југу Кине, на подручју Хонг Конга, Кантона и Шангаја, али су 1858. пребачене на север. Савезници су 20. маја 1858. заузели тврђаву Дагу, која је штитила прилазе морским вратима кинеске престонице – Тјенђина. 26. маја англо-француски десант заузео је и ову луку, где су сутрадан потписани Тјенђински уговори Кине са Енглеском и Француском. Кина је поново платила одштету и проширила број лука отворених за трговину са странцима. Русија се категорички противила трговини опијумом и одбила је да се придружи захтевима савезника, преферирајући билатералне руско-кинеске споразуме. Војни неуспеси и руска подршка током Другог опијумског рата и преговора у Тјенђину уз посредовање адмирала Путјатина утицали су на став Пекинга о разграничењу са Русијом. 16. (28) маја 1858. у граду Ајгуну на десној обали Амур ген. Н.Н. Муравјов и принц И-Шан потписали су руско-кинески договор. Граница између држава повучена је дуж Амура, све до реке Усури. Питање региона Уссури је остало отворено, проглашен је заједничким поседом царства Цин и Руске империје. Рекама Амур, Усури и Сунгари дозвољена је пловидба само руским и кинеским бродовима. Адмирал Путјатин, Хуа Шан и Гуи Лијанг су 1. (13.) јуна 1858. потписали Тјенђински уговор о пријатељству и трговини, којим је Русија добила права не само на копнену, већ и на поморску трговину у Кини.

Кинески император је 4. јула 1858. одобрио уговоре из Тјенђина, али у јулу 1859. француским и британским изасланици није дозвољено да уђу у Пекинг. Рат је настављен. Око 20 хиљада британских и француских војника, уз подршку савезничке флоте, заузело је низ острва, полуострво Лиаодонг, луку Чифу,

Дагу и 23. августа 1860. године Тјенђин. Савезничке трупе су се приближиле Пекингу, 21. септембра император Ксјанфенг[292] је напустио престоницу, заједно са двором. Дана 6. октобра, заузета је резиденција богдикана изван града, палата Јуан-минг-јуан, која је касније спаљена као одговор на убиство парламентараца. Након тога, савезници су ушли у Пекинг. Упркос очигледним успесима, њихов положај је био далеко од доминантног. Нису могли да продру дубље у Кину, а нису то ни намеравали. У таквој ситуацији, кинеска власт је позвала руског изасланика, генерал-мајора грофа Н.П. Игњатјева,[293] да посредује у преговорима.

[292] Ксјанфенг – „Опште обиље", престоно име принца Ји Жуа (1831–1861), осмог цара из династије Манцу Ћин, који је владао од 1851. до 1861. године.

[293] Игњатијев Николај Павлович (1832–1908), гроф, генерал-ађутант (1860), пешадијски генерал (1878), руски дипломата и државник. Од 1849. – у војној служби, дипломирао на пажеском корпусу, распоређен у гардијски Хусарски пук са чином потпоручника и упућен у Императорску војну академију, исте године унапређен је у потпоручника, 1851. завршио је академију и унапређен у штабног капетана, распоређен у Генералштаб, 1854–1855. – са трупама које су штитиле обалу губерније Остсе, помоћник ађутанта (1855), у саставу руске делегације учествовао је у раду Париског конгреса. Године 1856–1858. – војни агент у Лондону, пуковник (1856). Године 1858. био је на челу мисије у Бухари и Хиви, постигао је закључивање трговинског споразума са емиром Бухаре, генерал-мајор (1858), распоређен је у пратњу ЊИВ, 1859–1860. – изасланик у Кини, преговарао о потврђивању Ајгунског уговора 1858. од стране кинеске владе, закључио Пекиншки уговор 1860. Директор Азијског одељења Министарства иностраних послова 1861–1864, изасланик, а затим амбасадор у Турској 1864–1877, учесник Цариградске конференције 1876–1877, у фебруару-марту 1877. упућен у Берлин, Лондон, Париз и Беч да обезбеди неутралност европских сила у будућем руско-турском рату. Један од аутора нацрта Санстефанског мировног уговора, главни представник Русије при његовом склапању. Године 1881–1882. – министар унутрашњих послова.

Успео је да постигне ублажавање захтева Британаца и Француза, и 24–25. октобра у Пекингу су потписани споразуми које потврђују одредбе Тјенђинских уговора. Дана 2. (14) децембра 1860, Игњатијев је потписао Пекиншки уговор, којим су земље од реке Усури до Јапанског мора и границе Кореје припале Русији.

Руско-француски савез 1859: пријатељство из нужде

У међувремену, у Европи, француска дипломатија је припремала нови мали победнички рат, неопходан за јачање унутрашњих и спољашњих позиција режима Наполеона III. Делегација Сардиније коју је предводио Кавур на Париском конгресу успела је да постави италијанско питање на дневни ред и једнакост права својих представника са осталим учесницима. На томе су се, заправо, Кавурови успеси и завршили. По италијанском питању нису предузете никакве конкретне мере. У Пијемонту и Италији расло је незадовољство политиком „незахвалног савезника" Наполеона III. 21. јула 1858. године, у малом летовалишту Пломбјер (у близини града Епинал, Француска), француски император и премијер Пијемонта потписали су тајни споразум, према којем је Француска обећала Пијемонту војну помоћ за ослобађање Парме, Модене, Ломбардија и Венеција од Аустријанаца и стварању јединствене државе на северу Италије – краљевства Горња Италија – са популацијом од 11–12 милиона људи. Папски поседи, са изузетком Рима и околине града, требало је да буду подељени између Сардиније и Тоскане, која је требало да постане центар краљевства Централна Италија. Три италијанска краљевства (заједно са Напуљем, где је Наполеон желео да обнови династију Мира) требало је да формирају конфедерацију којој би на челу

формално био римски папа. То је био француски план за решавање италијанског питања.

Сагласивши се са њим, Кавур се обавезао да препустити Савоју и Ницу свом савезнику и покровитељу – тако је обновљена „природна граница" Француске дуж Алпа. Пијемонт је максимално искористио своје учешће у Кримском рату, Италија није могла „сама"... Вративши се из Пломбјера у Торино, Кавур је отворено почео да се припрема за рат. Мобилизована пијемонтска војска бројала је 75 хиљада војника – Аустријанци су лако могли да се изборе са тим. Укупан број француских војника 1859. године незнатно је премашио 300 хиљада, планирано је да се у Италију пошаље не више од 200 хиљада. 50 хиљада војника било је потребно држати за Алжир, 6 хиљада – за гарнизон у Риму, где су француске трупе ушле већ 1849. да би осигурале световну власт папе. У Француској је требало да остане 11 пешадијских и 5 коњичких дивизија, али оне су постојале само на папиру. У ствари, то је било неколико гарнизона у тврђавама, регрутних центара и минимум трупа неопходних за одржавање јавног реда. У случају да Пруска уђе у рат, ниједна од ових дивизија није могла бити послана на фронт. Француска војска није имала обучену резерву, пошто систем регрутације није дозвољавао значајно повећање броја обучених поданика, а сам император их се превише плашио да би увео општу војну обавезу и одустао од професионалне армије, која је извела државни удар 2. децембра 1851. и гарантовала опстанак на власти. Друго царство је могло да води врло кратке и само победоносне ратове, иначе је режим успостављен 2. децембра 1852. ризиковао да буде срушен.

У овој ситуацији, Наполеону III је био потребан савезник који би у извесној мери могао да обезбеди неутралност немачких држава, а пре свега Пруске, и да

одвуче део аустријских снага. Аустрија је после мобилизације 1854–1855, која ју је коштала 610 милиона флорина, такође имала велике финансијске проблеме, који су делимично решени спољним зајмовима. Криза је пре свега погодила војску, чији је финансирање смањено са 211.002.721 флорина 1855. и 209 милиона флорина 1856. године, на 104 милиона флорина 1857. године. 1858. године ова цифра је достигла 110.980.087 флорина, али то није било довољно да се реши проблем. Највећи део средстава утрошених током Кримског рата отишао је на одржавање војске, а не на јачање њене моћи. Значајан број регрута практично није ни прошао обуку и одгођено им је служење у војсци на неодређено време, па се, на почетку мобилизације, од 375 хиљада позваних резервиста, за 255 хиљада испоставило да су потпуно необучени, чак нису знали ни да напуне пушку. Аустријска армија је на папиру бројала преко 600 хиљада људи, укључујући обучену резерву од 120.000 људи, али Аустрија заправо није имала више од 350.000 људи под оружјем, од којих је само 120.000 могла послати као активну војску у северну Италију. Остали су распоређени на границама и по гарнизонима. 1. јануара 1859. године, на новогодишњем пријему дипломатског кора у Тиљерију, Наполеон III се обратио аустријском амбасадору речима: „Жао ми је што су наши односи са вашом владом сада мање пријатељски него раније. Молим вас да кажете цару да се моја лична осећања према њему нису променила.”

Неминовност рата је постала очигледна. Аустријанци су почели да мобилишу и распоређују преко 200 хиљада војника у ломбардијско-млетачкој области, горњој Аустрији и Далмацији. Наполеону III је била потребна руска благонаклона неутралност у случају рата Француске и Сардиније против Аустрије. Још на путу за Пломбијер, преко Кисељова се обратио Санкт

Петербургу са молбом да потврде речи које је Александар II изговорио у Штутгарту. Горчаковљева сагласност омогућила је Паризу да предложи тајне руско-француске преговоре о формалном савезу. Овај предлог је прихваћен, али једва да су преговори и почели, а већ су зашли у ћорсокак крајем 1858. Петербург је категорички одбио да учествује у будућем рату, понуђена му је Галиција као ратни плен. Горчаков је сматрао да „Русија има довољно своје територије". Анексија Галиције уопште није била укључена у планове руске владе. На понављање француског предлога, руски министар спољних послова је Наполеоновом представнику, капетану француске флоте, барону Ла Ронсијеруле Нуријy, [294] јасно рекао да је Пољску лакше сачувати удвоје, него утроје.

У Петербургу су водили рачуна о томе да је у периоду дубоких реформи, за које су припреме већ почеле,

[294] Камил Адалберт Мари Клеман де ла Ронсијер ле Нури (1813–1881), барон, француски поморац и дипломата, вицеадмирал (1868). Године 1829. ступио је у Поморску школу, 1834. Завршио школу са чином потпоручника, поручник (1843). Године 1847–1849. начелник француског стационара „Ведет" у Цариграду, од 1849. у Морнаричком штабу, капетан фрегате (1851.), начелник штаба Медитеранске ескадриле (1852.), 1853. – командант фрегате „Ролан", учествовао у Кримском рату, истакао се у извођењу и заузимању залива Камишова, 1855. капетан на неколико бродова, 1856. водио експедицију у Северном мору на броду „Краљица Хортензија", 1858. постављен је за команданта дивизије морске пешадије, био је укључен у низ дипломатских задатака у Русији и Леванту, контраадмирал (1861), начелник штаба Министарства морнарице и колонија, вицеадмирал, члан Адмиралитетског савета (1868). Године 1870. постављен је за команданта ескадре која је требало да делује против Пруске на Балтичком мору, тешкоће у организацији и пораз француских трупа онемогућили су ову експедицију. На челу маринаца учествовао је у одбрани Париза, након чега је командовао корпусом, 1871. изабран је у Народну скупштину, придружио се присталицама рестаурације Бурбона, вратио мандат и повукао из политичке делатности. .

важније него икада обезбедити спољнополитичку стабилност. Штавише, управо због унутрашње политичке ситуације било је посебно пожељно да Русија постигне значајне успехе у међународној арени без опасности да буде увучена у рат. Са своје стране, Париз није желео да поново преговара о условима из 1856. Као резултат сложене размене предлога и контрапредлога, који су преговоре у више наврата доводили на ивицу краха, обе земље су поново радије дошле до компромиса који је био далеко од задовољавања почетних жеља и Петербурга и Париза, али је подржавао њихово зближавање и чак га је правно формализовао. 19. фебруара (2. марта) 1859. у Паризу, П.Д. Кисељов и А.Валевски[295] потписали су тајни руско-француски уговор.

У будућем рату Русија се обавезала да ће заузети добронамерну неутралност према Француској и допринети у очувању неутралности других држава, а пре свега Пруске. Управо је локализација сукоба у Италији била најважнији задатак француске диплома-

[295] Александар Џозеф Колона Валевски (1810–1868), гроф, херцог (1866), француски државник и дипломата, ванбрачни син Наполеона I и грофице Марије Валевске. Рођен у градићу Валевице код Варшаве, са 14 година одбио је да ступи у редове царске руске војске, побегао у Лондон, а потом у Париз, где је живео до 1830. После избијања пољског устанка, Луј Филип га је послао у Варшаву, одакле га је влада послала у дипломатску мисију у Лондон. После гушења устанка, прихватио је француско држављанство, придружио се француској војсци и неко време учествовао у рату у Алжиру. Године 1837. напустио војну службу, бавио се књижевном и новинарском делатношћу. Након избора принца Наполеона за председника Републике ступио је у дипломатску службу. Године 1855. водио је Министарство иностраних послова, учествовао је као представник Француске у раду Париског конгреса. Државни министар 1860–1863, сенатор 1855–1865, члан Законодавне скупштине од 1865, председник Законодавне скупштине (1865–1867), члан Академије уметности (1866).

тије – у оригиналном француском нацрту уговора од Русије је затражено да ратне акције Пруске и немачких држава против Француске сматрају агресијом на Русију. Петербург је, наравно, одбио, али је прихватио други услов – морао је да постави армију од 4 корпуса на границу са Аустријом, довољну да неутралише 150 хиљада аустријских војника. Обавезе Другог царства према свом новом савезнику биле су нејасно формулисане – било је предвиђено да се при склапању мира обе стране договоре о изменама постојећих уговора у интересу обе државе. Горчаков је направио овај уступак, плашећи се да ће неуспех споразума са Француском натерати њеног императора да потражи савезника преко Ламанша. „Прошлост", писао је у инструкцији Кисељову, – нам је показала какве би могле бити последице."

Аустријанци су такође покушали да придобију подршку Русије, али њихов покушај да апелују на солидарност „конзервативних интереса" није успео. Према Горчакову, то су биле „само фразе, позивања на конзервативне принципе и старе симпатије". Апел Аустрије Пруској такође није био успешан. 14. априла 1859. у Берлин је стигао надвојвода Албрехт,[296] који је предложио принцу-регенту Вилхелму заједничку акцију против Француза на Рајни. Он је то одбио, не желећи да буде увучен у рат због власти Хабзбурга у Италији. Берлин је оклевао: пруско-аустријско ривалство у Немачкој сигурно није потицало пруске политичаре да пристану на решења која би могло да ојачају Беч. С друге стране, у Берлину су озбиљно страховали да

[296] Надвојвода Албрехт-Фридрих-Рудолф (1817–1895), принц Угарске и Чешке, херцог од Тешена, аустријски војсковођа, син надвојводе Карла, 1848–1849. командовао дивизијом у армији Радецког, генерал-гувернер Угарске (1849–1860), главнокомандујући аустријске војске у Италији у кампањи 1866, генерални инспектор армије (1869), фелдмаршал (1888).

би француски император, у случају успешног рата са Аустријом, могао да потом нападне Пруску како би заузео леву обалу Рајне. Као резултат тога, ојачале су позиције присталица оружаног посредовања, усмереног пре свега против Француске. Берлин би у овом случају могао да делује као бранилац општенемачких интереса против „старог непријатеља" и да око себе окупи присталице немачког уједињења. Мање немачке државе су биле наклоњене Бечу, али устав Немачког савеза није дозвољавао Аустрији да рачуна на њихову војну подршку ако започне рат изван Немачке, а италијански поседи Хабзбурга нису били укључени у границе савеза.

У страху од несразмерног јачања Француске, Пруска и Велика Британија су иступиле са идејом једностраног разоружања Сардиније. Овај демарш нису подржале ни Русија ни Француска и тада је предложен план за истовремено разоружање Француске, Аустрије и Сардиније, након чега је требало да се сазове конгрес о италијанском питању. На крају, покушаје потенцијалних савезника Аустрије да спрече сукоб осујетио је сам Беч. 19. априла 1859. Кавур је објавио свој пристанак да се придружи „општем разоружању". Био је то уступак по форми, по садржају – провокација, која је требало да убеди ратну странку у Бечу у слабост потенцијалног непријатеља и, дакле, потакне на хитну акцију. Кавуров план је имао успеха. Рачунајући на то да Француска још није завршила припреме и да ће Пијемонт бити брзо поражен, пре него што стигне појачање, Франц Јозеф и Буол су одлучили да нападну први.

Добивши вест о уступку Кавура, у Аустрији су одлучили да пошаљу ултиматум Торину. Аустријска влада се успротивила позиву представника Сардиније на конгрес и захтевала је тренутно једнострано разоружање Пијемонта, претећи ратом у случају одбијања. 23. априла је Кавуру уручен текст аустријског ултиматума,

29. априла аустријске трупе су прешле границу, почео је аустро-пијемонтски рат у који се одмах умешала Француска. Њен император је 3. маја објавио да има намеру да ослободи Италију, све до Јадрана. Његови планови су ишли и много даље. У француској војсци формирана је легија мађарских добровољаца, Наполеон III се састао са Кошутом и разговарао са њим о могућности обнове Угарске краљевине. Русија је пружила Француској дипломатску подршку, позивајући немачке државе да се не мешају у сукоб (циркуларно писмо од 15. (27) маја 1859). Овај апел је имао одређеног ефекта – Пруска је оклевала пре него што је коначно одлучила да почне мобилизацију. Тај губитак времена је био пресудан.

5. јуна 1859. Аустријанци су поражени код Мађенте и повлаче се из Милана, 24. јуна поново су поражени код Солферина. У Италији је рат изазвао незапамћени патриотски полет, хиљаде добровољаца из свих италијанских држава похрлило је у одред добровољаца под командом Гарибалдија, који је био у саставу сардинијске војске. Монарси Тоскане, Парме и Модене побегли су из својих држава, градови Романье нису више признавали власт папе. Шансе да упражњене престоле заузме династија Бонапарте биле су никакве. Француски планови Пломбијера су осујећени. Успеси су скупо коштали савезнике, а аустријска војска још није била потучена, још увек су имали „четвороугао тврђава". Наполеон III уопште није желео да буде увучен у дуготрајни рат са нејасним исходом након почетка пруске мобилизације, а због тежње Пијемонта да припоји северну и централну Италију.

Пруска је 24. јуна, на дан битке код Солферина, почела да мобилише 6 корпуса – 80% својих снага за оружано посредовање у достизању мира. Истог дана, влада из Берлина се обратила Великој Британији и Русији са предлогом да се договоре о условима могућег

посредовања између зараћених страна. Петербург се одмах сложио, Горчаков се надао да ће учествовати у изради документа како би се искључила могућност да то буде ултиматум и да се свим великим силама да право да учествују у изради мировног решења. Међутим, рат је окончан пре него што су европске престонице заузеле јединствену позицију. Наполеон III је предухитрио и савезнике и противнике. 5. јула понудио је Францу Јозефу примирје између Аустрије и Француске, које је потписано већ 8. јула, а 11. јула су се императори састали у градићу Вилафранка, где су се договорили о условима мировног споразума, који је потписан сутрадан.

Аустријанци су предали Ломбардију Француској, али су задржали Венецију. Виторио Емануеле II, који није био ни позван на преговоре, био је приморан да потпише коначну верзију уговора. Највећи ратни трофеј добио је из руку Наполеона III. Француска дипломатија је учинила све да Пијемонт остане зависан од Француске. Добивши небрањену Ломбардију, на чијим границама је сачуван најважнији и веома јак аустријски утврђени положај, „четвороугао тврђава", Торино није могао да је заштити без спољног покровитеља и стога је био принуђен да се ослања на Француску. Штавише, према условима мира, предвиђен је повратак на власт монарха протераних током рата и могућност стварања „италијанске конфедерације". Овај споразум изазвао је експлозију негодовања у Пијемонту и Италији. Кавур, који је доведен пред свршен чин, поднео је оставку у знак протеста 13. јула 1859. године. Услови мира нису у потпуности испуњени. На територијама ослобођеним од Аустријанаца одржани су плебисцити током којих се становништво изјаснило за прикључење Пијемонту. 24. марта 1860. године у Торину је потписан француско-сардинијски уговор – Ница и Савоја су припали Француској, након чега

су француски гарнизони повучени из Ломбардије. Тек након тога Ломбардија је коначно дошла под власт Торина.

Током овог краткотрајног рата, Петербург није успео да испуни услов из уговора и мобилише војску на аустријским границама. Министар војске, генерал-ађутант гроф Н.О. Сухозанет[297] је обавестио цара да ће размештање предвиђена 4 корпуса трајати најмање пет и по месеци. Мобилизација и концентрација војске на Волињу нису изведене према плану, уместо 250 хиљада војника једва су успели да сакупе 30 хиљада, па су Аустријанци почели да пребацују трупе из Галиције у Италију, задржавајући тамо само корпус од 30 хиљада војника. Горчаков је у једном тренутку чак планирао да пребаци део Кавкаске армије, која је имала 300.000 војника, на аустријској граници, али је наишао на јак отпор губернатора, кнеза А.И. Барјатинског,[298] и био је при-

[297] Сухозанет Николај Онуфријевич (1794–1871), руски војсковођа и државник, од 1811. – у војној служби, заставник. Потпоручник (1812), учествовао и истакао се у Отаџбинском рату 1812, унапређен у потпоручника. У кампањи 1813. учествовао је и истакао се у биткама код Луцена, Бауцена, Дрездена, Кулма, Лајпцига, 1814. учествовао је у заузимању Париза. Штабни капетан, капетан (1818), пуковник (1820), генерал-мајор (1828), учествовао је и истакао се у операцијама против пољских побуњеника 1831. као начелник штаба артиљерије 1. армије. Генерал-поручник (1840), начелник артиљерије Ратне армије (1849), генерал артиљерије (1852), 1855. учествовао у низу битака против Турака, постављен је за команданта Јужне армије, 1856–1861. – Министар војске, 1861. привремено обављао дужност намесника Царства Пољског.

[298] Барјатински Александар Иванович (1815–1879), руски војсковођа и државник, кнез, генерал-ађутант (1853), генерал-фелдмаршал (1859), члан Државног савета (1860), почасни члан Императорског Московског универзитета (1868), један од противника војних реформи Д.А. Миљутина, критиковао их је због бирократизма, потцењивања улоге Врховног команданта

моран да одустане. Кавкаска армија је након склапања Париског мира појачала напоре да пацификује Чеченију и Черкезију. Ситуацију у овој другој области закомпликовало је скоро потпуно одсуство морске блокаде. Руске власти су успевале да пресретну не више од 2% кријумчарене војне робе – барута, оружја и друге робе. Године 1857. до обале Черкезије допловило је између 2,5 и 3 хиљаде турских бродова плитког газа, 1858. године – око 800. Ипак, успеси руских трупа и замор локалног становништва бескрајним ратом почели су да доносе резултате. Потражња за војном робом почела је да опада и 1859. године број бродова који су илегално стигли до црноморске обале Кавказа смањен је на 198.

и Генералштаба. Од 1831. у војној служби, питомац гардијског Коњичког пука. Завршио је школу гардијских заставника и коњичких јункера, корнет (1833). Године 1835. учествовао је и истакао се у борбама са горштацима на Кавказу. Године 1836–1845. – у свити престолонаследника, великог кнеза Александра Николајевича (од 1839. – ађутант престолонаследника). Године 1845, командује батаљоном, учествовао је у Даргинској експедицији на Кавказу, истакао се током напада на Андске висове. Од 1847. помоћни ађутант и командант Кабардијског ловачког пука. Пошто је био веома богат, он је о свом трошку опремио цео свој пук карабинима. Од 1850. – командант Кавкаске гренадирске бригаде, од 1851. – командант трупа левог крила Кавкаске утврђене линије. Извео је низ успешних војних експедиција у Чеченију. У Кримском рату – начелник штаба Посебног кавкаског корпуса, истакао се у бици код Курјук-Дара. Почетком 1856. постављен је за команданта Гардијског резервног пешадијског корпуса, од јула 1856. командовао је Посебним кавкаским корпусом и постављен за намесника Кавказа. Од децембра 1857. – главнокомандујући Кавкаске војске, предузео је енергичну офанзиву која је кулминирала поразом и хватањем Шамила. Након тога, био је ангажован у војној и административној управи региона, руководио је гушењем побуна горштака и козака Црноморске козачке војске. У мају 1860. године, због нарушеног здравља, одлази на одмор, именован је за члана Државног савета, од 1862. године – у пензији, последње године живота провео је у иностранству.

Предвиђајући скори пораз, Шамил је 1858. прибегао опробаној тактици – понудио је преговоре, надајући се да ће тако добити на времену. Барјатински је одлучно одбио понуду, а 25. августа 1859. имам Чеченије и Дагестана се нашао опкољен у планинском селу Гуниб и био је приморан да се преда.

На тај начин, Русија је остварила значајан успех на Кавказу, али није подржала Француску демонстрацијом војне силе на аустријској граници. Наполеон III је то искористио као изговор и после победе није учинио ништа за Русију. Тако су обе стране биле незадовољне једна другом, али су ипак задржале привид сарадње. То је одговарало Горчакову, који се надао да ће се у будућности тај привид претворити у прави и обострано користан савез, али је Александар II почео да сумња да ће се та нада остварити. На примедбу Ф.И. Брунова да би било најбоље да француски император није „ни пријатељ, ни непријатељ", Александар је приговорио следећим речима: „За наше интересе, без сумње, корисније би било кад би нам био савезник, само кад би се још могли ослонити на њега." Ипак, на састанку руског императора са аустријским монархом и пруским принцом-регентом 10–14. (22–26) октобра 1860. године у Варшави, где је Франц Јозеф био позван у знак помирења, Александар II је одбио да да било какве гаранције за безбедност и интегритет Аустрије у случају новог аустро-италијанског рата, сукоба са Француском или устанка у Угарској, предлажући да се спорна питања, а пре свега у Италији, реше споразумом са Француском. Апели за јединство на начелима конзервативизма поново нису прихваћени, иако су изнети на фону успона пољског револуционарног покрета и антивладиних демонстрација у Варшави.

Руско-француски савез и његове последице на Балкану

Дакле, руска дипломатија је остала верна курсу одређеном 1856–1858. Руско-француско зближавање поново је оживело због проблема на Истоку. 1861. године, након смрти султана Абдул-Меџида, на престо долази Абдул-Азис,[299] који је водио политику оштрог сузбијања антиосманских устанака у Сирији, Босни, Херцеговини, Србији и Црној Гори. На Балканском полуострву поново је дошло до низа криза. У лето 1861. турске трупе су започеле блокаду Црне Горе, која је подржавала побуњене херцеговачке Србе. И опет су Париз и Санкт Петербург подржали Црногорце, у ствари, блокада је фактички пробијена – мала планинска кнежевина је наставила да добија храну, оружје и муницију из Русије и Француске. Следеће године Турци су упали у Црну Гору и опустошили њен велики део. Црногорци су се јуначки борили и још једном успели да осујете планове за успостављање турске власти над њиховом државом.

Истовремено кад и у Црној Гори, до кризе је дошло и у Србији. 15. јуна 1862. године војници из турског гарнизона стационираног у београдској тврђави Калемегдан убили су Србина на пијаци. Тврђава је одмах блокирана и опкољена, на шта је њена артиљерија гранатирала град 5 сати. Године 1862, барон А.Ф. Будберг је послат у хитну мисију код Наполеона III. Будберг, који је заменио П.Д. Кисељова, био је присталица савеза са Прусијом, али је успео да настави рад свог претходника. Као резултат заједничких акција Француске и Русије било је могуће ублажити услове које је Турска поставила Црној Гори, 29. августа 1862. године закључен је

[299] Абдул-Азис (1830–1876), владао 1861–1876.

мировни уговор, са тешким условима за Црну Гору, али који је ипак омогућио кнежевини мирни предах. Осим тога, савезници су успели да договоре смањење броја турских тврђава у Србији са 6 на 4. Турци су их 4. септембра 1862. евакуисали. За јачање српске војске, Петербург је Београду дао зајам од 300.000 аустријских дуката, 39.200 пушака и 3.000 сабљи. Да би се схватио обим и значај ових испорука за Србију, треба узети у обзир да је њена стајаћа војска 1862. године имала свега 3.100 људи и 12 топова, а резерва састављена од добровољаца – 50.500 људи и 36 топова.

Затишје је кратко трајало. Октобра 1862. почели су немири у Атини, војска је подржала протесте. Краљ Отон је 10. октобра 1862. године био приморан да абдицира. Заједничке акције Париза и Санкт Петербурга онемогућиле су долазак принца Алфреда, сина краљице Викторије, на грчки престо. Народна скупштина Грчке је 18. марта 1863. године понудила круну данском принцу Вилхелму Георгу Данском, брату невеста наследника британског и руског престола, који је 10. октобра 1863. постао краљ Хелена под именом Георг I.[300] Разборити принц је прихватио предлог Народне скупштине, али је претходно себи обезбедио доживотну пензију од стране великих сила – Русије, Велике Британије и Француске, од којих је свака била дужна да му исплаћује до смрти (чак и у случају абдикације) 100 хиљада франака годишње. Једино је криза у подунавским кнежевинама решена релативно мирно. Александар Куза је 5. фебруара 1862. прогласио уједињење кнежевина Влашке и Молдавије, створена је нова држава – Румунија.

[300] Принц Вилхелм Георг од Глуксбурга (1845–1913), син данског краља Кристијана IX, од 1863. – краљ Грчке Георг I, супруг велике кнегиње Олге Константиновне.

Стање у Царству Пољском

Односи између Русије и Француске значајно су се погоршали током пољског устанка 1863–1864. 20. јануара 1856. умро је И.Ф. Паскевич, који је 25 година чврсто држао узде власти у „конгресној Пољској". 10. (22) маја 1856. Александар II је стигао у Варшаву. После низа прослава и бала у варшавској Градској кући, на којем је демонстрирана лојалност, император је 15. (27) маја, током пријема делегације пољског племства, одржао говор: „Будите реалисти, део сте Империје, заборавите све снове о независности јер су неоствариви... Остављајући Пољској права и институције које јој је подарио мој отац, ја ћу доследно бринути о њеном благостању и срећи... Све што је мој отац урадио било је исправно, моја владавина биће наставак његове владавине. На вама је да ми олакшате задатак. Морате ми помоћи у мом послу. Одговорност ће бити само ваша ако моје намере наиђу на било какве вештачке препреке на свом путу."

Као и у московском говору о сељачком питању, императоров говор је садржавао ставове које се међусобно искључују. Потврђујући наставак политике свог оца, Александар II је одмах прогласио амнестију за учеснике устанка 1830–1831. и омогућио повратак свим емигрантима. Штавише, свим повратницима је, након 3 године „беспрекорног понашања", дозвољено да буду државни службеници. „Драже ми је, наравно, да награђујем, него да кажњавам..." – император је завршио свој говор овим речима. „Али такође знајте и стално имајте на уму да ћу, ако будем приморан, бити у стању да укротим и казним, и то строго да казним." Након тога, у пракси, руска политика у Царству од 1858. представљала је ланац узастопних уступака који су водили ка рестаурацији de facto низа одредби устава

из 1815. Резултат овог курса било је нагло погоршање ситуације.

Водеће снаге које су припремале устанак биле су католичко свештенство и племство, углавном оријентисано на Француску, где се налазио центар пољске политичке емиграције, на челу са Владиславом Чарториским, сином кнеза Адама Јежија.[301] У северној Италији, у Ђенови и Кунеу, радила је 1862. године пољска војна школа која је обучавала око 400 инструктора који су учествовали у организовању војних операција против руских трупа. Северна Италија је у то време била покретач револуционарног покрета, а Гарибалдијев „поход хиљаде" у Напуљској краљевини у мају-септембру 1860. који је довео до збацивања власти локалних Бурбона и припајања Сицилије и Напуља Краљевине Сардиније, снажно је одјекнуо у Варшави. Уједињење Италије је, наравно, послужило као инспирација пољским револуционарима. Није случајно што је значајан део активних учесника овог рата (и Пољака и Италијана и Француза) касније активно учествовао у пољском устанку.

10. (22) јула 1860. године почеле су прве демонстрације у Варшави. Малобројна полиција (свега 540 људи) није могла да се носи са ситуацијом у граду са више од 200 хиљада људи. Паскевичев наследник, М.Д. Горчаков, је прво послао војску као појачање полицији, а после сукоба са демонстрантима почео је да прави

[301] Владислав Чарториски (1828–1894), кнез, после смрти Адама Јержија Чарторијског 1861. – његов наследник на челу странке „Хотел Ламбер", надао се да ће победу устанка постићи организовањем интервенције.15. маја 1863. именован од стране „беле", тј. аристократске владе „Rząd Narodowy", за главног дипломатског представника у Француској, Великој Британији, Италији, Шведској, Турској, од јула 1863. – председник Комисије за национални дуг у Паризу.

уступке. Значајну улогу одиграло је и јавно мњење руске престонице, које је углавном симпатисало Пољаке и сматрало да су уступци неопходни за превазилажење проблема из прошлости. „Међу онима који су тежили братимљењу", присећао се Ото фон Бизмарк,[302] „Руси су били искренији; пољско племство и свештенство слабо су веровали у успех ових тежњи и није им то био прави циљ. Мало је вероватно да је иједан Пољак у политици братимљења видео ишта више од тактичког потеза, смишљеног да обмане лаковерне Русе, све док се то чинило потребним или корисним. На императоровом двору, пољска партија је такође имала значајну подршку у личности великог кнеза Константина Николајевича[303] и у утицајном кругу рођака и пријатеља пољских аристократа.

Од 1861. године у Санкт Петербургу почињу да се појављују први револуционарни прогласи, 1862. постаје

302 Ото Едуард Леополд Бизмарк фон Шенхаузен (1815–1898), гроф, кнез (1871), војвода од Лауенбурга (1890), истакнути пруски и немачки дипломата и државник, ујединитељ Немачке, први канцелар Немачког царства. Године 1848–1849. заузео оштру контрареволуционарну позицију, 1849. изабран је за посланика пруског Ландтага, 1851. именован је за једног од представника Пруске у Франкфуртској скупштини, где се активно супротстављао политици Аустрије, амбасадор у Русији (1859–1862), у Француској (1862), министар-председник и министар иностраних послова (1862–1867), већ у свом првом говору формулисао је програм којим ће се Пруска руководити убудуће: „Велика питања нашег дана неће бити решена говорима и већинским резолуцијама – то је била велика грешка 1848–1849 – већ гвожђем и крвљу". Канцелар Севернонемачке конфедерације (1867–1871), канцелар Рајха (1871–1890),

303 Константин Николајевич (1827–1892) – Велики кнез, други син императора Николаја I, генерал-адмирал, 1853–1881. – водио Министарство поморства, од 1861. – председник Главног одбора за решавање проблема сељаштва, 1862–1863. – Гувернер Царства Пољског, 1865–1881. – председник Државног савета.

очигледно ширење револуционарног покрета у Русији, који је симпатисао пољски ослободилачки покрет. У лето 1862. године, талас великих пожара захватио је Санкт Петербург и низ градова у Поволожју, за које било много доказа да су подметнути. Да ли су паљевине биле манифестација револуционарног терора или нису, полиција није успела да докаже, али је сумња пала на револуционаре пољског и руског порекла. Резултат је био извесно хлађење дела руског друштва према пољском покрету и неодлучност владе, која се колебала између пооштравања политике у Пољској и уступака. 17. (29) маја 1861. године Горчаков је умро и министар рата, генерал-ађутант гроф Н.О. Сукхозанет је постављен за вршиоца дужности Намесника, а он је од самог почетка свој нови посао сматрао привременим. Убрзо га је заменио генерал-ађутант гроф К.К. Ламберт,[304] а 1862. за гувернера је постављен велики кнез Константин Николајевич, који је у почетку планирао да настави смиривање области путем уступака и успостављање сарадње са локалним племством.

Најближи сарадник великог кнеза и потпредседник Државног савета Царства Пољског био је представник угледне пољске аристократске породице гроф А. И. Велепољски.[305] Предложио је спровођење бројних

[304] Ламберт Карл Карлович (1815–1865), гроф, генерал-ађутант, генерал коњице, од 1853. – командант гардијског Коњичког пука, од августа 1861. до априла 1862. године – вршилац дужности гувернера Царства Пољског и командант 1. армије, од априла 1862. – у пензији, члан Државног савета.

[305] Александар (Јосифович) гроф Велепољски (1803–1877), маркиз Гонзаго-Мишковски, током пољског устанка 1830–1831. године револуционарна влада га је послала у у дипломатску мисију у Лондон. У главни град Енглеске стигао је након заузимања Варшаве, тако да његова мисија више није имала смисла. После 1831. неко време је живео у Дрездену, али се убрзо вратио у Русију и за време владе И.Ф. Паскевича живео је на свом имању.

либералних реформи, које су се углавном сводиле на враћање главних одредби устава Царства Пољског из 1815. године и, као крајњи циљ, враћање на снагу овог устава. Пошто је расположење у Пољској крајем 1862. већ било експлозивно, на предлог Велепољског донета је одлука да се изврши регрутација. Регрутација у Царству Пољском се до 1856. године проводила на основу закона од 5. (17) октобра 1816. који је давао значајне повластице локалном становништву. 3. (15) марта 1859. године објављен је нови закон, који је строго регулисао могућност ослобођења од службе. Пошто је број лица која подлежу регрутацији превазилазио потребе војске, уведен је жреб кандидата. Нови закон је у пракси примењен тек почетком 1863. године, пошто после рата уопште није било регрутација у Империји, а поготово не у Царству Пољском. Штавише, 1861. године, на захтев вицекраља, пољским губернијама су отписане неиспуњене обавезе за регрутацију 62.700 људи.

Побуна 1863–1864. и њене непосредне последице

Регрутација из 1863. године, на предлог Велепољског, проведена је по старом закону, који је омогућавао кориштење спискова уместо жребања и уклањање нелојалних особа из области. Ова мера, незаконита и непопуларна, само је убрзала дуго припреману побуну и послужила је као формални повод за подизање устанка. Крајем 1862. – почетком 1863. значајан део омладине војног узраста почео је да напушта градове руске Пољске и да се окупља у оближњим шумама. У

Године 1861. постављен је за главног директора Комисије за народну просвету и веру, члан Управног савета Царства Пољског, 1862–1863. – начелник цивилне администрације и потпредседник Државног савета Царства Пољског, од октобра 1863 – у пензији.

поноћ, између 10. (22) јануара и 11. (23) јануара 1863. изведени су синхронизовани напади на руске гарнизоне у Царству Пољском. Нису постигли значајније успехе – погинуло је 30 руских војника и официра, а око 100 рањено, али је нови устанак одмах попримио карактер герилског рата великих размера.

Јавно мнење Енглеске и Француске, а потом и владе ових држава, заузело је отворено антируски став, аустријска Галиција је постала база пољских устаничких јединица. Папски престо је био посебно активан. Католичка црква у Пољској је активно учествовала у устанку, папа Пије IX[306] је јавно осудио репресивне акције руских власти, оптуживши их за репресију над католицима. Ватикан је 1863. године започео процес канонизације Јосафата Кунцевича,[307] епископа полоцко-витебског, који је био познат по окрутном насиљу над православном црквом у 17. веку, а убили су га 1623. године очајни становници града Витебска. Занимљиво је да Ватикан није био толико посвећен судбини своје паствe у Ирској, где је 3/4 становништва исповедало католичанство. И поред тога, тамо је до 1869. године деловала Ирска англиканска црква и постојала су законска ограничења за Католичку цркву.

У другој половини 40-их година XVII века, тачније 1845, 1846, а посебно 1848. године, слаб род кромпира и сурова енглеска, тј. некатоличка власт у Ирској су довели до катастрофе, милион људи је умро од глади, а око 2 милиона људи било је принуђено да напусти „зелено острво" између 1845. и 1855. године. Тачан број жртава је тешко израчунати (о размерима катастрофе може се судити према следећим бројкама: број станов-

306 Пије IX (1792–1878), на папском престолу од 1846.

307 Кунцевич Јосафат (1580–1623), римокатолички архиепископ Полоцка, канонизован 1865. године.

ника Ирске 1801. – 5,22 милиона; 1831. – 7,77 милиона; 1851. – 6,51 милиона људи). Није било протеста из Ватикана. Године 1863. прекинути су дипломатски односи Ватикана и Русије (1866. је почео устанак и у Ирској, који, наравно, није привукао такву пажњу Ватикана као устанак у Пољској три године раније).

Партија „Хотела Ламбер", која је Кавказ традиционално сматрала рањивом тачком Русије, и где би немири могли да допринесу остваривању циљева пољског револуционарног покрета, од 1861. значајно је интензивирала напоре да подржи черкеску емиграцију у Цариграду, Паризу и Лондону, надајући се да ће убедити јавно мнење ових земаља и, пре свега, Енглеску да организује „рат народа" против Русије. Од јануара 1863. почели су да припремају провокације сличне афери „Виксен". Пољски комитет у Паризу планирао је да пошаље бродове са оружјем на обале Балтика. За ове сврхе прикупљено је око 700 хиљада франака, а уз организациону подршку Лондонског комитета изнајмљен је пароброд „Вард Џексон" на који је утоварено 600 буради барута, 3 топа са ужлебљеном цеви, 1.200 карабина, 2.000 сабљи и 300 добровољаца. 23. марта брод је напустио Лондон и пет дана касније стигао у Копенхаген. Ту се експедиција суочила са проблемима. Капетан брода, сазнавши који је циљ експедиције, напустио је брод, а већина посаде га је пратила. Добровољци су једва успели да доплове „Џексоном" до Шведске, где је брод заплењен. Шведске власти су запленилe оружје, а пароброд је касније враћен власнику. После су била још два покушаја ове врсте на Балтику, али су се сви завршили отприлике на исти начин.

Након тога, фокус је померен на Црно море. У Њукаслу је купљена шкуна „Чезапик" за превоз оружја до обала Кавказа. Укупни трошкови операције износили су 125 хиљада франака, од чега су Пољаци при-

ложили 15 хиљада, а остатак је сакупљен од симпатизера, пре свега Британаца. У лето 1863. „Чезапик" је допловио до Цариграда, на њему је било оружја и униформи за 150 људи, и мали одред од 6 Пољака, 4 Турчина, 4 Черкеза и 2 француска официра. План је био да овај одред постане организационо језгро за стварање посебне легије од Пољака које су заробили горштаци и од руских дезертера. Протести руске амбасаде натерали су турске царинске органе да обрате пажњу на шкуну, али тек у Трабзону, где је њен терет претоварен на барку, која је септембра 1863. године стигла до малог залива који су контролисали Убихи, једно од черкеских племена. Провокација није наишла ни на какву подршку горштака, него су они, сасвим супротно, били разочарани малобројношћу одреда. Отпор горшатка је већ био сломљен. Августа 1863. године оружје су положили Абадзехи, а 21. маја 1864. Шапсуги и Убихи. Кавкаски рат је завршен.

Током пољског устанка, један од малих руских одреда био је притиснут уз пруску границу и приморан да је пређе. Локалне власти нису разоружале руске војнике, већ су их превезле до граничног прелаза где су могли да се врате у Русију без проблема. Овај случај је постао полазна тачка за даљу координацију акција против побуњеника. Русија и Пруска закључиле су у Санкт Петербургу 27. јануара (8. фебруара) 1863. тзв. „Алвенслебенов споразум" (Густав фон Алвенслебен[308] – пруски генерал који је допутовао у престоницу Русије да закључи споразум), који је дозвољавао, у случају потребе, трупама обе државе да пређу границу.

[308] Густав фон Алвенслебен – генерал пешадије (1868), у војној служби од 1821, 1861. добио је чин генерал-мајора и постао генерал-ађутант пруског краља Вилхелма I. Током Аустро-пруског рата 1866. и Француско-пруског рата 1870–1871. успешно командовао IV армијским корпусом.

Бизмарк је био веома забринут због могућности да се Русија повуче из Пољске, и отворено је рекао да ће у том случају Пруска бити принуђена да окупира „конгресну Пољску". Слабљење Русије је, разумљиво, било непожељно за Берлин. Што се тиче односа према Пољацима, Бизмарк је то врло јасно формулисао још 1861. године: „Ја имам много симпатија према Пољацима, али ако желимо да постојимо, немамо избора него да их искоренимо; није вук крив што га је Господ створио таквим какав јесте, али ми се ипак трудимо да га устрелимо када год можемо".

Постојање руско-пруског споразума искористило је, из различитих разлога, низ европских држава, чија је дипломатија најавила интернационализацију сукоба након „Алвенслебеновог споразума". Велика Британија је 2. марта 1863. иступила у одбрану побуњеника. Како су каснији догађаји показали, Лондон није био превише забринут за судбину Пољака, већ је желео да искористи ситуацију да омете руско-француски спољнополитички дијалог и успео је у својим плановима. Француска и Аустрија су се 17. априла 1863. придружиле ноти Енглеске. Лондон и Париз, позивајући се на одлуке Бечког конгреса 1815. године, захтевали су рестаурацију пољског устава и амнестију. За њима су се огласиле Шпанија, Шведска, Италија, Холандија, Данска, Португалија и Турска са нотама, додуше не тако оштрим, о пољском питању. Запретила је политичка изолација Русије, у дипломатској кампањи против ње тада су одбиле да учествују САД, где нису могли а да не узму у обзир благонаклон однос Санкт Петербурга према Вашингтону током грађанског рата.

29. јуна 1863. савезници који су подржавали „Кримски систем" поново су иступили са нотама у којима су били предлози за примирје са Пољацима и сазивање конференције 8 држава о пољском питању. Нацрт про-

грама је садржавао следеће услове: 1) пуну и општу амнестију; 2) национално представништво које учествује у законодавству земље и има средства ефективне контроле; 3) именовање Пољака на државне положаје ради стварања националне администрације која ужива поверење у земљи; 4) потпуна и неограничена слобода савести и укидање свих ограничења за католике; 5) искључиву употребу пољског језика као службеног у управи, у правосудним органима и у настави; 6) увођење праведног и законски уређеног система регрутације. Прихватање ових захтева и њихово спровођење у пракси могло би само да доведе до одвајања Пољске од Руске империје. Кнез А.М. Горчаков је у депеши од 1. (13) јула 1863. категорички одбацио ове захтеве, истичући да Русија од 1831. године влада Пољском не на основу одредби из 1815. године, већ по праву мача, и, стога, захтеви који су упућени Санкт Петербурга нису правно утемељени. Француска је одговорила почетком августа – она је вратила себи „потпуну слободу мишљења и деловања". То је било званично раскидање руско-француског споразума.

Руска влада је повећала број војника у Пољској и Западној области (Белорусија, Литванија, Десообална Украјина), спровела земљишну реформу, због чега је локално сељаштво активно подржало руске власти. На почетку устанка је постојао и помирљив став у Русији, чије присталице су на овај конфликт гледале као на несрећни сукоб два словенска народа. Побуњеницима је много опроштено, чак и покушај масакрирања уснулих војника руских гарнизона. У првом чланку о побуни М.Н. Катков[309] се залагао да после

[309] Катков Михаил Никофорович (1818–1887), јавна личност, новинар, рођен је у породици нижег чиновника, детињство и младост провео у сиромаштву, 1834–1838. студирао на Московском универзитету, био је члан кружока Н.В. Станкевича и В.Г. Бе-

победе не буде освете према браћи. Међутим, позиција Запада и најрадикалнијег дела побуњеника дала је устанку злокобну црту политичке, па и војне конфронтације Русије и Европе. Ноте западних сила о пољском питању појачале су ова осећања. Да ли су то биле само бучне представе за јавност или нису, савременици о томе нису размишљали. Припремали су се за рат, и то сасвим озбиљно, схватајући суморне перспективе таквог развоја догађаја. Министар војске Д.А. Миљутин[310]

линског, познавао је А.И. Херцена и М.А. Бакуњина, објављивао у часописима „Отечественные записки" и „Московский наблюдатель", 1839–1842. Школовање је наставио на Универзитету у Берлину. Године 1845. одбранио је тезу „О основама и облицима словенско-руског језика", након чега је предавао филозофију на Московском универзитету. Године 1850–1855. био је главни уредник редакције листа „Московские ведомости", 1856. постао је издавач и уредник умерено либералног часописа „Русский вестник", иступајући у одбрану принципа уставне монархије као државног уређења и залагао се за укидање кметства и поделу земље сељацима. Године 1863. уређује „Московские ведомости", током устанка 1863. године формулисао је програм држања Пољске „наоружаном руком", 1866. године, не напуштајући новине, постао је службеник за посебне задатке при министру просвете. Током успона револуционарног покрета, почео је да све више нагиње десничарским ставовима. Након убиства Александра II постао је присталица тврде линије Александра III, потпуно напустивши своје раније ставове.

310 Миљутин Дмитриј Алексејевич (1816–1912), руски војсковођа и државник, гроф (1878), генерал-фелдмаршал (1898), 1832. завршио је Племићки интернат на Императорском московском универзитету, 1833. ступио у војску као пожарни 4. класе, исте године је унапређен у питомца и положио испит за заставника. Године 1835. уписан је као ђак у вишу класу практичног одсека Императорске војне академије, 1836. потпоручник, завршио Академију, распоређен у Генералштаб у Посебни гардијски корпус, унапређен у чин потпоручнику за успехе у учењу. Године 1837. премештен је у Генералштаб Гарде, 1839. прекомандован у Посебни Кавкаски корпус, учествовао је и истакао се у борбама са Шамиловим одредима, унапређен у штабног ка-

написао је да би рат са коалицијом европских држава „у овом периоду био погубан за нас. Наше војне снаге нису биле спремне за рат, тек су почеле реформе у свим областима и разрађивана је нова организација војске".

Током првих шест месеци, Министарство рата је повећало број војника у европској Русији за 167 хиљада људи, и тако је број достигао (не рачунајући Кавказ) 690 хиљада људи и 1.026 топова, од чега у Варшавском,

---

петана за показану вештину, а 1840. у капетана за истицање у опсади, јуришу и заузимању села Ахуљго (17–30. август 1839). Године 1840–1841. боравио у иностранству на одсуству ради лечења, 1843. унапређен је у пуковника, постављен за вршиоца дужности главног интенданта трупа Кавкаске линије и Црноморске обале, прекомандован у Генералштаб. Учествовао је и истакао се у борбама против Шамилских горштака 1843–1844, 1844. из здравствених разлога разрешен дужности и стављен на располагање министру војном и генерал-интентанту Генералштаба, 1845. професор Императорске војне академије на одсеку за војну географију (од 1847. – војна статистика), пуковник (1847), 1848. службеник за посебне задатке министра војске, члан академског одбора Главне управе за саобраћај и јавне здања (са задржавањем ранијих функција), 1853. године у саставу Војно-мобилне канцеларије Његовог Императорског Величанства током императоровог путовања у Олмуц и Потсдам. Генерал-мајор (1854), секретар Посебног комитета за мере заштите Балтичког мора, којим је председавао Наследник Царевић Велики Кнез Александар Николајевич, 1855. – у пратњи Ђ.И.В., 1856. именован за в.д. команданта трупа на Кавказу, 1857. постављен је за начелника Главног штаба Кавкаске армије, генерал-потпуковник (1858), учествовао у припреми и спровођењу плана за пацификацију Чеченије, 25. августа 1859. учествовао у заузимања села Гуниб и заробљавању имама Шамила, после чега је постављен за заменика министра војске, 1861. године постављен је за министра војске, на овој функцији је био до 1881. године, извршио низ војних реформи које су преобразиле руску армију, генерал пешадије (1866), у Руско-турском рату 1877–1878. у пратњи императора Александра II у Ратној армији на Дунаву, 1881. разрешен дужности. Почасни председник Николајевске академије Генералштаба (1883), генерал-фелдмаршал (1898).

Виленском и Кијевском округу – 342 хиљаде и 410 топова. У августу је број војника у последња три округа достигао 405 хиљада, са 442 оруђа. Борбена готовост трупа је била ниска – опасност од пораза у случају рата са бившим противницима из Кримског рата била је озбиљна. Није било довољно резерви, ни материјалне подршке. Страх од поновног сусрета са ситуацијом у којој би куповина оружја из иностранства постала немогућа, навео је Министарство војске да донесе одлуко о повећању домаћих капацитета за производњу оружја – 1863. године закључено је да постојећа мала радионица за израду топова у Петербургу неће бити довољна – и она је претворена у фабрику, друга фабрика – касније ће то постати чувена фабрика Обуховског – подигнута је у близини Санкт Петербурга, а, поред тога, и на Ками код Перма подигнуте су фабрике челичних топова и топова од ливеног гвожђа. Међутим, ове мере нису могле да дају брз, краткорочни ефекат. Истовремено су планиране или оствариване и многе друге мере. Приобалне тврђаве су припремљене за одбрану у случају рата, Кронштат и Керч су хитно утврђени. Године 1863. за изградњу тврђаве Кронштат издвојено је 2 милиона 100 хиљада рубаља. Чак је и на ушћу Неве изграђена резервна линија одбране коју су чиниле батерије тешке артиљерије.

По завршетку Кримског рата, руска влада је скоро преполовила војне издатке и од 1859. их стабилизовала, не дозвољавајући нагло повећање. Године 1859. износили су 106,692 милиона рубаља, 1860. године – 106,654 милиона рубаља, 1861. године – 115,965 милиона рубаља, 1862. године – 111,697 милиона рубаља. Међутим, пољски устанак је приморао Александра II да напусти ову политику. Године 1863. војни трошкови су достигли 115,577 милиона рубаља, 1864. године – 152,577 милиона рубаља (цифре су дате без ванред-

них трошкова). Године 1863. војни расходи су износили 37,8% свих јавних расхода Империје, 1864. године – 34,97%. Повећање војне потрошње изазвало је нагло погоршање финансијског стања Русије: док је 1862. дефицит државног буџета износио 34,85 милиона рубаља, 1863. године је достигао – 123.016.790 рубаља (рачунајући 79,442 милиона рубаља потрошених више од првобитних планираних трошкова за 1863. годину, од чега је за потребе војске потрошено 39.110.676 рубаља, а за потребе флоте 5.557.522 рубаља). Године 1864. дефицит државног буџета је пао на 90 милиона рубаља, са приходима од 321,9 милиона рубаља и расходима од 421,9 милиона рубаља. Захваљујући стабилизацији спољне политике и доследној политици смањења државне потрошње (војна потрошња 1866. била је 129 милиона рубаља), Министарство финансија је тек 1866. успело да оствари тренд смањења буџетског дефицита, међутим, то је био само тренд, пошто је дефицит износио 88 милиона рубаља, са приходима од 325 милиона рубаља и расходима од 413 милиона рубаља.

Устанак је довео до нагле промене става према Пољској код значајног дела руског друштва. Са правне тачке гледишта, побуњени Пољаци били су преступници, али по законима ратног права које је регулисало облике герилског ратовања и методе борбе против њега, партизанска тактика устаника, која се за многе готово граничила са разбојништвом, је највише иритирала. Није случајност да устанак 1830–1831, који је био уобичајени рат са биткама између војних јединица и опсадама тврђава, није изазвао такву узајамну огорченост. Правило партизанског[311] ратовања је немилосрд-

[311] Термин „партизан" је овде употребљен у значењу уобичајеном у XX веку, док је за официра XIX века партизански одред био део редовне војске који врши диверзантске или неке друге задатке иза непријатељских линија у униформи војске којој припада, тј.

ност, одсуство јасне поделе између позадине и фронта, на борце и неборце, тј. рат мимо закона и традиције још није постао уобичајен за војнике. Другим речима, борба побуњеника попримила је облике чији је легитимитет за њихове савременике-војнике био проблематичан. До јесени 1863. број жртава револуционарног терора у градовима достигао је 600 људи, број измрцварених сељака који нису симпатисали пољски национални покрет био је много већи. Није изненађујуће што су, према сведочењу руског министра војске, „... војници били крајње огорчени на побуњенике због њихових нечовечних свирепости које су чинили над мештанима и над руским војницима и официрима који би пали у њихове руке...".

На чело руске администрације у Пољској постављен је генерал гроф фон Ф.Ф. Берг, а у Виленској генерал-губернији (Вилна, Ковно, Гродно, Минска губернија) – генерал М.Н. Муравјов.[312] Њихове акције, које су биле

ратује на дозвољен (за XIX век) начин: „Партизанско ратовање представља самостално деловање изолованих јединица, које су изгубиле везу са командом, макар и привремено, углавном у позадини непријатеља." (ВЕ. Т. 17. Пгр., 1914). Иначе, сви ратови 20. века, у којима су се регуларне војске суочавале са оружаним отпором народа, показали су колико је танка и нејасна граница између појмова „бандит" и „партизан", тако да и данас њихова употреба зависи од политике, а не од права.

312 Муравјов Михаил Николајевич (1796–1866), руски државник и војсковођа, гроф Виленски (1865). Завршио је Племићки интернат на Императорском Московском универзитету, 1811. ступио је у војну службу вође колоне, заставник (1812), учествовао и истакао се у Отаџбинском рату 1812, у бици код Бородина био је тешко рањен у ногу топовским ђулетом у артиљеријској батерији Раевског, потпоручник (1813), учествовао у бици код Дрездена 1813, 1814. прекомандован у Генералштаб Гарде, 1815. прекомандован на Кавкаску војну границу, поручник (1816), штабни капетан (1817), капетан (1820), потпуковник (1820), отпуштен на лечење, 1826. враћен у службу, 1827. распоређен у

засноване на комбинацији репресије против побуњеника и гарантовања мира и спокоја лојалним поданицима, показале су чврсту решеност власти да зауставе револуционарни терор. Уз пуну подршку Санкт Петербурга, спроведена је реформа која је задала озбиљан ударац главној друштвеној и економској бази устанка – племству. Сељаци у Царству Пољском постали су власници земље коју су обрађивали, практично без откупа од земљопоседника. Што се тиче генерал-губерније, овде је ситуација била још компликованија – према различитим проценама, на територији њене 4 провинције живело је од 2 до 2,8 милиона Белоруса и од 1,1 до 1,4 милиона Литванаца. Углавном су то били сељаци. Поред њих, у региону су живели Руси, Јевреји, Татари, Немци, Летонци и Пољаци. Ови последњи, иако су били бројчано занемарива мањина, чинили су 85% земљопоседника у Виленској, 95% у Гродњенској, 78% у Ковањској и 94% у Минској губернији. И поред тога,

Министарство унутрашњих послова, отпуштен из војне службе, колешки саветник (1827), вицегубернатор Витебска, државни саветник (1828), цивилни губернатор Могиљева, државни саветник (1830), у кампањи 1831. против пољских побуњеника служио у штабу главнокомандујућег Резервне војске, именован за грађанског гувернера Гродна, водио истраге о политичким злочинима и бавио се обновом цивилне управе у покрајини. Генерал-мајор (1832), добио је права војног губернатора у Гродну, 1835. постављен је за војног и цивилног губернатора у Курску, 1837. и 1838. године лечио се у иностранству. Директор Одељења за опште порезе и дажбине Министарства финансија, тајни саветник, сенатор (1842), генерал-лајтнант (1849), враћен у војну службу и именован за члана Државног савета, 1856. унапређен у генерала пешадије, Председник Одељења за апанаже (1856), министар државне имовине (1857–1862), 1863. именован је за војног губернатора Вилне и генерал-губернатора Гродна, Ковна и Минска, као и за команданта војног округа Вилно са правима команданта корпуса у ратно време, 1865. разрешен ових дужности, 1866. године постављен за председника Врховне истражне комисије у предмету Д.В. Каракозова.

племство је остало најјача друштвена база побуне, планирајући, у случају успеха, да ове територије припоји Пољској.

Већ у априлу 1863. године, као одговор на убиства руских војника, сељаци Витебске губерније су уништили неколико побуњеничких одреда и око 20 имања. У белоруским провинцијама је постојала опасност да се понове догађаји из аустријске Галиције 1846. године, када су Пољаци-земљопоседници били масовно истребљивани. По наређењу Муравјова, пољским земљопоседницима у региону одређен је привремени порез од 10%, имања учесника устанка су опорезивана „повећаним" порезом од 20–30%, земљопоседници руског и балтичког порекла плаћали су 5%, касније им је порез смањен на 2,5–1,5%. Порез на земљиште од прихода свих земљопоседника Северозападне територије износио је 2,6 милиона рубаља. За губитке које су револуционари нанели сељацима и другим сталежима, за материјалну штету државној благајни, одређени су посебни порези за имања на чијој територији је било напада на руске власти и људе лојалне императорској круни. Тако је пољско племство платило још 800 хиљада рубаља. Одузета је имовина активних учесника покрета, до краја јуна 1863. године заплењено је 369 поседа, а материјалној бази побуне задат је снажан ударац.

Од локалних сељака формиране су „сеоске наоружане страже", у којима су активно учествовали сељаци белоруских, а пасивно – литванских провинција. Реформа из 1861. прилагођена је интересима сељака. Сељачки поседи су увећани враћањем земље које су властелини присвојили 1857–1861, и доделом земље сељацима-беземљашима. У губернији Вилно „прирези" су износили око 2,5% величине сељачких поседа, у Ковну – не више од 3,5%, у Гродном – 5,4%, у Могилеву – око 7,8%. Муравјов је репресијама одлучно и бескомп-

промисно одговорио на револуционарни терор. До јула 1864. године, 177 католичких свештеника је протерано из региона, сви трошкови за издржавање ухапшених и прогнаних свештеника били су испостављени Католичкој цркви. Стрељано је 7 католичких свештеника. Од марта 1863. до децембра 1864. године стрељано је 128 људи у генерал-губернији, од којих већина – 47 људи – за учешће у побуни и убистава, по 24 лица – за издају Заклетве и за вођење устаничких одреда, 11 – за служење револуционарном комитету као „жандарми-крвници", тј. убице, 7 – за читање или дистрибуцију револуционарних манифеста и подстицање устанка, по 6 људи – за активно учешће у „побуњеничким бандама" и организовање завереничких активности, 3 – за учешће у побуни и пљачку. Муравијев је лично потврдио 68 смртних казни. Ни аристократско порекло, ни везе у Санкт Петербургу, ни чин католичког свештеника нису помагали да се казна ублажи ако се радило о пљачки или о убиству официра, војника или службеника, сељака или православног свештеника.

Поред тога, по пресудама војних судова, 972 лица су прогнана на принудни рад уз одузимање свих права, 573 протерана у удаљена места у Сибиру, 854 протерана у мање удаљена места у Сибиру, 345 су распоређена у војну службу као редови, 864 у кажњеничке јединице, 4.096 (или око 800 породица) људи расељено је на државне земље унутар Империје, 1.254 је судском одлуком расељено по поседима у државном власништву, исељено је 629 породица тзв „ситног племства". Административним решењем, по налогу Муравјова, 279 људи је депортовано изван генерал-губерније. У целини, протерани из Северозападне покрајине чинили су већину (57%) свих кажњених учесника устанка 1863. (протерани из Царства Пољског чинили су 38%, из Југозападне покрајине – 5%). Тиме су Муравјов и Берг успели да при-

добију колебљиво пољско сељаштво и награде литванске и белоруске сељаке за њихову лојалност. Након тога, устанак је био осуђен на пропаст и брзо је спласнуо.

Променио се и однос према устанку у самој Русији. У оном делу руског друштва који је осудио Пољаке, приметан је био раст патриотских осећања. Присталице револуције и радикали нашли су се у изолацији. А.И. Херцен,[313] који је бранио права побуњених Пољака и који је од 1856. био један од неприкосновених господара умова руске либералне јавности, сада је одбачен од стране истих. Његов часопис „Колокол", штампан у Лондону, продаван је у Русији 1862. године у тиражу од 2,5 до 3 хиљаде примерака. 1863. године тираж „Колокола" је пао на 500 примерака, и, иако је наставио да излази још 5 година, његов тираж никада није премашио ову цифру. Д.А. Миљутин се присећао: „Оружана побуна Пољака и дипломатска интервенција Европе, иако су биле велике несреће, ипак су донеле и нешто добро за Русију. Довеле су до позитивне промене ставова наших образованих слојева; отвориле су очи оном делу наше интелигенције који је током претходне две

[313] Херцен Александар Иванович (1812–1870), револуционар, писац, филозоф. Ванбрачни син богатог руског земљопоседника И. Јаковљева и немачке грађанке Луизе Гаг. Године 1829–1833. студирао на Московском универзитету, где је заједно са Н.П. Огарјовом формирао и водио револуционарни кружок. Године 1834. ухапшен и прогнан у Перм, а затим у Вјатку, где је служио у губернијској администрацији. Из изгнанства се вратио 1842. године, придружио се западњацима. Године 1847. заједно са породицом одлази у иностранство. Током револуције 1848–1849. напустио своје западњачке погледе, прешао на идеје које су касније постале темељ теорије руског социјализма. Године 1850. одбио је да се врати у Русију на захтев Николаја I, 1852. прелази у Лондон, где 1853. оснива „Слободну руску штампарију", 1855. почиње да издаје алманах „Поларна звезда", 1857. – лист „Колокол", који је до 1863. имао значајан утицај на руско јавно мнење. Последњих 5 година живота провео је у Женеви и Паризу.

године лакомислено упао у замку пољских интрига. Чак су и странци били задивљени снагом руског патриотског једноумља. Енглески амбасадор, лорд Ф. Нејпир,[314] писао је грофу Раселу: „У случају мешања или претњи страних сила, одушевљење ће бити изузетно велико. Све националне и верске вредности руског народа су испровоциране пољским питањем. Регрути се одушевљено отимају да ступе у војску, тврдо уверени у неизбежност рата за своју веру."

У условима када је рат са Француском и Енглеском изгледао сасвим могућ, Русија је нашла савезника преко океана у лицу САД. Петербург је, за разлику од својих потенцијалних противника, пружио дипломатску помоћ Северу у борби против Југа током грађанског рата 1861–1865. Лондон и Париз су фактички у мају 1861, тј. скоро одмах на почетку рата, признали Југ као страну у рату, тј. de facto признали владу Конфедерације. Искористивши слабљење САД, Наполеон III је организовао заједничку интервенцију Француске, Велике Британије и Шпаније у грађанском рату у Мексику. Велики берзански шпекуланти, уз подршку војводе де Морнија, захтевали су од мексичке владе да призна веома сумњиве дужничке обавезе лидера стране која је изгубила грађански рат. 31. октобра 1861, Лондон, Париз и Мадрид договорили су се да траже надокнаду за губитке које су претрпели њихови поданици током унутрашњег мексичког рата. Резултат је био искрцавање савезника у Мексику у јануару 1862.

Амерички председник Џ. Монро је још 1823. године[315] прогласио доктрину о подели света на „аме-

[314] Френсис Нејпир (1819–1898) – барон, лорд, 1861–1864. британски амбасадор у Русији.

[315] Џејмс Монро (1758–1831), председник Сједињених Држава 1817–1825.

рички” и „европски” део, чиме је одбачена могућност мешања овог последњег у западној хемисфери. Од средине 19. века то је један од темеља спољне политике САД, која је тежила да доминира америчким континентима. Током грађанског рата, Вашингтон није био у стању да наметне овај принцип. Мексичка авантура, у којој је на крају крајева остало умешано само Друго царство, била је уско повезана не само са финансијским махинацијама ужег круга око Наполеона III, већ и са његовим личним политичким интересима. После првих војних неуспеха француских експедиционих снаге од 6.000 војника у Мексику, император Француске је у лето 1862. прешао на интервенцију великих размера – армија од 40.000 војника је послата преко океана. У мају 1863. успела је да заузме Мексико Сити. Рат у Мексику није ојачао Француску новим савезником, већ ју је само ослабио – и војно (1866. године експедиционе снаге су морале да буду повучене) и спољнополитички, озбиљно погоршавајући односе Париза и Вашингтона.

Ратни брод Северњака „Сан Хасинто” је 8. новембра 1861. под претњом оружја зауставио на пучини британски пароброд „Трент” на коме су у Европу путовали амбасадори Јужњака, који су ухапшени и силом одведени са „Трента”. У Енглеској је овај инцидент изазвао буру негодовања. Палмерстонова влада је захтевала извињење и демонстративно почела да се припрема за рат. Председник А. Линколн[316] је решио проблем ослобађањем ухапшених, али су англо-амерички односи остали затегнути. Овај случај су пратили и други, повезани са поморском блокадом обале Конфедерације коју је објавио Вашингтон, бродови Северњака

[316] Абрахам Линколн (1809–1865), председник Сједињених Држава 1861–1865.

су хапсили прекршиоце, међу којима је било немало Енглеза. Јужњачке крстарице и корсери, од којих су неке изграђене у Енглеској по наруџби Конфедерације, нанели су значајну штету северноамеричкој трговачкој флоти, заробивши 261 брод. Најпознатији од ових бродова била је „Алабама", која је била активна од августа 1862. до јуна 1863. Зато је 1861. године 126 бродова са 71.673 тона терета заменило америчку заставу британском, 1862. године – 135 бродова са 74.578 тона терета, 1863. – 348 бродова са 252.579 тона терета. Тек 1864. ови амерички губици почињу да опадају – 106 бродова са 92.052 тоне терета.

Због тога је у Санкт Петербургу одлучено да се руске ескадре пошаљу покрај обале САД. У Њујорк су 13. септембра 1863. стигле 2 фрегате под командом контраадмирала С.С. Лесовског.[317] До краја месеца та руска ескадра појачана је са још 2 корвете и клипером. 1. октобра 1863. 4 руске корвете и 1 клипер под командом контра-

[317] Лесовски Степан Степанович (1817–1884), руски поморски официр и државник, од 1833 – у поморској служби, морнар, подофицир (1835), поручник (1835), капетан-поручник (1846), 1863. капетан фрегате „Диана" на путовању око света од Балтика до Далеког истока, капетан 2. класе (1855), капетан 1. класе (1856), 1857. године отпуштен за војне службе и прелази у трговачку морнарицу, бавио се организацијом Руског поморског и трговачког друштва, капетан луке Кронштат (1858), луке Санкт Петербург (1863), исте године – контраадмирал, шеф ескадре упућене на обале Сједињених Држава, заменик команданта Балтичке флоте, 1864. у пратњи Њ.И.В., 1866. – вршилац дужности главног команданта луке Кронштат и војног гувернера града Кронштата, генерал-ађутант (1869), вицеадмирал (1871), постављен за заменика начелника Министарства поморства, 1872–1874. привремено руководио Министарством поморства, 1880. разрешен дужности и именован за члана Државног савета, 1880–1881. – командант Пацифичке ескадриле са проширеним овлашћењима (поводом неспоразума са Кином), адмирал (1881), од 1884. – у пензији.

адмирала А.А. Попова[318] су упловиле у луку Сан Франциско. Са ових положаја, ослањајући се на подршку Америке, руски бродови су могли да угрозе поморске путеве Енглеске у Пацифику и Атлантику. Не треба преувеличавати војни значај ових могућих операција, то је представљало само претњу трговинском транспорту, али је и то схваћено прилично озбиљно. Долазак руске ескадре током грађанског рата имао је још једно

[318] Попов Андреј Александрович (1821–1898), руски поморски официр, инжењер бродоградње, генерал-ађутант (1871), адмирал (1891). Завршио је Морнарички кадетски корпус (1837). Године 1837–1838. служио у Балтичкој флоти, морнарички кадет (1838). Од 1838. – у Црноморској флоти, учествовао у десанту у заливу Псезуапе, пловио на разним бродовима. 1853. – капетан пароброда „Метеор", успешно је извршио поморско извиђање утврђења у Босфору и западној обали Црног мора до Рушчука, капетан-поручник (1853). Официр за посебне задатке код адмирала Корнилова и Нахимова, од почетка Кримског рата на патролном броду, потопио је 6 турских трговачких бродова, након чега је, пробивши блокаду Севастопоља паробродом „Таманск", потопио још један турски брод и отпловио до Одесе. Септембра 1854. вратио се у Севастопољ, учествовао у одбрани града, одликован орденима Свете Ане 2. степена и Светог Владимира 4. степена, златним оружјем, унапређен у капетана 2. класе. Помоћни ађутант, командант 32 поморске посаде (1855). Године 1856–1858. – начелник штаба луке Кронштат, надгледао је изградњу 14 корвети са елисама и 14 клипера у Архангелску, које је потом превезао у Кронштат. Године 1858–1864. командовао је ескадром у Тихом океану, контраадмирал (1861), од 1861 – члан Главног техничког одбора за бродоградњу и Поморског научног одбора. Године 1863–1864. посетио Сан Франциско, надгледао градњу и пловидбу америчких монитора. 1869. године, према пројекту Попова, у Санкт Петербургу је почела градња монитора „Крстарица", 1872. године преименованог у „Петар Велики". Године 1870–1872. по његовом пројекту у Санкт Петербургу је изграђена прва океанска оклопна крстарица на свету „Генерал-адмирал". Вицеадмирал (1872), од 1876. члан Адмиралитетског савета, аутор пројекта плутајућих оклопних батерија, тзв. „поповок". Од 1888. – руководилац Оделења бродоградње Поморског техничког комитета, адмирал (1891).

значење. Русија је била једина велика сила која је показала своје симпатије према Вашингтону у тешком тренутку за савезну владу, што је био потез који је са одушевљењем примљен у обе земље.

Што се тиче антируске коалиције, она није формирана ни 1863. ни 1864. године. Ни Француска, ни Аустрија, ни Велика Британија нису биле спремне да иду даље од дипломатских демарша у подршци Пољској. Свака од ових држава имала је озбиљних унутрашњополитичких проблема – на изборима 1863. ојачала је опозиција Наполеону III, Франц Јозеф је био забринут због раста незадовољства у Мађарској, а дебата о изборној реформи поново се интензивирала у Енглеској. Почетком 1864. пољски устанак је угушен. Курс унапређења односа са САД, а против Велике Британије настављен је уговором о продаји Руске Америке (Аљаска и Алеутска острва), закљученим 30. марта 1867. године у Вашингтону. Русија је уступала 1.519 хиљада квадратних км за 7,2 милиона долара у злату. Тешко да би и могла задржати под својом влашћу ове територије, које је насељавало око 10 хиљада Алеута, 40 хиљада Индијанаца и 600 Руса (од којих су 200 били војници у гарнизону).

Почетак приближавања Пруској

Директна последица догађаја из 1863. године била је приближавање Русије и Прусије, чији је министар-председник Ото фон Бизмарк настојао да уједини Немачку. Александар II, за разлику од А.М. Горчакова, разочарао се у идеју руско-француског савеза. Император је имао и личне везе са Берлином, његова мајка, царица Александра Фјодоровна, била је пруска принцеза,[319] сестра

[319] Фредерика-Луиза-Шарлота-Вилхелмина (1798–1860), крштена као Александра Фјодоровна.

пруског краља Вилхелма I.[320] У наредним ратовима за уједињење Немачке, Русија је заузела позицију неутралности која је била благонаклона према Пруској. И Кримски рат и Пољска криза су показали да је Пруска једини могући савезник Русије, а да је повећање њеног утицаја и моћи у Немачкој ослабило Аустрију и уопште није било у супротности са интересима империје. Осим тога, након гушења пољског устанка, дошло је до интензивирања руске политике у Централној Азији, чиме је, с обзиром на могуће заоштравање односа са Великом Британијом, порастао значај Пруске као савезника у Европи. Године 1863. умро је краљ Данске Фридрих VII, његов наследник Кристијан IX[321] поново је покушао да уједини Шлезвиг-Холштајн и Данску у јединствену државу. Бизмарк је то одмах искористио као повод за рат, у коме је и Аустрија стала на страну Пруске. Савез ових држава, које су имале првокласне војске, с обзиром на позицију коју је заузео Петербург, онемогућио је успешан отпор Данаца и интервенцију треће стране.

Палмерстон је 24. јула 1863. изјавио да ће свако ко покуша да наруши права и независност Данске морати да се бори не само са њом. Међутим, ово је била само фраза која, после пољског устанка, више никога није могла да превари. Поред флоте, Енглеска није могла да сакупи армију већу од 20 хиљада војника за интервенцију у Данској, а бродови нису могли да заштите ни Шлезвиг ни Холштајн. Само Француска је могла бити трећа страна, али њена армија није могла да притекне у помоћ Данцима – фебруара 1864. избио је устанак у Алжиру, који је захтевао повећање француског војног присуства у колонији, а, осим тога, 40 хиљада њених

320 Вилхелм-Фридрих-Лудвиг (1797–1888), пруски краљ Вилхелм I (1861–1888), немачки цар Вилхелм I (1871–1888).

321 Кристијан IX (1818–1906), краљ Данске (1863–1906).

војника је још увек било у Мексику. У циљу јачања веза са папским престолом и Аустријом, после дугих преговора, на престо новопроглашеног Мексичког царства је 10. априла 1864. постављен надвојвода Максимилијан„[322] који је, због одрицања од династичких права аустријског принца, могао да регрутује 6.000 добровољаца међу поданицима свог брата. Дана 16. јануара 1864. данској је постављен ултиматум којим се захтева укидање устава у Шлезвигу, а 1. фебруара 1864. аустро-пруске трупе су извршиле инвазију на војводства. Током рата са Данском, у Пруској је мобилисано приближно 65.000 људи, од којих је 3/4 служило у ратној армији која је имала 42.000 војника. Поред тога, Беч је учествовао са помоћним контингентом од 20.000 војника.

За Берлин је ово био први озбиљан тест његове војске у последњих 50 година, од 1814. Штавише, био је то први озбиљан тест новог војног система – организације и мобилизације армије – који је тек недавно почео да се примењује. Хелмут фон Молтке је 29. октобра 1857. преузео Врховни Генералштаб. Године 1859, након мобилизације, која није завршена све до краја аустро-франко-сардинијског рата, на чело Министарства рата постављен је генерал-лајтнант Албрехт фон Рон.[323] Уз пуну подршку министра-кан-

[322] Надвојводу Фердинанда Максимилијана Јозефа (1832–1867), брата Франца Јозефа, мексичког императора Максимилијана I (1864–1867), републиканци су заробили и стрељали 19. јуна 1867. године.

[323] Албрехт Теодор Емил фон Рон (1803–1879), гроф (1871), генерал-фелдмаршал (1879), истакнути пруски и немачки војсковођа и државник, син пруског официра који је умро у сиромаштву за време француске окупације Пруске, од 1821, након завршеног кадетског корпуса и војне школе, служио је у војсци. Године 1835. – у Генералштабу, специјалиста и аутор низа студија о војној статистици и географији, капетан (1835), мајор (1842), начелник штаба VIII армијског корпуса (1848), учество-

целара Пруске Бизмарка започели су реформу оружаних снага армије. Број регрутованих порастао је са 40 на 63 хиљаде људи годишње, војни рок је и даље био 3 године, али је у резерви продужен са 2 на 4 године, а у случају рата резервне трупе би биле одмах мобилизоване. Као резултат реформи, мирнодопска војска је смањена са 200 на 180 хиљада људи, али се број војника који би били мобилисани у случају рата повећао на 335 хиљада. Ландвер је такође реформисан: у првој категорији су била лица до 31 године, а у другој – до 36 година. Тако би ратна армија имала најпожељнији старосни састав – од 25 до 31 године. Године 1861. формирано је 49 нових пукова и почела је модернизација наоружања, што је захтевало издвајање додатних 9,5 милиона талира годишње, и изазвало сукоб између владе и Ландтага, који је одбио да изгласа ратне зајмове.

Данска армија од 40.000 војника се херојски борила, Копенхаген се надао ће се поновити ситуација из 1848–1849. и интервенција великих сила којима је било потребно време да координирају своје акције. Русија је категорички одбила предлог Лондона да учествује у поморским демонстрацијама у одбрану Данске. Париз је такође одбио исту понуду. Енглеска није смела да делује самостално, очигледно јој није било толико стало до обране Данске колико да понови сопствену игру из 1863, тј. да посвађа суседе на континенту. Међу-

вао у гушењу револуције у Бадену, 1850. године – потпуковник, учествовао је у првој мобилизацији пруских трупа, која се завршила неуспехом и, услед тога, „Олмуцким понижењем". Пуковник (1851), започео рад на плановима за реорганизацију војске уз пуну подршку принца Вилхелма, будућег краља Пруске, генерал-мајор (1858), генерал-поручник (1859), министар војске, започео је реформу војске, која је после 1866. провођена и у Севрнонемачком савезу, после победе над Француском добио је титулу грофа (дец. 1871), наследио је Бизмарка на месту председника пруске владе, фелдмаршал (1879).

тим, ови планови су били осуђени на неуспех. Данска флота започела је блокаду немачке обале. Пруси су 18. априла 1864. године заузели кључни одбрамбени положај Данаца у Шлезвигу – Дипелу, 29. јуна – острво Алсен, које је штитило прилазе данској престоници. Савезници су заузели не само Шлезвиг и Холштајн, већ и кнежевину Лауенбург и део полуострва Јутланд – тј. неспорно данску територију. Препуштена самој себи, 20. јула Данска је пристала на примирје, а 1. августа 1864. године закључен је предуговор којим су ове територије одузете данској круни у корист пруског краља и аустријског императора. У Бечу је 30. октобра 1864. потписан мир којим су потврђени прелиминарни услови.

Бизмарк је одмах по завршетку овог рата почео да се припрема за рат са Аустријом, чиме је требало једном заувек да се оконча доминација ове државе у Немачкој. 14–20. августа 1865. године у аустријском летовалишту Гаштајн вођени су преговори о подели ратног плена и закључен је споразум о подели територија – Шлезвиг је припао Пруској, а Холштајн – Аустрији. Град Кил је постао лука под заједничком управом савезника. Лауенбург је у потпуности припао Пруској, која је Аустрији за то морала да плати 2,5 милиона данских рикталера. То је било привремено решење, Беч очигледно није могао да управља тако удаљеном новом територијом, и његова власт тамо је у потпуности зависила од добре воље Берлина. У ствари, Бизмарк је категорички одбио план да Шлезвиг-Холштајн постане још један члан Немачког савеза, преферирајући да оно што је освојио припоји Пруској без икакве, чак ни формалне, компензације Бечу.

Да би обезбедио повољно спољнополитичко окружење за Пруску, Бизмарк је настојао да изолује Беч што је могуће више ван граница Немачке конфедерације. Октобра 1865. састао се са Наполеоном III у летовалишту Бијариц. Пруски канцелар је преговарао о

питању могуће компензације за француску неутралност у будућем рату. Бизмарк је наговестио могућност припајања Луксембурга Другом царству, а Наполеон је желео Белгију. Наравно, такви услови нису могли да се ставе на папир, јер би први изазвао експлозију негодовања у Немачкој, где је Бизмаркова политика у том тренутку била непопуларна, а други у Енглеској, где се неутралност Белгије сматрала гаранцијом да њена обала никада неће бити под контролом великих сила и да неће постати извор претње. Наполеон је, као и већина политичара и војних стручњака у Европи, потцењивао војни потенцијал Пруске и веровао је да ће она бити поражена чак и ако јој Италија постане савезник. Октобра 1860. године, након похода Гарибалдија на Сицилију и Напуљ, сардинијске трупе су заузеле две провинције Папске државе – Умбрију и Марку – које су одвајале територије под влашћу Сардиније од Краљевине Две Сицилије – све ове области заједно чиниле су језгро италијанског краљевства. Главни циљ ове политике у ближој будућности био је завршетак процеса уједињења, тј. анексија Рима и Венеције.

Француска дипломатија је подстицала тежњу генерала Ламармора, који је био на челу италијанске владе, да склопи савез са Пруском, који је закључен 8. априла 1866. Најбољи сценарио за Париз био би дуготрајни аустро-пруски рат. У том случају, француска војска би имала времена да обнови своје материјалне ресурсе и окупи 250 хиљада војника на Рајни. Таква трећа сила могла би да диктира своје услове и ослабљеном победнику и, наравно, побеђеном. Другим речима, Француска се надала да ће играти улогу оружаног посредника, што Пруска није успела 1859. током аустро-француско-сардинијског рата. Режиму Наполеона III поново је био потребан мали тријумфални рат, који би довео до јачање императоровог ауторитета, због већ очиглед-

ног неуспеха мексичке авантуре. Француски утицај је озбиљно пољуљан и на доњем Подунављу, где је 1866. године такође дошло до озбиљних промена које су створиле могућност за руско-пруску сарадњу на Балкану.

Процес међународног признања уједињења Молдавије и Влашке у јединствену државу још није био завршен. У међувремену, у Румунији се развијала унутрашња криза, изазвана грубим и безочним поступцима кнеза Кузе, који се чврсто држао француске оријентације. Не могавши да добије подршку за своје аграрне реформе у скупштинама кнежевина, он их је уз помоћ војске растерао у мају 1864. године, након чега је на плебисциту добио подршку од 682.621 гласова према 1.307. Ова подршка није помогла кнезу. У Букурешту се 23. фебруара 1866. године догодио државни удар који су предводили официри румунске војске. Куза је протеран из земље, власт је прешла на Регентско веће. Дана 26. марта исте године, након што је белгијски принц одбио понуђену круну, принц Карл Хоенцолерн изабран је за краља Румуније.[324] О овој кандидатури одржан је и плебисцит, 685.969 гласова за и 224 гласа против. Принчева припадност католичкој цркви је ипак изазвала приличну иритацију код неких његових будућих поданика, а посебно у Молдавији. У Јашију, древној престоници кнежевине, априла 1866. почели су немири под слоганом одбијања уједињења са Влашком и враћања независности. О свему је одлучила војска, која се брзо умешала у догађаје и сломила побуну – 17 људи је погинуло, а 4 особе су повређене. Контрола над државом је тако брзо обновљена. Добивши позив, пруски принц је погледао карту и одмах се уверио у важност положаја који је имала нова држава и пристао да је води. Нови

[324] Принц Карл Хоенцолерн-Сигмаринен (1839–1914), поручник пруске артиљерије, учествовао је и истакао се у рату са Данском 1864, Карол I, принц (1866–1881), краљ (1881–1914) Румуније

монарх Румуније стигао је својим поданицима 11. маја 1866. године, на дан када је почела аустријска мобилизација против Пруске, са лажним пасошем руског трговца из Одесе. Почетак владавине Хоенцолерна у Румунији готово се поклопио са аустро-пруским ратом.

Одлучујуће године: 1866–1867.

Аустрија је 1. јуна 1866. објавила да ће свој спор са Пруском упутити Савезној скупштини. Позивајући се на кршење Гаштајнске конвенције, Пруска је одмах силом истерала аустријске трупе из Холштајна, а Бизмарк је 10. јуна предложио немачким владама нацрт реформе уније, где је први услов био искључење Аустрије из ње. Беч је 14. јуна захтевао од Савезног парламента да објави рат Пруској, на шта је Берлин прогласио Немачки савез распуштеном. 17. јуна Аустрија је објавила рат Пруској, 18. јуна уследила је објава рата од стране Пруске и њене савезнице Италије. Од 1862. влада коју је формирао Бизмарк трпела је притисак Ландтага, који је одбијао да гласа за војне издатке. Бизмарк се није обазирао на став опозиције о трошковима за војску и улагао је у њу, а сада је имао прилику да докаже оправданост ових улагања. Године 1866, током рата са Аустријом, у Пруској је мобилисано 280.000 људи, чиме је бројност војске повећана на 370.000 људи. Пруски генералштаб и Министарство војске били су у стању да проведу мобилизацију много брже, ефикасно користећи железнички систем (прво такво искуство стечено је у мају 1850). За 25 дана, 285 хиљада војника било је концентрисано на границама Саксоније и Баварске, 48 хиљада војника послато је против јужнонемачких држава. Пошто су победиле у утрци с временом, пруске трупе су 15. јуна извршиле инвазију на Саксонију, 21. јуна стигле су до аустријске границе, а пре-

столонаследник који је командовао војском обавестио је првог аустријског официра којег је срео о „ратном стању". Након тога, Италија је објавила рат Аустрији. У најкраћем могућем року, Пруси су заузели територије Хановера, Саксоније, Кургесена и Насауа.

После Кримског рата, Аустријско царство је било у сталној финансијској кризи, која је непрекидно утицала на војни буџет. Попевши се на 179 милиона флорина 1860–61, пао је на 139 милиона 1862. и 118 милиона 1863. године, поново је порастао на 155 милиона 1864. током рата са Данском и пао на 96 милиона флорина 1865. године, тј. пре рата са Пруском. Таква финансијска колебања нису допринела систематичним припремама за рат. Године 1865. аустријска војска у мирнодопским условима је имала 374.371 војника, а у случају рата, према плановима који су постојали, али углавном остали само на папиру, требало је да се повећа на 729.915 војника. Као резултат огромних напора од 1859. до 1866. Беч је током мобилизације успео да повећа величину своје војске на 528 хиљада војника, од чега је 400 хиљада могло да се упути у две армије на фронтовима. У Чешкој, где је требало да се одлучује о судбини Немачке, Аустријанци су могли да издвоје 7 армијских корпуса и 5 коњичких дивизија – 238 хиљаде војника, при томе су 45-ог дана мобилизације успели да концентришу само 200 хиљада. Само захваљујући 23 хиљаде Саксонаца који су се повукли на аустријску територију, фелдмаршал фон Бенедек[325] је успео да постигне бројчани паритет са Прусима.

[325] Лудвиг-Аугуст фон Бенедек (1804–1881), аустријски војсковођа, фелдмаршал. У војној служби од 1822, учествовао у гушењу пољског устанка у Галицији 1846, у кампањама 1848–1849. у северној Италији, начелник генералштаба код Радецког, истакао се у походу 1859. код Солферина, 1866. по наређењу цара је предводио војску која је дејствовала против Пруске, после Садове је стављен на суд, пуштен и отпуштен по наређењу Франца Јозефа, под условом да неће тражити рехабилитацију.

Аустријанци су знатно надмашивали Прусе у артиљерији, коју су 1863. реформисали по француском узору, али су били инфериорни у погледу малокалибарског наоружања и бројности војске, која је, за разлику од пруске и италијанске, била традиционално национално разнолика. Године 1865, под заставом Хабзбурга борило се 128.286 Немаца, 96.300 Чеха и Словака, 52.700 Италијана, 22.700 Словенаца, 20.700 Румуна, 19.000 Срба, 50.100 Русина, 37.700 Пољака, 32.500 Мађара, 27.600 Хрвата и 5.100 војника других националности (у Италији је дезертирало 2.666 војника, углавном Мађари и Италијани). Квалитет јединица аустријске војске није био уједначен, на италијанском и немачком фронту то се манифестовао на различите начине. Предност у квалитету руковођења армијом у потпуности је имала Пруска војска, коју је предводио фелдмаршал Молтке старији (формално је командовао краљ). Бенедек себе није сматрао квалификованим за командовање војском ни по знању ни по способностима, што је искрено сам признао императору. Упркос томе, постављен је за врховног команданта. Франц Јозеф је очигледно потценио значај војног образовање и противио се стварању Генералштаба. „Квалитет моје војске", рекао је, „нису школовани официри, већ храбри и часни људи". Сада је морао да плати за то. Истина, Аустријанци су били инфериорнији у погледу руковођења армијом у односу на Прусе скоро исто онолико колико су били супериорнији од Италијана. 24. јуна 1866. аустријска армија од 80.000 војника под командом надвојводе Албрехта поразила је код Кустоце италијанску војску од 120.000 војника коју је предводио краљ Виторио Емануеле II. Ипак, италијански савезник Берлина је обавио свој задатак, одвукавши део аустријских снага. 3. јула 186.278 хиљада Пруса је поразило аустријску армију која је

бројала 271 хиљаду војника код Кенигреца (данашња Садова, Чешка).

Такав муњевит пораз државе која је била 2 пута надмоћнија по броју (18 милиона према 35 милиона) од Пруске, која је имала бројне савезнике у Немачкој и моћног савезника ван ње, био је апсолутно изненађење. Није претерано рећи да код Кенигреца није поражена само Аустрија, већ и Француска са својим освајачким плановима и војском која није стигла да се окупи на Рајни. Пораз ових сила био је савршено у складу са интересима Русије. Александар II је на вест о Кенигрецу реаговао телеграмом честитке упућеним краљу, где је тактично саветовао да се покаже умереност при склапању мира, али је изјавио и да поштује споразум са Пруском и жели да је види „јаку, моћну, просперитетну". Пруска је, корак по корак, кидала кључне карике „кримског система", али је њено прекомерно јачање почело да забрињава Петербург. Горчаков је, како је рекао, био забринут да би спровођење Бизмаркових планова „довело до поробљавања целе Немачке од стране Пруске и потпуно уништило европску равнотежу".

Ова равнотежа није била стабилна. Године 1864. Пруској није претила спољна интервенција, имала је једног и то слабог непријатеља, али је 1866. године, поред немачких држава и Аустрије, постојала претња француске интервенције. Пруска врховна команда је имала разлога за забринутост. После Кустоце, Франц Јозеф је пожурио да заврши војне операције на Апенинском полуострву и одатле повуче своје трупе неопходне за одбрану Беча. Аустријски император је 5. јула 1866. понудио Венецију Наполеону III и замолио га за посредовање. Француски бојни брод „Прованса" је 16. јула упловио у венецијанску луку. Тако је Аустрија избегла неминовност да мора уступити територију држави коју је победила и створила је преседан за интервенцију

Париза у рату, где је у императоровом окружењу владало јако милитантно расположење. У ствари, Наполеон III је тиме фактички већ постао посредник између Беча и Рима, њему је предано оно што су Италијани желели као највећи ратни плен. Италија је покушала да оствари бар једну победу, уздајући се у својој бројчаној надмоћ на мору, али је 20. јула 1866. њену флоту, дупло већу од аустријске, поразио контраадмирал Вилхелм фон Тегетоф[326] код острва Виса, код обале Далмације. Изгубивши 2 ратна брода, Италијани су се повукли. Неколико дана касније, још један италијански ратни брод потонуо је у њиховој војној бази у Анкони.

Пруске акције су се заснивале на анализи потребног времена и могућности концентрације снага. Молтке је, у случају уласка Француске у рат, предложио да се главне снаге пруске војске пребаце на Рајну, под заштитом баријере од 100.000 војника дуж реке Елбе. Међутим, Бизмарк је одлучио да не ризикује. Пруска више није могла да рачуна ни на најмању помоћ чак ни таквог савезника као што је Италија и још није била спремна за рат са Француском. Зато је 26. јула 1866. пожурила да закључи прелиминарни Николзбуршки мир, по коме је цела територија Аустрије, осим Млетачке области, остала недирнута. И поред великог притиска из војних кругова, којима је био наклоњен и краљ, Бизмарк је успео да у условима мира не буду они који јасно унижавају достојанство подунавске монар-

[326] Вилхелм фон Тегетоф (1827–1871), аустријски адмирал, 1840–1845. завршио поморску школу у Венецији, 1849. учествовао у поморској блокади овог града, капетан 1. класе (1861), учествовао у аустријским поморским демонстрацијама код обала Леванта 1862, командовао аустријском ескадрилом у Северном море у рату са Данском 1864, осујетио блокаду немачке обале од стране данске флоте, контраадмирал (1866), начелник поморског одељења Министарства рата (1868).

хије. Беч је са своје стране признао „нову организацију Немачке без учешћа Аустријске империје". Ова одлука је била исправна. Већ 8. августа 1866. Молтке се обратио Бизмарку са извештајем о могућој француској интервенцији, која би, по његовом мишљењу, могла да изведе армију од 250.000 људи између Меца и Стразбура за 26 дана. Међутим, Аустро-пруски рат се завршио пре тога.

У то време у Санкт Петербургу су почели да се питају да ли би јачање Пруске у Немачкој могло отићи предалеко. Наполеон III је покушао да испита могућност договора са Русијом о немачком питању, али су ови покушаји наишли на неповерење – француска дипломатија је поново очекивала да Русија делује, не дотичући се питања укидања рестриктивних чланова. Горчаков је 3. августа 1866. писао Александру II да би Наполеон желео да нас „увуче у своју орбиту" , искористи „руску искреност" и тако „стави Пруску између две ватре онда када би то одговарало његовим интересима. Или да нас преда на милост и немилост Пруској, ако пожели да организује нови устанак у Пољској." Поред ових претњи, Санкт Петербург је морао да узме у обзир још једну опасност која је такође била повезана са Паризом, а то је могући споразум Француске и Аустрије око Источног питања и територијалне компензације Бечу на Балкану. Није било искључено да би такву комбинацију могла подржати и Пруска. Руска дипломатија није имала избора, политика Горчакова усмерена на постизање споразума са Француском изазивала је све више критика. Под притиском својих противника, био је принуђен да призна да је „озбиљан и тесан савез са Пруском најбоља варијанта, ако не и једина".

7. августа 1866. године, барон Едвин фон Мантојфел, генерал-ађутант пруског краља, послат је у Санкт

Петербург са специјалном мисијом.[327] 9. августа стигао је у престоницу Русије и истог дана га је примио Александар II. Генерал је императору изложио програм за будућу реорганизацију Немачке, који је на њега оставио дубок утисак. Александар II је веровао да ће рушење малих династија поткопати „монархистички принцип", и видео је „револуционарну опасност" у сазивању свенемачког парламента. Мантојфел се 10. августа састао са Горчаковом и разговарао о могућем програму компензације Русији за њен пристанак да се промени политичка структура Немачке. Бизмарков представник је обећао подршку руским активностима у Централној Азији, у подунавским кнежевинама, а предложена је и промена граница у Галицији. Горчаков није био заинтересован за ове предлоге, а онда је Мантојфел покренуо проблем Париског уговора. „То је друго. – одговорио је Горчаков. – Тај споразум није одржив. Умреће природном или неприродном смрћу, а када дође време да

[327] Едвин-Карл фон Мантојфел (1809–1885), барон, фелдмаршал-генерал (1871), пруски војсковођа, дипломата и државник. Од 1827. у војној служби, ађутант начелника Врховног генералштаба, фелдмаршал барон фон Муфлинг (1830), мајор, помоћни ађутант краља Фридриха Вилијама IV (1848), који му је потпуно веровао и често поверавао дипломатске мисије, пуковник (1853), путовао са поверљивим задацима у Санкт Петербург и Беч (1853), генерал-мајор, шеф војног кабинета краља (1857), активно учествовао у припреми и спровођењу војних реформи, генерал-лајтнант (1861), у рату са Данском 1864. командовао дивизијом, војни и цивилни гувернер Шлезвига (1865), на почетку Аустро-пруског рата окупирао Холштајн и послат је заједно са својим трупама против Хановера, на почетку Француско-пруског рата командовао I армијским корпусом, истакао се у акцијама против француских трупа, октобра 1870. постављен за команданта 1. армије, јануара 1871. поразио 80.000 војника француске Источне армије, која је била принуђена да се повуче у Швајцарску, где је интернирана, 1871–1873. командовао је немачким окупационим снагама у Француској, 1873–1885. владао царском провинцијом Алзас-Лореном.

буде сахрањен, уверени смо да ће нас Пруска, која нема никакав властити интерес у томе, док он вређа наше национално осећање, искрено и одлучно подржати."

Преговори су настављени, а већ 12. августа, у личном писму Вилхелму I, Александар II га је уверавао да Русија ни под којим условима неће подржати противнике Пруске. Петербург је наставио да пружа дипломатску подршку Берлину, што је у датим околностима било од великог значаја. Штавише, по налогу Бизмарка, Мантојфел је први пут почео да испипава став Санкт Петербурга у случају сукоба са Француском. Резултат је био охрабрујући. Мантојфел је телеграфисао Бизмарку: „Испитао. Кнез Горчаков није ништа изричито обећао, али, Ваша Екселенцијо, можете смело деловати против Француске. 23. августа 1866. потписан је Прашки мир којим су потврђени прелиминарни услови. Тиме су Краљевина Хановер, електорат Хесен-Касел, Велико војводство Насау, слободни град Франкфурт на Мајни припојени Пруској, Аустрија је дефинитивно признала прелазак Шлезвиг-Холштајна под власт Берлина. Бизмарк је пристао на услов да се одржи плебисцит у Северном Шлезвигу, али је он одржан тек 1919, после пораза Немачке у Првом светском рату. Аустро-пруски рат је резултирао повећањем територије Пруске на 374,5 хиљада квадратних километара, где је живело 24 милиона људи. 10. августа 1867. године, под окриљем Берлина створен је Севернонемачки савез, који је обухватао 22 немачке државе.

У новембру 1866. године пруски престолонаследник је посетио Санкт Петербург, при чему је потврђен договор о подршци коју ће Пруска пружити Русији у укидању рестриктивних чланова Париског уговора. Руско-пруско зближавање, коме Горчаков уопште није био склон, постало је чињеница. Међутим, оно никада није формализовано у савез, што је Горчакову омо-

гућило да се нада спровођењу свог старог програма постизања споразума са Француском, укључујући повратак заједничким акцијама на Балкану. У августу 1866. на острву Крит је почео устанак за прикључење Грчкој. Крит су 1841. Египћани препустили Турцима, а они су се трудили да учврсте своју власт. Већина становништва острва – око 400 хиљада људи, били су Грци, турска заједница је била знатно малобројнија у односу на њих (око 35 хиљада људи). Грчка заједница је и даље била под контролом цркве, чији је поглавар био одговоран турским властима за лојалност своје паствe. Он није могао да их држи под својом контролом, утицај политичара и добровољаца из континенталне Грчке био је јак.

Зато је турска армија од 40.000 војника послата на побуњенике (Египат је дао део контингента), гушење устанка је праћено бројним актима насиља над цивилним становништвом. Део побуњеника, блокиран у манастиру Аркадије, одлучио је да дигне у ваздух магацину барута и погине заједно са својим породицама, радије него да падну у руке казненој експедицији. Само у Атину је дошло више од 60.000 критских избеглица, углавном жена и деце, да би избегли масакр. Реакција европског јавног мнења била је изузетно оштра. Становништво острва је наставило да пружа херојски отпор Турцима, а значајну помоћ побуњеницима пружали су добровољачки одреди из краљевине, који су малим бродовима превожени заједно са оружјем и муницијом. Русија је подржала Грке, залажући се за моментално припајање острва Грчкој. Схватајући да тако радикално решење није остваривo, Горчаков је предложио великим силама да разраде и предложе турској влади програм реформи на Криту.

Ову иницијативу нису подржали Беч и Лондон, који су се плашили слома Османског царства. Париз

је своју сагласност условио „отворено благонаклоном позицијом" коју је Русија требало да заузме у односу на француске интересе на Западу. Границе ових интереса нису прецизиране, иако су у Санкт Петербургу нагађали да се опет ради о обнављању граница Француске пре Бечког конгреса. Заједничка акција европских сила у одбрани Грка била је блокирана, побуњеници нису добили озбиљну подршку. Ипак, ситуација која је настала Горчакову се чинила прихватљивом за ревизију Париског уговора. У извештају Министарства иностраних послова за 1866. он је своје гледиште изнео на следећи начин: „Француски кабинет може да изјави да је последица немачке кризе ликвидација антифранцуског политичког система створеног 1815. Са истим образложењем ми можемо рећи да су ове последице елиминисале непријатељске савезе против Русије који су произашли из Кримског рата: Аустрија је ослабила, Пруска се проширила, Француска је изолована, Енглеска гледа своја посла. Све ово онемогућава понављање ситуације из 1854. године."

На посебној седници којој је у новембру 1866. председавао Александар II, предлог Горчакова да се донесе једнострана декларација о одбијању Русије да се придржава чланова Париског уговора о неутралности Црног мора није добио подршку. Њему су се супротставили велики кнез Константин Николајевич, министар војске Д.А. Миљутин, министар финансија М.Х. Рајтерн[328] –

[328] Рајтерн Михаил Христофорович (1820–1890), руски државник, потомак литванских племића, пореклом Фламанац. Гроф (1890), 1839. завршио је Императорски Царскоселски лицеј са сребрном медаљом. Од 1840 – службеник Министарства финансија, тајни саветник (1859), министар финансија (1860–1878), вршилац дужности тајног саветника (1870), члан Државног савета (1872), председник Комитета министара (1881–1886), од 1886. разрешен дужности уз задржавање осталих положаја и чинова.

говорили су о неспремности флоте, војске и финансија земље за могуће компликације. Император је изјавио да се потпуно слаже са вицеканцеларом, али да је приморан да послуша већину. Једнострано поништење је морало бити одложено до даљњег. Садашњост је наметала проблем источне кризе. Критски устанак изузетно је заоштрио ситуацију на Балкану. Влада Србије, на челу са Илијом Гарашанином,[329] који је формулисао програм стварања Велике Србије, која је требало да уједини српски народ из Отоманске царевине, активно је радила на стварању антитурске коалиције.

У мају 1865. Михаило Обреновић је закључио савез са Румунијом, који је обновљен у јануару 1868; септембра 1866. – са Црном Гором; маја 1867. – споразум о заједничким акцијама са бугарским револуционарним организацијама; августа 1867. – савез са Грчком. Београд је прве покушаје да се договори са Атином предузео већ 1861. Од самог почетка испољиле су се све противречности између великих националних програма балканских држава и народа, од којих је сваки искључивао могућност остваривања таквог програма њихових суседа. Грчка је полагала право на Тесалију,

[329] Гарашанин Илија (1812–1874), српски државник, ступио је у државну службу 1837. године, командант редовне војске, створене по наређењу кнеза Милоша Обреновића. Године 1839. учествовао је у побуни против Обреновића, до 1842. био је приморан да живи у избеглиштву. Допринео избору кнеза Александра Карађорђевића. Министар унутрашњих послова (1843–1852; 1858–1859), министар иностраних послова и председник владе (1852–1853; 1861–1867), чврсто се држао конзервативних принципа у унутрашњој политици. Саставио је 1844. године спољнополитички програм за ослобођење српског народа од турске владавине и његово уједињење под окриљем Србије – „Начертание". Године 1866–1867. закључио низ уговора са Црном Гором, Грчком и Румунијом, којима је створен тзв. Први балкански савез.

Епир, острва Архипелага и Македонију, Србија – на Босну, Херцеговину, Стару Србију и део Македоније насељен Словенима. Територијалне претензије које су се сукобиле у Македонији, уз много муке су биле превазиђене међусобним уступцима, уз помоћ руске дипломатије која је наговарала Грке и Србе да пристану на те уступке. Србија је требало да добије Босну и Херцеговину, Грчка – Тесалију и Епир, судбина Македоније морала је да се решава узимајући у обзир бугарске ставове – Русија је категорички одбијала да подржи и претензије Грка на Цариград и Срба на територије за које је Петербург сматрао да припадају Бугарској. Међутим, не треба прецењивати значај овог компромиса, као ни заслуге руске дипломатије. Као готово сваки компромис, он није одговарао ниједној од укључених страна и, ако би се појавила могућност, био би прекршен без обзира на став Санкт Петербурга.

И између Србије и Црне Горе постојале су несугласице, али је црногорски кнез Никола прихватио идеју прикључења Србији у случају успеха, задржавши само титулу сувереног кнеза. Црна Гора је у великој мери зависила од подршке свог братског савезника. Године 1860–1867. Београд је Цетињу предао 21.000 аустријских червонаца, машину за нарезивање оружја, две батерије брдских топова, 5.000 граната, 45.000 ока[330] барута, 20.000 ока олова итд. У Србији и Румунији формирани су одреди бугарских четника. Министарство спољних послова Русије покушало је да охлади главе у Београду, упозоравајући их да треба сачекати прави тренутак. Искористивши тешку ситуацију у којој се Турска нашла, Београд је одлучио да приступи решавању проблема који је дуго био нерешен и поставио је питање повлачења преосталих турских гарнизона из

[330] Ока (окка) – турска мера за тежину, од 1,25 до 1,28 кг.

тврђава у Србији. У марту 1867. Турци су били принуђени да напусте све тврђаве у Србији, укључујући и Калемегдан.

У јануару 1867. године, када још није било јасно како ће Цариград реаговати на српске захтеве, у Србију је упућена руска војна мисија да се упозна са стањем њене војске, на челу са генералштабним пуковником Г.А. Лером.[331] Закључци нису били охрабрујући, због

[331] Лејер Хенрих Антонович (1829–1904), руски војни теоретичар и историчар, дописни члан Петроградске академије наука (1887), почасни члан Михаиловске артиљеријске и Николајевске инжењерске академије (1893), Николајевске академије Генералштаба (1898), почасни члан Петербуршког универзитета (1893), почасни члан Шведске академије војних наука, генерал пешадије (1896). Службу је започео 1844. године као као подофицир инжењерске чете Главне инжењерске школе. Године 1848. унапређен је у заставника и остављен у школи као теренски инжењер. Од 1850. служио је у Саперском батаљону на Кавказу, учествовао и истакао се у биткама са горштацима. Године 1854. завршио је Војну академију Генералштаба, исте године је постављен за штабног официра команданта војних јединица у Естонији. Године 1855. прекомандован је у Генералштаб, 1856–1858. предавао тактику и војну историју у Павловском кадетском корпусу. Ванредни професор (1858), професор тактике (1864), професор војне вештине (1865) Николајевске академије Генералштаба, предавао је курсеве тактике, стратегије и војне историје, истовремено предавао курсеве стратегије и војне историје на Николајевској инжењерској академији. Од 1865. био је инспектор наставе у 2. војној Константиновској школи, од 1870. ради у Главној управи војнообразовних установа и истовремено, од 1872. био је члан Војнонаучног комитета ГШ. Године 1874. учествовао је на бриселској међународној конференцији о законима и правилима ратовања. Од 1874. био је заслужни професор, од 1877. службеник за посебне задатке IV класе у Главној управи војнообразовних установа. 1881–1884. био је члан Комитета за организацију и формирање војних јединица, од 1885. редовни члан Педагошког одбора Главне управе војнообразовних установа. Године 1889–1898. – начелник Николајевске академије Генералштаба, од 1896. – истовремено члан Војног савета. Крајем

чега је одлучено да се Београду пружи војна и финансијска помоћ. 1867. године, о трошку руске владе у Србију је отпремљено 2.000 коња, 3.200 пушака са глатком цеви и 14.500 са ужлебљеном, знатан број разних делова за артиљеријске гранате и 100.000 аустријских дуката. У страху да ће ситуација на Балкану измаћи контроли, и надајући се обнављању дијалога са Француском о источном, а можда и о немачком питању, Горчаков се поново окренуо ка Паризу.

Руски вицеканцелар је био забринут и због растућег приближавања Француске и Аустроугарске. У октобру 1866. године, један од најватренијих противника пруске политике у Немачкој, барон фон Бајст, постављен је за министра иностраних послова Аустријске империје.[332] Да би ојачао унутрашњи положај подунавске

1880-их предавао војну историју и стратегију наследнику царевићу Николају Александровичу. Лејерови радови о војној историји и стратегији више пута су објављивани у Русији и превођени су на бројне европске језике.

332 Фридрих Фердинанд фон Бајст (1809–1886), барон, потом гроф, саксонски и аустријски дипломата и државник, од 1836 – у дипломатској служби Саксоније, обављао је дужност секретара амбасаде у Берлину, Паризу, Минхену и Лондону, министар иностраних послова Саксоније (1849), 1848–1849. – ватрени противник доношења устава, био је иницијатор позивања пруских трупа да угуше револуцију у Дрездену, министар унутрашњих послова (1853), председник Министарског савета (1853–1866). Присталица одржања федерације независних држава у Немачкој, током аустро-пруске кризе 1851. подржавао је Беч, противник Бизмаркове политике, за време Аустро-пруског рата 1866. године послат је у дипломатску мисију у Париз да би увукао Наполеона III у сукоб, након победе Пруса био је принуђен да пређе у аустријску службу, министар иностраних послова Аустроугарске (1867–1871), настојао је да води политику зближавања са Француском, али је од децембра 1870. променио ову оријентацију немачком, аустроугарски амбасадор у Великој Британији (1871–1879), Француској (1879–1882).

монархије, успео је да убеди Франца Јозефа да усвоји политику „компромиса” у односу на Угарску, од 1867. године Аустријско царство је реформисано у двојну монархију – Аустроугарску. Сан мађарских револуционара из 1848. је заправо остварен – добили су власт у „земљама круне Светог Стефана”. Стање унутар Дунавске монархије је стабилизовано. У Паризу су имали основа да очекују раст реваншистичког расположења у Бечу и могућу подршку у будућем рату са Пруском. Бајст је озбиљно размишљао о могућности обнове „Кауниц коалиције”,[333] први корак ка којој би био постизање узајамног разумевања са Француском. Није било гаранције да ће и мишљење Русије бити узето у обзир у овом процесу.

У меморандуму од 6. (18. априла) 1867. Горчаков је изнео свој програм за решавање Источног питања, заснован на реформама које су имале за циљ проширење територијалне и општинске аутономије у оним покрајинама Османског царства у којима је преовладавао хришћански елемент. Намера је била да се од султана добије сагласност за стварање следећих аутономних покрајина: 1) Румелија са делом Македоније; 2) Бугарска; 3) Босна, Херцеговина, Албанија и пашалуци Старе Србије; 4) Епир, јужна Албанија, Тесалија и део Македоније; 5) Споради са острвом Хиосом. Планом је било предвиђено спровођење у пракси принципа равноправности представника различитих вера и народа пред законом и властима. Свака провинција би била подељена на округе и општине, којима је требало да управљају изабрани званичници који би надгле-

333 Венцел-Антон-Доминик Принц Кауниц, гроф Ритберг (1711–1794), канцелар Светог римског царства немачке нације (1753–1792), оснивач антипруског савеза Беча, Париза и Санкт Петербурга уочи другог рата за аустријско наслеђе (1756–1763), у домаћој традицији – седмогодишњи рат.

дали расподелу и наплату пореза и поштовање закона. Предвиђено је стварање мешовитих судова и милиција на пропорционалној конфесионалној основи, увођење као службених, поред турског, и локалних језика, право хришћана и Јевреја да се откупе од служења у турској војсци.

Ово је била понуда за дијалог са Француском, коју је Наполеон III одбио. Париз није био заинтересован за реформе које би могле да доведу у питање територијални интегритет његовог највећег дужника на истоку. Давне 1848. године Рашид-паша, један од најактивнијих присталица политике Танзимата, основао је Цариградску банку, али је она 1851. банкротирала, не могавши да издржи борбу са страним конкурентима. Од 1854. султанова влада је почела са праксом екстерних зајмова, који су ишли преко Отоманске банке, основане 1856. уз преовлађујуће учешће француског капитала. Тако је Кримски рат, започет у име заштите Турске, постао први корак ка њеном финансијском потчињавању, пре свега Француској. Већ до 1863. године турска влада је узела 10 иностраних зајмова у износу од 1 милијарде франака, овај износ је растао сваке године. Поред финансијских разлога, Париз је водио рачуна и о политичким. Надали су се да ће искористити зближавање са Аустроугарском, чији се канцелар – Бајст – надао да ће створити широку антипруску коалицију, а Наполеон III је желео и да избегне погоршање односа са Великом Британијом. Зато је новембра 1866. одбио да подржи Бајстову иницијативу за сазивање конференције, која је требало да укине рестриктивне чланове из 1856. Из истог разлога, одбијен је Бајстов предлог да компензација буде пристанак на јачање Француске у Египту, и слични, мада не баш толико конкретни Бизмаркови предлози. Наполеон III је био много више заинтересован за обештећење у Западној

Европи, а током овог периода – за Луксембург. Ту није могао рачунати на Бизмарково разумевање.

На новогодишњем балу 1867. Наполеон је у поверљивом разговору са руским амбасадором у Француској, бароном Будбергом, изнео своја гледишта о тренутном стању. Своју неспремност да подржи руску иницијативу за Крит император је објаснио сумњом у њен успех и предложио је Русији да делује сама. Била је то препорука за политички неуспех, како је руски амбасадор приговорио француском императору, управо је одсуство јединственог става великих сила учинило Турску тако бескомпромисном. Наполеонови ставови о другим важним питањима за Русију били су приближно исти – био је против мешања у балканска питања у случају рата у том региону, против покретања питања укидања рестриктивних чланова, али је Русији нудио сарадњу на „западном тлу". Од Русије се очекивала пожељна неутралност у будућем француско-пруском рату. Дан касније, Будберг је добио уверавања Наполеона III о „неограниченом поверењу" које је имао у императора Александра II и уверавања да нема „јаче гаранције" од речи руског монарха. „Веома сам поласкан, али ме то не заварава", реаговао је он на ову поруку.

Одлучујуће године: 1867–1868.

Дакле, руски и француски интереси се нигде нису поклапали. Руски министар спољних послова је још једном покушао да искористи прилику да постигне споразум са Наполеоном III током сусрета са императором. Александар II и Горчаков посетили су светску изложбу у Паризу, где су били од 1. јуна до 11. јуна 1867. На граници са Француском, Горчаков је изјавио: „Понео сам са собом читаву канцеларију, да бих могао да радим." Био је убеђен да ће му затребати. Долазак

руског императора догодио се недуго након што је изолована Француска била принуђена да одустане од својих претензија на Луксембург – Лондонска конференција у мају 1867. признала је његову неутралност, пруски гарнизон је повучен из тврђаве, а она је срушена. Русија и Француска поново су покушале да нађу заједнички језик. Улазак Александра II у Париз био је веома свечан – на станици је царски воз дочекао Наполеон III, у пратњи највиших достојанственика Другог царства, резиденција Александра II налазила се у Јелисејској палати. Међутим, није било „посла" коме се надао руски шеф дипломатије. Сенка пољског питања поново је пала на руско-француске односе.

Пред одлазак императора у Француску, на предлог начелника жандармеријског корпуса, генерала грофа П.А. Шувалова,[334] проглашена је амнестија за

[334] Шувалов Петар Андрејевич (1827–1889), гроф, генерал-ађутант, руски државник и дипломата. Године 1845. дипломирао је у пажевском корпусу, распређен у гардијски Корнетски коњички пук, поручник (1846), штабни капетан (1851), капетан (1852), за време Кримског рата – ађутант министра војног генерал-поручника кнеза В.А. Долгоруког, извршио наређења да се побољша снабдевања војске оружјем и барутом, у августу-септембру 1855. био је у Севастопољу, постављен за помоћног ађутанта Александра II, 1856 је био у тиму А.Ф. Орлова током рада Париског конгреса, унапређен у пуковника, 1857. године – у генерал-мајора, начелника штаба Жандармског корпуса и начелник III оделења личне канцеларије Његовог Императорског Величанства, 1861. разрешен дужности. 1863. године – војни начелник железничке пруге Санкт Петербург-Вилно, учествовао је у акцијама против побуњеника. Године 1864. унапређен је у генерал-лајтнанта, постављен за вршиоца дужности генерал-губернатора Ливоније, Естоније и Курландије, 1865. је званично постављен на ове функције, генерал-ађутант (1866), 1866–1874. – начелник Посебног жандармеријског корпуса и главни начелник III оделења личне канцеларије Његовог Императорског Величанства, члан Државног савета (1866), генерал коњице (1872), 1874–1879. – ванредни и опуномоћени

учеснике устанка 1863. Била је то такозвана „Вержболовска амнестија" (по месту потписивања на граничној постаји Вержболово (савремени Вирбалис, Литванија), 5 км од руско-пруске границе. Александар II ју је потписао 17. (29) маја 1867, пре одласка у Француску. Амнестијом су обустављене све истраге које су у току и које се односе на устанак 1863–1864. (осим истрага за тешка кривична дела – убиство, разбојништво, паљевину итд), забрањено је покретање нових за учешће у побуни. Староседеоцима Царства Пољског, прогнаним административним одлукама, дозвољен је повратак у домовину. Староседеоцима западних губернија који су протерани административном решењима било је дозвољено да се преселе у Царство Пољско. Обе дозволе нису важиле за прогнано католичко свештенство. Ова мера је предузета да би се оставио бољи утисак на Француску, са њеним полонофилским симпатијама и значајном пољском заједницом. Ова очекивања се нису остварила. 4. јуна 1867. године, када је Александар II посетио Палату правде у Паризу, дочекали су га демонстративни повици „Живела Пољска!" адвоката Флокуеа,[335] а два дана касније, 6. јуна, Булоњској шуми

амбасадор у Великој Британији, учествовао у раду Берлинског конгреса, 1879. упућен у дипломатске мисије у Немачку и Аустроугарску.

335 Шарл-Томас Флокуе (1828–1896), француски правник и државник. Активно је учествовао у револуцији 1848–1849, 2. децембра 1851. покушао је да организује отпор државном удару, али није имао значајнију улогу, због чега није ни прогањан касније. Као правник учествовао је у политичким и књижевним расправама које су изазвале велику пажњу јавности. Као републикански кандидат учествовао је на изборима за Законодавну скупштину 1863. и 1869. године, али није изабран. 4. септембра 1870. изабран је за помоћника градоначелника Париза, 31. октобра 1870. поднео је оставку, 8. фебруара 1871. изабран је у Народну скупштину, где је заузео крајње леви став, противио

А.И. Березовски[336] је покушао да убије Александра II. Суђење атентатору се претворило у демонстрацију симпатија француске јавности према пољским револуционарима.

Протоколарни догађаји – огромна парада 6. јуна, у којој је учествовало око 60 хиљада људи, свечани састанци руског и француског императора и пруског краља – нису могли да ублаже непријатан утисак о боравку Александра II у Паризу. Нису били охрабрујући ни резултати Горчаковљевих преговора са Наполеоном III, који су вођени 3. јуна 1867. О најваж-

се прихватању немачких услова из прелиминарног споразума. Са почетком устанка у Паризу и формирањем Комуне, организовао је „Париску лигу републиканске уније права", позвао Тјера на уступке и преговоре са Комуном, након њеног пораза накратко је ухапшен. После ослобођења, уређује лист „Републик Франс", јула 1871. безуспешно је учествовао на изборима за Народну скупштину. Године 1872–1876. заменик и председник општинског већа Париза, 1876–1881. – Члан Већа посланика, један од иницијатора амнестије за комунаре, 1881–1882. – Префект Департмана Сене, 1882–1889. – члан Представничког дома скупштине, 1885–1888. – председник Представничког дома. Флокуеов улазак у владу отежан је могућом негативном реакцијом Русије након инцидента који је он изазвао 1867. Флокуе је 1888. уз подршку Министарства иностраних послова примљен у руском посланству у Паризу, након чега је дошао на чело владе и Министарства унутрашњих послова, 1889. његова влада је пала због разоткривања Панамског скандала. Флокуе се вратио у Представнички дом, али није изабран за председника. Даљи развој скандала показао је умешаност Флокуеа у финансијске преваре, коришћење украдених средстава за борбу против политичког противника, генерала Ж. Боулангера. Године 1893. изгубио је изборе за Представнички дом, следеће године је изабран у Сенат, чиме се завршена његова политичка каријера.

336 Александар Березовски (1849–????), пољски револуционар, допутовао у Париз 1865. године, осуђен је пред француским судом на 20 година тешког рада због покушаја убиства императора Александра II.

нијем питању за Русију – укидању рестриктивних чланова није било ни речи, осврт на питање Крита довео је до још једне изјаве о различитим позицијама две земље на Истоку. Дакле, пут Александра II и Горчакова у Париз није довео до побољшања руско-француских односа. Горчаков је 13. (26) јуна 1867. године, на прослави 50-годишњице службе, добио чин државног канцелара. Али, главни циљ његовог спољнополитичког програма још увек није био остварен. Године 1867, сумирајући резултате десетогодишњих покушаја да се проблем из 1856. реши уз подршку и сарадњу са Паризом, био је приморан да призна: „Подршка коју нам је пружао кабинет из Тиљерија била је, истину говорећи, неискрена и веома скромна."

Цена савеза са Русијом изгледала је Паризу превисока. 19. августа 1867. Наполеон III је стигао у Салцбург да се састане са Францом Јозефом. На крају преговора, који су трајали неколико дана, стране нису успеле да се договоре о савезу, што је тражила француска дипломатија. Ипак, Француска и Аустроугарска су се сложиле да заједнички прате одржавање статуса кво у јужној Немачкој како би спречиле јужнонемачке државе да се придруже Севернонемачкој конфедерацији. Током сусрета испоставило се да су на Истоку позиције двојице императора много јасније и ближе једна другој. Као резултат тога, потписан је споразум о одржавању статуса кво у Османском царству – Беч и Париз су се договорили да спрече присаједињење Крита Грчкој и спрече Русију да се директно меша у балканску кризу. У случају уласка руских трупа на територију Румуније, Аустрија би окупирала ову кнежевину. Франц Јозеф је задовољно изјавио: „Надам се да ће доћи дан када ћемо заједно деловати." Поново је формирана кримска коалиција, али је овога пута била усмерена, и то сасвим озбиљно, не само против Русије, већ и против Пруске.

То се одмах одразило на Балкану. Наступ балканских савезника био је планиран за 1. октобар 1868. године, након жетве која је требало да обезбеди храну за 60 хиљада српских и 30 хиљада грчких војника (њихови контингенти предвиђени по грчко-српском уговору) за војну кампању, али до ње није дошло. Непријатељски став западних сила искључивао је могућност руске подршке, чак је онемогућио стварање повољног политичког фона који би спречио интервенцију великих сила. Године 1868. Горчаков је овако изнео став руског министарства иностраних послова: „Када ни Русија ни хришћанско становништво Турске нису спремни за одлучну борбу, било који устанак на Истоку је неблаговремен и опасан." И сарадњу Русије и Француске на истоку онемогућила је Наполеонова дипломатија. Убрзо су на Балкану наступиле велике промене. Још у марту 1867. године Михаило Обреновић је отпутовао у Цариград како би изразио захвалност султану за евакуацију тврђава, што је одмах изазвало сумњу међу савезницима Србије и погоршало унутрашњу политичку ситуацију у кнежевини. У августу 1867, Михаило се састао са председником мађарске владе, грофом Андрашијем.[337] Српски кнез је обавеш-

[337] Ђула Андраши (1823–1890) – гроф, мађарски и аустроугарски државник и политичар. Од средине 40-их година 19. век придружио се мађарском опозиционом покрету, објављивао оштре антивладине чланке у листу Л. Кошута „Пешти Хирлап", активно учествовао у револуцији 1848–1849, као ађутант А. Ђерђија учествовао у борбама са Јелачићевом војском, 1849. револуционарна влада га је послала у дипломатску мисијом у Турску са задатком да осигура пријатељску неутралност Османске империје. После Вилагоша остао у Цариграду, касније емигрирао у Лондон, па у Париз. 21. септембра 1851. аустријски суд га је у одсуству осудио на смрт вешањем. Године 1857. уследила је амнестија за учеснике мађарске револуције, Андраши се вратио у Аустријску империју1858, придружио се приста-

тен о аустро-француском зближавању и предложено му је да одустане од планова за свргавање Османлија на Балкану. Заузврат, Беч је понудио дипломатску подршку пројекту припајања Босне и Херцеговине Србији. Михаило је пристао, а потом је уследила оставка највећег заговорника балканског савеза – Гарашанина, и приближавање Србије Аустроугарској.

10. јуна 1868. године убијен је кнез Михаило Обреновић – један од најистакнутијих представника ове династије. Пошто кнез није имао деце, појавио се проблем наследника, присталице Карађорђевића су постале активније. Војска, предвођена министром војним пуковником Блазнавцем,[338] довела је на престо брата од стрица убијеног кнеза – Милана Обреновића,[339] који се школовао у Паризу. Балкански савез се распао. Турска је 11. децембра 1868. поставила ултиматум Грчкој: да престане да шаље добровољце, оружје и храну

лицама широке политичке аутономије Угарске, 1861. изабран је у Државну скупштину, 1865 је изабран за потпредседника скупштине, 1866. године предводио скупштински комитет за припрему реформе „Компромиса" између Аустрије и Угарске, после Кенигреца први пут га је примио Франц Јозеф, предложио је императору да усвоји устав и успостави владу одговорну скупштини. 17. фебруара 1867. именован је за првог уставног премијера Угарске и министра војске. 1870. супротставио се плановима да Аустроугарска уђе у рат са циљем освете. 6. новембра 1871, после Бајстове оставке, именован је за канцелара Аустроугарске, на овој дужности је био до 8. октобра 1879. Учествовао у стварању савеза три цара, на Берлинском конгресу, закључио Аустро-немачки уговор из 1879.

338 Миливој Блазнавац (1824–1873), српски војсковођа и државник. Пуковник (1858), министар војске од 1865, члан намесничког савета 1868, 1871 руководио фабриком оружја у Крагујевцу, генерал (1872), министар војске и министар-председник (1872).

339 Милан Обреновић IV (1854–1901), кнез Србије 1868–1882, краљ Србије Милан I 1882–1889, умро је у избеглиштву у Бечу.

на Крит у року од пет дана, претећи да ће прекинути дипломатске односе и бомбардовати грчке луке. Претио је турско-грчки рат, који је могао да се заврши само потпуним поразом Грчке. Да би избегао такав развој догађаја, Горчаков је предложио да се о грчко-турском сукобу разговара на конференцији која је сазвана јануара 1869. године у Паризу. На инсистирање Велике Британије и Француске усвојена је декларација, према којој је Грчка требало да прекине све антитурске активности и пре свега подршку побуњеним Крићанима. Русија, која се нашла изолована, није могла да спречи усвајање овог документа, а Горчакову није преостало ништа друго него да препоручи Георгу Грчком да прихвати ове услове. Убрзо након тога, устанак на Криту је угушен. Био је то сумњив успех француске политике, који нипошто није решио проблеме са којима се суочавало Друго царство. Петербург није сумњао да се Француска спрема за рат са Пруском и да је у овом сукобу рачунала на подршку Лондона и Беча.

Импресониран успесима Пруске у Европи и пред недвосмисленом претњом Сједињених Држава да ће употребити силу у складу са Монроовом доктрином, Наполеон III је у марту 1867. евакуисао своје трупе из Мексика. Заједно са Французима отишли су и аустријски добровољци, цар Максимилијан је препуштен на милост и немилост судбине. Наполеон је припремао програм јачања војске која је требало да повећа свој резервни састав у случају мобилизације са 288 хиљада људи (1866) на 1 милион (1875, када је реформа требало да се заврши). У јануару 1868. Законодавни корпус је усвојио коначну верзију новог војног закона – уведен је петогодишњи рок службе у војсци „под заставама” и 4-годишње стално одсуство, тј. резерва. Програм је требало да обезбеди Другом царству стајаћу војску од 800 хиљада људи и обучену Националну гарду од 400 хиљада

људи. Године 1867. започело је наоружавање ове војске новом пушком – тип Шаспо,[340] који је омогућио да се нишани на 1600 корака наспрам 800 из пруске пушке иглењаче Драјзе.[341] Убрзо је нова пушка добила своје прво ватрено крштење. Године 1866. Французи су повукли своје трупе из Папске државе, надајући се да ће предаја млетачке области из руку Наполеона III Италији смирити италијанско краљевство и приморати га, макар привремено, да одустане од Рима. Међутим, у јесен 1867. Гарибалдијеви добровољци су извршили инвазију на Папску државу, папске трупе су поражене, а 26. октобра Французи су се вратили у Папску државу 3. новембра 1867. нову пушку су они тестирали код Монтане на Гарибалдијевим добровољцима и показала је одличне резултате. Године 1870. француска војска је имала 1 милион ових пушака.

Пруски генералштаб је, након значајних губитака од аустријске артиљерије 1866. године, уз пуну подршку владе, инсистирао на значајним наруџбинама од Крупа,[342] па је тако пруска војска добила нове топове

340 Пушком „модел 1866", којом је од 1867. до 1874. била наоружана француска војска. Име је добила по дизајнеру Антоану Алфонсу Шаспоу (1833–1905), домет до 1200 м.

341 „Пушка са иглом", или Дрејзеова пушка, која је први пут уведена у употребу у пруској војсци 1841. године, са дометом до 600 м. Масовна модернизација наоружања је почела већ касних 50-их 19. века. Названа по дизајнеру Јохану Николасу фон Дрејзеу (11787–1867), први озбиљнији тест у борби ово оружје је имало 1864. године, након чега је Дрејзеу додељена титула племића.

342 Алфред Феликс Алвин Круп (1812–1887), један од првих власника компаније Круп, захваљујући војним наруџбинама, значајно је проширио производњу челика и оружја, коју је основао његов отац Фридрих Круп (1787–1826). Под „Алфредом Великим" или „Краљем топова", фабрике компаније, углавном лоциране у Есену, специјализоване су за производњу артиљерије, граната, разних врста ватреног и убојног оружја, осовина

који су надмашили оружје потенцијалног непријатеља по снази, брзини и домету паљбе. Пруски систем није искључивао људску грешку, али је предвиђао њихово пажљиво проучавање и анализу, што је омогућило извођење правих закључака и доношење исправних одлука. Бизмаркова политичка подршка гарантовала је материјалну подршку овим одлукама. С друге стране, слабљење ауторитета и моћи Наполеона III довело је до тога да се он, потрошивши значајна средства на модернизацију пешадијског наоружања, није усудио да тражи средства од Законодавне скупштине за модернизацију артиљерије – па је француска војска је ушла у рат 1870. године са артиљеријом из 1859. године, која је била знатно инфериорнија у односу на модерне Крупове топове непријатеља.

Последњи рат за уједињење Немачке: избор Санкт Петербурга

Француска се ослањала на сопствене снаге и на старе, проверене политичке комбинације. Спољнополитичке шеме по моделу из 1856. поново су оживеле, и даље су биле непријатељски настројене и према интересима Русије и према интересима Прусије. Зато је Петербург одлучио да подржи Берлин, који је започео уништавање кримског система из 1866. године. Пријатељски руско-пруски односи ојачани су током сусрета Александра II и Вилхелма I 1868. године, што је било посебно важно уочи сукоба Берлина и Париза, неизбежног последњег рата за уједињење Немачке. У фебруару 1868, император је послао писмо краљу, у којем је изразио жељу да „продужи сарадњу” између Пруске и

точкова железничких вагона, чија је слика (три прстена који се укрштају) постала бренд производа компаније Круп.

Русије, започету још у време Александра I и Фридриха Виљема III. Тако је, након дугих руско-пруских консултација, Александар II је 13. децембра 1868. пристао да у случају француско-пруског рата распореди војску од 100.000 војника на граници са Аустроугарском у замену за подршку у укидању рестриктивних чланова. Формални савез није закључен, а обе стране су се сложиле да се ограниче на усмени договор.

Политика Наполеона III довела је Друго царство скоро у потпуну изолацију. Изгубивши могућност да постигне споразум са Русијом, Француска није стекла симпатије Велике Британије, која је са стрепњом пратило стварање 1867. француске колоније у Кочинкину (савремени Вијетнам) и јачање утицаја Париза у Египту, где је 1858–1869. под вођством грофа де Лесепса[343] и уз доминантно учешће француског капитала изграђен Суецки канал. Француска је остала једина сила која је стајала на путу довршетка уједињења Италије – њен гарнизон је обезбеђивао опстанак световне власти папе у Риму и Папској држави, тако да Париз није могао да рачуна на благонаклону неутралност свог италијанског суседа. Што се тиче Аустроугарске, како су каснији догађаји показали, Наполеон III је у великој мери преценио способност овог свог партнера за рат. Учешће у реваншистичком рату у Немачкој на страни Францу-

[343] Фердинанд де Лесепс (1805–1894), гроф, француски дипломата, инжењер и финансијер, вицеконзул у Тунису (1828), учествовао у припремама за заузимање Алжира и у рату 1830–1831, вицеконзул у Александрији (1832), конзул у Каиру (1833–1837), конзул у Ротердаму (1839), генерални конзул у Барселони (1842), амбасадор у Шпанији (1848–1849), 1850. предводи специјалну мисију у Риму, после француске војне интервенције је дао оставку, 1854. предложио египатском вице-султану (хедив) да започне изградњу Суецког канала, био на челу грађевинске компаније 1858–1869, сенатор (1876), члан Дома законодаваца (1877), иницијатор изградње Панамског канала (1880)

ске, из различитих разлога, није имало подршку ни међу немачким ни међу мађарским становништвом Аустроугарске, а конфронтација са Русијом није била популарна међу словенским поданицима Хабзбурга, са изузетком Пољака. Аустријска армија није завршила са модернизацијом наоружања, требало јој је много времена да мобилише војску, а финансијске тешкоће Беча су искључивале могућност брзог решавања ових проблема. У таквој ситуацији Француска је ушла у нову кризу.

Септембра 1868. почела је револуција у Шпанији, због које је краљица Изабела II[344] била принуђена да напусти земљу и потражи уточиште у Француској. Привремена влада намеравала је да успостави уставну монархију у земљи и преда круну новој династији. Наполеон III је био активно укључен у шпанске послове, надајући се да ће с оне стране Пиринеја остварити бар део свог програма хегемоније Другог царства међу латинским народима. То би му омогућило да подигне престиж власти који је брзо и стално опадао и која је постајала све непопуларнија – на изборима за Законодавну скупштину, одржаним у мају 1869, опозиција је добила преко 60% гласова. Међутим, Наполеоновим плановима за спољнополитичку освету мирним путем није било суђено да се остваре – 6. јуна 1869. у Шпанији је усвојен нови устав, а круна је још у марту понуђена принцу Леополду фон Хоенцолерн-Сигмаринену,[345] официру пруске војске, старијем брату принца Карла Румунског.

[344] Изабела (1830–1904), ћерка и наследница Фердинанда VII, краљица Изабела II(1833–1870), до 1843. земља је била под регентском управом, њена владавина је била крајње нестабилна и непопуларна, од 1868. у егзилу, 1870. абдицирала у корист свог сина Алфонса (1857–1885), који је постао краљ Шпаније Алфонсо XII (1875–1885).

[345] Леополд-Стефан-Карл-Антон-Густав-Едуард-Тасило, принц Хоенцолерн-Сигмаринген (1835–1905), старешина куће Хоенцолерн-Сигмаринген од 1885.

У септембру 1869. француска законодавна скупштина је захтевала од императора контролу над формирањем и деловањем владе, а почетком јануара 1870. он је био је приморан на уступке. Међутим, они нису учинили његову позицију стабилнијом. Најтежи ударац ауторитету императорске породице био је атентат на новинара Виктора Ноара[346] од стране принца Наполеона,[347] 10. јануара 1870. Сахрана представника опозиционе штампе 12. јануара окупила је око 100 хиљада људи. Велику пажњу привукло је суђење за убиство Ноара, где је оптужбу заступао Флоке, „славан" још од 1867. године. Режим је био све непопуларнији. Стога је француска дипломатија одлучила да искористи шпанско питање као изговор за почетак рата. Наполеону III није био потребан дијалог ни са Петербургом, ни са било ким другим, њему је опет био потребан мали победнички рат.

Вилхелм I је 28. јуна званично обавестио владара куће Хоенцолерн-Сигмаринен да се не противи да принц Леополд преузме престо, 2. јуна Мадрид је обавештен о овом одговору од краља. Дана 6. јула 1870.

346 Пјер Наполеон Бонапарта (1815–1881), син Лусијена Бонапарте, братанац Наполеона I, рођен је у Италији, са 15 година учествовао је у побуњеничком покрету у Романији, након чега је емигрирао у САД, код стрица Жерома. Бонапарта који је тамо живео. Вративши се у Рим, ухапшен је по папином наређењу, 1835–1836. У затвору, након ослобођења емигрирао је у Енглеску. Године 1848. вратио се у Француску, као представник Корзике биран у Уставотворну скупштину. Иступао је као радикални републиканац, па чак и гласао заједно са социјалистима, 1851. прво је осудио државни удар свог брата од стрица, али је убрзо са њим нашао заједнички језик, а након проглашења Другог царства прихватио је титулу принца, због чега су га се републиканци одрекли. Бавио се књижевним радом. 1870. убио је једног од секунданата које му је послао политички противник.

347 Виктор Ноар – псеудоним Ивана Салмона (1848–1870) – француски новинар, сарадник листа „Марсељеза".

године, на седници Законодавне скупштине, француски министар спољних послова, војвода де Грамон,[348] изнео је недвосмислене претње Берлину: „Ми не мислимо да нас поштовање права суседног народа обавезује да трпимо да друга држава постави једног од својих принчева на трон Карла V,[349] чиме је нарушила постојећи однос снага у Европи на нашу штету и угрозила интересе и част Француске... То се неће десити, сигурни смо у то... У супротном, ми ћемо знати... да извршимо своју дужност без икаквих сумњи, без колебања." Ова објава изазвала је експлозију ентузијазма међу законодавцима. Грамон је 9. јула упутио званичан захтев Бајсту за подршку Аустроугарске у случају француско-пруског рата. Истог дана, француског амбасадора у Пруској, грофа В. Бенедетија,[350] примио је пруски краљ у Берлину, француски дипломата је пренео захтев своје владе: краљ је морао да

[348] Антоан-Анженор-Алфред, херцог Грамон, херцог Гиша (1819–1880), француски дипломата и државник. Амбасадор у Каселу (1851), Штутгарту (1852), Торину (1853), амбасадор у Риму (1857), у Бечу (1861), министар иностраних послова од 15. маја до 9. августа 1870.

[349] Карло V Хабзбуршки (1500–1558), краљ Шпаније (1516–1555), император Светог римског царства немачке нације (1519–1555), који је под својом влашћу ујединио Шпанију, велики део Италије, Холандију, земље аустријске круне, велике колонијалне поседе у Латинској Америци.

[350] Винсент Бенедети (1817–1900), гроф, француски дипломата корзиканског порекла. Од 1840. у дипломатској служби, службеник Генералног конзулата у Каиру, конзул у Каиру (1845), у Палерму (1848), први секретар амбасаде у Цариграду (1851), за време Кримског рата – отправник послова у Турској, 1855. – амбасадор у Техерану, 1856. премештен у централу Министарства иностраних послова, учествовао у припреми и раду Париског конгреса, дипломатски представник у Италији (1861), амбасадор у Пруској (1864–1870), после пораза Француске у рату пензионисао се и вратио на Корзику.

нареди принцу Леополду да одбије предложени престо. Био је то нечувен и понижавајући захтев, јасна провокација рата.

Вилхелм I је већ био старац који уопште није желео да ризикује нови рат, посебно са државом која је имала тако солидну војну репутацију, као што је имала Француска. Направио је уступке који су омогућили Пруској да изађе из кризе без губитка достојанства, обећавајући да ће неформално препоручити свом рођаку да се предомисли. Овај задатак је олакшан и тиме што је шпанска влада, уплашена реакцијом Париза, почела да делује у истом правцу већ 10. јула. Принц Леополд се 12. јула 1870. одрекао права на шпанску круну. Пруски краљ је заједно са Бизмарком отпутовао у одмаралиште Емс, где су Александар II и Горчаков од јуна боравили у бањи. Током сусрета двојице монарха, у почетку се разговарало само о румунским и пољским питањима, Пруска и Русија су више разговарале о мерама против Аустрије, него ли о мерама против Француске. Међутим, убрзо је провокативно понашање Француске приморало Пруску и Русију да поново покрену питање пријатељске неутралности Русије у могућем француско-пруском рату у будућности. Александар II је потврдио споразум из децембра 1868. и чак отишао даље – у случају аустроугарске интервенције у сукобу, обећао је да ће извести армију од 300.000 војника на њене границе, и, ако буде потребно, заузети Галицију.

Сам сусрет пруског краља и руског императора био је демонстрација очигледне блискости Пруске и Русије, али ни на који начин није утицао на став Париза. По згодном изразу руског канцелара, Француска је уништавала сама себе својом политиком лагања. „Пруска се боји", коментарисала је француска штампа уступке које је правио Берлин. Наполеону III је био

потребан рат или јавно понижење Пруске, а 13. јула се Бенедети поново састао са краљем у Емсу и пренео му нови захтев из Париза: Вилхелм је морао да одобри одбијање принца Леополда и преузме на себе обавезу да му не дозволи да промени ову одлуку. Краљ је био огорчен, али се прибрао и обећао да ће се поново вратити овом питању, након чега је отишао у Берлин.

Званичан извештај о овом разговору послат је Бизмарку, који је вечерао са министром рата фон Руном и начелником Генералштаба фон Молткеом. Након што је прочитао текст и добио уверавања да ће Француска у случају рата бити поражена, Бизмарк је из њега избацио завршетак, који је говорио о могућности наставка преговора, услед чега је послани телеграм потпуно променио значење: „Након што је вест о абдикацији престолонаследника Хоенцолерна француској императорској влади званично саопштила шпанска краљевска влада, француски амбасадор је у Емсу поставио додатни захтев Његовом Краљевском Величанству да га овласти да телеграфише у Париз, да се Његово Величанство Краљ обавезује да више никада неће дати своју сагласност ако Хоенцолернови буду кандидати за престо. Његово Величанство Краљ је тада одбио да поново прими француског амбасадора и наредио је дежурном генералу да му пренесе да Његово Величанство нема више шта да каже амбасадору."

Изгледало је да су француском амбасадору показали врата. Био је то чувени „Емски фалсификат", који је Паризу дао дуго очекивани повод за рат. Пруска армија и Бизмарк, који су били уверени у супериорност своје војске и желели да обезбеде себи најповољнију спољнополитичку ситуацију на почетку рата, такође су желели да почне. Проблем је био решен. Опозиција Наполеону III оставила је своје примедбе по страни и у ноћи између 15. и 16. јула гласала за ратне

зајмове, Л. А. Тјер,[351] који је покушао да протестује, био је извиждан – гомила на улицама Париза назвала га је издајником и Прусом. Предлог Русије о сазивању конференције је игнорисан. И Париз и Лондон су се, не без разлога, плашили да ће Горчаков, ако буде сазван, покушати да покрене питање рестриктивних чланова Париског уговора. 19. јула 1870. Француска је објавила рат Пруској. Пруски Рајхстаг је са одушевљењем подржао краљев апел Немцима – „да се боре као њихови очеви за своју слободу и за своја права против насиља страних освајача". Ове речи су добиле пуну подршку и изван Прусије и Севернонемачког савеза, Француска, супротно очекивањима њеног руководства, није могла да рачуна на подршку јужнонемачких држава.

Француски војни програм из 1868. године још није био спроведен, мобилисано је 662 хиљаде људи, минус гарнизони за утврђења, трупе за одржавање унутрашњег реда и контингенти за Алжир и Рим, за операције против Пруске и њених савезника могло се одвојити само 370 хиљада људи, од којих је на првој линији фронта на Рајни 6. августа 1870. тј. до почетка рат било – 270 хиљада људи, против 462 хиљаде Немаца. Током 46 месеци од Садове и до 1870. године, Пруска је такође радила на повећању броја мобилисаних војника и постигла је зна-

[351] Луј Адолф Тјер (1797–1877), француски дипломата и државник, члан Државног савета (1830–1840), заменик министра финансија (1830–1831), министар трговине и јавних радова (1833–1834); министар унутрашњих послова (1834–1836), министар иностраних послова и председник владе (1836; 1840), пензионисан 1840. после пораза Египта у Другом турско-египатском рату, после 1852. – у опозицији Наполеону III, 1870. влада „националне одбране" послала га је у Русију, Велику Британију, Аустроугарску и Италију како би обезбедио дипломатску подршку Француској, али без успеха. Преговарао је о капитулацији са Бизмарком, као председник владе потписао је Франкфуртски мир 1871. и угушио устанак у Паризу.

чајан успех – са 288 хиљада на 800 хиљада људи. У резервном саставу Француза, уместо обучене и дисциплиноване Националне гарде, постојала је само тзв. „мобилна стража" која је имала око 400 хиљада људи. У ствари, то је била лоше обучена милиција – њени борци су имали обавезу да пролазе кроз 3-недељну обуку једном у 5 година, и, наравно, нису могли да буду адекватно обучени у 2 године које су претходиле рату. Ове недисциплиноване гомиле, које нису имале довољно официра и подофицира, постале су истински ослонац будуће републиканске власти, али је њихова вредност у борбама са немачким трупама увек била мизерна.

На почетку рата већина политичара у Европи очекивала је брзу победу Француза, а није искључивана ни могућност да Аустроугарска и Данска уђу у рат. У Бечу су биле јаке позиције присталица реванша, а пољска аристократска партија је постала активнија, посебно присталице Владислава Чарториског, који су сањали о реализацији програма делимичне обнове Пољске под влашћу аустријског императора, ако Пруска буде поражена. Међутим, Франц Јозеф није желео да ризикује нови рат без јасних гаранција за успеха, укључујући и став Русије. Циркуларом од 15. (27) јула 1870. руска влада је прогласила своју неутралност у Француско-пруском рату 1870–1871. Наравно, то је била неутралност наклоњена Пруској. Александар II је већ 23. јула упозорио аустријског амбасадора у Русији да пољско питање сматра „директним интересом Русије", те да ће оно бити стављено на дневни ред ако Аустрија заузме став који угрожава Пруску. „Онда ћу и ја", рекао је император, „морати да пређем на оружану неутралност и да пошаљем трупе на вашу границу." Штавише, Александар II је у име пруског краља гарантовао неповредивост аустријских граница, а ту гаранцију је одмах потврдио Бизмарк.

Због тога су у Бечу одустали од планова за непосредно учешће у рату, иако је и у случају победе Француске била могућа промена става Аустроугарске. У том случају, на предлог Д.А. Миљутина, предвиђена је могућност концентрисања војске од 350 хиљада људи у Пољској, и 117 хиљада људи у Волини. Бизмарк је 25. јула у „Тајмсу" објавио текст нацрта француских предлога који су му упућени у вези са Белгијом након састанка у Бијарицу, што је гарантовало негативан став Британије према другој страни. Што се тиче Данске, она је одбила да уђе у рат без значајног француског десанта, за шта француска флота у почетној фази рата није била спремна. Русија је у потпуности испунила своје обавезе. У августу 1870. Бизмарк је известио у Санкт Петербург да може да рачуна на подршку Пруске у ревизији Париског мира: „Ми ћемо радо учинити све што можемо."

Већ са првим пуцњевима постало је јасно да колосална предност француске пушке није надокнадила заостајање у артиљерији. У организацији командовања и управљања трупама пруски генералштаб је несумњиво надмашио француски. Убрзо су уследили порази који су искључили могућност интервенције треће стране у Француско-пруском рату. Почетком августа, француска војска на Рајни од 120.000 војника, предвођена маршалом Макмахоном, почела је да се креће како би помогла војсци маршала Базена блокираној у тврђави Мец.[352] Успех ове офанзиве могао би

[352] Франсоа-Ашил Базен (1811–1888), маршал Француске (1864). У војној служби од 1833, почео да служи као редов, добровољац, учествовао је и истакао се у рату у Алжиру, учествовао у опсади Севастопоља, унапређен у дивизијског генерала (1855), 1863–1867. командовао француским трупама у Мексику, где се истакао насиљем и интригама, што је умногоме допринело паду Максимилијана I, 1870. године постављен је за коман-

Француској дати шансу за спас, али је 29–31. августа Рајнска армија заустављена, поражена и одбачена назад у Седан. Пруска војска, предвођена Молткеом, почела је 1. септембра опсаду ове тврђаве, а већ 2. септембра 1870. године је капитулирало 83 хиљаде француских војника и официра, предвођених императором Наполеоном III. Званични орган Министарства иностраних послова Русије – „Journal de St.-Petersbourg" – реаговао је на то чланком чији је аутор, уз одобрење Горчакова, сумирао оно што се догодило. Русија не може себи да честита на преокрету у европској равнотежи, али „ту речи неће помоћи", јер Француска плаћа за своје политичке грешке и своје „националне пороке" – није дозвољавала Европи да „живи у миру" још од Наполеона I и „тако је 1807. изнедрила 1870. годину".

Побуњени народ је 4. септембра упао у зграду Законодавне скупштине у Паризу и захтевао смену императора и његове династије. Друго царство је пропало, власт је преузела влада Националног спаса. Већ 6. септембра изјавила је да неће уступити Немцима „ни педља своје земље, ни камена својих тврђава". По налогу владе, Тјер је послат на пут у престонице европских сила. 15. (27) септембра 1870, после Лондона и Беча, стигао је у Санкт Петербург, где је веома љубазно примљен. Међутим, његове молбе за подршку Француској нису услишене, руска дипломатија није могла да учини ништа више него да буде љубазна према њему. Александар II је изјавио: „Веома сам желео да постигнем савез са Француском, савез заснован на миру, а не на рату и освајању." Император се ограничио на савет Вилхелму I да покаже

данта царске гарде, затим Рајнске војске, која је капитулирала у Мецу. После рата изведен је пред војни суд, који га је 1873. осудио на смрт и лишење свих војних чинова. Казну је председник маршал Мек-Махон преиначио у затворску казну. 1874. побегао је у Шпанију, где је живео до смрти.

умереност у захтевима код склапања мировног уговора. Аустроугарска и Велика Британија нису учиниле ни толико, а Италија је, искористивши повлачење француских трупа из Папске државе, 20. септембра заузела Рим и није имала жељу да се меша у тако опасан сукоб.

20. октобар Тјер се вратио у Француску празних руку, његова мисија је завршена неуспехом. Северозапад Француске окупирале су немачке трупе, Париз је био опкољен. Маршал Базен је 27. октобра 1870. капитулирао у тврђави Мец, заједно са својом армијом од 173.000 војника. Након тога, Француска није имала више обучених трупа, а на брзину формиране, практично без школованих официра и подофицира, импровизоване милиције које је организовала нова влада нису могле да се носе са немачком армијом. У фебруару 1871. Француска је имала око 700 хиљада приучених војника, док су Немци имали – 936 хиљада одлично обучених и опремљених, у саставу најбоље војне машинерије у Европи којом је руководио њен творац – Молтке. Резултат организационе предности Пруске био је њен тријумф – потпуни војни пораз Француске. 18. јануара 1871. године у Версајској палати проглашено је Немачко царство – 22 државе и 3 слободна града – Хамбург, Бремен и Либек уједињени су под круном Хоенцолерна – пруски краљ Вилхелм I добио је још једну титулу – 28. јануара 1871. постао је немачки император Вилхелм I. Париз је капитулирао.

Крај кримског система и укидање рестриктивних чланова

Француско-пруски рат створио је услове за укидање рестриктивних чланова Париског мира. Пажња коју је руска влада посвећивала статусу Црног и Азовског мора обично се објашњава економским разло-

зима. Заиста, извоз житарица кроз црноморске луке се стално повећавао. Док је 1856–1860. преко њих прошло 77,1% укупног руског извоза пшенице, просечно 29,4 милиона пудова годишње, 1860–1865. Ови бројеви су износили 80,4%, односно просечно 65,5 милиона пудова годишње, а 1866-1870. – 85%, у просеку 65,5 милиона пудова годишње. Ипак, право на флоту на мору и утврђења дуж обала тешко да би могло заштити руску трговину, која би могла бити блокирана једноставним затварањем Босфора. Право на војну присутност у овом региону, пре свега, ојачало би одбрану Русије од претње поморске силе која би имала могућност да нападне обални простор од скоро 2 хиљаде км током целе године. Претварање Црног мора у театар војних операција аутоматски је довело руско-турске односе на ивицу рата, што је Османско царство претворило у таоца сукоба интереса између Лондона и Санкт Петербурга.

У августу 1870. руски амбасадор у Турској гроф Н.П. Игњатијев је у преговорима са великим везиром Али-пашом покренуо питање укидања ограничења на Црном мору на основу руско-турског споразума. Турци се нису журили да одговоре – велики везир се држао политике ослањања на Француску и уопште није очекивао брз пораз Француске. Горчаков није желео да чека крај француско-пруског рата, јер није превише веровао у Бизмаркову захвалност. Убрзао је решење питања рестриктивних чланова из 1856. „Градити политичку калкулацију на сентименту", написао је у извештају Александру II, „значило би препустити се илузијама." 15. (27) октобар 1870. у палати Царско село одржан је састанак којем је председавао император, на коме се разматрало питање могућих акција Русије. Император је одржао говор о потреби укидања одлука Париског мира које су биле проблем за Русију. И опет, као

у новембру 1866. г, министар финансија М.Х. Рејтерн је препоручио заузимање крајње опрезног става. Подржао га је министар унутрашњих послова А.Е. Тимашев.[353] Министар војске Д.А. Миљутин је предложио да се ограничe само на изјаву о обнављању права Русије у Црном мору, како не би било потребе за употребом силе у случају одбијања Румуније да се повинује овој одлуци. Зато је одлучено је да се не покрећу питања Јужне Бесарабије и демилитаризације Аландских острва.

19. (31) октобар 1870. циркуларном депешом руске владе А.М. Горчакова објављено је да, с обзиром на многа кршења Париског мира из 1856, које су починиле друге силе, Русија се више не сматра везаном његовим рестриктивним члановима: „Петнаестогодишње искуство је показало да је овај принцип (неутралност Црног мора – А.О.), од којег са те стране зависи безбедност граница руске империје у свој њиховој дужини, остао само

[353] Тимашев Александар Јегорович (1818–1893), руски државник, завршио је Племићки интернат на Царском Московском универзитету и Школу гардијских заставника, од 1835. – у војној служби, подофицир гардијског Измаиловског пука, млађи заставник (1836), заставник (1837), прекомандован у гардијски Гренадирски пук, 1840. – корнет, премештен у пук кавалирске гарде, поручник (1842), 1844. учествовао у биткама против горштака, штабни капетан (1845), капетан (1848), учествовао у „мађарској експедицији", пуковник (1849), 1855–1856. учествовао у операцијама против англо-француских трупа на Криму, генерал-мајор (1855), 1856. постављен за начелника штаба Жандармског корпуса и управника III одељења Личне канцеларије ЊИВ, генерал-ађутант (1859), 1861–1863. – на неограниченом одсуству, генерал-лајтнант, привремени генерал-губернатор Казања, Перма и Вјатке (1863), 1864. – разрешен дужности, министар поште и телеграфа (1867), министар унутрашњих послова (1868), генерал коњице (1872), члан Комитета за Царство Пољско (1872), 1878. разрешен дужности министра унутрашњих послова и именован за члана Државног савета.

идеја. У ствари, док се Русија разоружавала у Црном мору и чак, према декларацији укљученој у записник конференције, отворено себи забранила да предузме ефикасне мере поморске одбране у суседним морима и лукама, Турска је задржала право да држи у Архипелагу и у мореузима поморске снаге без ограничења; Француска и Енглеска су и даље могле да концентришу своје ескадриле у Средоземном мору." Русија је враћала себи право на војну присутност у Црном мору, не противећи се враћању истог права султану и уверавајући све да нема ни најмању жељу да покреће Источно питање.

Као што је Горчаков предвидео на састанку у Царском селу, реакција на ову изјаву била је ограничена на „рат на папиру". Велика Британија је енергично протестовала, међутим, лишена континенталног савезника, није могла ништа да учини. Иако су имали моћну флоту, Британци су имали веома малу армију у метрополи империје (око 100 хиљада људи), могућност стварања експедиционих снага издвајањем јединица из англо-индијске армије била је занемарива (око 5 хиљада људи). Не могавши да рачуна на подршку опкољеног Париза, и Беча који није хтео да ризикује рат, Лондон се обратио Берлину за подршку. На изненађење Бизмарка, који је руски иступ сматрао неблаговременим – канцелар је изнад свега био заинтересован за окончање рата са Француском – британска влада га је питала да ли Севернонемачки савез намерава да се придружи конвенцији од 16. априла 1856. о очувању рестриктивних чланова Париског мира. Имао је чему да се чуди: Пруска је позвана да се уједини са силом коју је управо поразила и са којом је и даље у рату – да би спречила свог јединог савезника да поврати право да ојача одбрану сопствене територије, а све то због интереса Велике Британије. Није изненађујуће што је оваква љубазна понуда категорички одбијена, а на захтев за

евентуалном неутралношћу Берлина у случају погоршања руско-британских односа дат је сасвим неодређен одговор. Стога је Британија морала да прихвати свршени чин и започне преговоре.

17. јануара 1871. почела је са радом Лондонска конференција током које се расправљало о одредбама новог режима у Мореузима. Представници Велике Британије и Аустроугарске тражили су, у замену за прихватање укидања рестриктивних чланова, промену статуса мореуза у њихову корист и право на војно-поморске базе у Турској. Наравно, ови захтеви су били правдани интересима безбедности Отоманског царства, али не само руски, већ и турски представник је активно протестовао против ових предлога. Зато је 1. (13) марта 1871. усвојена конвенција која је резултат ових преговора. Представници Русије, Велике Британије, Аустроугарске, Немачке, Италије, Француске и Турске потврдили су укидање статуса неутралности Црног мора и принципа затварања мореуза за ратне бродове, утврђене конвенцијом 1841. Међутим, султан је добио право да их по сопственом нахођењу отвори у време мира за бродове пријатељских и савезничких сила. Ово право је усвојено под притиском Енглеске и било је очигледно усмерено против Русије. Црно море је остало отворено за трговачке бродове, усвојен је низ одредби којима је потврђена потреба за радовима на чишћењу доњег тока Дунава, који су требало да побољшају услове за пловидбу овом реком. Главни исход конференције било је међународно признање укидања одредби из 1856. о правима Русије у Црном мору. Горчаковљев план је остварен. 18. (30) март 1871. – на дан ратификације Лондонског уговора добио је титулу Светлости.

У завршној фази Француско-пруског рата, избила је револуција у Паризу, где су грађани 18. марта 1871. прогласили Комуну. У почетку су Парижани проте-

стовали против покушаја да се градској Националној гарди одузме артиљерија, поред тога, по условима предаје, 30 хиљада пруских војника ушло је у западни део града. Ово је заоштрило ситуацију до крајњих граница и допринело подизању устанка предвођеног социјалистима и анархистима. Устанак у Паризу је остао изолован, покушаји да се следи његов пример у другим градовима власти су брзо и одлучно угушиле. Влада Тјера, смештена у Версају, није имала довољно снага да се бори против револуције – отприлике 25 хиљада војника против 200.000 војника париске Националне гарде.

10. маја 1871. потписан је Франкфуртски мир између Немачке и Француске. Француска је изгубила Алзас и Источни Лорен – територије са претежно немачким становништвом, припојене Француској 1648. на крају 30-годишњег рата. Немачки програм националног уједињења нужно је укључивао Алзас и Лорен, што није баш одговарало самим Алзашанима и становницима Лорена, који су по правилу говорили два језика, француски и немачки, исповедали католичанство, а већ су себе сматрали лојалним Французима. Покрајине су имале и велики стратешки значај – поседујући их, Немачка је сад иза својих леђа имала тврђаве Мец и Стразбур и једину природну препреку на путу ка Паризу – планине Вогезе. Овај губитак је у великој мери ослабио Француску и све до Првог светског рата постао је симбол понижења и изгубљене величине. Поред тога, поражени су платили одштету од 5 милијарди златних франака, до чије исплате су немачке окупационе трупе остале на територији Француске Републике, чије је издржавање на себе преузела Француска. Након тога, Бизмарк је пристао да убрза ослобађање значајног дела француске војске из заточеништва. Тако се однос снага драматично променио у корист Версаја. 21. маја трупе под командом маршала Мек-Махона ушле су у Париз;

до 28. маја последњи џепови комунарског отпора су уништени. Најмање 20 хиљада људи убијено је у борбама и погубљено у казненим акцијама, 38 хиљада људи је затворено, 7 хиљада људи је прогнано. Тјерова влада је повратила контролу над престоницом.

Туркестански фронт, 1852–1875.

Француско-пруски рат нагло је пореметио европску равнотежу у корист нове моћне државе – Немачке империје. Руска политика била је суочена са задатком да са њом постигне споразум, посебно неопходан у контексту противречности са Аустроугарском на Балкану, а на Мореузима, Балкану и у Централној Азији – са Енглеском, која се плашила напредовања Русије ка даљим прилазима Индији. Интензивирање руског напредовања у Туркестану уско је повезано са периодима руско-британске конфронтације. Већ је Кримски рат довео до промена на Блиском истоку. И пре почетка рата са Турском, руске власти су се поново суочиле са интензивирањем напада, али овог пута од Коканда, који су настојали да опорезују Киргизе (како су Казахстанци називани у руским изворима), који су били руски поданици.

Као одговор на то, 1852. мали руски одред под командом генерал-мајора И.Ф. Бларамберга извршио је извиђачки поход у степи до кокандске тврђаве Ак-Мечет (савремена Кизил-Орда). Ова акција је требала да кану демонстрира моћ руског оружја и да од напада Коканда заштити поданике Империје, пре свега казахстанске номаде. 1853. у централноазијским каганатима појавили су се емисари османске владе, позивајући на рат са Русијом. Зато је Перовски поновио свој поход у степу. Експедиција је била боље припремљена и завршена је заузимањем Ак-Мечете, преименоване у

тврђаву Перовски. Ове акције су планиране и припремане још пре почетка рата са Турском, али се њихово спровођење поклопило са првом етапом Кримског рата. У децембру 1853. године 12 хиљада Коканда са 17 топова покушало је да поврати тврђаву, али их је руски гарнизон од 450 људи, наоружан са 4 топа и 1 ракетном машином, напао и одбацио у степу. Како би развиле успех и ојачале контролу над степом, руске власти су 1854. почеле да повезују Оренбуршку и Сибирску војну границу, током чега је изграђено утврђење Верноје (савремени град Алмати, Казахстан).

Напредовање у Централној Азији поставило је темеље за будуће успехе, али је руски успех у Карсу имао тренутни и веома значајан одјек у региону. Техеран је 1856, верујући да је дошло време за остварење дугогодишњег сна, поново почео рат за Херат, који су Персијанци заузели после кратке опсаде 25. октобра 1856. Енглеска се поново умешала у сукоб, али овога пута са значајно већим снагама. Почео је Англо-персијски рат. 1. новембра 1856. ескадра од 45 бродова и експедициони корпус са 10.000 војника послати су у Персијски залив. 4. децембра искрцали су се на острво Харг, 10. децембра Британци су заузели луку Бушер, а одатле су почели да се крећу ка Ширазу, на путу за Техеран. Нису успели да развију свој успех, било је много разлога – Лондон није желео да ризикује, улазећи дубље са својим релативно малим снагама у ову област, сећајући се догађаја из 1838–1842. у Авганистану. Нису имали војне резерве за подршку – трупе су биле потребне свуда – и у Кини и у већ немирној Индији, где је 10. маја 1857. почео устанак сепоја. 4. марта 1857. у Паризу је закључен мир по коме је Персија званично признала независност кнежевине Херат.

Међутим, то није потрајало. Британска влада је 26. јануара 1857, дакле, чак и пре формалног окончања

Англо-иранског рата, закључила Пешаварски уговор са авганистанским емиром Дост-Мухамед ханом, према којем је он током ратних дејстава добијао месечну субвенцију од 100 хиљада рупија за повећање своје војске и њено издржавање. Овај споразум није стигао да значајније утиче на ток рата, али је зато створио повољан амбијент за англо-авганистанско зближавање, што је било посебно важно за Лондон током немира у Индији. 1858. упућена је руска мисија у Персију, Херат и Авганистан, на челу са Н.В. Ханиковом,[354] који је преговарао са шахом и владаром Херата. Што се тиче емира Авганистана, он је након склапања савеза са Енглеском одбио отварање руске амбасаде у својој земљи. Хаников се вратио у Русију године 1859, постигавши више научне него политичке резултате. Међусобно разумевање и сарадња Лондона и Кабула око Херата настављено је и после гушења устанка сепоја. 1862, после 10-месечне

[354] Хаников Николај Владимирович (1822–1878), руски дипломата и оријенталиста. Завршио је Царскоселски лицеј, самостално студирао низ оријенталних језика, 1841. је упућен у амбасаду у Бухари. Након повратка из ове области, објавио је Опис Бухарског ханства (Санкт Петербург, 1843), преведен на енглески, француски и немачки, објавио низ чланака у Русији и Прусији. Крајем 40-их година ступио у дипломатску службу код намесника Кавказа, активно проучавао ову област. У марту 1851, када је у Тифлису отворено одељење Царског руског географског друштва, изабран је за помоћника председника, објавио је низ чланака о географији и етнографији Кавказа и Закавказја. Управник генералног конзулата у Табризу (1853–1857), 1857. постављен је за дворског преводиоца Азијског одељења са прекомандом код намесника Кавказа. Док је био у Санкт Петербургу, поднео је белешку великом кнезу Константину Николајевичу о потреби експедиције на Хорасан, коју је водио 1858–1859. 1860–1869. живео у Паризу, где је објавио материјале експедиције, која је добила златну медаљу Париског географског друштва. 1866. г. отпуштен из службе са пензијом, почасни доктор историје Истока Царског петербуршког универзитета. 1874. г. објавио дело „Иран", по наруџбини Руског географског друштва.

опсаде, Дост-Мухамед хан је заузео овај град, у коме је 9. јуна, неколико дана после заузимања, умро.

Године 1857. на крунисање Александра II стигли су представници хивског хана и емира Бухаре са честиткама. Као одговор на то, у мају-децембру 1858. послата је мисија у ове државе на челу са помоћним ађутантом Н.П. Игњатијевом, који је требало да добије дозволу за присуство сталних руских трговачких агената у Хиви и Бухари, укидање двоструких дажбина на робу хришћанских трговаца и успостављање јединственог пореза (не више од 5% вредности робе). Осим тога, мисија је требало да испита ситуацију у државама Централне Азије – руска влада је била веома забринута због информација о активностима Британаца у овом региону. У исто време у Кашгар (савремени Сикјанг – Ујгурска аутономна област у Кини), где је у мају-августу 1857. дошло до устанка против манџуријске династије, послат је поручник Ч.Ч. Валиханов,[355] који је, под маском кокандског трговца, требало да прикупља информације о овој области кинеског Туркестана. Обе мисије су биле успешне, а уговори које је закључио Игњатијев допринели су извесном оживљавању руске трговине.

Сам Игњатијев је био веома скептичан у погледу користи од дипломатских активности у региону, који је назвао фатаморганом. „Информације добијене нашом мисијом", писао је, „и савесно разбијање некадашње „фатаморгане" изазвали су нагли заокрет у природи наших односа са ... суседима, допринели су успостављању реалније представе о размерама и основи њихове моћи, њихове стварне снаге и посебно о позицији коју морамо и можемо да заузмемо у Централној

[355] Валиханов Чокан Чингисович (1835–1865), руски официр, поручник, путник и научник, пореклом из казахстанских чингисида. 1853. године завршио Омски кадетски корпус, 1856. обишао Илијски крај, 1858–1859. – Кашгар.

Азији... као и оним циљевима које морамо да тежимо да бисмо сигурније и боље заштитили наше суштинске интересе." После 1858–1859. руске власти су убрзале процес изградње утврђења како би затворилe празнину од скоро 800 километара између Сирдарјанске и Сибирске војне границе и почеле активно да развијају пловидбу дуж Сирдарје. Почетком 60-их година 19. века видљиви су сви предуслови за интензивирање руског продора у регион – 1) све већа руско-енглеска конфронтација, која је Санкт Петербургу дала могућност да имитира претњу британским позицијама у Индији; 2) завршетак Кавкаског рата, који је омогућио ослобађање дела снага Кавкаске армије; 3) овладавање прилазима Централној Азији и развој знања о њој; 4) криза испоруке памука у Русију.

Од свих ових разлога, први је био најважнији. Економски разлози су били присутни током освајања Централне Азије, али нису били кључни ни за почетак ни за завршетак тог процеса. Раст памучне индустрије у Русији (2.400 предузећа 1804. и више од 15.000 1860.) био је природно повезан са повећањем увоза памука, углавном америчког. У просеку, 1841–1845. увезено је 527 хиљада пудова памука, 1846–1850. – 1.115 хиљада, 1851–1856. – 1.533 хиљаде, у 1856–1860. – 2.421 хиљада. Са почетком грађанског рата у Сједињеним Државама, ове бројке су у периоду 1861–1865. смањене на 1.116 хиљада. Међутим, средњеазијске сорте памука нису могле да замене америчке, египатске или индијске сорте са дугим влакнима, које су се могле користити у машинској производњи. Кратко и грубо влакно, ниска чврстоћа и еластичност туркестанског памука нису одговарали руским произвођачима. Тек од касних 60-их у Туркестану су се појавиле експерименталне плантаже, засејане америчким и египатским сортама памука, а тек крајем 80-их оне су замениле локалне сорте, Централна

Азија је постала главни добављач памука за Русију тек од 90-их година XIX века.

Године 1863–1864, током пољске кризе и након завршетка Кавкаског рата, почиње нови период руског продора у региону. Претећи став који је Велика Британија заузела по пољском питању постао је разлог за интензивирање акција Санкт Петербурга – демонстрација у Централној Азији требало је да скрену пажњу Лондона са Пољске. У пролеће 1863. руске трупе су извеле низ извиђачких експедиција, а године 1864. – широк и успешан продор линијом Сузак-Аулије-Ата. У лето и јесен те године заузете су кокандске тврђаве Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. Планирани задатак је извршен, али успеси које су мали одреди постигли над бројно надмоћнијим кокандским трупама навели су начелника Новококандске војне границе, генерал-мајора М.Г. Черњајева да иде даље – на Ташкент. 1. (13) октобар 1864. са одредом од 1.550 војника и 12 топова приближио се овом граду, чије је становништво бројало око 100 хиљада људи и где је био стациониран кокандски гарнизон. Покушај напада је одбијен и Черњајев је, изгубивши 16 погинулих војника и 62 рањена, био приморан да се врати у Чимкент. Ову акцију Черњајев је предузео на сопствени ризик и одговорност, без наређења из Петербурга.

Како је касније рекао министар војни Д.А. Миљутин, „... због овог неуспеха треба озбиљно да жалимо јер нас у Азији држи не толико материјална снага, наше трупе тамо су малобројне, колико морални ауторитет.” Заиста, сваки неуспех и најмањег руског одреда доводио је у сумњу непобедивост руске војске и умногоме закомпликовао ситуацију, која је гарантовано могла бити контролисана само у случају победе, тј. уз тај исти морални ауторитет. Тако је било и после неуспешног напада на Ташкент. Након губитка низа тврђава у

лето и јесен, у Коканду су се уверили у бесмисленост отпора, присталице мировног споразума појавиле су се чак и на хановом двору. Све се променило после Ташкента. Вође „партије мира" су погубљене, Коканђани су успели да окупе војску од 10 до 15 хиљада људи која је безуспешно покушала да пређе у офанзиву против малих руских одреда.

Черњајев се правдао неупућеношћу у владине планове, али за самовољу и неуспех није кажњен, иако је то захтевало Министарство спољних послова. Миљутин се присећао: „Чуо сам замерке зашто такви поступци нижерангираних локалних начелника пролазе некажњено? Конкретно, Министарство спољних послова се жалило да не само да такви начелници нису позвани на одговорност, већ су и награђивани и хваљени. Признајући одређену оправданост ових примедби, био сам, међутим, уверен у потребу великог опреза у таквим случајевима. Захтевајући да локални начелници поштују, колико је то могуће, инструкције и наређења која су добили, истовремено сам сматрао да је штетно да их потпуно лишим сваке сопствене иницијативе. Страх од одговорности за свако одступање од наредби може ослабити енергичност и предузетност. Постоје случајеви када начелник мора на сопствену одговорност да преузме акцију која није могла да се предвиди у раније састављеном плану. Битно је, наравно, да оваква одступања од планова у детаљима, не противречe крајњем циљу и да су заиста оправдана нуждом."

Тако су ставови о крајњем циљу акција у Централној Азији почели да се разилазе између Министарства иностраних послова, које се плашило могућих компликација у односима са Енглеском око туркестанског питања, и Министарства војске. 1865. од новоосвојених земаља и њима придружене Сирдарјске војне крајине формирана је Туркестанска област, потчињена

оренбуршком генерал-губернатору, на тај положај је године 1865. именован генерал-ађутант Н.А. Крижановски.[356] Черњајев је постао војни гувернер региона, број војника је повећан на 15 хиљада људи – премало за пасивну контролу територије дуж спољне црте нове границе. Узимајући у обзир да се „...као свуда, а посебно у Азији, снажна одбрана често осигурава смелом офанзивом...", Крижановски је препоручио Черњајеву да делује тако „...да наш непријатељ увек буде у страху од озбиљних напада са наше стране, а не да ми страхујемо од упада са свих страна."

Нова упутства нису спутала иницијативу војног гувернера Туркестанске области Черњајева и он је у мају 1865. покренуо другу офанзиву на Ташкент. Руски одред од 1.300 људи и 12 топова заузео је тврђаву Нијазбек, која је контролисала снабдевање Ташкента водом, и 9. (21) маја поразио кокандску армију од 7.000 војника у непосредној близини града, погинуо је владар ханства Алимкул, а Ташкент је био опкољен. У граду је порастао утицај партије присталица ослонца на емира Бухаре, кокандски гарнизон од 15.000 људи је био лоше вођен – тако да је у ноћи 14. на 15. (са 26. на 27) јуна 1865. Ташкент заузет јуришом. Губици руских трупа били су незнатни – 25 погинулих, 89 рањених и 28 контузованих. У граду су заробљена 63 топа, 2 хиљаде фунти барута, 10 хиљада граната. Становништву је гарантована неповредивост вере и обичаја, слобода од војних

[356] Крижановски Николај Андрејевич (1818–1888), генерал-ађутант, генерал артиљерије. Од 1837. у војној служби, помоћник војног аташеа у Пруској (1837), начелник Михаиловске артиљеријске школе (1857–1861), генерал-губернатор Варшаве и шеф Посебне канцеларије гувернера Царства Пољског, в.д. заповедника 1. армије (1861–1864), помоћник команданта Вилненске војне области (1864–1865), генерал-губернатор Оренбурга и командант Оренбуршке војне области, члан Војног савета (1865–1881).

конака и војне службе, осим тога, град је био ослобођен пореза и намета на годину дана.

Вест о заузимању Ташкента била је потпуно неочекивана за руску владу, министар унутрашњих послова П.А. Валујев је на ову вест реаговао овако: „Ташкент је заузео генерал Черњајев. Нико не зна зашто и с којим циљем." Та расправа о статусу града трајала је скоро годину дана. План о стварању новог независног ханства са центром у Ташкенту је одбачен, а 27. августа (8. септембра) 1866. његови становници су постали руски поданици. Други проблем за руске власти била је политика емира Бухаре, који је године 1865. искористио слабљење Коканда, упао у долину Фергане и заузео то ханство. Емир Сеид-Музафаредин тежио је хегемонији у региону, а након заузимања Ташкента, његове земље су се граничиле са Империјом. Уверен у своју снагу, емир је одбио да преговара са оренбуршким генерал-губернатором, полажући право на директне преговоре са Санкт Петербургом и ухапсио је руске дипломате. Бухарске трупе су започеле нападе на руске положаје.

Као одговор на то, у јануару 1866. Черњајев је предузео акцију против бухарске тврђаве Џизак. Лоше припремљена, ова кампања се завршила неуспехом, брзо су потрошене залихе хране и провијанта, након слабог покушаја напада, Черњајев се повукао. Злоупотребе и самовоља генерала почеле су све више да иритирају владу, па га је у фебруара 1866. заменио генерал-мајор Д.И. Романовски. Он је од самог почетка морао да реши проблем односа са Бухаром, која је после Џизака појачала своје активности. 8. (20) маја 1866. код Ирџара одред Романовског од 3.000 људи са 20 топова поразио је војску Бухаре коју је предводио емир. Руске трупе су ушле у Ферганску долину. Емир је одмах пустио руске дипломате и понудио преговоре, пристајући на све уступке, осим да плати одштету. Крижановски, који је

стигао у штаб, није пристао да повуче овај захтев, штавише, 13. (25) септембра Бухарцима је постављен очигледно немогућ услов – да у року од 10 дана плате 100 хиљада бухарских сребрних тила.[357] 23. септембра (5. октобра) 1866. борбе су настављене – руске трупе су заузеле тврђаве Ура-Тубе, Џизак, Јани-Курган и зауставиле се код Самарканда. Борбе су обустављене, емиру је понуђен мировни споразум, али он није журио да одговори на понуду.

11. (23) јула 1867. формирана је Туркестанска генерал-губернија, чији је центар био Ташкент који су руске трупе заузеле 1865. За генерал-губернатора постављен је генерал-ађутант К.П. фон Кауфман,[358] који је био

[357] Тила – бухарска сребрна монета, у то време вредела је око 15 рубаља.

[358] Фон Кауфман Константин Петрович (1818–1882), руски војсковођа и државник, генерал-ађутант (1864), почасни члан Петербуршке академије наука (1873), генерал инжењерије (1874). Завршио је Главну инжењерску школу (1836) и официрску школу за инжењере (1839). Службу је започео као поручник у Западном инжењеријском округу, од 1843. служио у Посебном кавкаском корпусу, члан Даргинске експедиције 1845. јуриша на село Гергебил 1848, а исте године прекомандован у гардијски Саперски батаљон. Провео инспекцију је утврђења левог бока Кавкаске војне границе, 1849. – виши инжењер Каспијског региона током трајања експедиције Дагестанског одреда. У саставу трупа генерала М.З. Аргутински-Долгоруког 1849. успешно деловао током опсаде села Чоху. 1850. надгледао изградњу утврђења у долини реке Самур и у Каспијској области. Од децембра 1851. – командант батаљона Дагестанског пешадијског пука. У Кримском рату командовао је Кавкаским инжењеријским батаљоном, учествовао у биткама код Курјук-Дара и у нападу на Карс. Вршилац дужности начелника Пољског штаба при главнокомандујућем, закључио је споразум са британским генералом В. Вилијамсом о условима за предају тврђаве Карс и турске Анадолске армије. 1855. – командант гардијског Саперског батаљона, 1856. – шеф кабинета генералног инспектора инжењерије, 1857. упућен на југ Русије ради утврђивања мера за јачање одбране Керчког мореуза и доњег тока реке Буг. 1861. – директор Канцеларије Министар-

активно укључен у анексију већег дела Централне Азије. Нови генерал-губернатор је добио практично неограничена овлашћења „да решава било какве политичке, граничне и трговачке послове, да шаље поверљива лица у суседне државе ради преговора и потписивања уговора, споразума или декрета". У јануару 1868. Кауфман је издејствовао потписивање трговинског споразума са кокандским ханом Худојаром, по коме је руским и кокандским трговцима омогућен слободан и безбедан улазак на територије Коканда и Русије, царине на увезену робу су одређене на 2,5% вредности робе. Окружен руским поседима, Коканд је почео да долази под руску контролу.

После 5 месеци одлагања, емир Бухаре је одбио да потпише уговор који му је предложен и објавио је „свети рат". 1. (13) маја 1868, позивајући се на чињеницу да се бухарске трупе нису повукле дубоко у своју територију са реке Зеравшан, на чијој је другој страни стајала руска војска, Кауфман је кренуо у офанзиву. Дана 2. (14) маја, руски одред од 4.000 људи са 10 топова поразио је бухарску војску од 60.000 војника и натерао њене остатке у бекство, Самарканд се предао без отпора. Кауфман је поново понудио мир емиру, али је ова понуда одбијена као знак слабости. Дана 30. маја (11. јуна) генерал-губернатор је кренуо из града, оставивши у њему мали гарнизон. 2. (14) јуна 1868. на висо-

---

ства рата, од априла године 1865. – генерал-губернатор Вилна, Ковна и Гродна, главни начелник Витебске и Могиљовске губерније, командант Виленског војног округа. Од јула 1867. – генерал- губернатор Туркестана и командант Туркестанског војног округа. За време Кауфмана је углавном завршено освајање Централне Азије, формиран је систем локалне управе и секуларног образовања, а на његову иницијативу почеле су да излазе прве новине у овој области – „Туркестанске ведомости" (1870). Кауфман је био покровитељ научних истраживања у региону, био је председник Туркестанског одељења Друштва љубитеља природних наука, антропологије и етнографије, основао је Јавну библиотеку у Ташкенту.

вима Зирабулака код Бухаре, емир је са својом армијом од 35.000. војника претрпео страшан пораз од 2.000 руских војника. Код Самарканда, у позадини Кауфмана, скоро одмах по његовом одласку из града, појавила се милиција шахрисабских бегова од 25.000 људи, а 2. (14) јуна, на дан битке на Зирабулаку, грађани су прешли на њихову страну. Тако се мали руски гарнизон цитаделе Самарканд (658 људи, заједно са амбулантом) нашао блокиран, окружен шахрисјабском милицијом и наоружаним грађанима – укупно до 65 хиљада људи. Кауфман се одмах вратио и, протеравши Шахрисабце 8. (20) јуна, подвргнуо град дводневној казни. 23. јуна 1868. емир Бухаре постао је вазал Империје, задржавши аутономију у унутрашњим пословима. Његов емират је значајно смањен, Бухара је приморана да плати одштету од 500 хиљада рубаља.

После тога дошао је на ред и најистрајнији центар отпора Русији – Шахрисјабски беганат, који је био у вазалној зависности од бухарског емира, и чији се владари нису потчинили свом сизерену после његове капитулације. У августу 1870. тамо је послата војна експедиција која је поново успоставила власт емира, а бегове који су побегли у Коканд хан је предао руским властима у Ташкенту. Кауфман је морао да реши још један проблем. 1864. у кинеском Туркестану (Синцан) почео је устанак муслиманског становништва против власти династије Ђинг. Манџурске трупе су поражене и протеране, кинеско становништво је масакрирано, страдало је око 175 хиљада људи. Руски конзулати и трговачке постаје у региону су уништене заједно са градовима са претежно кинеским становништвом, трговина је готово потпуно обустављена, избеглице су бежале преко границе у Русију, а њих су гонили одреди побуњеника. На ослобођеној територији формирале су се четири сукобљене државе, на територијама мање

или више компактно насељеним неким од најбројнијих народа у овој области региона: Дунганима (тј. етничким Кинезима-муслиманима), Ујгурима, Казасима (тј. Тјуркутима-муслиманима), будистима Калмицима.

Победе и порази у таквим сукобима доводиле су до нових крвопролића и нових таласа избеглица и напада осиромашеног локалног становништва на суседе, укључујући и руске поданике. Још 1864. владар Кокандског ханства Алимкул послао је мали одред од 68 људи на челу са својим војним заповедником Јакуб-беком, који је бранио Ак-Мечет 1852, у помоћ претенденту на власт у Кашгару, Бзрук-хану, који је потицао из локалне династије хоџа. Стигавши тамо, Јакуб-бег је заправо уклонио хоџу са власти и почео да влада у његово име, ослањајући се на људе из Коканда. 1869. послао је хоџу Бзрук-хана у Меку, али хан је радије остао у Бухари као изгнаник. Тако је Јакуб-бег постао владар нове државе – Једишара (Седам градова), чије су се границе пружале јужно од планина Тјен Шан. Након што је послао емисаре у Турску, од султана Абдул-Азиса је добио титулу емира. Убрзо је Јакуб-бег почео да угрожава централноазијске поседе Русије. Сличан став заузео је и султан Куљце, Абил-огли. Захтеви руских власти да се прекину упади остали су без одговора. Током маја-јуна 1871, по наређењу Кауфмана, руске трупе су ушле у Илијску покрајину са центром у граду Куљца, султан се предао и одведен је у Вернај.

Тако је територија са етничким и верским мешовитим становништвом дошла под руску управу, и било је неопходно присуство војске да би се одржао мир. Већ у октобру 1871. уследио је захтев Пекинга да се тамо врати кинеска администрација. Кауфман је свој начелни пристанак условио слањем кинеских трупа, што Пекинг није могао себи да приушти. Искључена је могућност стављања руских гарнизона на располагање кинеском

Ђиан-јуну (тј. губернатору). На крају је одлучено да руске трупе у Куљци остану као окупационе, без тражења финансијске накнаде за то. Заузврат је требало да добију повлашћене услове за слободну трговину са Кином. Повратак окупиране територије зависио је од спремности кинеске владе да пошаље довољан број војника за одржавање реда. Акције у рејону Илијске области одиграле су важну улогу у стабилизацији ситуације и охладиле Јакуб-бегово ратничко расположење. У мају 1872. потписао је споразум са делегацијом коју је послао Кауфман, по коме се обавезао да ће дозволити улазак руским трговцима, конзулима, а царине неће бити више од 2,5% вредности робе.

1866–1867, користећи слабљење својих традиционалних противника, хан Хиве је покорио низ туркменских племена и поново почео да подстиче нападе на руске постаје и караване преко условне границе која је ишла дуж Сир Дарје. Хан је категорички одбио да заустави пљачке и изручи пљачкаше, уздајући се да га штите пустиње које окружују Хиву. На Кауфманове позиве за преговоре одговарао је ћутањем или позивањем на Промисао Свевишњег. Да би се створила база из које би се Хива могла угрозити са Каспијског мора, у новембру 1869. у Красноводски залив искрцао се одред пуковника Н.Г. Столетова,[359] који је основао утврђење Красноводско. Ово утврђење и тврђава Александровска на полуострву Мангишлак, основана још године 1846, постали су административни центри подређени кавкаском гувернеру. Ово административно двовлашће

[359] Столетов Николај Григоријевич (1834–1912), генерал пешадије (1898). Постдипломац математичких наука на Московском универзитету, завршио Николајевску академији Генералштаба. Од 1854. – у војној служби. Учествовао је и истакао се у Кримском и Кавкаском рату, у војним операцијама у Туркестану, 1869–1871. командовао је Красноводским одредом, оснивач града Красноводска. У Руско-турском рату 1877–1878. командовао бугарском добровољачком милицијом.

у централној Азији објашњавало се чињеницом да је источна обала Каспијског мора била одсечена непријатељском територијом од туркестанског генерал-губернатора, док је веза са западном обалом била сигурна и брза. Међутим, изолација Мангишлака од Ташкента имала је низ негативних последица. Официри Кавкаске армије нису имали довољно искуства у операцијама у пустињи, што се убрзо показало у пракси.

Године 1871. Столетова је на месту начелника Красноводског одреда заменио потпуковник В.И. Маркозов.[360] Он је био администратор колонијалног стила, груб и кратковид човек који је одмах прионуо на посао. Дошавши у јединицу 1. (13) августа 1871, већ је 4. (16) септембра 1871. отишао у извиђачки поход до језера Сарикамиш, који је био лоше припремљен и праћен конфискацијама и насиљем над локалним становништвом. Одред Маркозова се 8. (20) новембра вратио назад и после 10 дана поново отишао у експедицију на Чикишљар, која је завршена 29. новембра (11. децембра) 1871. Док су Столетовљеве акције изазвале велику забринутост у Хиви, а туркменских племена поштовала његову способност да вешто комбинује војну снагу и спремности за мирно решавање кон-

[360] Маркозов Василиј Иванович (1838–1908), руски војсковођа, војни теоретичар, пешадијски генерал, 1854. – у војној служби у Нижњегородском драгунском пуку, кадет. За истицање приликом јуриша на Карс 1855. унапређен у заставника. Учествовао је у биткама са горштацима на Кавказу, истакао се приликом напада на Гуниб (1859). Завршио је Николајевску академију Генералштаба (1867), вратио се у трупе Кавкаског војног округа. 1871. прекомандован у Красноводск, командант посебног одреда, истраживао пустињу, заузео низ насеља дуж реке Атрек, пуковник (1872). 1873. током похода на Хиву командовао је Красноводским одредом. Командант 128. Староосколског пешадијског пука (1875). Генерал-мајор (1878), вршилац дужности инспектора болница Ратне армије. Начелник XII армијског корпуса (1881), командант 2. бригаде 6. пешадијске дивизије, командант 2. пешадијске дивизије (1892).

фликата, дотле је резултат извиђања и окрутне управе Маркозова било масовно незадовољство међу Туркменима, а није успео ни да оствари значајне војне успехе. У фебруару 1873. Кауфман је кренуо у напад на Хиву. Са три стране, четири руска одреда кренула су према престоници ханата, и планирано је да се сретну непосредно код града.

Руске трупе су марширале у најтежим условима, али се Красноводски одред под командом Маркозова нашао у трагичној ситуацији. Самоуверени начелник није успео да организује марш. Врућина, недостатак воде и хране изазвали су болести код људи и помор камила и коња. Красноводски одред је био приморан да се врати, пошто је претрпео значајне губитке а да се ниједном није суочио са непријатељем. Главни, туркестански одред, на челу са самим Кауфманом, стигао је до Аму Дарје 12. (24) маја и, након одмора, стигао до Хиве, где се придружио одредима генерал-мајора Н.А. Верјовкина[361] и М.Д. Скобељева.[362] 28. маја

[361] Верјовкин Николај Александрович (1821–1878), руски војсковођа, генерал-поручник (1876). 1839. завршио Московски кадетски корпус, распоређен као заставник у артиљерији. Учествовао и истакао се у мађарском походу 1849, унапређен у чин штабног капетана. У Кримском рату учествовао је и истакао се у опсади Силистрије и одбрани Севастопоља, награђен златним оружјем, унапређен у потпуковника (1855). 1861. – официр за посебне задатке у штабу команданта посебног Оренбуршког корпуса, учествовао је и истакао се у заузимању Јани-Кургана, унапређен у пуковника, постављен за начелника Аму-Даријске војне крајине (1863). За заузимање града Туркестана одликован је Орденом Светог Георгија 4. степена и унапређењем у генерал-мајора (1864), постављен за главног атамана Уралске козачке војске (1865). 1873. командовао је Оренбуршким одредом у походу на Хиву, за јуриш на Хиву одликован је орденима Светог Георгија 3. класе и Светог Владимира 2. степена. 1876. именован за члана Александровског комитета за рањенике и унапређен у чин генерал-лајтнанта.

[362] Скобељев Михаил Дмитријевич (1843–1882), „Бели генерал", истакнути руски војсковођа, генерал-ађутант (1878), генерал

(9. јуна) Хиванци су поражени, а сутрадан је град капитулирао. Сеид-Мохамед-Рахим хан, који је побегао из страха од казне, предао се 2. (14) јуна, а пуштен је неколико дана касније. Под притиском Кауфмана, 11. (23) јуна издао је декрет о укидању ропства – 30 хиљада робова – углавном Персијанаца – добило је слободу. Свима који су пожелели да се врате у домовину то је и омогућено.

Ханату је наметнута исплата одштете од 600 хиљада рубаља, од чега је половину требало да плате ханови најратоборнији вазали – Туркмени-Јомуди.

пешадије (1881). Школовао се код куће и у приватном интернату у Паризу. 1861. уписао се на Петербуршки универзитет, али га је исте године напустио и ступио у војну службу, уписан као питомац у гардијски Коњички пук. Учествовао је и истакао се у гушењу пољског устанка 1863–1864, унапређен у потпоручника (1863). 1868. завршио Николајевску академију Генералштаба у чину штабног капетана и упућен у Туркестански војни округ. Потпуковник (1872), учествовао је и истакао се у походу на Хиву 1873. Одликован Орденом Светог Георгија 4. класе. Пуковник (1874), учествовао је и истакао се у гушењу Кокандског устанка 1874–1876. Генерал-мајор, одликован орденима Светог Георгија 3. класе, Светог Владимира 3. степена, награђен златним оружјем (1876), постављен за војног губернатора Ферганске области (1877). Учествовао у Руско-турском рату 1877–1878, командовао је комбинованом козачком дивизијом, стрељачком бригадом, пешадијском дивизијом и корпусом. Истакао се приликом форсирања Дунава, јуриша и опсаде Плевне, преласка Балкана, битке код Шипке-Шеинова, заузимања Једрена и похода на Цариград. Генерал-потпуковник, одликован орденом Светог Станислава 1. степена (1877), генерал-ађутант (1878). Командант армијског корпуса 1878–1880. 1880. водио је другу експедицију у оазу Ахал-Теке, 1881, након заузимања Геок-Тепеа, унапређен је у генерала пешадије, одликован Орденом Светог Георгија 2. класе. Јавно је залагао за подршку Србима у Босни и Херцеговини и осуђивао политику Аустроугарске и Немачке, 1882. преминуо у Москви од парализе срца и плућа.

Они нису хтели да се потчине ни пораженом хану ни руским властима. Треба напоменути да су управо ови номади били главни добављачи робова, они су такође били најозбиљнија опасности за ослобођене персијске робове који су кренули кући. По наређењу генерал-губернатора организована је казнена експедиција – Кауфман је дао наређење „...номадски логори Јомуда и њихове породице да се потпуно униште и истребе, а њихова имовина, стада итд. – да се конфискује". Наређење, наравно, није извршено дословно, али се за њега касније прочуло у Русији, због чега је Кауфман био изложен озбиљној критици. Јомуди, који су се истрајно и јуначки борили, поражени су, што, међутим, није праћено „истребљењем". Штавише, Кауфман је за половину смањио одштету, а старешине кланова су пристале да плате након ових догађаја.

12. (24) август 1873. са хивским ханом закључен је мировни уговор чија је прва клаузула претворила ханат у руски протекторат – хан је прихватио да је „покорни слуга сверуског императора", без дозволе руских власти у Туркестану није имао право да преговара са суседним државама. Поред тога, обавезао се да ће исплатити 2,2 милиона рубаља одштете (исплата је распоређена на 20 година), омогућити слободну трговину руским трговцима у својим поседима, Аму Дарја је одређена као граница ханових поседа са искључивим правом пловидбе за руске бродове. На дан потписивања мира руске трупе су почеле да напуштају Хиву, Петро-Александровско утврђење на Аму Дарји је требало да постане трајна гаранција спровођења одредаба мировног уговора. У јулу 1875. у Коканду је почео устанак под паролама газавата. На челу устанка био је син владајућег

Худојар-хана, Пулат-бег. Хан је са породицом и малим одредом побегао у Ташкент. Побуњеници су започели нападе на руске постаје, 8. (20) августа 1875. њихова милиција од 15.000 људи напала је Хоџент, али је одбијена.

Кауфман је реаговао и одмах окупио одред од 4 хиљаде људи са 20 топова, који је кренуо на Коканд. 24. августа (5. септембра), у близини мале тврђаве Махрам на Сир Дарји, поражена је многобројна војска Пулат-бега. 29. августа (10. септембра) руске трупе су већ стигле до Коканда, три дана касније град се предао без отпора, требало је још недељу дана да се побуна коначно угуши. Крајем септембра руске трупе су напустиле територију ханових поседа, који је био принуђен да Русији уступи северни део ханата, који ће постати Намангански департман генерал-губерније. Одмах по одласку трупа устанак је поново планув. Центар устанка био је у Андижану, који је заузет 1. (14) октобра 1875, након чега се Коканд поново предао. После другог повлачења трупа поново је избио устанак у Коканду, а 3. (15) фебруара 1876. Кауфман је одлучио да ликвидира немирни ханат и да формира Ферганску област, којом ће управљати М.Д. Скобељев. 12. (24) фебруар 1876. Коканд је заузет, устанак је убрзо коначно угушен. Руске власти се практично нису мешале у унутрашњу управу у Хиви и Бухари, у почетку су се ограничиле на решавање само основних задатака – постављање телеграфске линије 1883. и изградњу железничке пруге – 1885. Касније, када је Сеид-Абдул-Ахад преузео трон Бухаре, нови емир је послушао савете руских дипломатских представника и укинуо ропство и зиндане.

Ратна претња 1875.

Руске акције у Централној Азији осујетиле су планове Лондона да прилазе Индији окружи појасом независних држава или држава под британском контролом, што је највише забрињавало британска управу у Индији. У ситуацији када су политике Русије и Велике Британије у Централној Азији периодично доводиле обе државе на ивицу сукоба, за Санкт Петербург је било изузетно важно да одржава пријатељске односе са Берлином. Ова жеља је била и у складу са Бизмарковим плановима за међународну изолацију Француске. Важна компонента ових планова било је очување републике, против које су, уз пуну подршку монархисте Мек-Махона, који је 1873. постао председник Треће Републике, активно интригирале присталице повратка Бурбона и Орлеана. 2. маја 1874. Бизмарк је рекао принцу Х. Хоенлоу:[363] „...пре свега, морамо тежити томе да се унутрашња моћ земље (тј. Француске – А.О.) не повећа, и да у иностранству не ужива почаст која би јој дала прилику да стекне савезнике. Република и унутрашња превирања су најбоља гаранција мира". Осим тога, одустајући од активне колонијалне политике и гурајући ка њој друге силе, канцелар Другог рајха је провоцирао сукобе у Африци

[363] Хлодвиг Карл Виктор Хоенло-Шилингфурст (1819–1901), кнез, баварски и немачки државник и дипломата, 1843–1845. – у пруској државној служби, 1845. прешао у баварску службу, члан баварског Рајхсрата (1846), присталица блиског савеза са Пруском, 1866–1870. – министар-председник и министар спољних послова Баварске, потпредседник Рајхстага (1871–1873), немачки амбасадор у Француској (1874–1885), учесник Берлинског конгреса, 1885–1894. – гувернер Алзас-Лорене, 1894–1900. – канцелар Немачке империје и министар-председник Пруске.

– између Француске и Енглеске, Француске и Италије, у Азији – између Енглеске и Русије, Француске и Енглеске, свуда задржавајући слободу избора и тиме повећавајући заинтересованост Париза, Лондона, Санкт Петербурга и Рима за пријатељске односе са Берлином. Сукоби интереса између Русије и Аустроугарске на Балкану омогућили су да се иста шема употреби и односима са Бечом.

У септембру 1872. у Берлину је одржан састанак руског, немачког и аустријског императора, током којег су Горчаков и Андраши постигли усмени договор о немешању у унутрашње ствари Османског царства, а Бизмарк је обећао да ће на Балкану подржати само оне акције које буду усаглашене између Беча и Санкт Петербурга. Разменом мишљења потврђен је супериоран положај Берлина, који није имао посебне интересе на тим просторима и постављао се као арбитар у руско-аустријским сукобима. У априлу 1873. Вилхелм I је узвратио посету Петербургу, у пратњи Бизмарка и Молткеа. Пре пута у Русију, Бизмарк је дао веома широка обећања руским дипломатама у Берлину о источном питању: „Ми немамо политичких интереса на Истоку; наши једини циљеви јесу заштита наших сународника који живе тамо и развој наше трговине. Утицај коју тамо можемо да имамо мора се ставити у службу оне силе чија нам је добра воља корисна и неопходна. Не емоција, већ политичка рачуница нам говори да је Русија таква сила, која једина може да нам суштински буде корисна и чије нам је пријатељство неопходно.”

Исти став Бизмарк је поновио у Санкт Петербургу директно у разговору са Горчаковом: „... Пруска никада неће заборавити помоћ које јој је Русија пружила током последњег рата, и да је једини начин да Пру-

ска покаже своју захвалност јесте да стави на располагање Русији сав утицај који Пруска има на Истоку..." 24. априла (6. маја), после свечаних пријема у част Кајзера, фелдмаршали Ф.Ф. фон Берг и Г. фон Молтке потписали су руско-немачку војну конвенцију о узајамној помоћи армијом од 200.000 војника у случају напада треће стране. Императори су је одмах ратификовали. Бизмарк се у почетку противио приступању Аустроугарске конвенцији, што је, наравно, у потпуности подржао Горчаков. Међутим, то је била само игра. Убрзо је немачки канцелар упозорио руског колегу да ће споразум имати значај само ако му се прикључи и Беч. 25. мај (6. јун) 1873. приликом прве посете Александра II Бечу после Кримског рата потписана је руско-аустријска конвенција консултативног карактера. У случају напада треће силе, Аустроугарска и Русија су се обавезале да неће улазити у нове савезе, већ да ће се договарати о заједничким акцијама. 11. (23) октобра 1873, када је Вилхелм I посетио аустријску престоницу, Немачка се придружила овој конвенцији. Тако је формиран савез три императора, чији је први тест био ратна претња 1875. године.

Процес обнове Француске ишао је брже него што је Бизмарк желео. 28. јула 1872. уведен је закон о општој војној служби, која је укинута још за време Рестаурације. У пролеће следеће године Француска је завршила исплату одштете и у септембру 1873. немачке окупационе трупе напустиле су Француску. У фебруару 1875. Француска влада донела је закон о повећању броја војника. Војно јачање Треће републике било је очигледно, али није изазвало забринутост код Вилхелма I и немачких генерала. Ипак, Бизмарк је одлучио да то искористи да поново потуче Француску. У марту 1873. Бизмарк је забранио извоз

коња из Немачке, што је одмах схваћено као веома узнемирујући знак. У априлу је инспирисао објављивање чланка „Да ли ће бити рата?" и буран одговор на то у немачкој штампи. Немачка империја је било сасвим млада држава, идеје немачког јединства још нису биле у потпуности остварене у политичкој пракси ове творевине, која је још увек много више личила на конфедерацију предвођену Пруском. Још један рат са „старим непријатељем" могао би поново да допринесе окупљању Пруса, Саксонаца, Бавараца, Виртембержана итд. у јединствену целину. С друге стране, чак и претња ратом, недоведена до свог логичног краја, требало је да избије Французима из главе идеју о могућој освете и повратку Алзаса и Лорене.

У мају 1875. Александар II је заједно са Горчаковом посетио Берлин на путу за Емс, искористивши то за сусрет са Вилхелмом I и Бизмарком. Император се недвосмислено изјаснио против планова за немачку инвазију на Француску, за коју би Берлин био одговоран. Мирољубиву позицију Русије подржавале су и друге престонице Европе – а пре свега Беч и Лондон, којима исто као и Санкт Петербургу није био у интересу ни дефинитивни, ни дугорочни постепени нестанак Француске као велике силе и рушење европске равнотеже у корист Немачке. Бизмарк је пошао на уступке, убедивши се да нема начина да се савез са Петроградом и Бечом искористи за постизање циљева његове политике према Француској. Бизмарк је био принуђен да свали одговорност на генерале, „који појма немају о политици". Напуштајући Берлин 10. маја 1875. године, Горчаков је послао телеграм руским дипломатским представницима у иностранству, који почиње речима „Сада је мир обезбеђен". То је изазвало излив огорчења код Бизмарка, који је у томе видео јавно понижење

Немачке, која је морала да попусти под притиском Русије.

Телеграм јесте створио такав утисак и створио непотребну напетост у руско-немачким односима. Наравно, управо на тај начин, непожељан за Бизмарка, то је било схваћено у Француској, а председник Мек-Махон је у свом писму упућеном Александру II изразио захвалност „за племенит и узвишен утицај" који је император имао на ток политичких процеса у Европи. Према Бизмарку, од тада почиње да га мучи ноћна мора антинемачке коалиције, чије су контуре, сасвим неочекивано за немачког канцелара, почеле да се појављују као резултат његових сопствених акција усмерених против Париза. У децембру 1875. године, сумирајући догађања током те године, рекао је: „Ми смо у стању да се носимо и са јаком Француском. Озбиљна претња би била само коалиција, а њу Француска није у стању да створи." Ипак, Бизмарк је разумео да би такво стање могло и да се промени, признајући да „ни у старој Кауницовој коалицији између Француске, Аустрије и Русије није било ничег невероватног". Ова могућност је постојала занемариво кратко време, док (само два месеца након милитантне новинске кампање у немачким новинама) није почела нова рунда Источне кризе.

Ситуација на Балкану 60–70-их година

Од почетка 60-их година 19. века, напетост на Балканском полуострву је стално расла. По први пут се као озбиљан фактор појављује бугарски народноослободилачки покрет, који је у почетку себи поставио задатак да формира националну цркву која не би била потчињена цариградском патријарху. 15. априла 1860. на

васкршњој служби у бугарској цркви у Цариграду, уместо имена Патријарха помињало се име султана. Овај пример следили су свештеници још 30 цркава у Бугарској. То је био формални почетак дугог бугарско-грчког црквеног спора. Васељенска патријаршија је 1766. године укинула Пећку (српску) патријаршију, а 1767. Охридску (бугарску) митрополију и од тада је постала једини центар православне заједнице на Балкану. Међутим, у 19. веку српску аутокефалност су већ признавали патријарси (1830. – султановим хатишерифом дозвољен је избор патријарха српског, уз сагласност цариградских црквених власти, 1838. формирана је патријаршија у Београду); као и грчке (1850) и румунске (1861) цркве.

Према руској статистици из 1862. Бугари су представљали најбројнији елемент словенског становништва европске Турске – 4,5 милиона људи, или 58,4%, а следе Срби – 2,95 милиона људи или 38,3%. Још 3,3% или 250 хиљада људи представљали су се као Руси – већином припадници верских секти који су живели углавном у Подунавским кнежевинама. У условима Балкана, национална црква је постала оруђе борбе за школу, образовање и, на крају, за национални идентитет паствe. Треба напоменути да су значајну улогу у борби за бугарску националну цркву имали људи секуларизоване свести, којима су национални интересе значили неупоредиво више од црквених канона и често су користили црквена питања за национално „буђење". Папски престо је такође покушао да искористи ову ситуацију – 1861. основана је Бугарска унијатска црква. Овај покушај није имао много успеха, пошто бугарско сељаштво није хтело да призна примат римског папе. 1867. цариградски патријарх је лидерима бугарске црквене опозиције

понудио аутономију, у границама од Дунава до Балкана, али је овај предлог одбијен – бугарска страна је тражила много више.

Треба имати у виду да Бугарска у то време није била политички, већ географски појам, и већ тада се водила расправа о њеним границама. Заправо, бугарско и руско гледиште о овим границама полазило је од постојања три главна региона насељена углавном Бугарима – тројединe подунавске (са центром у Тријадици, савремена Софија), трансбалканск (са центром у Филипопољу, савремени Пловдив) и македонске (са центром у Ускубе, савремено Скопље) Бугарске. Ови ставови су се заснивали на етнографским и историјским подацима (који нису били неспорни), кориштеним у радовима руских стручњака за Балкан и у руској картографији. У четири турска вилајета, која су обухватала ова три округа – Дунавски, Једренски, Солунски и Битољски године 1868. живело је 4.767.393 становника, од чега Бугара 4.095.981, Грка 355 хиљада, Румуна 65.878, Срба 41.284. Бугари су према томе били најбројнији народ на тим територијама. Насупрот руском, у Европи је постојао другачији став о географском појму „Бугарска", који ју је ограничавао на простор од Дунава до Балканског гребена.

Тако су се у спору између цариградског патријарха и присталица аутокефалне бугарске цркве сукобила два, у то време прилично традиционална и већ непомирљива погледа на Бугарску. Овај спор се одвијао у веома тешким спољнополитичким условима за Отоманско царство – Критски устанак, покушаји руске дипломатије да организује заједничку акцију Европе за заштиту Грка, формирање Балканске уније – све је то навело Цариград да подржи Бугаре, који су ослабили утицај Грка у цркви, поделили су православну,

„румску" заједницу у Турској и из ње издвојили елемент релативно лојалан турским властима. 11. марта 1870. султан Абдул-Азис је издао ферман о формирању самосталног бугарског егзархата са центром у Цариграду, чиме Бугарска црква више није била потчињена цариградском патријарху. Егзарха је бирао Синод у чијем су саставу били поглавари 17 епархија бугарске цркве. 12. фебруара 1872. изабран је први егзарх – Иларион Ловчански,[364] али он је већ 16. фебруара одбио егзархски престо, наводећи као разлог лоше здравље и заменио га је Анфим I.[365] Члан 10 фермана дозвољавала је стварање нових епархија бугарске цркве, под условом да 2/3 становништва црквене области пристане да иде под омофор егзарха.

Ово је био значајан корак ка бугарским националним тежњама. У областима са мешовитим становништвом, а пре свега у Македонији, почела је жестока борба између присталица егзарха и патријарха, подела која се, додуше, није увек одвијала на националној основи. Сам по себи, чин издвајања Егзархата не по територијалној, већ по националној основи, грубо је нарушио каноне православне цркве. 1872. патријарх Анфимије VI[366] је на помесном Сабору прогласио

[364] Иларион (световно име Иван) (1800–1884), епископ ловчански (1852–1872), после абдикације постао је бугарски епископ ћустендилски (1872–1884).

[365] Анфим I (1816–1888), егзарх бугарски 1872–1877. Црквено образовање стекао у Одеси и Москви (1856), 1868. постао митрополит видски, 16. (28) фебруара 1872. изабран за егзарха, а 5. (17) јуна 1877. уклоњен са положаја и прогнан у Малу Азију. По завршетку ослободилачког рата вратио се у Бугарску и председавао Уставотворном Трновском и Првом великом народном скупштином године 1879.

[366] Анфимије VI (1782–1878) патријарх цариградски, три пута је заузимао Патријаршијски трон: 1845–1848; 1853–1855; 1871–1873.

Егзархат за расколничку цркву (тек 1945. године је званично призната аутокефалност Бугарске цркве, превазилажење раскола је почело на иницијативу Руске православне цркве). Тако је турска влада у овој фази постигла свој циљ да подели православну заједницу Балкана на непријатељске фракције. У овом случају, руска дипломатија се нашла у најдвосмисленијем положају, са својим традицијама подршке и Патријарху и православним Словенима. Синод Руске православне цркве је одбио да пошаље своје представнике на Сабор у Цариград и директно подржи његове одлуке, али је осудио раскол; с друге стране, бугарским парохијама је пружена помоћ на различите начине – њихови представници су школовани у руским богословским образовним установама, пружана им је новчана помоћ, слата литургијска литература.

Источна криза 1875–1877.

У јулу 1875. године почео је устанак хришћанског становништва у турским вилајетама Херцеговина и Босна. Разлог је била злоупотреба турских власти. Лоше жетве 1873–1874. у Анадолији довеле су до тога да је Малу Азију захватила глад. Банкарска криза 1873. у Цариграду довела је до раста цене „живог новца", тј. сребра и злата и раста цена. Турске финансије су биле у очајном стању. Финансијска криза је била перманентна. Чак ни привремено одбијање плаћања камата на француске хартије од вредности после Француско-пруског рата није помогло. Износ зајмова које је Османско царство узело на лондонској берзи од 1854. до 1874. године. износио је 180.259.836 фунти стерлинга (не рачунајући зајам за железницу из 1870. од 31 милиона фунти стерлинга), од чега је до средине 1870-тих остало неплаћених 170.874.420 фунти стерлинга. Државни консолидо-

вани дуг 1875. износио је 5,5 милијарди франака, само на сервисирање спољног дуга потрошено је 12 милиона фунти – скоро половина свих прихода Османског царства (тачније 43,9%). Турска влада је била принуђена да прибегне штедњи. До новембра 1875. војска, морнарица и чиновници нису примали плату већ 8 месеци. Криза је натерала османску владу да пооштри пореско оптерећење у европским провинцијама, што је изазвало опште незадовољство.

Већ 1873. у правцу аустријске границе кренуле су прве избеглице из Босне и из Херцеговине, углавном католици. У ове две турске покрајине тада је живело око 1,2 милиона људи, углавном Словена, од којих је 42% исповедало православље, 40% ислам и 18% католичанство. Православно српско становништво било је углавном концентрисано у Херцеговини, која је 1874. године и сама постала жртва лоших жетви. Социјална структура становништва била је сложена – док су међу сељацима (преко 90% становништва), занатлијама и трговцима били заступљени представници све три вере, дотле су земљопоседници, од којих су сељаци узимали земљу у закуп, били искључиво муслимани. Њихов број је био мали: од 7 до 10 хиљада људи, углавном Словена. Положај сељаштва био је изузетно тежак – од 1/3 до 1/2 рода узимао је земљопоседник, 1/8 – је ишло за порез, осим тога, сељаци су плаћали и додатне, неземљишне дажбине. Положај порезника је био привилегија, процес сакупљања пореза практично није контролисала влада, која је широко користила систем откупа пореза. Јасно је да су у таквим околностима државни службеници били немилосрдни у наплати пореза, а хришћани су, пре свих, били њихове највеће жртве. У јануару 1875. у Бечу је одржан тајни састанак крунског већа којим је председавао Франц Јозеф, на којем се расправљало о плану за окупацију Босне и Херцеговине. Током априла-маја 1875. Франц Јозеф је путовао по Далмацији, током тог путо-

вања император је отворено примао делегације хришћанског становништва суседне Босне и Херцеговине са жалбама и молбама да их заштити и обећавао им подршку. У ствари, аустријски монарх је отворено иступао као бранилац Словена под турском влашћу, подстичући их на побуну.

Потпуна незаштићеност овог становништва, упркос вишеструким прогласима (хатихумајун 1856), постала је један од узрока устанка у Херцеговини, чији су учесници углавном били католици и православци. Побуњеници су се надали да ће им Аустроугарска и Русија помоћи. У јуну 1875. Аустријанци су у Которски залив довезли 8.000 пушака и 2 милиона патрона, које су одмах превезене дубоко на турску територију и подељене локалном становништву. Валија (турски намесник) Дервиш-паша није располагао значајнијим војним снагама, 10. (22) јул 1875. послао је казнени одред од 4 табора (батаљона) који су устаници поразили код Мостара. После тога, устанак је почео да се брзо шири у ове две покрајине. Око 25 хиљада устаника са мање или више успеха ратовало је са 30 хиљада турских војника. Рат је брзо постао герилски, побуњеници су спонтано користили тактику „удри и бежи", блокирајући турске гарнизоне у градовима смештеним у равницама и скривајући се од потера у планинама. Турци су претрпели значајне губитке – до почетка децембра 1875. од 30 хиљада војника само је 15 хиљада остало на располагању турској команди. Жртве рата су неизбежно постали сељаци који су масовно почели да напуштају немирну земљу. На територији Аустроугарске спас је нашло око 200 хиљада избеглица, значајан број њих склонио се у Србију и Црну Гору, а око 150 хиљада људи је страдало у овом сукобу.

Знатан број добровољаца, углавном Срба, отишао је у Босну и Херцеговину, како из саме Србије, тако и

из Црне Горе и Аустроугарске, а из Француске је стигао и Петар Карађорђевић са мањим одредом својих присталица.[367] Устанак, наравно, није могао да не утиче на прилике у Србији. Ситуација у кнежевини се изузетно заоштрила, у међувремену, 16. августа 1875. одржани су избори за скупштину, на којима су победили либерали на челу са Јованом Ристићем,[368] који се залагао за улазак у рат. И у Црној Гори је јачало такво расположење. И кнез Милан и кнез Никола, схватајући неспремност својих држава за рат са Турском, настојали су да то избегну. Осим тога, нису могли да игноришу недвосмислене препоруке и Беча и Санкт Петербурга, који су их позивали да остану неутрални. 30. августа 1875. Александар II се обратио писмом Вилхелму II,

367 Петар Карађорђевић (1844–1921), син кнеза Александра Карађорђевића, школовао се у Женеви и Паризу. 1870. ступио у Француску Легију странаца и као легионар учествовао у Француско-пруском рату 1870–1871, његово учешће у устанку 1875. (под именом Петар Мркоњић) било је повезано и са плановима да стекне популарност у домовини како би се вратио на српски престо, што је донекле и успело. 1883. оженио се кнегињом Зорком, најстаријом кћерком црногорског кнеза Николе. После убиства краља Александра Обреновића године 1903, војска, а потом и Скупштина, прогласили су Петра за краља Србије. Краљ Србије 1903–1921, 1916. због нарушеног здравља пренео је командовање над војском, а потом и управљање државом, на престолонаследника, принца Александра.

368 Јован Ристић (1831–1899), српски државник и историчар. Школовао се у Француској и Немачкој, доктор филозофије (1852). Посланик у Турској (1861–1867), министар иностраних послова (1867; 1872–1873; 1875; 1876–1878), један од регента кнеза Милана Обреновића (1868–1872), један од главних аутора Устава из 1869. којим је ограничена лична власт кнеза и иницијатор његовог усвајања. Председник владе 1873, 1878–1880, 1887. Представник Србије на Берлинском конгресу 1878. Противио се аустријској оријентацији кнеза Милана, 1889–1893. – један од намесника кнеза Александра Обреновића, аутор радова о српској дипломатској историји XIX века.

позивајући га да што пре реши проблем овог устанка тако што ће Турску натерати да спроведе реформе. На тај начин, по мишљењу руског императора, требало је да се избегне опасност од распада Османске империје, коју, према његовим речима, нема ко и чиме да замени. Руска влада је настојала да избегне ескалацију сукоба и настојала је да убеди Цариград да проведе реформе, заједничком дипломатском акцијом са Бечом и Берлином. Русија је најмање била заинтересована за ширење Источне кризе. 1. децембра 1875. Горчаков је, у разговору са британским амбасадором у Немачкој, лордом Одом Раселом,[369] изузетно прецизно и искрено изнео свој став: „Постоје два начина да се реши Источно питање: први, пут потпуне реконструкције и други – крпљење рупа тако да се постојеће стање одржи још неко време. Нико не може да се нада дефинитивном решењу, свако треба да се труди да, колико год је то могуће, одложи решење овог питања." Горчаков је предлагао први начин, али то би било могуће само ако би Европа имала јединствен став.

30. децембра 1875. уследила је реакција земље индиректно погођене устанком. Била је то „Андрашијева нота" коју је канцелар Аустроугарске гроф Д. Андраши послао аустријском амбасадору у Великој Британији грофу Бајсту. Био је то програм реформи у Босни и Херцеговини, изнет у форми добрих намера и предлога – забрана откупа пореза, давање ограничених административних надлежности хришћанским заједницама, обезбеђивање власништва над земљом за сељаке, увођење изабране управе и независног судства по конфесионално-пропорционалном принципу. Андрашијево обраћање амбасади у Енглеској сва-

[369] Одо Вилијам Леополд Расел (1829–1884), лорд, 1. барон Амфил (1881), британски дипломата, амбасадор у Немачкој (1871–1884).

како је било и веома симболично – било је то провера како ће да реагује Лондон, који је био спреман да подржи овај програм. Париз је заузео сличан став. Андрашијева нота је поставила темеље за формулисање заједничког европског става о кризи на Балкану, 31. јануара 1876. представљен је османској влади, која је одбила да га прихвати у целости. Андрашијев програм су одбили и побуњеници, којима се није допао јер није предвиђао аутономију покрајина, и, што је најважније, није имао одредбе које би гарантовале његово спровођење. Већина европских политичара такође није веровала да су Турци у стању да спроведу обећане реформе. „Да ли су обећања које је Турска дала о реформама вредна папира на коме су написана?" – скептично се запитао Бизмарк.

У међувремену, у Русији се ширио покрет подршке Словенима, који је одмах добио масовни карактер. Захватио је најшире слојеве руског друштва – од града до села. У августу 1875. појавили су се словенски комитети који су сакупљали помоћ за устанике, скоро у свим крајевима државе је непрекидно прикупљан новац у црквама и на јавним местима. Ова активност није добила одобрење царске владе, која је са подозрењем гледала на народне покрете. И Александар II је одобрио прикупљање новца, али не у корист побуњеника, већ за „жртве устанка". Немачки амбасадор у Санкт Петербургу, фон Швајниц,[370] није сумњао да званична Русија „страсно желела мир", као и да ће напори да се умире побуњени Срби и кнежевине Србија и Црна Гора које су их подржавале, бити узалудни. „Известио сам", писао

[370] Ханс Лотар фон Швајниц (1822–1901), пруски и немачки дипломата, генерал-лајтнант, амбасадор Севернонемачке уније (1869–1971), Немачке (1871–1876) у Аустроугарској, немачки амбасадор у Русији (1876–1893), присталица зближавања Немачке и Русије.

је почетком марта 1876. – одмах по ступању на дужност (амбасадора – О.А), да у Санкт Петербургу нисам нашао не само ратну странку, већ ниједног државника и генерала који жели рат".

И заиста, када је блиски сарадник министра војске, генерал-поручник Н.Н. Обручев,[371] сачинио белешку о потреби израде плана мобилизације у вези са кон-

[371] Обручев Николај Николајевич (1830–1904), руски војсковођа и државник, генерал-ађутант (1878), генерал пешадије (1887). 1848. године завршио школовање у 1. кадетски корпусу, 1854. – Академију Генералштаба. Од 1856. – професор Академије Генералштаба, 1858. постао први уредник часописа „Војни зборник". (Смењен после 8 месеци након серије чланака у којима се критикују недостаци интендантске службе у Кримском рату). Пуковник (1859), од 1863. – референт Војнонаучног комитета при Генералштабу, присталица стварања самосталног Генералштаба, узео је активно учешће у реформи војске. Генерал-поручник (1873), 1875. изнео план за припрему Царства Пољског у случају рата са Аустроугарском и Немачком, који је коначно усвојен 1880. године. Пред рат 1877–78. повереник министра војске Д.А. Миљутин, припремио план војних операција осмишљен за краткотрајни рат. У јуну 1877. Обручев је позван на Кавкаски фронт, где је развио план за операцију Авлијар-Алаџа, која је завршена 4. октобра 1877. потпуним поразом турске војске. После Алаџе, Обручев је позван у императорски штаб код Плевне, где је лично одликован Орденом Светог Георгија Победоносца 3. класе. У Порадиму је разрадио план да руска војска пређе преко Балкана зими. У априлу 1879. послат у дипломатску мисију у Цариград и Пловдив. После убиства Александра II и оставке Д.А. Миљутина, Обручев је постављена на место начелника Генералштаба при министру војске П.С. Вановском. 1880–90-их година под вођством Обручова извршене су све најважније реформе у руској војсци: модернизација наоружања, утврђивање европских граница, припреме за Босфорску експедицију. Учествовао је у формулисању руско-француског савеза 1891–1893, потписао војну конвенције 1892. Противио се руској интервенцији у јапанско-кинеском сукобу 1894–95. и активној политици Николаја II на Далеком истоку. У децембру 1897. поднео оставку, умро 25. јуна 1904. у Француској.

кретним циљевима могућег рата, император је одбио да размотри тај предлог. Како пише у свом дневнику од 25. марта (6. априла) 1876. Д.А. Миљутин: „... чим сам то споменуо, мислећи да Обручевљеву белешку предам суверену на читање, његово величанство ме је прекинуло отприлике овим речима: „Могу ти рећи само једно – сматрам да је рат у блиској будућности немогућ и потпуно сам сигуран да ћемо га избећи". За разлику од монарха, јавно мнење у Русији је било борбено прословенско. Штампа је појачала нападе на Министарство иностраних послова и на канцелара. Горчакову, који је био мало преосетљив на овакву врсту критике, није било право. „Наша штампа сада постаје бунтовна и напада мене лично", рекао је он у разговору са Швајницом 19. априла 1876, „моја садашња политика није у складу ни са мојим склоностима ни са мојим карактером. Увек сам био за јасне и прецизне мере. Али, када ме министар војске вуче за једну руку, а министар финансија за другу, шта ја да радим?" Оваква колебања власти још увек склоне миру стварала су ситуацију неизвесности, у којој је и сама власт деловала неодлучно. То је само изазивало још више критика. Крајем априла 1876. у Бугарској почела је следећа етапа крвавих догађаја на Балкану. То је додатно закомпликовало унутрашњу ситуацију у Русији.

Треба напоменути да само становништво бугарских земаља, углавном, у почетку уопште није било наклоњено побуњеницима. Режим овде није био нарочито окрутан. Последњи велики устанци овде су се десили у области горњег Подунавља 1849–1850. и 1853. године. Брзо су били угушени од стране Турака, након чега је значајан број Бугара емигрирао у Русију где су им дате слободне земље на Криму и дуж Дњестра за насељавање. Након тога је наступио период релативног затишја. Међу бугарским сељаштвом почео је да

се истиче просперитетни слој – чорбаџије,[372] који нису желели да ризикују своје животе и имовину. С друге стране, Бугари су остали апсолутно обесправљени део становништва и лако су могли да изгубе и једно и друго скоро сваког тренутка. Проблем са земљом у Дунавској Бугарској и Добруџи погоршао се почетком 1960-их година 19. века након завршетка Кавкаског рата, праћеног масовном емиграцијом горштака у Османско царство. Турска власт их је населила у крајеве у којима је лојалност становништва изазвала сумње у Цариграду – у Сирију, Ирак, Палестину, Македонију и Добруџу. Да би населили горштаке, одузимана је земља локалном становништву, а у Бугарској је хришћанско становништво коришћено и као радна снага у изградњи кућа за насељенике. Све је то, наравно, изазивало незадовољство.

Ове околности су решили да искористе револуционари, који су деловали из суседних земаља – Србије и Румуније, покушавајући да у борбу против Турака укључе сеоско становништво. 16. септембра 1875. Христо Ботев[373] и Стефан Стамболов[374] су, прешли Дунав

372 У почетку су „чорбаџијама" звали јаничаре који су делили чорбу из заједничког котла.

373 Христо Ботев (1848–1876), бугарски револуционар, песник и публициста. 1863. завршио школу у Калоферу, 1864. као ванредни ђак уписан је у Другу одеску гимназију, одакле је избачен 1865, после чега је неко време био учитељ у Бесарабији у бугарском селу Задунајевка. 1867. вратио се у отаџбину, где је безуспешно покушавао да подигне устанак против Турака и чорбаџија. Исте године емигрирао је у Румунију, где је почео да објављује у бугарској штампи и спријатељио се са Стамболовим. 1875. заједно су објавили збирку „Песме и стихови". 1876, сазнавши за почетак Априлског устанка, отишао је у Бугарску, где је предводио једну од чета и погинуо у борби са Турцима.

374 Стефан Николов Стамболов (1854–1894), бугарски револуционар, политичар, песник и новинар, 1870–1872. студирао у Оде-

и покушали да подигну устанак, али су их, уместо очекиваних неколико хиљада, дочекала само 23 човека. Након што су подигли устанички барјак и отпевали неколико револуционарних песама, припадници одреда су се повукли назад на румунску територију. Након тога почеле су темељније припреме за нови покушај устанка који је требало да почне 13. маја 1876. Због издаје, турска полиција је сазнала за планове букурештанског бугарског штаба устанка, почела су масовна хапшења, па су револуционари започели устанак пре планираног датума. До 2. маја имали су успеха у само неколико планинских градова, где је почело масовно истребљење Турака. Покушаји да се покрету да организовани карактер су пропали – то је била типична сељачка побуна, они нису желели да иду даље од своје заједнице, села или вароши. Учитељи, трговци, студенти – представници средње класе – били су главна ударна снага устанка. Масовно учешће најбројнијег слоја становништва, тј. сељаштва побуњеници нису успели да остваре, оно је против своје воље увучено у догађаје, а устанак није добио ни значајнију подршку у другим деловима Бугарске.

Тако су турске власти, које нису очекивале такав устанак, добиле прилику да организују казнену акцију великих размера. Окупљено је до 5 хиљада војника и значајан број башибозлука, а то су били локални Турци, Черкези, Помаци (потурице) и муслиманске избеглице

ској богословији, из које је искључен због веза са револуционарима, 1873. кратко је предавао у школи у родном Трнову, након чега је побегао у Румунију и активно се укључио у револуционарни покрет, покушао да подигне устанак 1875, учествовао у Априлском устанку 1876, посланик у Уставотворној скупштини 1879, активни члан Либералне партије и лидер Народне либералне партије чији је оснивач 1887–1894, посланик Народне скупштине од 1880. Председник Народне скупштине 1884–1886, члан Регентског савета 1886–1887, председник владе 1887–1894.

из Босне и Херцеговине. Управо су ови одреди деловали са посебном суровошћу приликом гушења устанка. Изоловани центри устанка уништавани су један за другим, 80 насеља је спаљено и више од 200 насеља опустошено. У многим случајевима страдали су невини људи који су били лојални султановој власти. На снази је био принцип колективне одговорности раје, тј. хришћана, због којег су страдали не само бугарски сељаци. У мају је у Солуну гомила фанатика убила немачког и француског конзула, ни амбасаде у Цариграду нису више биле сигурне. Према званичном извештају турских власти, убијено је 3.100 хришћана и 400 муслимана. Прва бројка је, без сумње, умањена. Британски конзул је проценио број хришћанских жртава на 12 хиљада људи, његов амерички колега – на 15 хиљада људи, касније бугарске студије дају процене броја жртава ове трагедије – од 30 до 60 хиљада људи.

Ако је начин организовања устанка довео до војног пораза бугарских револуционара, онда је организација његовог гушења довела до политичког пораза турских власти. Међународна реакција на злочине у Бугарској била је изузетно оштра. Чак и у Енглеској, која је стално подржавала Турке, почео је широк покрет против Турске. Памфлет „Бугарски ужаси и Источно питање", који је написао лидер либералне опозиције В. Гледстон,[375] продат је за неколико дана у 50.000 примерака.

[375] Вилијам Гледстон (1809-1898), британски државник и политичар. Члан Доњег дома од 1832. Лидер Либералне партије. 1843–1845. – министар трговине, 1845–46. – министар колонија, 1852–1855, 1859–1866, 1868–1874 и 1880–1882. – министар финансија. 1858–1859. – британски високи комесар за Јонска острва. 1868–1874, 1880–1885, 1886. и 1892–1894. – премијер. Што се тиче спољне политике, готово да се није разликовао од свог главног противка у парламенту – Дизраелија. 1880. окончао Други англо-авганистански рат уговором о протекторату, 1882. послао британске трупе да заузму Египат.

Штампа је захтевала хитну акцију за окончање турског терора на Балкану. Конзервативна влада на челу са Б. Дизраелијем[376] није могла да игнорише ова осећања. Ђ. Гарибалди, В. Иго, Ч. Дарвин, И.С. Тургењев и многе друге личности европске културе и политике иступале су у заштиту бугарског народа. Наравно, у Русији је масакр изазвао буру негодовања. Већ 5. мај 1876. Московски словенски комитет упутио је апел за прикупљање помоћи за Бугаре. Почетком јула 1876. у Букурешту одржан састанак Бугарског централног добротворног друштва које су издашно помагали руски словенски комитети. Друштво је промовисало стварање независне Бугарске (према бугарском схватању њених географских граница, које је требало да постану државне), формирало је добровољачке одреде, пружало помоћ избеглицама.

1. (13) маја 1876, током боравка Александра II у Берлину, Горчаков, Андраши и Бизмарк су потписали меморандум коме су се касније придружиле Италија и Француска, али је Велика Британија одбила. Заједничку акцију Европе осујетио је Лондон. Меморандум је захтевао од турске владе да склопи примирје са побуњеницима на 2 месеца, да помогне у обнови њихових разорених домова и домаћинстава и да призна

[376] Бенџамин Дизраели (1804–1881), гроф од Биконсфилда (1876) – британски државник и политичар, лидер Конзервативне партије. 1837–1876. – члан Доњег дома, од 1876. – члан Дома лордова, 1848–1881. – вођа конзервативаца. Године 1868. и 1874–1880. – премијер. Доследни противник Русије и присталица активне експанзије колонијалних поседа Велике Британије. 1875. обезбедио куповину контролног удела у Суецком каналу, чиме је припремљено преузимање Египта, током Источне кризе 1875–1878. водио политику подршке Турској и Аустроугарској, иницирао сазивање Берлинског конгреса. Резултат ове његове политике било је заузимање острва Кипар. 1880, после пораза у Трансвалу и Авганистану, био је принуђен да поднесе оставку.

побуњеницима право да поседују оружје. Турске трупе је требало да буду концентрисане на неколико места одређених посебним споразумом. Руска влада је била склона активнијој подршци побуњеницима, али је под притиском Аустроугарске била принуђена да одустане од тих планова. Текст меморандума је 30. маја требало да буде предат влади Турске, где се те ноћи догодио државни удар – свргнут је султан Абдул Азис, владар је притворен у палати, а 4. јуна је убијен. Нови султан Мурат V[377] заузео је тврд став према побуњеницима. Уручење Берлинског меморандума је одложено, а убрзо је тај предлог изгубио сваки смисао.

Милитантна расположења у Србији достигла су ону опасну границу преко које је кнез Милан Обреновић ризиковао да изгуби контролу над земљом. 5. маја 1876, после још једног сукоба са скупштином, која је захтевала заштиту истоверника и саплеменика, био је принуђен да у владу укључи присталицу уласка у рат – Јована Ристића. Руска влада је узалуд позивала кнеза да се уздржи од непромишљених поступака. Милан је одговорио да више није у стању да се одупире народу и да више не може да издржава избеглице из Босне и Херцеговине. Догађаји су измакли контроли. Значајан број добровољаца отпутовао је у Србију, међу којима и ген. М.Г. Черњајев, „лав из Ташкента", који је крајем маја одбио императорову наредбу да се врати у Русију. Милан је именовао Черњајева за главнокомандујућег српских трупа, а 13. јуна 1876. склопио је војно-политички савез са Црном Гором. 30. јуна 1876. Србија је започела рат са Турском, 2. јула јој се придружила Црна Гора. Објаву рата подржала је апсолутна већина становништва кнежевина. У Русији се словенски покрет

[377] Мурат V (1840–1904) – владао 93 дана 1876, после свргавања 28 година живео у кућном притвору, умро године 1904.

разбуктао са новом снагом, прикупљање помоћи је настављено, неколико хиљада добровољаца отишло је на Балкан. То је био општенародни покрет који влада није могла игнорисати. Био је то отклон од политике строге неутралности.

У спољној политици он се већ раније почео појављивати. 26. јуна (8. јула) 1876. у замку Рајхштат (савремена Чешка), као резултат преговора Александра II и Горчакова са Францом Јозефом и Андрашијем, потписан је руско-аустријски споразум. Русија је покушавала да спречи евентуално приближавање Аустроугарске и Велике Британије и осигура подршку Беча у случају погоршања ситуације на Балкану. Споразум није формулисан једним документом, већ белешкама направљеним по налогу руског и аустроугарског канцелара, које су се разликовале у низу тачака. Обе стране су се сложиле да се придржавају принципа немешања у турска питања и, ако буде потребно, поново преговарају о овом питању. У случају победе Турака, Беч и Санкт Петербург су се обавезали да ће их спречити да почине злочине, да ће тражити враћање status quo у Србији, признавање независности Црне Горе, спровођење реформи у Босни и Херцеговини по узору на критски Темељни статут из 1868. У случају хришћанске победе, Беч и Санкт Петербург су се обавезали да ће заједнички допринети регулисању последица рата и спречити стварање велике словенске државе. Неподударности су углавном биле садржане у претпоставкама о територијалним променама на Балкану. Према руском записнику, Аустроугарска је добила турску Хрватску и део пограничних земаља у Босни, Црна Гора – Херцеговину и луку на Јадранском мору, Србија – неке делове старе Србије и Босне, Русија је добила право на Батум, а Цариград је, у случају распада Османског царства, требало да постане слободан град.

Према аустријском записнику, Србија и Црна Гора су добиле само погранична подручја Босне и Херцеговине, а већи део ових провинција анексирала би Аустроугарска. У сваком случају, у овом документу се први пут помиње евентуално право Аустроугарске да припоји одређени део суседне турске територије. А.М. Горчаков је овако оценио претензије Аустријанаца: „Бечки кабинет ову компензацију сматра витално важним условом, без чега неће пристати на повећање суседних словенских кнежевина." Санкт Петербург се још надао да ће избећи рат са Турском и, у најмању руку, заоштравања односа са Бечом око Источног питања, тим пре што су у случају победе Словена, предвођених Србијом и Црном Гором, предвиђане велике промене, и то не само на Балкану. Русији би био враћен јужни део Бесарабије, отргнут 1856, и Батум. Бугарска и Албанија би добиле статус аутономних покрајина, Епир, Тесалија и Крит би припали Грчкој. Став из руског записника о статусу Цариграда био би потврђен.

У међувремену, ток рата на Балкану очигледно није потврдио претерана очекивања како присталица, тако и противника Руско-турског рата. Пре свега, пропали су планови Београда да обнови балканску унију из шездесетих година – Румунија и Грчка су одбиле да уђу у коалицију са Србијом и Црном Гором. Акције српских трупа биле су неуспешне. Оријентишући се на стварање милиције, тј. наоружане, али не и ваљано обучене мушке популација одговарајућег узраста, династија Обреновић је добила армију јаку по квантитету (до 150 хиљада бајонета на папиру), али не и по квалитету, тј. по обуци. У мирнодопско време имала је само 40 професионалних официра. Помоћ 4,5–5 хиљада руских добровољаца (укључујући медицинско особље одреда Црвеног крста), међу којима у почетку и није било баш много професионалних војника, није могла да надок-

нади недостатке старе војне политике Београда. Међу добровољцима, пре свега, било је врло мало професионалних официра, који су били толико потребни српској војсци. 27. јула (8. августа) 1876, након дугог оклевања, Александар II је дозволио руским официрима да напусте службу и оду на Балкан са правом да се касније врате у службу, уз задржавање чина.

После ове императорове одлуке, ситуација са кадровима у српској војсци почела је полако да се мења. Главнокомандујући, генерал Черњајев се није прославио, он је планирао да изврши инвазију на Бугарску, заузме Софију и тамо попуни војску бугарским добровољацима. Овај план је одмах пропао – Черњајев, који никада није командовао великим војним снагама, није умео да руководи импровизованом сељачком војском. Лична храброст генерала није могла да исправи његове грешке. Окупљене снаге биле су солидно снабдевене храном, униформама, оружјем и муницијом, али је успешно дејствовала само малобројна артиљерија, која је имала кадар добро обучен још у мирнодопско време. За велике офанзивне акције на нивоу армије, која има редовни официрски корпус, војнике и подофицире са дугим стажом службе у војсци, српска милиција и добровољци нису могли бити спремни. Њихова офанзива је остварила појединачне успехе, али је након заузимања Бабине главе (20. јун–4. јул) заустављена.

Најуспјешније су деловали Црногорци. Њихова војска, у суштини милиције кланова, бројала је око 30 хиљада људи, од којих је 11 хиљада чинила резерва, у којој су били млађи од 17 година и мушкарци преко 50 година. Ову резерву је било немогуће користити у офанзиви и кнез Никола Црногорски је упао са 11 хиљада бораца у Босну, где се скоро моментално његова војска повећала на 20 хиљада, приступањем локалних добровољаца из редова православног становништва. 28. јула

потукли су Турке под командом Мухтар-паше, а потом и војску Махмуд-паше, чији су остаци били блокирани у Медуну и после 4 месеца опсаде били приморани да се предају. У међувремену, значајан отпор се покренуо и у Турској: у Цариграду демонстрирају присталице рата за очување интегритета Отоманског царства. Незадовољство владом довело је до новог државног удара. 31. августа Мурат V је свргнут и стављен у кућни притвор у султановој палати. Његов брат Абдул-Хамид II[378] био је још неумољивији. Рат и масакр хришћана су настављени.

Користећи затишје на српском фронту, Турци су тамо пребацили борбено најспремније јединице и артиљерију. Од средине јула постепено преузимају иницијативу и крећу у контраофанзиву. Код града Алексинца 7–13. (19–25) августа и 16-29. августа (28. август – 10. септембар), и код превоја Кревет 16–21. септембра (28. септембар – 2. октобар), у тешким борбама српска Тимочко-моравска армија је једва успела да одбије турске нападе. Међутим, коначни исход рата је већ био решен. 17. (29) октобар 1876. неспремни Срби су поражени код места Ђунис у близини Алексинца, 180 км од српске престонице. Више од половине руских добровољаца је погинуло у овој бици, штитећи повлачење српске војске. Београд је био угрожен. Ратни губици су били страшни. 5.000 погинулих, 9.500 рањених и 200.000 избеглица у популацији од 1.300.000 људи!

Од 25. августа (6. септембра) 1876. у Ливадији су одржавани састанци о Источном питању на којима су учествовали император, наследник-царевић велики кнез Александар Александрович, министар двора гроф А.В. Адлерберг,[379] министар спољних послова

[378] Абдул-Хамид II (1842–1918), владао 1876–1909, Младотурска револуција га свргнула са престола .

[379] Адлерберг Александар Владимирович (1818–1888), руски државник, родом из племићке породице Остсеа, која је у руској

и канцелар кнез А.М. Горчаков, амбасадор у Турској генерал-ађутант гроф Н.П. Игњатијев, министар војске генерал-ађутант Д.А. Миљутин, министар финансија гроф М.Х. Рејтерн. Само је Миљутин био присталица војне интервенције у овом конфликту, али су његови аргументи превладали. Управо у овом периоду министар војске почиње све активније да се меша у послове Министарства иностраних послова. Он се све мање држи свог става из пролећа 1876. године, када је сматрао да је могуће сачекати да дипломате разраде план акције, сачекати да Горчаков каже своје. Међутим, позиција последњег до краја лета 1876. већ је била довољно јасна. У страху да би руска интервенција у Источном питању изазвала нагло заоштравање спољнополитичке ситуације, био је спреман да Србију и Црну Гору препусти „судбини: нека оружје одлучи која ће страна победити, а која ће погинути".

Александар II очигледно није делио ове ставове, и позиција канцелара је била озбиљно пољуљана. То

државној служби од средине 18. века. Од 1836. у војној служби, заставник гардијског Преображенског пука, у личној пратњи престолонаследника царевића великог кнеза Александра Николајевича, пратио га је на путовањима по Русији (1837) и Европи (1838), потпоручник (1838), поручник (1839), ађутант Наследника, 1839–1840. пратио га на путовањима, 1841. прекомандован у Посебни кавкаски корпус, учествовао и истакао се у борбама против горштака, штабни капетан (1843), 1844. у пратњи императора Николаја I путује у Берлин, Хаг и Лондон, капетан (1845), 1845–1847. пратио Наследника на путовањима по Русији, Аустрији и Немачкој. Пуковник (1848), 1849. пратио Наследника на путовању у Варшаву и Беч, 1850. именован за управника канцеларије Наследника, пратио га је на путовањима по Русији и иностранству, помоћни ађутант (1855), генерал-мајор (1855), генерал-ађутант (1855), генерал-поручник (1861), командант императорског главног стана, зам. министар императорског двора (1867), генерал пешадије (1869), министар императорског двора (1870–1881), 1881. отпуштен из службе.

је убрзо осетио Рејтерн. 3. (15) октобра 1876. императору је поднео извештај у којем је изложио свој став, наравно, антиратни. Министар финансија је био веома забринут због сталног повећања војних издатака: 1865. године износили су 127,687 милиона рубаља 1866. – 129,687 милиона рубаља, у 1867. – 127,25 милиона рубаља, у 1868. – 136.701, милион рубаља, у 1869. – 147,702 милиона рубаља, у 1870. – 145,211 милиона рубаља, у 1871. – 159,257 милиона рубаља, у 1872. – 165,924 милиона рубаља, у 1873. – 175,033 милиона рубаља, у 1874. – 198,709 милиона рубаља, у 1875. – 201,284 милиона рубаља, 1876. године. – 260,792 милиона рубаља. Подаци за последње три године, када су војни расходи износили 36,58%, 37,05% и 41,8% укупних расхода земље, посебно су забрињавали Рејтерна, који се 1876. био сасвим приближио остварењу свог сна – буџету без дефицита. Приходи планирани за 1876. Износили су 570.138.308 рубаља, а расходи – 570.052.136 рубаља, тако да би суфицит износио 86.170 рубаља. Међутим, само мобилизација 1876. довела је до ванредних, непланираних трошкова, што је довело до тога да је у стварности финансијска година завршена са минусом од 64.843.480 рубаља. Реитерн је покушао да убеди императора да одустане од својих планова да интервенише у балканској кризи из финансијске разлога.

Реакција Александра II јасно је сведочила о промени његовог недавног мирољубивог става. „Суверен је рекао", забележио је Рејтерн, „да га је извештај растужио, да ја осуђујем све реформе његове владавине доказујући да су те реформе ослабиле Русију; да уопште не указујем на средства за вођење рата и предлажем да Русија буде понижена. Да то неће дозволити ни Он ни Његов син." Судећи по сведочењу Рејтерна, император је био веома узнемирен. Заиста, спољнополитичко питање је очигледно постало и питање уну-

трашње политике. Ако је Русија Николаја I била у стању да издржи конфронтацију са коалицијом, а Русија његовог наследника није била у стању да ратује са Турском, онда је питање оцене успешности реформи 60-их година поново стављено на дневни ред и то не само од стране револуционара. Према речима Н.К. Гирса,[380] Александар II је био толико огорчен извештајем министра финансија да је бацио „тај папир преко стола Рејтерну, рекавши да нам сада не требају папири, већ дела".

Императорова раздражљивост се може лако разумети. Заиста, ако је Рејтерн поновио исте аргументе о финансијској неспремности Русије из 1866. и 1870. године, онда се само од себе постављало питање да ли су реформе ослабиле или ојачале Русију. Ако је 1856. Александар II пристао на преговоре у Паризу због финансијске слабости, која је била последица огромних трошкова Кримског рата, ако се у новембру 1866. при-

380 Гирс Николај Карлович (1820–1895), руски дипломата и државник. Родом из шведске племићке породице, који је била у руској служби од средине 18. века. Завршио Императорски Царскоселски лицеј. Од 1838. – у дипломатској служби, колешки секретар у Азијском одељењу Министарства иностраних послова. Колешки асесор (1846), дипломатски службеник у штабу главнокомандујућег трупама у Трансилванији, пешадијског генерала А.Н. Лидерса. Дворски саветник (1849), по повратку из Трансилваније вршилац дужности првог секретара у посланству у Цариграду. 1850. ступио на дужност, 1851. именован за управника конзулата у Молдавији. Директор Канцеларије опуномоћеног комесара за кнежевине Молдавију и Влашку (1853–1854), државни саветник (1856), генерални конзул у Египту (1856), генерални конзул у Молдавији и Влашкој (1858), активни државни саветник, од 1863. – амбасадор у Персији, тајни саветник (1865), од 1869. – амбасадор у Швајцарској, од 1872. – у Шведској. Управник Азијског одељења и заменик министра иностраних послова 1875–1882, активни тајни саветник (1878), од 1878. због болести канцелара А.М. Горчакова је фактички руководио Министарством иностраних послова, 1882–1895. – министар иностраних послова.

клонио мишљењу већине, укључујући и Рејтерна, који је објаснио финансијску слабост земље недавним укидања кметства и ванредним трошковима 1863–1864, онда произлази да се за 20 година колико је прошло од Париског мира, и за 10 година од састанака о укидању рестриктивних чланова из 1856. ништа није променило. Министар финансија, који је стално инсистирао на смањењу државних издатака и остваривању буџетског суфицита, очигледно није желео да схвати да држава није ту због буџета, пре ће бити обрнуто. Уосталом, аутору финансијских реформи, пре или касније, ипак се морало поставити питање зашто оне нису дале позитивне резултате за државу и када се они могу очекивати.

У таквим околностима, војници су све више утицали на императора. 18. (30) октобра 1876, пошто је примио вест да је српска војска поражена, а да Турци могу заузети Београд у року од 10 дана, Александар II, који се налазио у Ливадији, био је принуђен да интервенише. Турској је постављен ултиматум – да у року од 2 дана закључи примирје на период од најмање 6 недеља и почне преговоре. Цариград је био принуђен да пристане – закључено је примирје на 2 месеца уз статус кво. Само је Црна Гора наставила рат. У то време у Ливадији је донета одлука не само да се започне делимична мобилизација, већ и о „московском говору". Већ 21. октобра (2. новембра) император је рекао британском амбасадору у Русији лорду Огасту Лофтусу[381] да ће, ако Европа, уједињена, не поступи одлучно, Русија то учинити сама. Истовремено, император је сматрао потребним да нагласи да нипошто не жели да заузме Цариград

[381] Огаст Вилијам Фредерик Спенсер Лофтус (1817–1904), британски дипломата и државник, од 1837. – у дипломатској служби, од 1858. – амбасадор у Бечу, од 1865. – у Берлину, од 1871. – у Санкт Петербургу. 1880–1885. – гувернер Новог Јужног Велса (Аустралија).

и да би такво освајање представљало несрећу за Русију. Као одговор на ово, Дизраели је одржао говор у Лондону у којем је истакао спремности Енглеске да брани интегритет Турске и по цену рата.

29. октобра (10. новембра), по доласку у Москву са Крима, и Александар II је јавно иступио. Московски говор био је резултат Ливадијских састанака и одговор на недвосмислене претње британског премијера. Тог дана у Великом дворцу Кремља окупиле су се хиљаде представника свих сталежа Русије. Дворане палате нису могле да приме толике људе – император је ишао уским пролазом у људском мору. Александар II је прошао кроз Црвену капију на молебан у Успенски сабор. После молитве, московски градоначелник је понудио монарху хлеб и со, и он је одржао говор чији је смисао садржан у овом пасусу: „Веома бих волео да успемо да се сви договоримо. Али ако до тога не дође и видим да нећемо добити такве гаранције које би обезбедиле испуњење онога што имамо право да захтевамо од Порте, онда имам чврсту намеру да делујем самостално."

Москва је у то време била један од најмоћнијих центара словенофилске пропаганде, а јавно мнење у престоници било је веома борбено. Императорове речи су одмах биле примљене са одушевљењем, али бројне присталице рата нису биле сасвим уверене. 1.(13) новембар 1876. објављена је делимична мобилизација руске војске. После тога Александар II више није могао назад. Једини начин да се криза реши мирно био би успех Цариградске конференције амбасадора Русије, Немачке, Аустроугарске, Италије, Француске и Енглеске, сазване на иницијативу Санкт Петербурга. Трајала је од 23. децембра 1876. до 20. јануара 1877. године.

Чак и током прелиминарних састанака у новембру 1876, одржаних под председавањем Н.П. Игњатијева и без учешћа турског представника, руски амбасадор

је успео да постигне једногласно усвајање програма реформи заснованог на принципу минималног мешања у унутрашње ствари Османског царства. Аутономни статус би добиле 3 покрајине: 1) источна Бугарска; 2) западна Бугарска (укључујући Македонију), 3) Босна и Херцеговина (уједињена у једну провинцију). У аутономијама би била, по принципу верске пропорционалне заступљености, успостављена локална управа и полиција, које су требале да раде под контролом повереника кога би именовала турска власт. Мир са Србијом био би закључен уз очувања њене предратне територије. Што се тиче Црне Горе, која је наставила рат, она би могла да задржи територије које је окупирала њена војска у Херцеговини и Албанији. И опет, као и 1839. и 1856. године, влада Светле Порте одлучила је да крене у реформе како би створила повољан спољнополитички амбијент за себе.

25. новембра 1876. за великог везира постављен је Мидхад-паша,[382] искрени и непоколебљиви присталица уставне реформе којом би Турска постала модерна држава. Абдул Хамид II је послушао Мидхад-пашу, и 23. децембра 1876. потписао „Канун-и Есаши" (Основни закони), који је прокламовао равноправност свих поданика Светле Порте. Тако је за мање од месец дана донесен устав који је требало да на чудесан начин

[382] Мидхад паша (1822–1884), турски државник, валија (тј. гувернер) Ускуба (савременог Скопља) и Призрена (тренутно под окупацијом албанских терориста и НАТО-а), затим бугарски вали, министар јавних радова (1867), вали ирачко-арапски (1868–1871), у јулу-септембру 1872. – велики везир, затим у оставци, министар без портфеља (мај 1876), један од организатора завере против Абдул-Азиса, велики везир (децембар 1876. – јануар 1877), смењен и протеран, године 1878. добио дозволу да се врати, постављен за гувернера Сирије, али је убрзо ухапшен под оптужбом за саучесништво у убиству султана, 1881. је осуђен на смрт.

реши све проблеме Османске империје. Ова журба је била последица спољнополитичких околности. Главна одредба документа у овим условима био је члан 1. који је проглашавао да је империја „недељива целина" и да ниједан део ове целине не може бити одвојен по било ком основу. Симптоматичан је и тренутак који је одабран за потписивање „Основних закона". Био је то дан званичног отварања Цариградске конференције, уочи које је велики везир добио писмо од британског министра спољних послова лорда Е. Дербија,[383] у коме га уверава да Лондон неће подржати акције против Турске.

На почетку првог састанка конференције испаљена је салва са турских бродова усидрених у луци Златни рог. Мидхад, који је био присутан, изјавио је: „Господо, ова салва означава милост султана који је подарио устав којим гарантује права и уставне слободе свим грађанима империје. Верујем да овај велики догађај чини наш даљи рад сувишним." Заиста, ако су хришћани изједначени у правима са муслиманима, онда су предлози великих сила да се формирају територијалне аутономије са посебним режимом управљања хришћанском и муслиманском заједницом изгубили сваки смисао. Покушаји притиска на османску владу, коју је подржавала Велика Британија, били су неуспешни. 20. јануара 1877. конференција је завршила са радом. 27. јануара Игњатијев је напустио Цариград. За њим су отишли и други амбасадори.

У Будимпешти је 3. (15) јануара закључен тајни руско-аустријски споразум. Пошто исход конферен-

[383] Едвард Хенри Стенли Дерби (1826–1893), гроф, британски државник и дипломата. Члан Доњег дома 1848–1869, од 1869. – члан Дома лордова. Заменик министра иностраних послова (1852), министар колонија (1858), затим председник контролног одбора, министар за Индију, министар иностраних послова (1866–1868; 1874–1878), министар колонија 1882–1885, вођа либералних униониста у Дому лордова 1886–1891.

ције у главном граду Отоманског царства још није био познат, Санкт Петербург и Беч су се пре свега договорили о заједничким акцијама како би преговорима изборили аутономију за Босну, Херцеговину и Бугарску. Члан 2 звучао је реалније: „Уколико преговори не доведу до жељеног резултата и уследи њихов прекид, што би довело до рата између Русије и Турске, Императорска и Краљевска влада се формално обавезује да ће заузети став добронамерне неутралности према самосталним акцијама Русије и, у мери у којој то зависи од ње, да ће онемогућавати, дипломатским путем, могуће покушаје интервенције или колективне акције других држава." За рат на Балкану за Русију је био од виталног значаја споразум са Бечом, пошто су Аустријанци, делујући из Трансилваније, као 1856. могли лако да угрозе комуникације руске војске на доњем Дунаву. Петербург је био принуђен да прихвати услове које је Аустроугарска тражила у замену за пријатељску неутралност.

Дунавска монархија је обећала да ће помоћи у организовању привремених руских болница на железничкој прузи Краков-Чернивци и у превозу руских рањеника и болесника из Румуније у Русију том пругом. Заузврат, Беч је добио право избора када и како ће окупирати Босну и Херцеговину. Додатне клаузуле споразума искључивале су могућност да било ко припоји Новопазарски санџак – територију између Србије и Црне Горе. За разлику од претходних преговора у Рајхштату, овог пута није било речи о територијалној компензацији за Србију и Црну Гору. Обе стране су се сложиле да се неће ширити у случају избијања рата: Аустроугарска – на Румунију, Србију, Црну Гору и Бугарску; Русија – Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину. По завршетку рата, Бугарска (тј. подунавска Бугарска), Румелија (тј. Трансбалканска Бугарска) и Албанија требало једа добију статус независних држава. Ипак, то још није

био коначан договор. У поглављу 9 Споразума стајало је: „Резултати рата и територијалне промене које би могле настати услед могућег распада Османске империје биће регулисане посебном конвенцијом." То су били изузетно тешки услови, а Петербург је још једном покушао да избегне војно решење Источног проблема.

У међувремену, ситуација у Турској је наставила да се погоршава. Доношење устава није помогло да се криза превазиђе. Мидхат-паша, за кога је султанов интерес после тога нагло опао, послао је писмо султану у коме је оштро захтевао наставак уставне реформе. Убрзо након тога је отпуштен и склоњен из главног града. Парламент се окупио 9. марта 1877, али није могао не само да реши било који проблем, већ ни да смири ситуацију. Сервер-паша,[384] који је председавао скупштином, очигледно није разумео смисао и сврху ове институције, прекидао је предуге говоре посланика кратким и категоричним узвиком: „Сус, ешек!" (Ућути, магарче!), на владине захтеве одговарао је послушним „Бјали, ефендија!" (Разумем, ефендија!). Избијањем Руско-турског рата овај парламент, апсолутно послушан и већ бескористан за спољну политику Цариграда, је растеран.

Након неуспеха Цариградске конференције уследило је нагло погоршање руско-турских односа. 28. фебруара 1877. Турска је ипак направила мали уступак – са Србијом је закључен мир на основу status quo

[384] Сервер-паша (1821–1886), турски државник и дипломата, отправник послова у Русији (1856), помоћник министра трговине, префект Цариграда, комесар у Египту за решавање питања везаних за Суецки канал, комесар на Криту (1867), префект Цариграда (1868–1870), генерални секретар Министарства иностраних послова (1870–1871), министар иностраних послова (1871–1872), амбасадор у Паризу (1872–1873), министар јавних радова (1875), председник Народног већа (1877), министар иностраних послова (1877), поднео је оставку после Сан Стефана, али је 4. августа 1878. године именован за министра правде.

и започети су мировни преговори са Црном Гором. Последњи покушај руске владе да одржи мир без кршења обавеза преузетих у московском говору Александра II био је Лондонски протокол од 31. марта 1877. Трошкови припреме за рат били су велики. 4 месеца издржавања делимично мобилисане армије до фебруара 1877. коштало је 30.937.000 рубаља. Русија није могла да демобилише војску не остваривши никакве циљеве на Балкану, а њено даље издржавање било је велико оптерећење за буџет. Игњатијев, који је у фебруару послат у Европу, имао је задатак да добије подршку великих сила за предлоге Цариградске конференције. Протокол је садржао 2 декларације: 1) обавезу Русије да се демобилише ако Турска своју армију врати у мирнодопско стање и започне реформе; 2) о поништењу протокола у случају да се не постигне споразум о билатералном разоружању. Немачка и Аустроугарска су подржале руске предлоге, али је лорд Дерби, називајући то редактуром, искључио из документа чак и наговештаје гаранција за провођење реформе. Британска верзија је фактички садржавала само помињање њихове пожељности и захтев за демобилизацијом турске и руске армије. Стога је султан је, уз подршку Енглеске, одбацио и скраћени текст протокола као мешање у унутрашње ствари Османске империје.

Две недеље пре потписивања протокола, 18. марта, 1877. ратификован је анекс Будимпештанске конвенције, такође закључен 3. (15) јануара 1877. којим је потврђено право Русије да припоји Јужну Бесарабију, а Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину, искључујући Новопазарски санџак, који се налази између Србије и Црне Горе (посебно је било предвиђено да ће се о његовој судбини касније одлучити споразумом између Санкт Петербурга и Беча). Искључено је формирање велике словенске или друге

(тј. грчке) државе. 4. (16) априла 1877. А.И. Нелидов,[385] који је тајно стигао у Букурешт, потписао је конвенцију о условима присуства руских трупа на територији Румуније. Румунска влада се обавезала да руској војсци обезбеди слободан пролаз кроз своју територију и подршку у случају почетка ратних дејстава, да ће помагати у снабдевању храном и провијантом, омогућити коришћење железнице, поште и телеграфа. Русија се, са своје стране, обавезала да ће „заштитити и осигурати поштовање политичких права румунске државе" и „бранити садашњи интегритет Румуније". За јачање румунске армије која се наоружавала, њој су предата 32 тешка топа, 4 вагона барута, 25 хиљада пушака. Три дана након потписивања овог документа, којим је Русија de facto признала Румунију као независну државу, руским трупама је наређено да уђу на територију Турске (Румунија се као вазал Турске и даље сматрала турском територијом, али је у овом рату стала на страну Русије, прогласивши потпуну независност).

Руско-турски рат 1877–1878.

12. (24) априла 1877. Александар II је у Кишињеву потписао Манифест којим се објављује рат Турској:

[385] Нелидов Александар Иванович (1835–1910) – руски дипломата, од 1855. – службеник Азијског одељења Министарства иностраних послова, члан мисије у Атини (од 1856), Минхену (од 1861), Бечу (од 1869). Уочи Руско-турског рата 1877–1878. – саветник амбасаде у Цариграду, за време рата – шеф дипломатске канцеларије главнокомандујућег армије на Балканском полуострву. У новембру 1877. саставио прелиминарне услове за мир са Турском, који су чинили основу Санстефанског мировног уговора. Године 1879–1882. – изасланик у Саксонији и војводству Сакс-Алтенбург, затим – начелник Министарства иностраних послова, 1883–1897. – амбасадор у Турској, 1897–1903. – амбасадор у Италији, 1903–1910. – амбасадор у Француској.

„Нашој мирољубивости дошао је крај, арогантна тврдоглавост Порте приморала нас је да предузмемо одлучније акције. То захтева и осећај правде и осећај Нашег достојанства.Турско одбијање нас је приморало да се окренемо сили оружја. Дубоко прожети уверењем у исправност Наше ствари, Ми, у смерној нади у помоћ и милост Свевишњега, објављујемо свим Нашим верним поданицима да је дошло време, предвиђено Нашим речима, на које се сва Русија једногласно одазвала. Изразили смо намеру да делујемо самостално када Ми будемо сматрали да је неопходно и када то захтева част Русије. Сада, призивајући благослов Божији за нашу храбру војску, наредили смо им да крену у турске земље." Рат је изазвао огроман патриотски узлет и пуну подршку готово свих слојева друштва.

Од великих сила, Велика Британија је најоштрије реаговала на почетак Руско-турског рата. Дизраели се плашио да би руске трупе могле да стигну до Константинопоља за 9 недеља, а за то време Лондон може у мореуз да пребаци тек толико војника да створе упориште у Дарданелима. Због тога је предложио влади да се одмах пошаљу флота и маринци да заузму полуострво Галипоље. Овај предлог је одбијен – Лондон није желео да се веже савезом са Турском и поново учествује у рату против Русије. Према руским прорачунима, на основу извештаја војног аташеа у Енглеској, Лондону би требало 13–14 недеља да припреми експедициону војску од 50–60 хиљада људи, а још 8–10 недеља да утврди положаје код Цариграда. Експедициона војска је уз то морала и да се превезе морем, заобилазећи Европу. Дакле, одбијање Дизраелијеве владе да подржи свог премијера није узроковано мирољубивошћу, већ реалношћу. Истина, постојала је и англо-индијска армија, али њене мобилизационе могућности нису биле велике. Године 1877. Британци су могли да

пребаце само 5.000 маринаца из Индије на Малту. Лондон није могао да рачуна на подршку Аустроугарске – преговоре о заједничким акцијама у источном правцу одуговлачила је аустријска страна, која се у почетку плашила да одмах прекрши споразум са Русијом. Већ 20. април 1877. Аустријанци су почели да праве планове и припремају се за окупацију Босне и Херцеговине, коју су планирали да спроведу после руске победе над Турском. У јеку преговора са Лондоном, Франц Јозеф је послао Александру II писмо у коме је писало: „Шта год да се деси и какав год буде исход овог рата, ништа ме не може натерати да прекршим своју реч. Енглеској је најодлучније саопштено да ни под којим околностима не може рачунати на савез са Аустријом."

У ствари, много тога је зависило од збивања на ратишту. Само муњевита и одлучна победа омогућила би Русији да избегне европску интервенцију. Постојала је шанса да се она оствари. Ни у једном од руско-турских ратова фактор времена није играо тако значајну улогу. Турска је све своје наде полагала у успешну одбрану. Руски планови су се заснивали на идеји завршетка рата у једном походу, али је спремност армије била далеко од одличне, што се ускоро и показало. Од новембра 1861. на челу Министарства рата био је генерал Д.А. Миљутин, који је спровео низ реформи које су потпуно промениле систем регрутовања и командовања војском. Завршна и можда најпознатија епизода овог колосалног дела било је увођење служења обавезног војног рока за све сталеже 1. (13) јануара 1874. Резултати те мере, наравно, још нису били сасвим видљиви, али опсежне реформе у војсци почеле су још 1862. године. Њихов природни тест био је рат. Какви су били резултати 15-годишњег боравка Д.А. Миљутин на месту министра војске?

Стална штедња на издацима за војску довела је до тога да је 1877. била наоружана пушкама различи-

тих типова, без предности униформности оружја. Од 48 пешадијских дивизија руске армије, само 16 је било наоружано савременим пушкама Бердан[386] са ефективним дометом до 1200 корака. 5 дивизија на Кавказу имало је пушке типа Карле са папирним патронама, 27 је имало модел Крнка.[387] Обе пушке имале су ефективни домет до 600 корака за пешадијске јединице и до 1200 за подофицире и за све у стрељачким четама. Пошто је серијска производња малокалибарских Бердана почела 1874. године, током замене старих модела пушака новим 1877, новим наоружањем су могле бити снабдевене само трупе које су биле у границама Империје и нису учествовале у рату, као и новоформиране трупе. Пешадија Кијевске, Одеске, Харковске и Московске војне области отишла је на Балкан са наоружањем из времена Николаја I 1857–1859. – застарелим пушкама модела Крнка, а модернизација наоружања је делимично проведена током ратних дејстава 1878. Модернизација наоружања коњице је потпуно проведена до почетка 1878. Увођење нових модела пушака Бердан-1 и Бердан-2 у наоружање армије је било у току и завршено је тек 1884. године.

Општа регрутација (за муслиманско становништво) у Османском царству је уведена 1874, прелазак на тај систем је трајао много краће, пошто су Турци

386 Хирам Бердан (1823–1893), амерички дизајнер малокалибарског оружја, учесник Америчког грађанског рата, генерал-мајор (1865).

387 Силвестер Крнка (1825–1902), чешки оружар и проналазач, син сеоског кочијаша, са 13 година отишао је да ради у Праг, где је изучио оружарски занат.1849. – у аустријској војној служби као мајстор за оружје. Пушка коју је он конструисао, развијена 1849–1856, усвојена је у Русији, Бугарској и Црној Гори, а коришћена је и у Шведској и Норвешкој. 1871. пензионисан и настанио се у Прагу, где је радио у својој оружарској радионици.

почели да реформишу свој војни систем 1869. Регрутовани су младићи од 20 година, војни рок је трајао 4 године „под барјацима" за пешадију и артиљерију (низам), две године у резервном саставу 1. позива (ихтијат), од 26-е године војници који су одслужили војни рок су сукцесивно пребацивани у резервни састав 1, 2, 3. и 4. класе резерве 2. позива (редиф). У коњици је служба „под барјацима" трајала годину дуже него у пешадији и артиљерији, али су коњаници били у резерви 1. позива само годину дана, након чега су пребацивани у редиф.

Године 1876, упркос тешкој финансијској ситуацији, Турска је за своју пешадију у Сједињеним Државама купила око 600 хиљада пушака Пибоди-Мартини, која је имала већи домет од пушака Крнка и Карле, којима је углавном била наоружана руска пешадија која се борила на Балкану и на Кавказу. Ефективни домет овог оружја био је до 1.800 корака, брзина паљбе је такође значајно премашивала пушке Крнка и Карле. Што се тиче турске коњице, она је била наоружана карабинима Винчестер са 11 или 15 метака, са много већом брзином паљбе од наоружања руске коњице. Ни са артиљеријом ситуација није била боља. Током борби дошла је до изражаја значајна супериорност нових турских челичних топова (немачке и енглеске производње) над руским бронзаним топовима обрасца 1867. Године 1877. морали су се хитно развити и ставити у употребу новија челична оруђа. Тако је руска војска ушла у рат са оружјем које је било застарело и очигледно инфериорније у односу на оружје непријатеља.

Нешто боља ситуација је била са обученим резервама. Било их је више него што је имала Турска, али очигледно недовољно да се одговори на захтеве рата против коалиције. Пре мобилизације 1876. у армији је служило 722 хиљаде војника, а у обученој резерви –

само 752 хиљаде. После мобилизације 1877. године 850 хиљада људи је било у резерви (урачунавајући и необучене регруте класе 1877. ослобођене служења војске који су уписани у милицију, козака који су такође били ослобођени служења војног рока). У пролеће 1877. турска регуларна војска бројала је 276 хиљада војника, од којих је 186 хиљада послато на Балкански фронт на Дунаву, а 90 хиљада је размештено на руско-турској граници у Закавказју. 1875. мобилизован је ихтијат и први позив редифа, који су, у ствари, чинили окосницу армија које су дејствовале против Србије и Црне Горе и побуњеника у Босни, Херцеговини и Бугарској. 1877. турске копнене снаге биле су подељене у 7 армија: 1. гардијска армија је заузела положаје у близини престонице, 2. је била на Дунаву, 3. – на граници са Србијом и у Македонији, 4. – у Закавказју и Малој Азији, 5. – у Сирији, 6. – у Месопотамији, 7. – на Арапском полуострву и у Јемену. Најбоље јединице биле су у 1. и 2. армији, остале армије су углавном комплетиране из ихтијата и редифа.

На почетку Руско-турског рата, мобилизациони потенцијали руске војске били су далеко од исцрпљености, што је омогућило да се почетаком 1878. да удвостручи бројно стање армије (у односу на новембар 1876) – са 722 хиљаде на 1.511 хиљада, а број ангажованих војника на фронту – 1,5 пута, тј. за више од 300 хиљада. Јединице на фронту су у том тренутку чиниле 56% копнених снага – 850 хиљада војника. Редова је било довољно, али не и командног састава. Већ пре рата није било довољно подофицира. Уместо 32 хиљаде колико их је било потребно, мобилисано је свега 5.730 (тј. 17% са спискова састава), од чега свега 2.048 водника у јединицама (38%) и 1.790 виших подофицира (8%) – укупно 3.838 људи. 1877. године, према списку, у војсци је било 21.189 официра и генерала, а

требало их је да буде 22.952. Недостајало је 1.763. Борбени губици су повећали овај недостатак. Није било официра у резерви за нову мобилизацију. Чак и у 1881. године разлика између бројног стања у мирнодопском и ратном стању износила је 13,5 хиљада људи.

Али много већи утицај на армију и ток рата имало је то што није постојао независни генералштаб у Русији. Маса је постојала, али не и систем за ефикасно управљање њом. Овај недостатак се манифестовао већ у фази планирања војних операција. Прву верзију плана за рат против Турске израдио је ген. Н.Н. Обручев у октобру 1876. Заснован је на идеји мањевитог рата, којим је армија требало да избегне грешке прошлих руско-турских ратова: споро прелажење Дунава и опсаду тврђава, под чијим зидинама је руска војска увек трпела велике губитке. Генерал је предложио да се не јуриша, већ да се блокирају турске тврђаве у доњем току Дунава. У марту 1877. завршена је коначна верзија Обручевог плана, заснована на истим принципима. Главне снаге турске армије – око 93 хиљаде војника – размештене су дуж Дунава, а још 65 хиљада војника били су расути од Ниша до Варне и од Софије до Цариграда. Генерал је предложио да се искористи оваква ситуација и да се у Румунији концентрише 303 хиљаде војника са 774 оруђа. Армија је требало да пређе Дунав не у његовом доњем току, у мочварној и епидемијски опасној Добруџи, код Силистрије или Рушчука, као што је то рађено раније, већ у средњем току реке, где Турци нису имали тврђаве, а регија је била претежно насељену Бугарима који су гајили симпатије према Русији.

После преласка Дунава армија је требало да формира тзв. „стратешку лепезу", фактички да се подели на три независне војне формације приближно једнаке снаге, од којих је једна требало да блокира турске

тврђаве у доњем току реке, друга да делује против турских снага у правцу Видина, а трећа – од 114 хиљада војника – пређе Балкан и крене на Цариград. Тако би напад на турску престоницу био обезбеђен са бока, а на сваком од праваца руске трупе би знатно надмашиле непријатеља, што је давало наду да ће се рат завршити до краја лета, у једној кампањи. План је усвојен као основа, након чега је ревидиран. За разлику од Немачке, њега није саставио Генералштаб независно од министра војске, већ само један од службеника министра војске, па стога ни на који начин није био обавезујући. У изменама плана учествовали су император лично, министар војске, главнокомандујући велики кнез Николај Николајевич-старији,[388] његов начелник штаба ген. А.А. Непокојчицки,[389] помоћник

[388] Николај Николајевич (1831–1891), велики кнез, трећи син императора Николаја I, генерал-ађутант (1856), генерал-фелдмаршал (1878). Обуку је прошао у 1. кадетском корпусу, године 1851. почео службу у гардијском Коњичком пуку, од 1852. командовао бригадом, од 1856. – дивизијом гардијске коњице. Генерални инспектор инжењерије (1852–1891), члан Државног савета од 1855. до 1859. – командант Гардијског резервног коњичког корпуса, од 1861. – командант Посебног гардијског корпуса, 1864–1880. – командант трупа гарде и Санктпетербуршког војног округа, 1864–1891. – генерални инспектор коњице. Године 1877–1878. – главнокомандујући Дунавске војске, један од одговорних за низ грешака у првој етапи рата. За прелазак Дунава и предају Плевне одликован је орденом Светог Георгија 2. и 1. реда, на крају рата унапређен у генерал-фелдмаршала. Од 1880. болестан и фактички удаљен из активне службе.

[389] Непокојчицки Артур Адамович (1813–1881), руски војсковођа, генерал-ађутант (1874), генерал коњице. 1832. завршио обуку у Пажевском корпусу, распоређен у гардијски Преображенски пук као заставник, исте године је уписан у Императорску војну академију, 1835. завршио академију и распоређен у Генералштаб, капетан (1841), 1841–1845. учествовао у Кавкаском рату, истакао се у биткама са горштацима. Начелник штаба 5. пешадијског корпуса (1849), учествовао је у Мађарској кампањи,

начелника штаба, генерал-мајор К.В. Левицки.[390]

унапређен у генерал-мајора за истицање у биткама у Трансилванији, добио је 5 личних похвала Императора и одликован бројним ордењима. У Кримском рату учествовао је и истакао се у опсади Силистрије, награђен златним мачем са дијамантима. Генерал-поручник (1855), начелник Генералштаба Јужне армије, 2. армије (1855). Председник Комитета за смањење особља војног министарства (1857), председник Војно-кодификационе комисије (1859), члан Војног савета (1864), генерал-ађутант (1874), начелник 54. Минског пешадијског пука (1875). Начелник пољског штаба Ратне армије која је деловала у Европи (1877), на овој функцији показао се као тром и непредузимљив командант. За прелазак Дунава одликован је Орденом Светог Георгија 3. реда, за заузимање Плевне – Орденом Светог Георгија 2. реда.

390 Левицки Казимир Васиљевич (1835–1891), руски војсковођа, генерал-потпуковник (1885). Године 1853. завршио обуку у Полоцком кадетском корпусу, распоређен као заставник у гардијски Павловски пук, 1859. завршио Императорску војну академију, виши ађутант штаба гардијских јединица Санктпетербуршког војног округа. Од 1865. – штабни официр за посебне задатке у штабу гардијских јединица Санктпетербуршког војног округа. 1867. постављен за начелника штаба 2. гардијске коњичке дивизије. Од 1870. – доцент Николајевске академије Генералштаба, помоћни ађутант, професор Николајевске академије Генералштаба, члан комитета за образовање и организацију трупа (1874), командант гардијског Коњичког гренадирског пука (1875), генерал-мајор, помоћник начелника штаба гардијских јединица и Санктпетербуршке војне области (1876). Један од аутора ратног плана за рат против Турске, чије је спровођење довело до неуспеха операција после преласка Дунава. После трећег јуриша на Плевну показао је чврстину и на војном савету у Порадиму први је гласао за наставак опсаде, за шта га је после пада тврђаве император лично одликовао Орденом Светог Георгија 4. класе. Један од најмање популарних генерала руске војске, био је под патронатом Д.А. Миљутина и великог кнеза Николаја Николајевича-старијег. 1878. – обавља дужност генералног инспектора коњице, генерал-лајтнант (1885), начелника 1. коњичке дивизије (1885–1888), од 1888. задужен за посебне задатке за генералног инспектора коњице.

Тако на крају практично није остао камен на камену од првобитног плана. Једини део Обручевог плана који није ревидиран била је оцена закавкаског правца као споредног. Пре свега, снага Дунавске армије смањена је на 258.573 војника да би се сачувале снаге и средства. До 1. (13) јануара 1878. били су приморани да повећају број војника ове армије до 410.882, и то упркос губицима код Плевне, Горњег Дубњака и Шипке. Главне снаге војске по преласку Дунава требало је да буду усмерене против турских тврђава у доњем току реке, уместо армије од 114.000 војника, преко Балкана је послат одред од 12.000 војника, десни бок армије остао је потпуно незаштићен, није било резерви за случај непредвиђених околности. Овај план је занемарио корпус Осман-паше[391] у Видину, чиме је трагичан развој догађаја за руску војску био неизбежан. Последице овог плана на исход рата су биле несумњиве.

Војне акције Руско-турског рата 1877–1878. су се водиле на Балкану, Закавказју и Црном мору, где је Турска имала очигледну огромну предност у снази. Између 1864. и 1874. године Турци су уложили много труда и новца на стварање оклопне флоте и имали су у служби 6 великих и 7 малих ратних бродова, 2 монитора и 7 оклопних топовњача. Неким од бродова командовали су британских официра у турској служби. Русија до 1870. није имала право да држи флоту на Црном мору, а након тога је била принуђена да своју ратну бродоградњу ограничи из финансијских разлога. Стога су

[391] Осман-паша (Осман-Нури) (1832–1885), турски војсковођа, учествовао у ратним операцијама на Криму, у Сирији, на Криту и Арабији, дивизијски генерал (1875), после пораза српске војске 1876. унапређен у мушира (тј. маршала), командовао одбраном Плевне 1877, после херојског отпора и покушаја пробоја, предао се заједно са војском, после рата – командант императорове гарде и министар војске.

1877. једини руски оклопни бродови Црноморске флоте били две „поповке” – округли бродови са топовским куполама, тако названи по свом творцу – „Новгород” и „Вицеадмирал Попов”. То је био резултат експеримента који се завршио неуспехом – бродови нису били способни за пловидбу и могли су се користити само за одбрану Севастопоља. Због страха од могућег десанта на руску обалу, где није било утврђења, осим недовршене тврђаве Керч, руска команда је била принуђена да распореди више од 100 хиљада људи само на простору од ушћа Дунава до Керчког мореуза.

Могућност коришћења Балтичке флоте или мале руске медитеранске ескадре за одвлачење турске флоте из Црног мора, у актуелним спољнополитичким условима, тј. у недостатку савезничких база на ободима Дарданела и на путу до њих и уз врло непријатељски однос Велике Британије, била је искључена. Још у октобру 1876. један одред руских бродова у Средоземном мору под командом контраадмирала Г.И. Бутакова[392] пре-

[392] Бутаков Григорије Иванович (1820–1882), руски поморски официр, адмирал (1878), генерал-ађутант (1869). 1836. завршио Морнарички кадетски корпус, служио у Балтичкој флоти, од децембра 1837. – у Црноморској флоти. Године 1843–1850. бавио се хидрографским радом, заједно са И.А. Шестаковим је саставио први навигациони приручник о Црном мору. На почетку Кримског рата, 1853. командовао је паробродом-фрегатом „Владимир”, добио битку са турским паробродом-фрегатом „Перваз-Бахри”, приморао га на предају. Током одбране Севастопоља командовао је одредом парних фрегата, које су ватром подржавале копнене снаге. После смрти адмирала Корнилова, руководио је штабом Црноморске флоте. Од 1856. – начелник марине у Николајеву, војни губернатор Николајева и Севастопоља. Године 1861–1862. – начелник Школске ескадриле чамаца са елисом Балтичке флоте. 1863. објавио дело „Нова начела поморске тактике” које је добило признање у свим флотама света. Године 1863–1867. – поморски аташе у Великој Британији и Француској. Године 1867–1877. командовао

бачен је из Смирне (савремени Измир, Турска) у италијанске луке, а затим упућен ка обали Сједињених Држава. Замисао је била да у случају сукоба са Лондоном ови бродови, као 1863, буду претња енглеској поморској трговини. Ратни брод „Петропавловск", који се затекао код италијанске обале када је рат почео, био је принуђен да се разоружа у Специји, где је остао до склапања мира.

У таквој ситуацији одлучено је да се купи 19 брзих комерцијалних пароброда, наоружавајући које је Русија могла да ојача своју Црноморску флоту импровизованим крстарицама. Једна од њих – „Веста" – 23. јула 1877. издржала је битку на отвореном мору са турским ратним бродом „Асар и Шевкет". Највише успеха имао је наоружани паоброд „Велики војвода Константин", на који су, на предлог потпоручника С.О. Макарова,[393] укрцани торпедни чамци. Тако су ова пловила, са

је Балијском ескадрилом оклопних бродова. Од 1878. – начелник поморске и обалске одбране Свеаборга, од 1881. – главни командант луке Петербург. Од 1882. – члан Државног савета. Међу бројним ученицима Бутакова био је и будући вицеадмирал С.О. Макаров.

393 Макаров Степан Осипович (1848–1904), истакнути руски поморац, поларни истраживач, научник, вицеадмирал. 1858. уписао Поморску школу у Николајевску на Амуру, 1861. на клиперу са елисом „Стрелок" и транспортном броду са елисом „Манџур" пловио је до залива Де-Кастри и постаје Дуе, 1863–1864. у саставу ескадриле вицеадмирала А.А. Попова је пловио до обале Северне Америке у Сан Франциско, 1865. године завршио је Николајевску поморску школу, распоређен на паоброд „Америка", након чега је пребачен у пацифичку ескадрилу на корвету „Варјаг", 1866–1867. на корвети „Асколд" пловио од Нагасакија до Кронштата. Године 1867. унапређен у подофицира и распоређен у 1. поморску посаду Балтичке флоте, 1867–1868. пловио на фрегати „Дмитриј Донској", објавио свој први научни рад у „Поморском зборнику", 1868–1869. године пловио на међународним линијама, 1869 унапређен у официра

ограниченим радијусом пловидбе, почела изненада да се појављују и нападају турске бродове. У ноћи са 25. на 26. јануар 1878. два чамца са „Константина" извели су први успешан торпедни напад на свету и потопили турски патролни пароброд „Итибах" код Батума.

Главно поприште операција овог рата био је Балкан, али је Дунав тамо блокирао пут руској војсци. Турци су овде имали речну флотилу која се састојала од 3 мони-

палубе и постављен за командира стража на оклопном чамцу „Русалка". Поручник (1871), официр у штабу вицеадмирала Попова (1872), ађутант Попова (1874), 1876. пребачен у Црноморску флоту, капетан-поручник, преузео команду над пароброд „Велики кнез Константин", учествовао и истакао се у поморским биткама за време Руско-турског рата 1877–1878. Године 1880–1881. учествовао у Акхалтекинској експедицији, 1881. командовао руским стационаром у Цариграду, истраживао морске струје у Босфору, капетан 1. ранга, официр-ађутант команданта одреда Балтичке флоте (1882), официр-ађутант Школске ескадриле бродова на весла Балтичке флоте (1883), заменик капетана Школске ескадриле Балтичке флоте (1884), командант оклопне фрегате „Принц Пожарски", командант корвете „Витјаз" (1885), 1886–1889. опловио свет на „Витјазу", 1897. награда Академије наука за дело „О воденим струјама између Црног и Средоземног мора", контраадмирал, млађи заповедник Балтичке флоте (1890), постављен за в.д. главног инспектора поморске артиљерије, 1892. конструисао оклопни врх за гранате – „капу Макарова", 1893. награда Академије наука за дело „Витјаз" и „Тихи океан". Командант ескадриле у Средоземном мору (1894), старији заповедник 1. поморске дивизије Балтичке флоте, вицеадмирал (1896). 1897. истражује ушћа река Об и Јенисеј, пројектује ледоломац „Јермак", изграђен под надзором Макарова 1898. у Њукаслу. 1899. плови до Кронштата на „Јермаку", исте године предводи поларну експедицију на Северни пол, по повратку је постављен за главног команданта кронштатске луке и војног гувернера града Кронштата. 1901. објавио дело „Јермак у леду", предводио је експедицију „Јермаком" на Нову Земљу и Земљу Франца Јозефа. 1904. постављен за команданта Пацифичке ескадриле, погинуо на ратном броду „Петропавловск".

тора, 5 оклопних и 6 топовњача без оклопа. У доњем току реке налазила се ескадрила од 5 малих ратних бродова. Да би се омогућио прелазак Дунава и неутралисала ова претња, из Кронштата и Санкт Петербурга железницом су превожени парни чамци у Румунију, где су наоружани минама. У време мира, ови бродови су служили за крстарење Невом, а сада су постављали минска поља и нападали турске бродове. 11. маја 1878. руска батерија је потопила турски монитор „Луфт-и-Целил" на Дунаву, након чега су руска пловила дејствовала активније и потопила један турски брод. Тако је турска речна ескадрила деморалисана и није успела да спречи руску армији да пређе Дунав. 15. (27) јун 1877. армија је била у Зимници-Систову. Две недеље касније главне снаге су прешле на десну обалу реке.

Турска команда је испрва била шокирана тако брзим развојем догађаја и понашала се пасивно. Иницијатива је била у потпуности у рукама руске армије. 4. (16) јула IX корпуса генерал-лајтнанта Н.П. фон Криденера[394] је јуришао на тврђаву Никопољ. Претходница

[394] Фон Криденер Николај Палович (1811–1891), руски војсковођа, барон, пешадијски генерал (1878). 1828. завршио Николајевску инжењерску школу, заставник. 1835. завршио Императорску војну академију, распоређен у Генералштаб, до 1849. – на административним пословима. Командант пешадијског пука принца Еугена Виртемберског (1849–1858), Кексхолмског гренадирског пука (1858–1859), генерал-мајор (1859), командант гардијског Волинског пука (1859–1863). Командант 27. пешадијске дивизије (1863–1876), учествовао и истакао се у гушењу пољског устанка 1863–1864, награђен је златним оружјем. Генерал-потпуковник (1865), командант IX армијског корпуса (1876–1878), учествовао у Руско-турском рату 1877–1878, одликован орденом Светог Георгија 3. степена за заузимање Никопоља, учествовао у јуришима и опсади Плевне, командовао је левом колоном одреда ген. И.В. Гурка при преласку Балкана. Пешадијски генерал, помоћник начелника Варшавског војног округа (1878).

под командом генерал-лајтнанта И.В. Гурка[395] је заузела древну бугарску престоницу Трново, 7. (19) јула заузет је превој Шипка, након чега је Гурко прешао Балкан. За то време Турци су почели да повлаче у Цариград армију Сулејман-паше, која је деловала у Црној Гори. 10. (22) јула она је пребачена недалеко од престонице и убрзо је кренула према Бугарској. Видински корпус Осман-паше добио је наређење да крене у Плевну и 1. (13) јула

395 Ромејко-Гурко Јосиф Владимирович (1828–1901), руски војсковођа и државник, генерал-ађутант (1877), члан Државног савета (1886), генерал-фелдмаршал (1894). 1846. завршио обуку у Пажевском корпусу и распоређен је као корнет у гардијски Хусарски пук. Године 1862–1866. – помоћни ађутант у Свити Његовог Императорског Величанства, извршавао је административне задатке током реформе села у Самарској, Вјатској и Калушкој губернији. 1866. командант 4. хусарског мариупољског пука, 1869–1874. – командант гардијског Коњичког гренадирског пука, истовремено до 1875. – командант бригаде 2. гардијске коњичке дивизије. Године 1875–1877. – начелник исте дивизије. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на Балканском полуострву, командујући Претходницом Ратне армије, прешао је Балкан и после принудног повлачења херојски држао превој Шипка против надмоћнијих непријатељских снага. У септембру-октобру 1877. – начелник коњице Западног одреда код Плевне у чијем је саставу била 2. гардијска коњичка дивизија. У октобру 1877. командовао је гардијским јединицама, под његовим вођством заузети су Горни Дубњак и Телиш. Командовао је једном од колона приликом преласка Балкана, ослободио Софију, извојевао победе код Ташкесена, Пловдива, заузео Једрене. После рата помоћник команданта Гарде и Санктпетербуршког војног округа. Године 1879–1880. – привремени генерал-губернатор Санкт Петербурга. У априлу 1879. написао инструкцију „Процедура извршења смртне казне", које је примењивана крајем 70-их и 80-их година 19. века. Године 1882–1883. – командант Одеског војног округа и привремени одески генерал-губернатор. Године 1883–1894. командант Варшавског војног округа и варшавски генерал-губернатор. У децембру 1894. пензионисан, последње година живота провео на свом имању.

се појавио пред очима 50 хиљада Румуна који су бранили град Калафат на другој страни Дунава. Турци су потпуно непримећено извели 190-километарски марш од Видина до Плевне за 6 дана, иако су се знатним делом кретали дуж реке и нису могли да се сакрију. Николај Николајевич-старији, који је имао 33 хиљаде сабљи, више је волео да од њих не формира једну стратешку коњичку јединицу и распршио је ову силу, а да ништа није оставио на свом десном боку за даље извиђање. Тек 4. (16) јула, из бечких новина, у руском главном штабу сазнали су за Османово кретање према Плевни, али велики кнез томе није придавао значај. После заузимања Никопоља, веровао је да је на западном правцу турска претња дефинитивно нестала.

Убрзо после првих успеха руске војске уследили су неуспеси. Гурков одред од 16.000 војника сукобио се са 50.000 војника турске армије у Трансбалканској Бугарској и после низа тешких борби 19. (31) јула био принуђен да се повуче на Шипку. 7. (19) јула према Плевни, која се налазила 40 км од Никопоља, послата 5. пешадијска дивизија генерал-лајтнанта Ј.И. Шилдер-Шулднера[396] – 8 хиљада људи са 48 топова. Истог дана, неко-

[396] Шилдер-Шулднер Јуриј Иванович (1816–1878), руски војсковођа, генерал-лајтнант (1873), 1837. завршио обуку у Племићком пуку и као заставник распоређен у Јекатеринбуршки пук, убрзо пребачен у Узорни пешадијски пук као помоћник командира чете, за показане успехе је премештен у гардијски Семјоновски пука. Капетан гарде (1853), потпуковник, млађи штабни официр Узорног пешадијског пука, пуковник (1856), командант батаљона истог пука, велике кнезове Николаја и Александра Александровича је подучавао о Правилнику војне службе, 1859. – командант 14. Олонецког пука, на чијем челу је учествовао и истакао се у гушењу пољског устанка 1863, награђен је златним оружјем. На крају 1863. постављен за команданта гардијског Гренадирског пука. Генерал-мајор, постављен за команданта истог пука (1864). Уписан је у Свиту Његовог Величанства (1870). Командант 5. пешадијске дивизије (1872),

лико сати пре него што је руска претходница стигла до града, у град је ушло 17 хиљада Турака са 30 топова. Осман-пашине трупе су одмах почеле журно да се укопавају. Сутрадан је Шилдер-Шулднер напао град без извиђања, несвестан бројности непријатеља, и одбијен је уз велике губитке. 18. (30) јула прича се поновила, само што је овај пут на Плевну јуришао Криденеров корпус – 32 хиљаде војника са 176 топова. Осман је већ имао 26 хиљада војника и 50 топова. „Друга Плевна" завршена је готово потпуним поразом нападача, који су изгубили 1 генерала, 168 официра, 7.167 редова и подофицира рањених и убијених. Трупе су се у нереду повукле у Систов, али на срећу, Турци, који су изгубили око 5 хиљада људи, нису били у стању да организују потеру. Главнокомандујући велики кнез Николај Николајевич-старији се у једном тренутку успаничио и ситуација је спасена само захваљујући присебности његових потчињених. Дана 19. (31) јула издато је наређење о мобилизацији Гарде, Гренадирског корпуса и једног броја дивизија, које су до септембра-октобра 1877. требале да појачају Дунавску армију на 110 хиљада људи и 440 топова.

Слично су се одвијали и догађаји на Закавказју, где се показало да ни главнокомандујући, велики кнез Михаил Николајевич,[397] није био на висини задатка

генерал-поручник, начелник исте дивизије (1873), учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878, заузео тврђаву Никопољ, учествовао у јуришима и опсади Плевна, прешао Балкан, умро у Једрену.

397 Михаил Николајевич (1832–1909), велики кнез, четврти син императора Николаја I, 1832. постављен за команданта гардијског Коњичко-гренадирског пука, од 1846. – у војној служби, потпоручник, 1847. унапређен у поручника, 1849. капетан, 1850. – пуковник, 1852. – унапређен у генерал-мајора, учествовао у одбрани Севастопоља у Кримском рату, 1856. – генерал-ађутант, генерал-фелдцехмајстер, генерал-лајтнант, почасни председник Михаиловске артиљеријске академије, коњички

који му је додељен. И овде се после првих успеха ситуација променила на горе. 13. (25) јун 1877. битка код Зивина је изгубљена. Овај пораз је довео до прекида опсаде Карса. У ноћи 27. на 28. јун (8. на 9. јул) из опсадних батерија код Карса су склоњени последњи топови, војска се повлачила. Под утицајем ових догађаја, командант трупа Ратног корпуса генерал-ађутант М.Т. Лорис-Меликов[398] је 29. јуна (10. јула) послао писмо

генерал (1860). 1864–1881. – главнокомандујући Кавкаске армије, генерал-фелдмаршал (1878). Године 1881. разрешен дужности главнокомандујућег Кавкаске војске, постављен за председника Државног савета.

398 Лорис-Меликов Михаил Таријелович (1824–1888), руски војсковођа и државник јерменског порекла. Гроф (1878). Од 1843. – у војној служби, корнет, поручник (1844), 1847. – официр за специјалне задатке главнокомандујућег Кавкаског корпуса, фелдмаршала кнеза М.С. Воронцова. Од 1847. – учествовао и истакао се у биткама против горштака, штабни капетан (1849), капетан (1851), пуковник (1851), 1854–1856. учествовао и истакао се у биткама против Турака у Закавказју, после предаје Карса постављен је за начелника Карске области, генерал-мајора (1856), 1858. – вршилац дужности команданта трупа у Абхазији, 1860. године је послат у Турску да преговара о пријему досељеника са Кавказа, након чега је постављен за војног команданта Јужног Дагестана и градоначелника Дербента, 1863. – начелник Теречке области и командант трупа стационираних у њој, генерал-потпуковник, генерал-ађутант (1863), генерал коњице (1875), у пратњи великог кнеза Михаила Николајевича, команданта Ратног корпуса (1876–1878) на кавкаско-малоазијском фронту, после неколико неуспеха у почетној фази рата, извојевао је низ победа, јуришом заузео тврђаву Карс, након рат – на одмору у иностранству „до излечења". Привремени Самарски, Саратовски, Астрахански и Харковски генерал-губернатор, командант Харковског војног округа (1879), члан Државног савета (1880), главни начелник Врховне административне комисије, привремени начелник III оделења личне канцеларије ЊИВ, министар унутрашњих послова (након укидања Врховне административне комисије), у мају 1881. разрешен дужности и остаје члан Државног савета,

Михаилу Николајевичу, главнокомандујућем Кавкаске армије: „На овом фронту дошло је до озбиљног преокрета, који, ако се занемари, може значајно да утиче на нашу владавину на Кавказу. Толико су се околности промениле". Михаил Таријелович је тражио појачања. Могла су стићи само из Русије: у Чеченији и Дагестану трупе су гушиле устанак горштака – а 40. дивизија је послата на Кавказ. Турци су 6. (18) јула заузели стратешки важне алацинске положаје, а 13. (25) августа су чак потиснули руске јединице у овом правцу.

План муњевитог рата у једном походу осујећен је код Плевне. Последице овог турског успеха су биле огромне. Ако су у јулу широм Европе очекивали скори пад Цариграда и пропаст Османског царства, сада се ситуација променила. Одмах после повлачења Гурковог одреда на Шипку и неуспешних акција против Осман-паше, уследила је реакција Андрашија. На министарском састанку 31. јула 1877. предложио је да се поступи као и 1854–1855, тј. угрозе руске комуникације у Румунији из Трансилваније. Овом предлогу се оштро успротивила аустријска војска, која је сматрала да Аустроугарска не може рачунати на успех у Галицији у случају рата са Русијом, а погоршање односа са суседном државом у случају прихватања Андрашијевог предлога би потпуно покварило руско-аустријске односе. Недостатак гаранције да ће се постићи брза победа, уз перманентну финансијску кризу и опасност да ће се Италија умешати – све је то натерало Франца Јозефа да се уздржи од прихватања планова свог канцелара. И поред тога, спољнополитичка ситуација почела је да се мења на горе по Русију.

Исход рата је сада зависио од тога колико ће брзо руска армија моћи да реши проблем Плевне, који је

године 1882. именован за члана Посебне комисије за транскавказски саобраћај, од 1883. на неограниченом одсуству.

настао јер команда није умела да искористи предност коју је стекла после преласка Дунава. Руским трупама је наметнут рат са тврђавом, у коју је претворен овај град, смештен на два дана марша од Систова – јединог прелаза који је повезивао Дунавску војску са Русијом. За неколико дана војници Осман-паше су ископали ровове око Плевна, који су постали упоришта турске одбране. Овде је, више него било где другде, дошла до изражаја предност брзометне и далекометне пушке Пибоди-Мартини, којом је била наоружана турска пешадија и правовремено обезбеђених залиха патрона, које су достизале 1.000 по цеви. Руска пешадија, као и француска, аустријска, британска, немачка, а и турска, нападала је у застарелим збијеним линијама, које су из даљине биле лака мета, а залиха патрона које је војник носио са собом била је ограничена на 60.

Залиха патрона за Крнкове пушке, које су се повлачиле из употребе, била је прилично велика, 1877. Дунавска армија је имала 43,47 милиона комада, али су и поред тога на почетку рата штедели муницију. Генерал М.И. Драгомиров[399] је, на пример, пре преласка

[399] Драгомиров Михаил Иванович (1830–1905), руски војсковођа, државник, педагог и историчар, генерал-ађутант (1878), генерал пешадије (1891). 1849. завршио обуку у Племићком пуку, као заставник гардијског Семјоновског пука, 1856. са златном медаљом завршио Академију Генералштаба, распоређен у Генералштаб. 1857. објавио свој први научни рад, 1858. службено путује у иностранство. Током аустро-италијанско-француског рата 1859. био у штабу сардинијске армије, по повратку у Русију објавио је записе о овом рату. Од 1860. – доцент Академије Генералштаба за тактику, 1863–1869. – професор. Присталица војних реформи. Године 1861–1863. подучавао тактици и војној историји престолонаследника царевића великог кнеза Николаја Александровича, 1864–1865. – велике кнезове Александра Александровича (будући цар Александар III) и Владимира Александровича. 1864. – начелник штаба 2. гардијске коњичка дивизија. 1866. упућен као војни аташе у пруској армију, за вре-

Дунава дао строгу наредбу војницима да у борби не користе више од 30 од 60 комада муниције колико су добили, и то наређење је поштовано. Код Плевне су војници који су се приближили турским положајима понекад остајали без муниције, а тада је положај нападача постајао безнадежан. Зато је 1877, током главних сукоба са Турцима на Балкану, потрошено само 5,443 милиона патрона за пушке Крнка. Руска артиљерија је била обилато снабдевена гранатама, али је по квалитету била знатно лошија од турске. Стога приликом напада на турска утврђења, није била у стању да их уништи нити да присили пешадију која се бранила да обустави ватру.

Турски одбрамбени положаји су обично били издашно снабдевени муницијом. „Непријатељска ватра већ са 2.000 корака наноси значајне губитке нашим трупама", написао је после борбе код Ловче 1877. Куропаткин,[400] – захваљујући маси метака које је испалио

ме Аустро-пруског рата био у пруском штабу, по повратку у Русију објавио је опис овог рата. 1868. је, поред осталих својих дела, објавио анализу романа „Рат и мир" са војног становишта (Кијев, 1895). Од 1869. – начелник штаба Кијевског војног округа, 1873. – начелник 14. Пешадијске дивизије. Учествовао је и истакао се као командант дивизије током Руско-турског рата 1877–1878. на Балканском полуострву. После тешког рањавања у октобру 1877. у служби главнокомандујућег великог кнеза Николаја Николајевича-старијег. Од пролећа 1878. – начелник Николајевске академије Генералштаба, 1889–1903. – командант Кијевског војног округа, 1898–1903. – кијевски, подољски и волински генерал-губернатор. Од 1903. – члан Државног савета.

400 Куропаткин Алексеј Николајевич (1848–1925), руски војсковођа и државник, 1866. завршио 1. Павловску војну школу, потпоручник. Учествовао је и истакао се у војним акцијама против Бухараца. 1868. – поручник (за Самарканд), 1870. – штабни капетан, 1874. завршио Николајевску академију Генералштаба и унапређен у чин капетана, 1876. учествовао је и истакао се у борбама против Кокандског ханства, 1877–1878. учествовао

непријатељ... До линије непријатељских ровова остало је око 1.500 корака. Киша олова је засипала војнике, али је напад настављен... Најјача и најопаснија ватра је морала да се издржи од 2.000 до 600 корака, затим је тачност ватре ослабила (тј. након што је руска пешадија достигла удаљеност на којој се може нишанити из пушке Крнка – А.О), они најплашљивији престају да пуцају, остали углавном пуцају не дижући главу из заклона; меци лете у масама изнад главе ... Снабдевеност Турака муницијом је невероватна. У рововима, поред патрона раздељених војницима у руке, постављене су велике кутије са оловним и дрвеним поклопцима. У Ловчи смо заузели неколико складишта пуних ових кутија." То је омогућило Турцима да отварају изузетно густу, готово митраљеску ватру, што је довело до великих губитака међу нападачима – према речима руских лекара, скоро сви рањеници су погођени са више метака. Тако је армија платила за предратну штедњу на њеним потребама.

Неуспеси су одмах променили међународну ситуацију. Како је касније забележио пуковник Г.И. Бобри-

у Руско-турском рату на Балканском полуострву, истакао се код Плевне, Ловча, при преласку Балкана, потпуковник (1877), пуковник (1878), учествовао и истакао се у акцијама против Текинаца 1880–1881, генерал-мајор (1882), генерал-лајтнант (1890), 1894. упућен у дипломатску мисију у Персију, министар војске (1897–1904), 1898. путује у Француску са посебном поруком од императора, генерал пешадије (1900), 1902. посетио Јапан са специјалним задатком, главнокомандујући свих оружаних снага на Далеком истоку (1904), командант 1. Манџуријске армије (1905), 1906. разрешен је дужности и именован за члана Државног савета. Командант Гренадирског корпуса, 5. армије (1915), Северног фронта (1916), генерал-губернатор Туркестана и командант Туркестанског војног округа (1916), током Фебруарске револуције 1917. ухапшен и спроведен у Петроград, ослобођен у мају и живео на свом имању у Псковској губернији, од 1921. – предаје у средњој школи.

ков,[401] који је у то време боравио у Србији: „Сломити отпор Турске са неколико корпуса, или са већим делом војних снага државе, то су две сасвим различите ствари које имају не само сасвим различите, већ и потпуно супротне политичке последице. У првом случају ствара се јасна представа о моћи која ставља победника на пиједестал моћног моралног утицаја и у стању је да снажно деморалише противника. У другом случају, напротив, то је моменат разочарања за савезнике, а непријатељске снаге се охрабрују." Заиста, балканске државе, буквално жељне рата, у јуну 1877. сада више нису тежиле да се придруже редовима руских савезника; Лондон и Беч су постали много одлучнији у својим захтевима. Руска команда се обратила Београду са захтевом да поново уђе у рат и одвуче део непријатељских снага на себе. Београд је добио 500.000 рубаља као предујам обећане помоћи од милион рубаља за војне потребе. Међутим, кнез Милан није журио. Након „друге Плевне", Александар II се обратио британској влади са предлогом да буде посредник у преговорима, али она је одбила.

У међувремену, на превоју Шипка, бранећи позадину Дунавске армије, одред генерала Ф.Ф. Радец-

[401] Бобриков Георгиј Иванович (1840–????), генерал пешадије (1902), 1859. завршио школовање у 1. кадетском корпусу, заставник. 1868. завршио Николајевску академију Генералштаба, постављен је за писара Војнонаучног комитета Генералштаба, 1876. – пуковник, официр за посебне задатке главнокомандујућег ратне војске, војни представник у Румунији, после чега је био у Србији код кнеза Милана. Генерал-мајор (1878), уписан у свиту Његовог Императорског Величанства (1879), члан Војнонаучног комитета, 1885. – генерал за посебне задатке главнокомандујућег Гарде и Санктпетербуршког војног округа, бавио се утврђивањем балтичке обале. Генерал-потпуковник (1898), командант 1. гардијске пешадијске дивизије, 1902. разрешен дужности са унапређењем у чин генерала пешадије и именован за члана Александровског комитета за рањенике и начелника московске војне убожнице Измаилово.

ког,[402] 4 хиљаде руских војника и бугарска милиција са 28 топова, херојски се борио 7–11. (19–23) августа и одбио је нападе 40 хиљада војника турске армије са 54 оруђа. 11. (23) августа Радецком је стигло појачање – 14. дивизија генерала Драгомирова, а два дана касније Турци су прекинули нападе. Почело је чувено „седење на Шипки". Турска команда је то покушала да искористи за поход на Црну Гору, али је Сулејман-паша, који је тамо упао, одбијен уз велике губитке, да би до септембра сами Црногорци кренули у контраофанзиву. Осман-паша је 19. (31) августа са делом својих снага извршио налет из Плевне, али је одбијен, уз велике

402 Радецки Фјодор Фјодорович (1820–1890), руски војсковођа, генерал-ађутант, генерал инфантерије (1878), члан Државног савета (1889), почасни члан Николајевске академије Генералштаба. 1839. прекомандован из саобраћајне чете Главне инжењерске школе у теренске инжењере са чином заставника, остајући у официрским разредима школе. 1841, по завршетку факултета, распоређен у Варшавски инжењеријски округ, потом на Кавказ, где се истакао у борбама са горштацима 1845–1847. Године 1847–1849. студирао на Императорској војној академији, учествовао и истакао се у мађарском походу 1849, након чега је поново распоређен на Кавказ. 1850. године прекомандован у Генералштаб, 1856. постављен за начелника штаба 21. пешадијске дивизије, 1858. – командант Дагестанског пешадијског пука, за прелазак преко Андијске косе одликован је Орденом Светог Георгија 4. класе и златним оружјем. Начелник штаба Теречке области (1859–1863), начелник штаба Кавкаске гренадирске дивизије (1863–1864), 1864–1876. командовао 38, 21, 9. пешадијском дивизијом, у Руско-турском рату 1877–1878. – VIII армијским корпусом, за прелазак Дунава одликован орденом Светог Георгија 3. класе, командовао трупама које су браниле превој Шипка, одликован сабљом са дијамантима и натписом „За одбрану Шипке од 9. до 14. августа", учествовао у преласку Балкана и бици код Шеинова, одликован Орденом Светог Георгија 2. реда. Генерал пешадије, генерал-ађутант (1878). 1878–1882. – командовао V армијским и Гренадирским корпусом, 1882–1889. – командант Харковске и Санктпетербуршке војне области. Члан Државног савета (1889).

губитке за њега. Руска команда је одлучила да освоји Плевну не чекајући да стигну гардисти и гренадири. Ситуацију око града додатно је компликовала чињеница да није био потпуно блокиран. Софијским друмом, дуж кога су Турци подигли низ добро утврђених упоришта, до Осман-паше су се непрестано пробијала појачања и конвоји са храном и муницијом.

22. август (3. септембар) 1877. Ловчу – јако утврђење на 15 километара од Плевне, окружено рововима, са гарнизоном од 4 хиљаде људи са 6 оруђа, на јуриш је заузео одред генерал-мајора кнеза А.К. Имеретинског који је имао 32 хиљаде војника и 98 оруђа. Приликом заузимања Ловче, посебно се истакао генерал М.Д. Скобељев. Турски гарнизон је пружио жесток отпор и скоро потпуно је уништен у утврђењу и током гоњења. Од 7 турских батаљона само 2 су успела да се повуку и склоне у плевенска утврђења. Руски губици су износили око 1.700 људи. 24. августа (5. септембра) 32.000 Румуна са 108 топова, које је предводио Карл Хоенцолерн, придружило се војсци стационираној код Плевне. Захваљујући томе, руско-румунске снаге су порасле на 84 хиљаде војника и 424 оруђа. У Плевни је Осман-паша имао 36 хиљада војника и 72 оруђа. 25. августа (6. септембра), на војном савету у Горном Студну, одлучено је да се град заузме на јуриша како би се избегла зимска кампања. За неодложан јуриш био је и велики кнез Николај Николајевич-старији, који је одабрао и датум за јуриш – 30. август (11. септембар), имендан цара Александра II.

Сутрадан је почела артиљеријска припрема. 4 дана гранатирања турских положаја нису дала практично никакве резултате. У руском артиљеријском парку било је само 20 опсадних топова. Квалитет граната, којима је артиљерија била снабдевена у изобиљу, био је поражавајуће низак. Бастиони нису порушени, град

и поља испред утврђења били су затрпани стотинама неексплодираних руских граната. Дана 29. августа (10. септембра) киша се излила на будуће поље битке претварајући тло под ногама у глинено лепљиво блато. И поред свега тога, напад је почео следећег дана. Јуриш је био веома лоше организован, поново се показао недостатак квалитетног система командовања и руковођења јединицама. Наиме, у нападу је учествовало само 39 батаљона, преосталих 68 је остало у резерви. Упркос одсуству координације и сарадње, М.Д. Скобељев је успео да постигне значајан успех и заузме утврђење Гривицки – кључ за Плевну. На осталим деловима фронта сви напади су одбијени. Скобељев током дана није добио појачање, а 31. августа (12. септембра), после битке, коју су његова 22 батаљона водила са скоро целом армијом Осман-паше, био је принуђен на повлачење. Руски губици у „именданском јуришу" износили су 12.700 војника, румунски – више од 3 хиљаде људи. Турци су изгубили мање од 3 хиљаде војника.

Александар II је 1. (13) септембра окупио у Порадиму нови савет, на коме су се готово сви команданти, на челу са Николајем Николајевичем-старијим, изјаснили за повлачење преко Дунава и окончање похода до следеће године. Међутим, император је, уз пуну Миљутинову подршку, одбио да прихвати овај предлог – он је могао да доведе до невиђеног страдања бугарског становништва и колосалног пада међународног престижа Русије и угледа императорове власти у земљи. Александар II је показао одлучност. У овој ситуацији, из Санкт Петербурга су позвани – на Дунав, генерал гроф Е.И. Тотлебен, а још раније генерал Н.Н. Обручев је послат у Закавказје. Император је то учинио упркос отпору Николаја Николајевича, који се према овим истакнутим руским војсковођама односио крајње негативно и с неповерењем.

Захваљујући њиховом вештом командовању дошло је до преокрета у рату. Обручев, који је стигао у штаб великог кнеза Михаила Николајевича, предложио је да се искористи то што је 3/4 снага турског гарнизона из Карса изведено из тврђаве у поље, и да их се уништи. 3. (15) октобра почела је општа офанзива руских трупа код Авлијара, завршена потпуним успехом. 4. (16) октобра у 17 часова завршена је предаја остатака турске војске. 2 дивизијска генерала, 5 бригадних генерала, 26 виших и 224 млађа официра и 7.000 војника су се предали (не рачунајући 1.000 људи који су се предали дан раније), заробљено је 25 топова. Руски губици у погинулима и рањенима износили су 216 официра и 5.334 војника, турски – 5–6 хиљада људи. Иницијатива се потпуно вратила у руке руске војске, која је одлучно кренула на Карс. 6. (18) новембар 1877. ова тврђава, ослабљена губитком значајног и најбољег дела свог гарнизона, заузета је јуришом. Турци су изгубили око 7 хиљада људи, још 17.805 се предало. Руске трупе су изгубиле 2.270 војника, убијених и рањених.

15. (27) септембра Тотлебен је стигао код Плевне, сутрадан је на императорском саветовању у Порадиму донесена одлука о расподели појачања која су пристизала – гарда је остављена код Плевне, гренадири су послати као појачање Рушчукском одреду, а 24. пешадијска дивизија Радецком на Шипку. Под командом Тотлебена, од првих дана октобра организована је ефикасна блокада Плевне. Војни инжењер по образовању, говорио је да радије штеди војничку крв, него њихове руке и зној. Руска војска је опколила град са три концентричне линије пољских утврђења. Гарда под Гурковом командом је 12. (26) октобра напала турске положаје који су штитили пут Плевна-Софија, којим су појачања и залихе стизале до опкољеног града, и заузела утврђења у Горном Дубњаку. Напад на Телиш је

одбијен. И опет је највеће губитке – више од 4,5 хиљада људи – руским трупама нанела пушка Пибоди-Мартини. „Турска ватра је била толико јака", записао је Тотлебен у свом дневнику после ових напада, „да је личила на ерупцију метака из вртешке". То је коначно деловало на команду и она је одлучила да промени тактику. 16. (28) октобра, после трочасовног артиљеријског бомбардовања, које је изузетно успешно и ефикасно извело 10 руских батерија, Телиш се предао. Гурко је овога пута имао само 1 убијеног и 5 рањених, Турци су имали 157 погинулих, 4.700 војника се предало.

Након тога Плевна је потпуно блокирана и њен пад је постао питање времена. Схватајући то, Турци су појачали своје нападе на Рушчучки одред и Шипку. 9. (21) новембар 1877. нови командант турске Јужне армије Весел-паша напао је руске положаје на превоју, али је одбијен. Најозбиљнија претња трупама Радецког, који је телеграмима „На Шипки је мирно" умиривао Главни штаб у Порадиму, нису били Турци, већ мраз. 24. дивизија, упућена као подршка одлуком саветовања од 16. (28) октобра, дошла је на Балкан у летњим униформама, без топлих чизама и овчијих бунди. Због тога је у року од две недеље изгубила је 6.213 људи који су се смрзли – скоро 2/3 састава. Половином децембра дивизија је морала бити повучена са положаја и послата у позадину. Након тога није учествовала у борбама. У целом одреду Радецког током „седања на Шипки", од септембра до децембра 1877. рањено и погинуло је 700 војника, а разболело се и промрзло 9.500.

Сулејман-паша, који је предводио главну Источну турску армију од 80.000 војника, такође је извео неколико офанзивних операција из Рушчука, које су коначно заустављене 30. новембра (12. децембра) код села Мечка. Турци су поражени и принуђени на повлачење уз значајне губитке. Ионако је већ било прекасно

за офанзиву. У рано јутро 28. новембра (10. децембра) Осман-паша је покушао да се пробије из тврђаве. Турци су напали у потпуној тишини, без претходне артиљеријске припреме. Прва линија руских положаја била је изненађена, 3. гренадирска дивизија која их је држала тог дана је имала највише мртвих и рањених са руске стране: 1 генерал, 57 официра и 1.639 војника. Међутим, одмах после овог успеха турски продор је заустављен на утврђеним положајима које је припремио Тотлебен. Приликом покушаја пробоја, Турци су у густим масама ишли на руске утврђене положаје и претрпели огромне губитке од ватре бранилаца. За неколико сати борбе, нападачи су изгубили око 6 хиљада војника, 10 паша, 128 виших и 2.000 нижих официра, заробљено је 41.200 војника, 7 застава и 88 топова постали су трофеји.

Био је то огроман успех који је драматично променио ситуацију на Балкану. Србија је поново ушла у рат два дана после пада Плевне. Искористивши чињеницу да су Турци повлачили своје трупе са српског и црногорског ратишта, Милан је армију од 80.000 војника послао на Ниш. Као и раније, његови планови нису укључивали ни повезивање са руским снагама, нити координацију акција са њима. Београд је желео да током рата заузме што више територије, да би на крају рата имао право да их присвоји. И поред тога што се Балкански гребен, где практично није било путева, зими сматрао непроходним за армије са коморама и артиљеријом, 13. (25) децембра 1877. руске трупе су ипак започеле прелазак. Обраћајући се својим војницима, Скобељев је издао наређење пре поласка на планину, у коме је писало: „Предстоји нам тежак подвиг, достојан старе славе руске војске: данас прелазимо планину Балкан са артиљеријом, путева нема, пробијаћемо себи пут пред очима непријатеља, кроз дубоке снежне наносе. Не

заборавите, браћо, да је част Отаџбине у нашим рукама. Чинимо свето дело!" По мразу од 30 степени и мећави, са залихама хране за шест дана, армија је прешла планине за 8 дана. 29. децембра 1877. српске трупе су заузеле Ниш и наставиле борбе у Новопазарском санџаку и Старој Србији. Турци су све трупе способне за борбу пребацивали на руски фронт, али више нису могли да зауставе руску офанзиву.

23. децембар 1877. (4. јануар 1878) Гурко је заузео Софију. Радецки, који је испред себе имао армију од 40 хиљада војника и 108 топова Весел-паше, одлучио је да је обиђе са две колоне, којима су командовали генерали Д.И. Свјатополк-Мирски[403] и Скобељев. 24–28. децембар 1877 (5–9. јануар 1878) на положајима код Шипка-Шејнова та армија је опкољена и поражена. 33 хиљаде војника се предало, руски губици су износили 1.103 погинулих и око 3.900 рањених. Коначни резултат није био само успешан прелазак Балкана, него су уништене и главне снаге Турака између Балканских планина и Цариграда. Сада се Турска обратила Лондону са захтевом да посредује. Император Александар II, који се вратио са фронта у Санкт Петербург, одбио је

403 Свјатополк-Мирски Дмитриј Иванович (1825–1899), кнез, генерал-ађутант, генерал пешадије. 1841. – у војној служби на Кавказу, у Кримском рату – ађутант главнокомандујућег Посебног Кавкаског корпуса, учествовао и истакао се у бици код Курјук-Дара, командовао пуком у бици на Црној реци, где је тешко рањен. Године 1857–1859. – командант Кабардинског пука, учествовао је у заузимању села Гуниб и хватању Шамила, након чега је именован за начелника Теречке области, а затим за генерал-губернатора Кутаисија. 1876. – помоћник намесника Кавказа, великог кнеза Михаила Николајевича, учествовао је у Руско-турском рату 1877–1878. на Кавкаском фронту, истакао се у заузимању Карса, након чега је упућен у Плевну, учествовао у прелазу преко Балкана. Члан Државног савета (1880), 1882. – привремени генерал-губернатор Харкова, командант Харковског војног округа.

Дизраелијев предлог, изјавивши да ће пристати само на директне руско-турске преговоре. Била је то исправна одлука, време је радило против Турака и они су покушавали да добију на времену на било који начин. Користећи надмоћ на мору, султан је одлучио да у тврђавама на доњем Дунаву остави само минимум трупа, а све остале из Варне премести у Цариград, како би обезбедио снажну одбрану моћне Једренске тврђаве. Требало је времена да се превезе и концентрише армија од 120.000 војника, а након што је Русија одбила да преговара уз посредовање Лондона, Турци су морали да обезбеде транзитни положај код Пловдива.

Јануара 3–5. (15–17) армија Сулејман-паше од 50.000 војника поражена је код Пловдива. Изгубивши око 20 хиљада људи, оставивши 180 топова и велике залихе муниције, униформи, оружја и хране, Турци су побегли. Отпочео је победнички марш руске војске на Цариград. 8. (20) јануара 1878. трупе генерала М.Д. Скобељева заузеле су Једрене, на чијем је утврђењу остало 70 топова. Пораз Турске је постао очигледан. 19. (31) јануара 1878. године у Једрену су потписали примирје велики кнез Николај Николајевич-старији, Сервер-паша и Намик-паша. Дизраели је 23. јануара убедио владу да пошаље британску флоту у мореузе. Кабинет није био једногласан, а лорд Дерби је поднео оставку у знак протеста. Енглеска није имала континенталног савезника, Аустроугарска је оклевала и није започињала мобилизацију, није показивала намеру да прекрши предратне споразуме са Русијом. 15. јануара, 7. и 12. фебруара 1878. на састанцима којима је председавао Франц Јозеф поново је постављано питање могућег рата са Русијом. Андраши је инсистирао да се почне мобилизација, али финансије Аустроугарске нису дозвољавале издвајање 310 милиона флорина, што је, према прорачунима, било неопходно за прва 3 месеца издржавања армије мобилизоване за рат.

Осим тога, аустријске војсковође уопште нису желели да буду британска „унајмљена" армија у рату са Русијом, још увек није било сигурности у брз завршетак рата ако он почне, као и да ће Италија остати неутрална у случају аустријско-руског рата. Стога је одлучено да се припреме мобилизациони планови за распоређивање Треће армије према Русији, и Прве која би пазила на Италију, али да се сачека са стварном мобилизацијом. А док не почне стварна мобилизација, Велика Британија је одбијала да кредитира Беч.

Енглеска флота је од јула 1877. била усидрена у заливу Бесик на улазу у Дарданеле. Британска влада је присуство својих бродова у непосредној близини Цариграда правдало потребом да заштити живот и имовину својих поданика. 29. јануар (10. фебруар) 1878. А.М. Горчаков је послао циркуларни телеграм у којем је саопштио да, пошто је такве мере предузела Велика Британија, Русија такође задржава право да предузме неопходне кораке да заштити живот и имовину хришћанског становништва Цариграда и пошаље своје трупе у град. 13. фебруара 1878. ескадрила од 7 оклопних ратних бродова ушла је у Мраморно море под командом вицеадмирала Џ. Хорнбија.[404] Да опсаде Плевне није

[404] Џефри Томас Филипс Хорнби (1825–1895), британски адмирал, служио је у морнарици од дванаесте године, 1840. учествовао у блокади и бомбардовању Акре, капетан (1852), командовао је фрегатом у кинеским водама (1858–1860), линијским бродом у Средоземном мору, обављао дипломатске мисије, након што је служио као капетан ескадре у Ламаншу, унапређен је у контраадмирала и постављен за команданта ескадре за обуку (1869), командовао је флотом у Ламаншу, 2 године служио као млађи лорд Адмиралитета, јануара 1877. вицеадмирал, постављен за команданта Медитеранске ескадре, 1880. вратио се у Енглеску и постављен за директора Краљевског поморског колеџа, након тога – командант поморске базе Плимут, од 1886. – краљичин морнарички ађутант, адмирал (1886).

трајала четири месеца, ова одлука тешко да би била донета. За то време у Енглеској су избрисана сећања на турска злодела, а Турци су се претворили у хероје који су се храбро одупрли великој и моћној држави. Неуспеси руске војске су свакако били инспиративни, а ратна грозница које није могло бити у јулу 1877, захватила је британско друштво у фебруару 1878. Русија је добила рат са Турском, али из рата није изашла довољно јака да покупи плодове победе. Финансијски систем је први био исцрпљен: приходи империје у 1877. износили су 570.777.802 рубаља, редовни трошкови – 585.044.810 рубаља, а ванредни трошкови – 429.328.089 рубаља. Заједно са хитним трошковима 1876. (50.998.114 рубаља) војни расходи Русије 1. (13) јануара 1878. износили су 480.326.203 рубаља. Ова тешка ситуације делимично је ублажена немачким кредитом закљученим у мају 1877. у износу од 307.500.000 немачких марака. Године 1878. није се могло рачунати на нове иностране кредите.

Што се тиче стања руске армије, оно је само наизглед било сјајно. У ствари, до тренутка када су енглески бојни бродови ушли у Мраморно море, она је скоро потпуно исцрпила своје ресурсе и удаљила се од база за снабдевање, због чега је артиљерија Дунавске армије већ код Цариграда имала проблем са снабдевањем гранатама. Уз то, трупе су током балканске кампање претрпеле значајне губитке који се нису могли брзо надоместити. Осим тога, прилази Цариграду, препуни муслиманских избеглица, били су небрањени само неколико дана пре и после потписивања примирја. Турци су брзо пребацили све преостале снаге у град и енергично градили пољска утврђења. У фебруару 1878. генерал-ађутант Тотлебен је испитао положаје код Бујук-дере ради могућег затварања Босфора и дошао до закључка да би та операција била бесмислена пошто теснац није било могуће затворити плутајућим минама. Технички, заузи-

мање Цариграда генерал је сматрао могућим, али задржати га у својим рукама – у то је сумњао. Руски главни штаб није желео да преузме такав ризик са малим снагама, без тешке артиљерије, која би по потреби могла да парира енглеским ратним бродовима.

Ипак, као одговор на акције Британаца, руски главни штаб Ратне армије премештен је у Сан Стефан, летњиковац у предграђу Цариграда, који се налази само 12 км од турске престонице. Тамо су почели преговори о условима будућег мировног уговора. Прошли су у веома напетој атмосфери. Главни представник са руске стране на преговорима у Сан Стефану био је бивши руски амбасадор у Цариграду гроф Н.П. Игњатијев, присталица одлучне политике у региону. Његов најближи сарадник био је шеф дипломатске канцеларије главнокомандујућег армије на Балканском полуострву А.И. Нелидов, који је у новембру 1877. формулисао прелиминарне услове за мир. Турску делегацију предводили су Сафет паша[405] и Садула бег. Потписивање мира планирано је 19. фебруара (3. март) – дан ступања на престо цара Александра II – овај мир је требало да означи тријумф руске политике на Балкану.

Турска се обавезала да ће платити 1,410 милијарди рубаља одштете, од чега је 1,1 милијарду отплаћено територијалним уступцима – Ардаган, Карс, Батум, Бајазет у Азији; Добруџа, острва делте Дунава и Змијско острво у Европи. Као награду за то што је јужни део Бесарабије враћен Русији, територије које

[405] Сафет-паша (1815–1883), турски дипломата и државник, секретар амбасаде у Француској, лични секретар Абдул Меџида, председник државног савета (1859), министар трговине и јавних радова (1861), амбасадор у Француској (1865), министар народне просвете (1868), министар иностраних послова (1875–1878), велики везир (јун-децембар 1878), амбасадор у Паризу (1879), велики везир (1879–1882).

су Турцима уступили у Европи, са изузетком Змијског острва, припале су Румунији. Формирана је аутономна кнежевина Бугарска од Дунава до Егејског мора, и од Црног мора до Охридског језера. Границе „санстефанске" Бугарске углавном су биле у складу са тадашњим етнографским сазнањима и углавном су се поклапале са границама бугарске аутономије, које су утврђене на Цариградској конференцији амбасадора претходне године. Зависност кнежевине од Турске свела се на номинално плаћање данка, две године би кнежевином управљао руски комесар, који би командовао корпусом од 50.000 војника. Демаркација граница поверена је руско-турској комисији. Кнеза би бирало становништво из редова представника династија које нису владале у било којој од великих држава. Дан потписивања Санстефанског мира и данас се у Бугарској слави као Дан независности. Босна и Херцеговина је требало да постане аутономна област, призната је независност Румуније, Србије и Црне Горе, увећане су њихове територије. Турска се обавезала да ће стриктно поштовати основни закон из 1868. године на Криту, да ће организовати управу у Тесалији и Албанији на сличном принципу и да ће спровести реформе у Јерменији.

16. марта 1878. размењена су документа о ратификацији и уговор је ступио на снагу. Ото фон Бизмарк је, говорећи о руској политици на Балкану, приметио да „ослобођени народи нису захвални, већ захтевни...", а реакције у Србији, Румунији, Грчкој, па чак и у самој Бугарској на Сан Стефан биле су очигледан доказ. Услови споразума су са задовољством прихваћени само у Црној Гори. У Србији је незадовољство плановима о стварању „велике Бугарске" било толико велико да се озбиљно разматрала могућност војних операција против Русије. У Грчкој је „санстефанска Бугарска" такође сматрана претњом сопственом великом наци-

оналном сну и реаговала је на њу реформом војске и формирањем 2 дивизије (раније је највећа јединица био батаљон). Букурешт је био незадовољан сецесијом Бесарабије, чији губитак, према мишљењу румунске јавности, није надокнађен изласком на Црно море у области Добруџе, која никада није била у саставу подунавских кнежевина Молдавије и Влашке.

Што се Бугарске тиче, огромна маса бугарског сељаштва је са одушевљењем прихватила споразум, али се национална интелигенција крајње негативно односила према губитку Добруџе, сматрајући Дунав јединим праведном бугарско-румунском границом. Озбиљне претензије бугарске јавности изнете су како у односу на Једрене и Солун, који су остали у Турској, на које су полагали право Грци, тако и у односу на Ниш који је припао Србији. Такво сукобљавање националних снова, од којих је сваки имао веће или мање историјско, културно или етнографско оправдање (веома типична појава у изградњи националних држава на постимперијалном простору) довела је до пораста напетости између балканских земаља и већих претензија према Русији у будућности.

После Сан Стефана

Велике силе су одмах реаговале на споразум из Сан Стефана, а најодлучније се успротивила Велика Британија, чија је влада већ 27. марта 1878. заузела став да је неприхватљиво проширење граница нове аутономне кнежевине до Егејског мора, пошто је обала насељена „у значајној мери грчким становништвом". У британској штампи Русија је оптужена да припрема одскочну даску за заузимање Цариграда или заузимање мореуза са црноморске и егејске обале „санстефанске" Бугарске. У ствари, планирана бугарско-турска граница искљу-

чивала је и прву и другу могућност. Турска је задржала контролу над Једреном и доњим током Марице, а без тога никакав „скок на Цариград” у принципу није био могућ. Што се тиче егејске обале, Бугарска није добила луке за бродове са дубоким газом – Турској су остали Солун и Дадеагач (савремени Александрополис, Грчка), па је стратешки значај ове обале био занемарив. Штавише, управо да би избегао сумње да Русија има такве намере, Игњатијев је одустао од покушаја да ове територије припоји новој бугарској држави. Турско-бугарска граница повучена је искључиво на основу етнографских података тог времена. Мада, то више није било ни важно. У сваком случају, Лондон је тада сматрао Балкански гребен најбољом границом за Бугарску. Аустроугарска је изјавила да се ради о кршењу основних принципа Рајхштатског споразума и Будимпештанске конвенције. Финансијски ресурси Русије били су исцрпљени, курс рубље је од почетка рата пао за више од 40 одсто.

Армија се нашла у тешкој ситуација. Крајем Руско-турског рата у резерви је било око 650 хиљада људи. Планирани контингент регрута који је требало да се регрутују 1878. био је 218.000. Међутим, тек је требало од њих направити војнике, као и од хиљада резервиста формирати чете, батаљоне, пукове, дивизије, армије. За то је био потребан новац (није га било), време (није га било), резервни официри и подофицири, залихе оружја. Модернизација пољских батерија новим топовима завршена је 1881. године, резервна артиљерија је модернизована 1884–85, брдска артиљерија 1885–86, а резервна 1887–1890. Ситуација је била добра само са залихама патрона и граната за постојеће оружје. Јасно је да Русија није могла да ратује против коалиције. Подршка Немачке такође се није могла очекивати. Бизмарк је већ 7. фебруара 1878. у свом говору у Рајхстагу је изјавио да ће се у Источном питању ограничити на улогу „поште-

ног посредника". У приватним разговорима са руским амбасадором у Немачкој, препоручио је да се о условима споразума разговара на међународном конгресу.

Пошто се нашао у изолацији, Санкт Петербург је био приморан да призна уговор као прелиминарни и пристане на његову ревизију на Берлинском конгресу (13. јун – 13. јул 1878), на којем су учествовале Енглеска, Француска, Немачка, Аустроугарска, Италија, Русија и Турска. И пре почетка рада британска дипломатија је појачала своје активности. 30. маја 1878. закључен је прелиминарни руско-енглески споразум по коме се Русија сложила са предлогом да се границе будуће Бугарске ограниче на простор од Дунава до Балканског гребена. Лондон и Беч су 6. јуна постигли сличан договор. 4. јуна 1878. у Цариграду је потписан тајни уговор о одбрамбеном савезу између Турске и Енглеске – „Кипарска конвенција". Велика Британија је добила право да окупира острво Кипар и право да надзире реформе које је турска влада спроводила у Малој Азији. Лондон се заузврат обавезао да помогне Турској у одбрани граница у Малој Азији „силом оружја" уколико Русија буде захтевала њихову корекцију мимо граница дефинисаних у Сан Стефану.

Тако је у лето 1878. спољнополитичка ситуација била далеко од повољне за Русију. И опет, као и почетком 60-их, одлучено је да се имитира претња британској поморској трговини и удаљеним прилазима Британској Индији. За остварење првог задатка на Балтику припремљене су за дугу пловидбу фрегата „Принц Пожарски", корвета „Асколд" и клипер „Џигит", а у САД су купљена три брза пароброда, које су почели да преправљају у крстарице („Африка", „Европа" и „Азија"). Као посаде ових бродова, 600 руских морнара и чланова посада превезено је у Мејн под маском имиграната на посебно изнајмљеном пароброду из Хамбурга.

Међутим, није било могуће брзо преправити трговачке бродове у ратне, осим тога, било је потешкоћа са њиховим наоружавањем, јер америчке власти нису желеле да наруше неутралност. Тако да ескадрилу крстарица није била спремна за борбу до лета 1878, мада је ова руска акција озбиљно забринула британске власти.

Што се тиче Индије, у овој колонији је живело 191.096.603 људи, а још 49.155.746 људи живело је у вазалним кнежевинама. Целокупно британско становништво Индије, укључујући војску, није прелазило 120 хиљада људи. Није изненађујуће што је Лондон био осетљив на скоро сваку претњу овом поседу. У Туркестану су формирана три одреда, а још један на источној обали Каспијског мора. Укупан број ових трупа достигао је 12,5 хиљада људи. Међутим, није се озбиљно разматрала могућност похода, посебно не са таквим снагама, на ове британске колоније преко Авганистана. Англо-индијска војска је бројала око 200 хиљада људи, дужина пруга у Индији била је скоро 14 хиљада км, а пловни путеви су били готови 50.000 км. С друге стране, руски Туркестан још није имао железничку везу са Русијом, није се могло рачунати на Персију као савезника због њене слабости, а Авганистан је ионако стварао више проблема него што је био од користи. Ипак, у случају англо-руског рата, имитација претње Индији могла би да одигра одређену улогу.

Став руске војске изузетно јасно је изнет у меморандуму генерал-мајора В.А. Франкинија:[406] „Русији преостаје само једно: да искористи сукоб до којег је дошло између емира у Кабулу и индијских власти и да без икаквих скривених намера преузме улогу покровитеља политичке независности Шир-Али Хана и бра-

[406] Франкини Виктор Антонович (1820–1892), генерал-мајор, начелник војно-планинског одељења Кавкаског војног округа.

ниоца његових права као независног владара, у шта морамо покушати да га убедимо. То су најважнији део политичке припреме наших војних операција у Авганистану. У таквој ситуацији, ко први упадне у Авганистан биће ipso facto[407] непријатељ кабулског емира. Ако, да бисмо спречили напредовање британских трупа са пролаза Болан, непромишљено окупирамо Авганистан, Британци ће се појавити као ослободиоци Авганистана. Ако Британци, желећи да нас спрече да заузмемо повољан положај у Авганистану, крену у Кандахар и даље пре него наше трупе уђу у Авганистан, ми ћемо за Авганистанце бити ослободиоци."

Концентрација трупа у Туркестану, према плановима, требало је да се заврши у јулу 1878. године. Дана 28. маја (9. јуна) 1878, то јест чак и пре почетка Берлинског конгреса, генерал-мајор Н.Г. Столетов упућен је у Кабул у специјалну мисију. Дипломатска мисија је у Кабул стигла 29. јула (10. августа) 1878, када је криза на Балкану већ била завршена. Циљ мисије Столетова је био да испита расположење на двору Дост-Мохамедовог сина, емира Шир-Алија, и, ако је могуће, да предложи антибритански савез. Поред тога, требало је да генерал прикупи информације о ситуацији у Авганистану и Британској Индији, њиховим армијама, мобилизационом потенцијалу и да изврши картографска снимања пута од Аму Дарје до Кабула. Столетов је морао да убеди владара Авганистана да концентрација руских трупа ни на који начин не представља претњу његовој земљи и да, ако буде потребно, емир може да рачуна на материјалну подршку Санкт Петербурга. То је био одлично изабран тренутак за овакве иницијативе, јер се Лондон опет припремао за прелазак на активну, офанзивну политику у региону.

407 из тог разлога

Шир-Али хан је успео да се учврсти на престолу 1868, након више од 5 година борбе са својом браћом, након очеве смрти. Требало му је још годину дана да сву земљу стави под своју контролу. Победа је извојевана уз одређену помоћ Британаца, а подсећања на њу су мучила емира, тим пре што је успео само да победи, али не и да уништи ривале. Успешно руско напредовање у централној Азији приморало је британске власти у Индији да 1869. не само призна Шир-Алија, већ и да му да значајне субвенције и 12.000 брзометних пушака. Међутим, јачање јединствене државе на целој територији Авганистана никако није био део планова британских власти, које су настојале да барем контролишу пролазе кроз које су ишли путеви ка Индији. Године 1870. Британци су подржали емировог сина Јакуба хана,[408] који се у Кандахару побунио против свог оца. Ова побуна је угушена, али од 1872. Британци почињу да активно користе противнике емира, како у Авганистану, тако и у иностранству, за вршење притиска на Кабул.

Ситуација се донекле променила усложњавањем ситуације на Балкану. Године 1877, уз подршку и на трошак Лондона, у Авганистан је стигла турска дипломатска мисија, чији је задатак био да убеди емира да започне војне операције против Русије и дозволи британско војно присуство у земљи. Шир-Али је одбио ове предлоге и након тога је почела припрема англо-индијске војске за рат. Сазнавши за долазак руског генерала, вицекраљ Индије, гроф Е.Р.

[408] Мамед-Јакуб хан (????–1923) – син Шер-Али кана, након побуне је затворен, у децембру 1878. постао гувернер Авганистана, након смрти свог оца потписао је Гандамашки договор, по завршетку Другог англо-авганистанског рата побегао је прво у Пешавар, а затим у Британску Индију, где је живео од пензије коју су му доделиле власти.

Литон[409] је захтевао отварање у Кабулу британске амбасаде на челу са ген. Н. Чемберленом,[410] али је емир то категорично одбио. 9. (21) августа 1878. Столетов и Шир-Али су саставили нацрт споразума о пријатељству (император га није ратификовао) између Авганистана и Русије, по којем би Санкт Петербург признао независност Авганистана и обавезао се да ће обезбедити дипломатску, финансијску, материјалну, а по потреби и војну помоћ Кабулу ако „било која страна држава силом уђе у Авганистан и заузме његову територију". Првог (23) августа 1878. Столетов је напустио Кабул. 25. октобра Литон је поново ултиматумом захтевао од емира да прихвати Чемберленову мисију. Ултиматум је истицао 20. новембра, али је већ 9. новембра 1878. британски премијер лорд Б. Биконсфилд (Дизраели) објавио у парламенту да је граница Индије „случајна и ненаучна" и да влада припрема мере „да се уклоне ти пропусти". Истог дана почео је Други англо-авганистански рат. Дакле, притисак (или његова имитација) на Индију у дубинама Азије није помогао руској дипломатији на конгресу који је решавао судбину Балканског полуострва. Он је трајао је од 13. јуна до 13. јула 1878. године.

Три руска представника у Берлину – кнез А.М. Горчаков, гроф П.А. Шувалов и гроф П.П. Убри[411] нашли

409 Едвард Роберт Литон (1831–1891), гроф, енглески државник и песник. Вицекраљ Индије 1876–1880.

410 Чемберлен Невил Боулз (1820–1902), британски фелдмаршал (1900), 1830. ступио у армију Источноиндијске компаније, учествовао и истакао се у Англо-авганистанском рату 1838–1842, у Другом англо-сикском рату 1848–1849, у гушењу устанка сепоја. Године 1876–1881. – командант армије Мадраса.

411 Убри Павел Петрович (1820–1890), руски дипломата, гроф, од 1848. – секретар амбасаде у Бечу, затим саветник амбасаде, најближи сарадник А.М. Горчакова током Бечке конференције

су се у тешкој ситуацији. Конгрес је одржан у званичној резиденцији Бизмарка – дворцу Радзивил, где су делегације земаља учесница седеле по абецедном реду за великим столом у облику потковице. Тако су руска и турска делегација седеле једна до друге. Секретар Конгреса, фон Радовиц,[412] дао је све од себе да ублажи оштре тонове у расправама. Пажљиво проучивши ток Бечког и Париског конгреса и Цариградске конференције амбасадора, дошао је до закључка да добра кухиња помаже у смањењу напетости током преговора. Његову проницљивост су сви похвалили, али, наравно, то није решило проблеме. Премијер Велике Британије лорд Биконсфилд и канцелар Аустроугарске гроф Ђ. Андраши су се на конгресу заједно супротставили руским плановима и предлозима. Канцелар Немачке, која је председавала на конгресу, заузео је позицију „поштеног посредника", што је искључило могућност да немачка дипломатија активно подржи Русију.

1853. Први саветник амбасаде у Паризу (1856–1863), изванредни изасланик и опуномоћени посланик у Прусији (1863), у Севернонемачком савезу (од 1868), у Немачкој империји (1871–1879), 1879. је опозван са дужности, амбасадор у Аустроугарској (1880–1882), 1882. опозван, именован за члана Државног савета.

412 Фон Радовиц Јосиф-Марија (1839–1912) – пруски и немачки дипломата, студирао у Бону и Берлину, од 1860. – у дипломатској служби, 1861. – у пруској мисији у Цариграду, 1862. – у Кини и Јапану, у 1864. – генерални конзул у Шангају, 1865. – у амбасади у Паризу, в 1866. – официр за посебне задатке у војсци принца Фридриха-Карла Пруског, после тога – пруски представник у Баварској, 1870. – генерални конзул Севернонемачког савеза у Букурешту, члан Дунавске комисије, 1872. – посланик у Цариграду, 1874. – у Атини, у пролеће 1875. у дипломатску мисију у Санкт Петербургу, руководио источним одељењем немачког министарства спољних послова, секретар Берлинског конгреса, 1880. – вршилац дужности амбасадора у Паризу, од 1882. амбасадор у Цариграду, од 1892. – у Мадриду, немачки представник на Конференцији у Алхесирасу 1906.

То је довело до значајних уступака. Русија је напустила Бајазет и долину Алашкерта и задржала само Ардаган, Карс и Батум, у којем се обавезала да уведе режим слободне луке (лука слободне трговине). Турска се у корист Персије одрекла права на спорни погранични град Хотур. Повратак Русији јужне Бесарабије, и прелазак Добруџе у састав Румуније није био споран. Успостављена је слободна пловидба Дунавом, од Црног мора до Гвоздених врата, призната је независност Румуније, Црне Горе и Србије. Спречено је територијално проширење последње две земље, предвиђено Санстефанским уговором. Црној Гори, која је добила луку Бар на Јадранском мору, одузето је право да има флоту, а поморска и санитарна контрола у овим водама предата је Аустроугарској. Корекција грчко-турске границе препуштена је преговорима ове две земље, уз посредовање великих сила, у случају да не успеју. Турска је била дужна да поштује основни законик из 1868. на острву Крит и спроведе реформе у турској Јерменији ради заштите безбедности хришћанског становништва.

Највеће промене догодиле су се у члановима споразума о бугарском питању. То питање је било у центру пажње Конгреса, од 64 тачке о којима се расправљало, 22 су се односила управо на њега. Санстефанска Бугарска је била подељена на три дела: 1) вазалну кнежевину од Дунава до Балкана са центром у Софији, са кнезом којег је бирало становништво, чију кандидатуру потом одобрава султан; 2) бугарске земље јужно од Балкана формирале су аутономну покрајину Турске империје – Источну Румелију са центром у Пловдиву, под контролом хришћанског генерал-губернатора кога је султан именовао на 5 година уз сагласност великих сила (на ту функцију је постављен фанариот рођен у Бугарској, службеник турског министарства

спољних послова – Алеко Богориди[413]). Провинција је добила своју скупштину и жандармерију, по принципу верски сразмерне заступљености; 3) Македонија – земље до Јадрана и Егејског мора враћене су Турској без икакве промене статуса. Дакле, територија „санстефанске" Бугарске која је износила 172.000 кв. км – срезана је скоро три пута. Површина „берлинске" Бугарске била је 64.500 квадратних км. Боравак руског окупационог корпуса од 50.000 војника у Бугарској и Источној Румелији скраћен је са 2 године на 9 месеци. Након повлачења руских трупа, ред у аутономној покрајини требало је да одржава локална полиција, а за спољну одбрану је била задужена турска армија.

Уговор је потврдио одредбе о режиму пловидбе у Мореузима, иако је Велика Британија настојала да за своју флоту избори право уласка у Црно море. Турска, која није желела да тако отворено изазива Русију, одговорила је категоричним одбијањем. 11. јула, тј. два дана пре завршетка конгреса, Солсбери је дао веома значајну изјаву. Британски представник је изјавио да ће Енглеска од сада сматрати да је дужна да поштује само „независне одлуке" султана по питању затварања Мореуза. Тиме је Лондон недвосмислено саопштио свој став кога ће се убудуће држати – или ће британска флота добити право да плови кроз Босфор и Дарданеле, или се одлука о затварању Мореуза неће поштовати, пошто неће бити „независна". Тако је Лондон, самовољном одлуком, каква није забележена у међународном праву, стално наступајући као бранилац одлука „европског концерта" уопште и

413 Алеко Богориди (1823–1910), члан хеленизоване бугарске породице Вогорових или Богорових, од којих је први био Стојко (Стефан) Владиславов Богоров (1739–1815), епископ Софрониј (од 1794). „Алеко паша" је био праунук епископа и трећа генерације Богоридија који су радили у турској државној служби, 1879–1884. обављао дужност гувернера источне Румелије.

права Османског царства посебно, објавио о спремности да прекрши и једно и друго. На конгресу је баш Турска посебно тешко страдала од бранилаца њених права и принципа недељивости њене територије. Аустроугарска је стекла право да окупира Босну и Херцеговину, као и право да размести гарнизоне у Новопазарском санџаку, између Србије и Црне Горе.

Новине „Berliner Tageblatt", 15. јула 1878. прокоментарисале су резултате следећом опаском – „Берлински мир је компромис који никога не задовољава, али ипак гарантује мир у Европи у ближој будућности". Министарство спољних послова Немачке сматрало је да ће тај мир потрајати минимално 5 година. Била је то погрешна процена, мир је потрајао много дуже, али је промашај била и намера да се одрже пријатељски односи са Русијом након овога. На крају Берлинског конгреса, Горчаков је писао Александру II: „Општи утисак који сам стекао на конгресу јесте да је даље ослањање на Савез три императора илузија." На маргинама извештаја император је дописао: „То је и моје мишљење". Државна спољна политика поново се суочила са проблемом избора. Али то је била само једна од последица спољнополитичког пораза Русије и победе англо-аустријског блока. Финансијски трошкови, људски губици, лоше командовање у првој етапи рата, ревизија Сан Стефана у Берлину – све је то изазвало озбиљну унутрашњу кризу у Русији. Руско друштво је било једнодушно у критици владе, скоро исто онолико колико је раније једнодушно захтевало улазак у рат. Министарство спољних послова и идеја о савезу са Немачком били су у центру критика. Посебно незадовољство изазвала је подела Бугарске и аустријска окупација Босне и Херцеговине. Резултати рата нису довели до побољшања политичке ситуације у земљи у којој је почињао терор „Народне воље".

После Берлина

Берлински конгрес је поставио темеље сукобима на Балкану, чији је развој неминовно довео до 1914. године. Инкорпорација Босне и Херцеговине у састав Аустроугарске гурнула је српску националну државу према Македонији, коју је бугарски сусед Београда сматрао земљом која му законито припада, без обзира на то у чијим рукама је тренутно била. На крају 1878. Солзбери је написао: „Поново смо успоставили пољуљану турску власт јужно од Балканских планина. Али то је само предах. Она више није одржива". Закључак је био очигледан, као и општа неспремност европских сила да дозволе да ова неодрживост одмах исплива. Још током рада Берлинског конгреса у Родопима су почели немири муслиманског становништва, због чега је обустављено повлачење руских трупа. У постојећим околностима и Русија и Турска биле су подједнако заинтересоване да спрече ново нарушавање стабилности на Балкану. Стога су пошле на међусобне уступке.

Руско-турским споразумом потписаним 27. јануара (8. фебруара) 1879. решен је низ спорних питања у вези са процедуром исплате одштете и надокнаде руским држављанима, захваљујући упорности руског амбасадора у Турској, кнеза А.Б. Лобанов-Ростовског.[414]

[414] Лобанов-Ростовски Алексеј Борисович (1824–1896), кнез, руски дипломата, завршио је Императорски Александровски лицеј, од 1844. – у дипломатској служби, титуларни саветник, колешки асесор (1848), камер-јункер (1849), млађи секретар мисије у Берлину (1850), виши секретар мисије у Берлину (1851), дворски саветник (1851), колешки саветник (1854), 1856–1859. – саветник амбасаде у Турској, државни саветник (1857), вршилац дужности саветника и коморник суда ЊИВ (1859), 1859–1863. – дипломата у Турској, 1863–1866. – у оставци, живео у Француској, обављао неке незваничне задатке за владу. 1866. Орловски губернатор, 1867–1878. – заменик мини-

22. фебруара 1879. генерал кнез А.М. Дондуков-Корсаков[415] отворио је у Трнову заседање Велике народне скупштине Кнежевине Бугарске. Требало је донети устав и изабрати кнеза. Од 231 посланика, 21 је именовао Дондуков, 89 је изабрано, а 121 је дошао на скуп „по положају" – то су били свештеници три вере (право-

стра унутрашњих послова, 1878–1879. – амбасадор у Турској, активни тајни саветник (1879), 1879–1882. амбасадор у Великој Британији, 1882–1895. амбасадор у Аустроугарској, од марта 1895. до августа 1896. министар иностраних послова.

415 Дондуков-Корсаков Александар Михајлович (1820–1893), руски војни и државни делатник, кнез, генерал-ађутант (1869), коњички генерал (1878). 1841. завршио правни факултет Универзитета у Санкт Петербургу, од 1841. почео да служи у гардијској коњици као јункер, од 1844. – ађутант кавкаског намесника, грофа М.С. Воронцова, водио је његову поверљиву преписку, 1845–1851. учествовао и истакао се у војним операцијама на Кавказу, 1853. упућен у Алжир ради упознавања са француском војном организацијом и методама вођења колонијалног рата. Учествовао је и истакао се у борбама на кавкаском фронту током Кримског рата. Од 1855. – командант Нижњегородског драгунског пука. 1856. учествовао и истакао се у борбама у Чеченији, 1859–1863. – начелник штаба Донске војске, учествовао је у реформи 1861. на Дону. 1863. – у оставци, активно се бави друштвеним и локалним проблемима, од јануара године 1869. – Кијевски, Подолски и Волински генерал-губернатор, почетком 1877. – истовремено и командант јединица Кијевског војног округа, почетком Руско-турског рата командовао је XIII армијским корпусом, од фебруара 1878. – Источним одредом, од априла 1878. – врховни руски комесар у Бугарској, у исто време 1878–1879. командовао руским окупационим корпусом у Бугарској, урадио велики посао на изради и примени Трновског устава и организацији бугарских државних структура. Од 1880. – привремени харковски генерал-губернатор и командант Харковског војног округа, од 1881. – привремени одески генерал-гувернер, 1882–1890. – врховни начелник цивилне управе на Кавказу и командант јединица Кавкаског војног округа, председник комисије која је израдила нови „Правилник о управљању Кавказом", који је ступио на снагу 1883, члан Државног савета (1890).

славље, ислам, јудаизам), градске и сеоске старешине. Скупштина је 29. априла усвојила веома либералан Трновски устав, чији су нацрт припремиле руске власти. Бугарска је постала уставна монархија, власт кнеза била је ограничена народном скупштином, право гласа проширено је на све мушкарце старије од 21 године, укинут је имовински и образовни цензус. Уведена је слобода личности, слобода окупљања, забрањена цензура, сви становници земље, без обзира на вероисповест, признати су једнаким пред законом. Следећег дана, син принца Александра од Хесен-Дармштата–братанац супруге Александра II – принц Александар Батенберг, изабран је за бугарског наследног кнеза.[416]

После тога, у Цариград је послат генерал Н.Н. Обручев који је имао задатак да убеди султана Абдул-Хамида II да одустане од слања трупа у Источну Румелију, иако само право Турске на војно присуство у аутономној покрајини није било спорно. Након тога, генерал је морао да убеди становништво Румелије да не руши постојећи поредак и не диже буну. То није било лако постићи, пошто су Бугари желели да постигну више, а Богориди није био омиљен. 21. априла 1879. Обручева је примио султан, генерал је успео да постигне своје циљеве. Турска се нашла, после рата и обавеза да плати одштету од 800 милиона франака, у потпуном финансијском банкроту. Године 1881. била је принуђена да се са својим главним повериоцима договори о увођењу посебне управе над османским дугом. Јавни дуг Османске империје смањен је са 5,2 милијарде франака на 2,6 милијарди франака, а за плаћање камата и амортизације кредита дуг је обезбеђен приходима од акциза на со, алкохолна пића, дуван, свилу, рибо-

[416] Александар фон Батенберг (1857–1893), учествовао је и истакао се у рату 1877–1878. на Балкану, кнез Бугарске 1879–1886.

лов, царину, данак од балканских вазала. У земљи је заправо формирана држава у држави – 720 агентура са 5.000 чиновника. Цариград није себи могао да допусти да мир буде угрожен.

23. априла Обручев је кренуо у Пловдив. После 2 дана стигао је до центра Румелије. У централној катедрали града Николај Николајевич је поруку Цара-Ослободиоца прочитао становништву на руском језику, након чега га је егзарх поновио на бугарском. Након тога, Обручев је одржао говор. Бугари сада, рекао је, нису само потпуни господари свог дома и свог рада – „од сада од вас зависи да створите себи бољу будућност". Русија је за то учинила све што је могла. Задатак Бугара је да не изгубе оно што су добили, да спрече немире, да не дају повода Турцима да пошаљу трупе, да Европи не дају аргументе за оправдање и одбрану таквих турских поступака. „Од сада је ваша позиција јака, користите њене благодети без страха, захвалите Творцу за њих, захвалите руском народу и заувек сачувајте неизбрисиву захвалност Великом Цару-Ослободиоцу Нашем. Помолимо се да Његови најдрагоценији дани прођу у миру и да их буде што више!"

Након молебана за здравље и дуговечност Александра II, Обручев се састао са делегатима из свих округа Румелије. Обручев је дуго разговарао са људима, тешио их, давао савете и завршио свој говор речима: „Ако вас нападну, браните се, таквим јунацима није проблем да се изборе не само са башибозлуцима, већ и са правом турском војском, али свето пазите на границу да не бисте били оптужени за њено нарушавање". У Бугарској и Румелији је ауторитет руског императора у то време био неспоран. Циљ Обручеве мисије је постигнут. Бугарски револуционари се нису усудили да крену у оружану акцију, а Турци никада нису увели своје трупе у Румелију. Остваривањем ових циљева коначно је пре-

вазиђена криза која је започела 1875. године. Ситуација у Источној Румелији се значајно поправила након што је султан у мају 1879. одобрио Основну повељу аутономне покрајине, која је, настојањем руске дипломатије, максимално усклађена са одредбама бугарског устава.

Војна окупација Босне и Херцеговине од стране Аустријанаца није била тако безболна. Аустријанци су почели да улазе у ове покрајине 30. јула 1878, рачунајући, ако не на срдачну добродошлицу, онда на одсуство отпора. Андраши је изјавио да ће ескадрон хусара и војни оркестар бити довољни да се операција успешно заврши. Улазак трупа праћен је устанцима локалног муслиманског становништва, подржаног од Срба, а потом и устанка Срба, који су подржали муслимани. Велики број ових последњих је био добро наоружан и обучен – били су то бивши војници турске војске који су задржали оружје. Од 23 турска батаљона стационирана у ове две покрајине уочи окупације, 19 је формирано од локалних регрута. Укупан број побуњеника аустријска команда је проценила на 93 хиљаде људи. За рат против њих било је потребно мобилизовати једну трећине војске Дунавске монархије – 250 хиљада људи, захваљујући чему је до 1. октобра 1878. формирана 2. армија – 159.380 људи са 292 оруђа (159 батаљона, 29 ескадрона, 26 пољских и 21 брдска батерија, бројне помоћне јединице). До краја године аустријски губици износили су 5.198 погинулих, рањених и несталих, укључујући 178 официра. Немири и борбе у планинама потрајали су до 1882. године. Под влашћу Аустроугарске, две покрајине Османске империје први пут су претворене у јединствену административну целину – Босну и Херцеговину.

Ништа мање тешка ситуација није била ни у Македонији и на Косову. Још у јуну 1878. у Призрену су се окупили делегати албанских племена који су прогласили уједињење свих Албанаца – муслимана, католика

и православаца. Тако је настала тзв. „Албанска лига", која је за свој циљ прогласила заштиту од Грка и Словена. Њени апели Биконсфилду са захтевом да се подржи „штит против Словена на Балкану" нису имали успеха – репутација Албанаца није им ишла у прилог. Године 1880, након преноса спорних територија на граници Црне Горе и Турске под власт кнеза Николе, Савез је захтевао да се 4 вилајета – Јањина, Манастир (Битољ), Ускуб (Скопље), Шкодру (Скадар) уједине у једну провинцију, са турским гувернером и изабраним албанским саветом под њим и са албанском полицијом, којом би командовали турски официри. Као језик администрације предложен је албански. Турска влада, која није била против употребе Албанаца у борби против Грка и Словена, категорички је одбила да подржи план Лиге, услед чега је и муслиманска заједница Македоније била подељена на зараћене групе. „Лига" је позвала добровољачке милиције у борбу против Црногораца. Вође Албанаца, које су у почетку изјавиле да одбијају да се потчине власти Црногораца, брзо су се отргле контроли турских власти. Покрет „лигаша" почео је брзо да добија обележја устанка – угушиле су га турске трупе, пошто ниједна од великих сила, укључујући и Турску, није желела настанак нове независне силе у региону, са непредвидивим вођама.

Тако је Берлински конгрес донео веома условно затишје на Балкану, што је у Санкт Петербургу тешко примљено. После низа састанака са Бизмарком у јулу 1879, руски дипломата П.А. Сабуров[417] је сумирао оно што се догодило: „Били смо незадовољни Берлинским уговором, а самим тим и Бизмарком, од кога смо очекивали више. Бизмарк, уверен да је на конгресу учи-

[417] Сабуров Петар Александрович (1835–1918), руски дипломата, 1870–1880. – изасланик у Грчкој, 1880–1884. – амбасадор у Немачкој.

нио све што је могао у нашу корист, осетио се увређеним. Отуда растуће незадовољство на обе стране. Једну од последица оваквог стања осећамо и ми на истоку. У извршним комисијама Немачка више не гласа за нас, као некада, већ се придружује већини. Имам разлога да верујем да овде постоји предубеђење, које ћемо, у садашњим околностима, тешко променити. Ова промена става нам даје разлог за незадовољство; и тако се, мало по мало, наши односи крећу ка кризи *озбиљнијој него што ико претпоставља.*" Поред последњих речи истакнутим курзивом, Александар II је својом руком написао: „Тога се и бојим." Страхови нису могли да реше кризу у руско-немачким односима.

Стари, предратни систем руске спољне политике постепено је постајао прошлост. „Тројни савез је пропао. – Тим речима се Сабуров обратио императору. – Тај савез, створен француско-немачким ратом, нама је донео више *великих разочарања него ли резултата.* (Император је лично дописао: „Авај! То је и више него тачно."). Чак нам је нанео и очиту штету; придруживање треће стране покварило је наше директне односе са Немачком. Она би нам, наравно, било кориснија кад се не би мешала у било какве неспоразуме између нас и Аустрије. Све што смо постигли дугујемо само себи, нашој храброј војсци, истрајности Императора. Истина, тројни споразум нам је учинио велику услугу: везао је Аустрију док је трајао рат и тако заштитио бок и позадину наше војске на фронту. Али та корист је накнадно поништена толиким разочарењима да немамо више разлога да се придржавамо система трипартитног споразума." То су биле речи човека који је сматрао да је неопходно да се очувају руско-немачки односи, а споразум са Француском сматрао опасним. Међутим, царински ратови који су почели између Русије и Немачке коначно су окончали не само „Савез три

императора" (1879. он је фактички престао да постоји). Односи између Русије и Немачке су се нагло погоршали. Још 1876–77. руска влада је увела наплату увозних царина у златној валути, чиме су царине повећане са 25–30% на 48% и више. Док су се руске царине односиле на сву увезену робу, дотле је немачки протекционизам био више „циљане" природе. Увоз из Русије чинио је 50% немачког увоза житарица, док је у руском извозу житарица овај удео износио 29–30%. Берлин је 1879. године први кренуо у протекционистичку политику, уводећи царину на увоз житарица и других пољопривредних производа – 1 марку за 100 кг.

7. октобра 1879. у Бечу је озваничен немачко-аустријски савез. Његов први члан предвиђао је да ће у случају руског напада на једну од страна, друга одмах притећи у помоћ свим оружаним снагама, уз обавезу савезника да неће закључити сепаратни мир. У случају напада на савезнике било које друге силе, била је предвиђена само добронамерна неутралност. У случају да Русија подржи нападача, члан 1 је аутоматски ступао на снагу. Уговор је закључен на период од 5 година, али је продужаван све до Првог светског рата. Тако је војно и политички био усмерен против Русије, а политички против Француске. Окрећући се Бечу, Бизмарк је пре свега тежио спољнополитичкој изолацији Париза, па је зато и даље настојао да одржи добре односе са Санкт Петербургом. Пошто је све више била ангажована у Централној Азији, и Русији је био потребан мир у Европи, који се могао обезбедити само споразумом са Берлином.

Туркестански правац, 1879–1881

Године 1877–1878. Кина је успела да угуши устанак у Сикјангу, у мају 1877, после пораза од Кинеза, умро је владар Кашгара Јакуб-бег. Руске власти морале су да

евакуишу трупе из Илијског региона. Услови за повратак Куљце утврђени су Ливадијским уговором, који су 2. октобра 1879. потписали заменик министра иностраних послова Н.К. Гирс, руски изасланик у Кини Е.К. Бјуцов[418] и кинески изасланик Чун Хоу. Руске трупе су напустиле регион, осим западног дела долине реке Или где су се насељавале избеглице, и Музартског превоја преко Тјен Шана. Кина је обећала амнестију и платила Русији 5 милиона рубаља на име накнаде за трошкове управљања територијом. Међутим, влада царице Ци Си[419] је одбила да ратификује уговор и почела је са припремама за рат, надајући се подршци Лондона, који је у то време појачао своје активности у региону. Положај Русије је био веома тежак. Чак и након појачања Амурског војног округа 1880. тамо је било свега 11.550 војника са 32 топа, што је било апсолутно недовољно за заштиту региона у случају сукоба са Кином.

У међувремену, рат који је Велика Британија почела у новембру 1878. против Авганистана одвијао се по уобичајеном сценарију. У његовој првој фази, британска армија од 36.000 војника постигла је значајан успех, Кабул је заузет, емир Шир-Али је побегао на север земље, намеравајући да иде даље не би ли добио подршку Русије, која се држала политике неутралности. А.М. Горчаков, који није желео да заоштрава односе

418 Бјуцов Јевгениј Карлович (1837–1904), руски дипломата, 1873–1883. – изасланик у Кини, 1889–1897. – у Персији, 1897–1904. у Шведској и Норвешкој.

419 Ци Си (1835–1908), удовица-императорка, удовица императора Сјанфена, која је заправо владала Кином након смрти свог мужа 1861. као регент и савладар са својим сином Тунчжија (престолно име принца Заи Чуна 1865–1875) – „Заједничка управа", од 1862. до 1874, и братанцем Гунасјуем (престолно име принца Заи Тјана (1871–1908) – „Блиставо наслеђе", који је владао од 1875. до 1908).

са Енглеском, био је против тога да се емиру дозволи улазак на територију Империје, али је улазак дозволио лично император на предлог туркестанског генерал-губернатора К.П. Кауфмана и министра војске Д.А. Миљутина. Првобитно је Ташкент одређен као емирово место боравка. Међутим, Шир-Али је умро 21. фебруара 1879, пре него што је стигао до руске границе. Његов наследник, Јакуб хан, 26. маја 1879. био је принуђен да пристане на потписивање споразума у селу Гандамак, према којем је Авганистан признао британску контролу над својом спољном политиком и пристао да дозволи улазак британских трупа ради „одбране од иностране инвазије". Стратешки важни превоји Хајбер и Мични који обезбеђујући контролу путева према Индији или Авганистану, у зависности од тога у чијим су рукама, припали су британској Индији. Место потписивања уговора изабрано је због симболике – у јануару 1842. недалеко од Гандамака страдали су остаци англо-индијских трупа које су се повлачиле из Кабула.

На акције Британаца, руске власти су одговориле акцијама у Централној Азији. Још у марту 1874, након освајања Хиве, створено је Транскаспијско војно одељење за управљање освојеним туркменским земљама, подређено у војном и административном погледу главнокомандујућем Кавкаске војске. Њиме је руководио генерал-мајор Н.П. Ломакин,[420] који је

[420] Ломакин Николај Павлович (1830–1902), руски војсковођа, пешадијски генерал (1897). Студирао је у Полоцком кадетском корпусу и Племићком пуку, потпоручник (1848), учесник Кавкаског рата (1850–1863). Официр за посебне задатке команданта трупа Дагестанског региона, био је начелник Транскаспијског војног одељења, током похода на Хиву 1873. командовао је Мангишлачким одредом, за заслуге је унапређен у генерал-мајора, одликован Орденом Светог Владимира 3. степена са мачевима и златним оружјем. После смрти ген. Лазарева преузео је команду над експедицијом Ахал-Теке, након

настојао да прошири територију под руском влашћу. Године 1877. и 1878. предузео је два мања похода у степи, који су били припрема за напад на оазу Ахал-Теке. Текини који су је насељавали сматрани су једним од најјачих и најхрабријих племена Туркменистана. Уздајући се у неосвојивост своје оазе, окружене пустињом, и сећајући се неуспешне експедиције Маркозова 1873, нападали су племена која су била под влашћу Русије, крали њихову стоку и уништавали усеве.

У пролеће 1879. почеле су припреме за поход на центар Ахалтекинске оазе – Геок-Тепе, где је почела да се окупља и текинска милиција. Руске власти нису имале тачне информације о броју становника оазе – процене су биле од 60 до 375 хиљада људи, процене о бројности милиције такође су се значајно разилазиле – од 6 до 15 хиљада људи. Само спремност на отпор и одбијање преговора нису изазвали недоумице. У почетку се претпостављало да ће кампању водити генерал-ађутант И.Д. Лазарев..[421] Под његовом командом

неуспеха код Геок-Тепеа, предао је команду ген. Тергукасову. Тифлиски војни командант (1881–1884), командант 24. локалне бригаде (1884–1887), генерал-потпуковник (1886), командант 19. пешадијске дивизије (1887–1897), 1897. пензионисан, унапређен у генерала пешадије.

421 Лазарев Иван Давидович (1820–1879), руски војсковођа, генерал-ађутант, генерал-лајтнант. Рођен у сиромашној јерменској породици у граду Шуша, школовао се у Шушкој окружној школи, 1839. примљен као добровољац у Ширвански пешадијски пук, редов. Учествовао и истакао се у Кавкаском рату, 1842. одликован Војничким орденом (Георгијевски крст), 1843. унапређен у заставника. Управник Мехтулинског ханства (1850), Даргинског округа (1854), командант трупа и начелник привремене војне управе у Централном Дагестану (1859), пре Шамилове предаје 1859. на захтев имама ишао је у опкољени Гуниб да преговара о условима предаје. Генерал-мајор (1860), 1861. и 1863. године успео да без проливања крви смири устанке у Дагестану, снагом свог ауторитета. Командант (1865) и начелник

окупљено је 16 1/4 батаљона (7.310 људи), 18 чета и 2 ескадрона (2.900 људи) и 34 оруђа. У ствари, планирано је да Ратни одред чине 4.000 пешадинаца, 2.000 коњаника и 16 топова, а све остале снаге су распоређене дуж комуникација, ради њиховог обезбеђења. Овако незнатан број војника првенствено је био последица тешкоћа у њиховом снабдевању. Лазарев је морао да планира величину војске на основу залиха које су могле да носе 6.700 камила. Да би имали довољно воде и хране, морали су да штеде чак и на муницији – 80 метака по пушци, половина бојног комплета муниције за топове.

14. (26) августа 1879. Лазарев је умро и поход је настављен под командом Ломакина. Нови командант је очигледно потценио сложеност експедиције. Имао је значајне снаге – 12 хиљада људи, укључујући 5 стотина коњаника туркменских милиција – али их је разделио у засебне одреде и гарнизоне током напредовања главне колоне. Ратни одред је имао 120 комада муниције по пушци и по један бојни комплет муниције по топу, али храну – само за 15 дана. То је условило дејства Ломакина, који је тежио брзом решењу проблема. Кренувши из Чикишљара 30. јула (11. августа) 1879. руске трупе су се приближиле Геок-Тепеу 28. августа (9. септембра) са 3 хиљаде људи и 12 топова и покушале су да заузму ову тврђаву од глине одмах, на јуриш, без претходне припреме. Услед тога, руске трупе су претрпеле велике губитке (464 војника) и биле присиљене да се повуку. Овај неуспех, заједно са британским успесима и напетом ситуацијом у Синђангу, очигледно је осла-

(1866) 21. пешадијске дивизије. Од 1868. до 1877. године у Кавкаској армији. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на кавкаско-малоазијском фронту, одликован орденом Светог Георгија 3. класе (за битку код Авлијара) и 2. класе (за јуриш на Карс). 1879. именован за команданта експедиције на Геок-Тепе, умро у току похода.

био руску позицију у региону. Ситуација се донекле поправила након 8. септембра 1879, када је почео устанак у Кабулу. Енглески гарнизони су поново протерани, власт у Кабулу је преузео Јакуб-ханов ривал, Абдурахман-хан.[422] Његов ривал, Шер-Алијев син Ајуб-хан, владар Хората, постигао је значајне успехе, наневши 27. јула 1880. пораз енглеској бригади код Мајванда. Војне операције 1878–1880. завршиле су се признавањем власти новог емира од стране Британаца, који је, заузврат, признао своју зависност од Енглеске у спољној политици, али без права Лондона да контролише унутрашњу политику земље и без британског резидента у Кабулу.

Неуспеси Британаца и властити неуспех 1879. натерали су руску команду да убрза припреме за поход на Туркменистан. За команданта похода постављен је генерал-поручник М.Д. Скобељев, који се већ доказао у Туркестану и прославио током последњег рата на Балкану. У мају 1880. стигао је у Красноводск и почео припреме за нови поход. Министар војске Д.А. Миљутин му је скретао пажњу да би најпожељнији начин решавања проблема била демонстрација силе: „Војна дејства нису циљ, већ само средство да се Туркмени умире, и зато не треба тражити борбу." Међутим, Скобељев је мислио другачије. Схвативши да ће после Ломакиновог неуспеха следећа понуда за преговоре, чак и уз демонстрацију силе, али без њене употребе, бити схваћена као знак слабости, он је захтевао масовну одмазду, којој није био циљ само да покори Текинце, него и да обезбедити мир и спокој у овом делу Централне Азије на дужи период. А.Н. Скобељев, у писму свом начелнику

[422] Абдурахман (1844–1901) – унук Дост Мухамед-хана, братанац Шер Али-хана, 1869. поражен је у борби за власт и побегао у Бухару, а потом у руски Туркестан, где је живео 10 година, емир Авганистана 1880–1901.

штаба, пуковнику Куропаткину је изложио идеју којом се руководи на следећи начин: „Азију треба туђи не само по шији, него и по духу."

Одличан организатор и ратни генерал, Скобељев је започео изградњу пруге од Красноводска до Кизил-Арвата, дуге 217 врста, за само месец дана пуштено је у рад 22 врста, изградња пута је завршена до септембра 1881. Организација позадине и снабдевање будуће кампање подигнута је на квалитативно другачији ниво. Припреме за поход, у којем је требало да учествује до 10.000 људи, обављене су без журбе, промишљено и темељито. Видевши то, бројна племена која су живела у суседству Текинаца одмах су изјавила потпуну послушност и спремност да учествују у експедицији. 30. маја 1880. одред Скобељева је почео да се креће према Геок-Тепеу, Текинцима је постављено 10 услова – то је био захтев за безусловну предају и покорност, који је одбијен. С друге стране, Скобељев је категорички одбио да води било какве друге преговоре. 23. децембар 1877. (5. јануар 1878) тврђава Геок-Тепе је блокирана, након тешке и крваве опсаде, ископан је тунел испод њених зидина и постављена мина са 75 пудова барута (1.200 кг). Активирана је 12. јануара (24) 1881. уз артиљеријско гранатирање. Ефекат је био ужасан. „Земља је задрхтала, заљуљала се, људи у рововима су посрнули", присећа се учесник опсаде, „многи су се хватали један за другог да не би пали, над источним зидом тврђаве подигао се облак дима и прашине, стуб од свих врста крхотина и људских фигура које су летеле у вис".

Тврђава је заузета на јуриш, руске трупе су имале губитке од 4 млађа официра и 55 војника погинулих, 3 старија, 15 млађих официра и 75 рањених редова. У тврђави је покопано 6.500 тела Текинаца, а око 8 хиљада је убијено током потере. Отпор Текинаца био је херојски и добио је највећу похвалу од Скобељева.

По наређењу генерала, женски и дечији логори унутар тврђаве стављени су под стражу како би се избегли могући ексцеси. Текинци су капитулирали, након чега су њихове старешине примљене у руску службу. 18. јануар (30) 1881. одред пуковника Куропаткина заузео је Ашхабад без отпора. „Утеха је да сећање на ову страшну годину", писао му је Скобељев, „јесте гаранција мирног просперитета за веома дуго време, најбољи начин да се охлади верски фанатизам и поетизовање рата." Са изузетком оазе Мерв, цео Туркменистан је ушао у састав Транскаспијску област. Месец дана касније, 12. (25) фебруара, у Санкт Петербургу, Гирс, Бјуцов и маркиз Цен потписали су руско-кинески уговор којим је решено питање Куљца. Регија Или, са изузетком њеног западног дела, враћена је Кини, која је Русији исплатила 9 милиона рубаља одштете.

Олег Рудољфович Ајрапетов
Спољна политика Руске империје 1801–1914

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
др Мирослав Перишић

* * *

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
200

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

327(470)"1801/1914"(091)
94(41/49)"1801/1914"

АЈРАПЕТОВ, Олег Рудољфович, 1963-
Спољна политика Руске империје. Том I : 1801–1914 / Олег Рудољфович Ајрапетов ; превод на српски језик Славица Ђукић Игор Ђукић. - Андрићград - Вишеград : Андрићев институт, 2023 (Београд : Белпак). - 568 стр. ; 20 cm. - (Библиотека Знакови ; књ. 9)

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-99976-89-19-1

COBISS.RS-ID 139275265